

પ્રસ્તાવના

આમઝે સીમેડ વર્ષ થયા હિંદુસ્તાનમા ગંજાધાગણુમા કેન્દ્રાર
કરનાની તથા તેને લોકયાગણી અને લોકમાગણીને અનુરૂપ બનાવવાની
મોટી મોટી વાતો થયા કહે છે અને તે અંગે ચાલતી ચચામાં
કેટલીક વેળાએ એમ પણ પ્રતિપાત્ન કરવા પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે
તે આર્યમંત્રીના ઉત્થાન કાળથી મારી ચિટિગોના આવાગમન
મુખી મુખ્યચિત્ત ગાજપદ્ધતિ અથવા રાજનીતિ જેવું કંઈ પણ તત્ત્વ
આ દેશના બોનેની જાણુમા નહોતું અને તેઓ તો માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનની
વાતોમા આપઆ મહેતા આ વિચાર કેટલો જૂથભરેલો છે તે આ
પુસ્તકમા આપેલી માહિતીથી મદદ જણાઈ આવશે

મંત્રીના માહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાથી અનેકવિધ માહિતી અત્રે
એકઠી કરેલી છે વિષયનું ગાળીયર્ધ ધ્યાનમા ગાળી ભાષા જેમ અને
તેમ મળેલી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં કંઈ ખામી જણાય તો
વાચકવર્ગ દરમુજબ કરશે.

મૂળ કતાં મી કે પી. જયમનાય એમ. એ એમણે પોતાના
પુસ્તકનો અનુવાદ કરવા આપેલી પરવાનગી માટે તેમનો આભાર
માનવો યોગ્ય જ છે

જેતવાડી મેનનાડ, મુંબઈ.
આશ્વિન, રાઘવૃષ્ટિમા
મંવન ૧૯૮૯.

ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતા

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

સુન્તના રતની અને ધધાથે મુમાઈનિવાસી ગર્ગવાસી
શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧ મી માર્ચ ૧૯૭૭ ને રોજ વીવ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સને ૧૮૮૦ મા
૩ ૨૦૦૦ મોમાઈટીને મળ્યા એવી ગગનથી ટે તેના વ્યાજમાથી
મામાજિક મુધારો થાય એવા પુત્રને નેચાર કરી છપાવવા.

મરહુ વીવથી ગૅ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રમંગ બન્યા પછી
બાકી ગહેલા પોતાની તમામ મિલકત, પુત્રક પ્રચારને માટે મોમાઈટીને
અર્પણ કરેલી છે તે અન્વયે ૧૮૯૪ મા ૩ ૧૮૦૦૦) ની મરકારી
નોટો મોમાઈટીને મળ્યા છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) નોટો પુત્રક
તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રમિદ કરાવવા માંડ મદદગુ વિદ્યાવિવાસી
અને પગપકારી ઉદાર ગ્રંથ તરફથી મળ્યા છે. તેમાથી આજપર્યંત
નીચેના પુત્રકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા'
તરીકે પ્રમિદ થયા છે —

(૧)	કથી કથી નાતો કન્યાની અગ્રવી નાતી થતી
ગય છે, તેના કાગ્ગો તથા મુધારો કરવાના
ઉપાય વિધે નિમ્મધ	...	...	...	૦—૭—૦
(૨)	માને મિખામળુ	...	...	...	૦—૬—૦
(૩)	નીતિ મંદિ	...	...	...	૦—૧૨—૦
(૪)	બાળવમથી થતી દાનિ	...	...	...	૦—૬—૦
(૫)	પુર્નપિરાદ પક્ષની પૂગેપૂટી મોમેમોળ આના કન્નેતી	...	...	...	૦—૫—૦
(૬)	બોજન વ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર	...	...	...	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુત્રો	...	...	...	૦—૪—૦

(૮)	ઉઘોગી પુરૂષો	૧-૪-૦
(૯)	બેન્ગાળી કાંકણીન	૨-૦-૦
(૧૦)	ગોધક ચરિત્ર	૦-૪-૦
(૧૧)	સદ્વર્તન	૨-૦-૦
(૧૨)	રઘુવંશ કાવ્ય	૧-૦-૦
(૧૩)	જવણ દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦-૨-૦
(૧૪)	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ જો	૧-૦-૦
(૧૫)	,, અર્ધાચીન ,, ભા. ૨ જો	૧-૮-૦
(૧૬)	નીતિ સિદ્ધાંત	૧-૦-૦
(૧૭)	ક્રાન્સિમ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧-૪-૦
(૧૮)	શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવન ચરિત્ર...	૦-૬-૦
(૧૯)	પરાપકાર	૦-૧૨-૦
(૨૦)	ટોરનું ખાતર	૦-૪-૦
(૨૧)	જગતનો અર્ધાચીન ઇતિહાસ	૨-૦-૦
૨૨)	કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ માથે ગુજરાતી આધાર	૧-૮-૦
(૨૩)	ત્રિવિધ પ્રકારના દુર્જરોપયોગી તેજનો	૦-૧૨-૦
(૨૪)	વાર્નિંગ	૧-૦-૦
(૨૫)	જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨-૦
(૨૬)	કીર્તિ દૌમુદી	૦-૧૨-૦
(૨૭)	શિશુપાળ વધ-પૂર્ણર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧-૮-૦
(૨૮)	હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય...	૦-૬-૦
(૨૯)	રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
(૩૦)	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો	૦-૧૨-૦
(૩૧)	જાપાનની ટેંગવણી પદ્ધતિ	૦-૧૨-૦

(૩૨)	શિશુપાળ વન-હિતનર્થ-(અર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧-૦-૦
(૩૩)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવાદો ભા. ૧ લો	૦-૧૨-૦
(૩૪)	ખગોળ વિદ્યા	૦-૧૨-૦
(૩૫)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવાદો ભા. ૨ લો	૦-૧૨-૦
(૩૬)	માનસશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
(૩૭)	શિક્ષિત આર્ય સતાનોનું આગેમ્ય	૧-૦-૦
(૩૮)	સદ્ગતિ પ્રવૃત્તિ... .. .	૦-૧૨-૦
(૩૯)	ધૃતેન્દ્ર રાજ્યનધાગણુ	૧-૦-૦
(૪૦)	ઉદાન્તનાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧)	સચિત શારીરવિદ્યા	૧-૦-૦
(૪૨)	દિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ...	૧-૦-૦
(૪૩)	દિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-હિતનર્થ	૧-૦-૦
(૪૪)	ખગોળ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૫)	સગ્દાણવા	૦-૧૨-૦
(૪૬)	દિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૭)	ઉપનિષદ વિચારણા	૧-૦-૦
(૪૮)	દિંદુ નાજમનગ્રા	૧-૦-૦

ચુ વ સોઆઈટી,
અમદાવાદ,
તા ૨-૧૦-૧૯૩૩

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હું	વિષય મયોદ અને આધનો ...	૧
૨ હું	સમિતિ-વૈદિક સમયનું સાર્વભૌમ મંડળ...	૭
૩ હું	સભા ...	૧૧
૪ થું	હિંદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની હિંદુ સંઘા...	૧૪
૫ મું	પાણિનિએ વર્ણવેલા પ્રજાતંત્ર ...	૨૦
૬ હું	ઐદ સંધનું મૂળ તથા ઐદ સાહિત્યમાના પ્રજાતંત્ર ...	૨૬
૭ મું	અર્થશાસ્ત્રમાંના પ્રજાતંત્ર ...	૪૦
૮ મું	ગ્રીક પંડિતોએ વર્ણવેલા હિંદુ પ્રજાતંત્ર...	૪૧
૯ મું	ગ્રીક અંચકારોએ નિર્દિષ્ટ કરેલાં હિંદી પ્રજાતંત્રના રાજ્યધારણની સમાલોચના ...	૬૦
૧૦ મું	વિસિષ્ટ હિંદુ રાજ્યધારણ ...	૬૭
૧૧ મું	હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીત ...	૮૦
૧૨ મું	મતાધિકાર અને પૌરાધિકાર ...	૯૪
૧૩ મું	પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં ન્યાયનો વહિવટ તથા કાયદા...	૯૮
૧૪ મું	મદાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનાં લક્ષણ ...	૯૯
૧૫ મું	નવાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રચના ...	૧૦૪
૧૬ મું	પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઉદયના સમયની સમાલોચના...	૧૧૦
૧૭ મું	મૈથિ સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ...	૧૧૨
૧૮ મું	શુંગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ...	૧૨૧
૧૯ મું	પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનો લય ...	૧૩૭
૨૦ મું	હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિની સમાલોચના ...	૧૪૧
૨૧ મું	જાતીય દષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના...	૧૫૧
પુરવળી અ. આંધક-ટપિયુ મંદ વિષે મદાભારતમાંનો ઉલ્લેખ ...		૧૬૬

પુગવણી મ	પ્રથમ ભાગમાં ચર્ચેલા હિંદી પ્રગ્નસત્તાક ગળ્યોની યાદી	૧૭૧
પુગવણી ક.	પહેલા ભાગ ઉપર વિશેષ ટિપ્પણ્ય-અર્થશાસ્ત્ર એના કર્તા તથા રચનાના સંબંધી ચર્ચા...	૧૭૩

ભાગ ૨ જો.

રાજસત્તા તથા સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ.

૨૨ મુ	હિંદુ રાજસત્તા એના મૂળની પ્રાચીનતા તથા ઉત્પત્તિ...	૧૬૭
૨૩ મુ	વૈદિક સમયના રાજ અને તેની વસ્તુ	૨૦૦
૨૪ મુ	આત્મણુ સમયની ગળ્યાભિયેકની ક્રિયા તથા ગજમધારણુની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા	૨૦૪
૨૫ મુ	આત્મણુ સમયની ગળ્યાભિયેકની ક્રિયા તથા ગજમધારણુની દૃષ્ટિએ તેમની મહત્તા (ચાતુ) ...	૨૧૩
૨૬ મુ	આત્મણુ સમય પછીના કાળમાં અભિયેક ...	૨૨૦
૨૬ (અ)	રાજ્યાભિયેક પ્રતિષ્ઠા અને રાજમાં ધર્મશ્રી અંગ લેવાનો સિદ્ધાંત	૨૨૭
૨૭ મુ	જનપદ અથવા રાજસભા અને પૌર અથવા પાટનગર સભા	૨૩૦
૨૮ મુ	જનપદ અને પૌરના રાજપ્રકરણને લગતા આધિકારો...	૨૪૩
૨૯ મુ	તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાય તથા જાહેર લોકમત ...	૨૬૪
૩૦ મુ	મંત્રી પરિપદ	૨૬૮
૩૧ મુ	મંત્રી પરિપદ (ચાતુ)	૨૮૨
૩૨ મુ	કાયદો અને ન્યાયાધિકાર	૨૯૧
૩૩ મુ	કર	૨૯૭
૩૪ મુ	ગજવલીવટમાં કરકસર અને જમીનની માલીકીનો સિદ્ધાંત	૩૦૬
૩૫ મુ	હિંદુ ગજની પદવી	૩૧૫
૩૬ મુ	હિંદુ ગજપદના લક્ષણ	૩૧૭
૩૭ મુ	ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ	૩૨૦
૩૮ મુ	હિંદુ રાજ્યવરચાનો ઉદ્ધાર	૩૨૫
૩૯ મુ	ઉપસહાર	૩૨૭

હિંદુ રાજવ્યવસ્થા

પ્રકરણ ૧ 'લુ'

વિષયમર્યાદા અને સાધનો.

આ પુસ્તકમાં હિંદુ રાજવ્યવસ્થાના કેટલાક મુખ્ય લક્ષણોની મનાવોચના કરવા ધાર્યું છે. હિંદુ જાતિએ ગત્ય તથા રાજદારી વ્યવસ્થાની મહાન અને લિન લિન પદ્ધતિના પ્રયોગો અનુભવી જોયા છે. એના રાજનિધારણની પ્રગતિનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ઘડવાની સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી, છતાં એને લગતી કેટલીક અગત્યની બીનાઓ તથા સિદ્ધાંતોનું નિરીક્ષણ કરવાનું લાભકારક નીવડશે.

આપણે હેઠળ દર્શાવેલા વિષયોની ચર્ચા કરીશું —

- (૧) વૈદિક સમયનું માર્વાજીમ મંડળ,
- (૨) વૈદિક સમયનું ન્યાય મંડળ,
- (૩) હિંદુ પ્રજનન (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
- (૪) હિંદુ ગત્યધિકાર (વૈદિક સમયથી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
- (૫) જનપદ અથવા સામ્રાજ્ય મના, તથા રાજધાનીનું પૌર મંડળ (ઈ. મ. પૂ. ૬૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી),
- (૬) હિંદુ ગત્યસત્તાનું પ્રધાન મંડળ (ઈ. મ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી),
- (૭) હિંદુ રાજવ્યવસ્થામાં ન્યાય વ્યવસ્થા (ઈ. મ. પૂ. ૭૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી),
- (૮) કર (ઈ. મ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી),

(૯) હિંદુ સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. મ. ૬૦૦ સુધી), અને

(૧૦) હિંદુ ગજળધાગ્ણની પરપરાની પડતી તથા પુનર્જનન.

આ બાબતોને લગતી માહિતી માટેના સાધનો હિંદુ સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર, એટલે વૈદિક, શિષ્ટ તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાં તથા દેશના શિવાયેબો તેમજ મુદ્રાવિદ્યાના દ્વિતીયા વેરાયથા પડેલા છે. વળી મુલાએ હિંદુ ગજનીતિ શાસ્ત્રને લગતા ચોડાક મૂળ ગ્રંથો આપણને ઉપવંધ છે. હિંદુ સમયના હિંદુતાનમાંના અસંખ્ય ગજનીતિ નિપુણોએ લખેલા પુસ્તકોમાંથી જે બચવા પામ્યા છે તેમાંનું દૈટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦) મુખ્ય છે. એમાં મૌર્ય વંશના રાજાઓએ સામ્રાજ્ય ઉપર અમલ ચલાવવા માટે જે નિયમોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ પુસ્તકમાં એની પૂર્વે લખાએલા અદ્વાર ઓગાપિસ ગ્રંથોનો આધાર બતાવવામાં આવેલા હોવાથી ઘણું ભાગે એ અને બીજા અનેક ગ્રંથો ઉપરથી દૈટિલ્યે પોતાનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું હશે. એ મિત્રાય અન્ય ગ્રંથો બીજા પુસ્તકોના નામો સૂચવવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રનો દુકો ઇતિહાસ મહા-ભારતમાં આપવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત તેમાં ગૌર શિંગરનું નામ આવે છે. આશ્વવાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં આદિત્યનું નામ છે. આવા મંખ્યાબંધ ગ્રંથકર્તાઓના નામો ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે દૈટિલ્યના મમય પહેલાં સૈકાઓ સુધી રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદુમાં થતો, અને જે મમયે કપસુત્રો હજી અધુરા હતા તે પહેલાં એ શાસ્ત્ર સર્વમાન્ય થયું હતું. આવી રીતે જાણવામાં આવેલા આધાર-ભૂત ગ્રંથો એક પછી એક ફક્ત વીસ વીસ વર્ષને અંતરે તૈયાર થએલા માનીએ તો હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રને લગતું સાહિત્ય ઈ. મ. પૂ. ૬૫૦ થી રા. થએલું જણી શકાય. આ હકીકતને ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ અગાઉના જાતબમાંથી અનુમોદન મળે છે. તેમાં અર્થ એટલે

અર્થશાસ્ત્રને, મદદગા પ્રધાનોના માર્ગદર્શન માટે મુખ્ય સાધન તરીકે ગણ્યું છે.

અમલ ચલાવવા માટે વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપનારા તથા રાજકીય ઉપપત્તિનાં પુસ્તકો મળતા દેશનીન અથવા અમલ ચલાવવાના મિદ્દાત તથા અર્થશાસ્ત્ર અથવા પ્રગતિમાં રાજ્યતંત્રના નિયમો એ નામે ઓળખાતાં. દૈનિક અર્થની વ્યાખ્યા માણસ જાત, એટલે માણસ જાતથી વર્તણૂકો પ્રદેશ એવી કહે છે, અને જણાવે છે કે અર્થ (પ્રગતિમાં રાજ્યતંત્ર) ના નિયમો પ્રદેશ હસ્તગત કરવા તથા તેમાં ઉમેરો કરવાના ઉપાયોને લગતા છે. ઉદાહરણ તરીકે અર્થ દેશનીતિ ને નામે તથા ગૃહસ્થિતિનો અર્થ અર્થશાસ્ત્રને નામે ઓળખાયો હતો. એ અર્થો દિવસ સિદ્ધિ સમયમાં ધણી ખ્યાતિ પામ્યા હતા. એમ માનવામાં આવતું કે દેશનીતિનો કર્તા પ્રગતિ હતો. એ વિશ્વકાય તરીકે ગણાતા અર્થ માટે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. વળી એ વિષયને કેટલાકે રાજશાસ્ત્ર અથવા રાજકર્તાઓ માટે નિયમ અને રાજધર્મ અથવા રાજકર્તાઓ માટે દાયદા એ નામે ઓળખે છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં એ વિષયની ચર્ચા આમાના પીઠે નામે કરવામાં આવી છે. સામાન્ય જીને આવીન ગણાતા પુસ્તકો ઉપર મહાભારત આધાર રાખે છે.

પાછળથી અર્થ અને દેશ એ શબ્દોને બદલે નીતિ અને નય શબ્દોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. કામન્ડર પોતાના પદ પુસ્તકને નીતિ-માર કહે છે, જે અર્થ શુદ્ધ લખેલો એમ માનવામાં આવે તો તે અર્થ તેની અગાઉના ડાઘ વિશેષ ખ્યાતિ પામેલા અર્થની મોઢિત આગ્રહિ હોય એમ લાગે છે. કદાચ ઉદાહરણ તરીકે દેશનીતિને આધારે તૈવાદ થએલો એ અર્થ પણ નીતિસાર (શુદ્ધ નીતિસાર) ને નામે ઓળખાય છે. રાજકર્તાઓની તથા રાજ્યનીતિમાં જ નિપુણ થવા જીજ્ઞાસુઓની મદદગાતની કેળવણી માટે અર્થશાસ્ત્રે રાજ્યનીતિ વિશે.

પંચતંત્રમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ પુસ્તકમાં આવાં સાહિત્ય માટે નય-સાસ્ત્ર શબ્દ યોગ્ય છે.^૧

૧. રાજનીતિ રત્નાકરમાં લેવામાં આવેલા ઉત્તરથી કાંઈ નારદીય રાજનીતિ નામનું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં હોવાનું જણાય છે. (રાજનીતિ રત્નાકરનો ઉપોદ્ધાત જુઓ, ૧૦૨૪, પા. ૫)

મહાભારત (સભાપર્વ) માં નારદ રાજનીતિસાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે દેખા દે છે, પણ એને વિશે કામન્દવે માહિતી હોય એમ જણાઈ નથી. એ ઉપરથી કદાચ નારદીય છઠ્ઠા સૈકા અગાઉ અને કામન્દવની પછી તૈયાર થયું હોય.

જોશી અને વિન્ટરનિટ્ઝ (જોશીનું અર્થશાસ્ત્ર ૪૬) કહે છે તેમ કામન્દવ આઠમા સૈકામાં થઈ ગયો હોય-એમ કહી શકાય નહિ. એ મહાભારતના કર્તા અગાઉ લખાયેલું છે અને તેને માટે હેડળના કારણે છે: (૧) મહાભારતમાં તેને વિશે ઉલ્લેખ આવે છે, (૨) મહાન ઋષિઓએ તૈયાર કરેલો અર્થશાસ્ત્રનો જે અંશ મહાભારત લખાયું ત્યારે શ્રુત થયો હતો તે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કામન્દવે ઉપધાનમાં લીધો હતો, (૩) શ્રુત સમયમાં લખાયેલું હોય એવી તે પુસ્તકની સાધારણ સૈદ્ધી (સરખાવો નારદ સ્મૃતિ) (જુઓ નારદની નાણાં વિષયક પ્રથતિ જે પંચજન સુધી પ્રચારમાં આવી હતી અને જેમાં દીનાર માટે ઉલ્લેખ છે), (૪) ભવભૂતિ જે સમયે થઈ ગયો તે સમયની ચોક્કસ દલીલથી આપણા અનુમાનને વિરોધ પુષ્ટિ મળે છે. મહામહોપાધ્યાય ગણપતી ગાંધી પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં (૨. ઉપોદ્ધાત પા. ૭) માં સપ્રમાણ પુરવાર કરે છે તેમ ભવભૂતિને આ અંશની માહિતી હતી. ભવભૂતિ (આઠમા સતકનો પ્રથમ અડધો ભાગ) પહેલાં થોડાક સૈકા ઉપર કામન્દવે પોતાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતો. મહાભારતમાંનાં પ્રમાણે ઉપરથી જે થોડામા થોડો છે. સ. ના પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે. એ વહેવામાં વહેંચેલા તંત્રાખ્યાયકાના સમયમાં થઈ ગયો હોય કારણ એ અંશમાં એને માટે કંઈ નિર્દેશ નથી. અર્થશાસ્ત્ર તથા કામન્દવ વચ્ચેનો દાગ લાગે છે, કરણ અર્થશાસ્ત્રમાં ચર્ચાયેલા કેટલાક વિષયો તથા બાળતો કામન્દવના સમયમાં એટલાં પુરાણાં થઈ ગયેલાં કે તે છોટી દેવામાં આવેલા એટલું જ નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યા ન હોય એવા પ્રમાણભૂત અંશો એ વચગાળામાં તૈયાર થયા હતા.

હિંદુ ધર્મના અભ્યાસની માલક હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ મુમક્ષુમાની રિયાઅતમા વ્યક્તિ દ્વારા જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે ચંદ્રેશ્વર મિત્ર-મિત્ર દયા નીચકંઠ જેવા નિમંધકારો એટલે ધર્મ-શાસ્ત્રીઓએ પણ હિંદુ ગજનીતિશાસ્ત્ર ઉપર અથો ગ્રંથો છે, જેવા કે ગજનીતિ-ગત્તાક, વીર-મિત્રોદય રાજનીતિ અને રાજનીતિ-મયૂખ. હિંદુ સત્તાની પડતીના મમયમા લખાએવા આ પુસ્તકો પુરાણોમાના ગજનીતિ-શાસ્ત્રને લગતા વિભાગોના વર્ગમા મુદ્રી શકાય. નિમંધકારોમા તેમજ પુરાણોમા કાઈ નૌવિકલ્પ નથી. એટલા જ પ્યાનિ પામેના મંથકતાં ઓના પુસ્તકમાથી કેટલાક પ્રકરણોનો ઉનારો પુગણો કરે છે. દાખલા તરીકે, અગ્નિ પુગણમા પુષ્કર નામના કનોના અથમાથી ઉનારા આપ્યા છે. મુમક્ષુમાની સમયના વદંદુ ન્યાયશાસ્ત્રીઓ પ્રાચીન મામ-ત્રીઓ એકઠી કરના ઉત્ક્રુક જણાય છે, અને બીજી રીતે જાણવામા ન આવેલા આધારભૂત મંથોમાથી તેમજ લીરેલા ઉનાગને લઈ એમના મંથો વણા કિમતી ગણાય છે. નિયમિત રીતે લખાએવા મંથો કરના ઓગ્રી અગત્યના સાધનમાનગ્રી ધર્મસૂત્ર અને ધર્મ-શાસ્ત્રના ગજકનોઓ માટેના કાયદાના પ્રકરણમા મળે છે. એ પ્રકરણમા ધર્મશાસ્ત્રીઓએ અર્થેલા ગજજાણના લગના નિયમો હોય છે.

શુભ સમયના ચંદ્રશુભ નેમ્ વિરોની ઠંત-યા સજ્જન યથેલી જણાય છે. રાજરાણીઓ પોતાના પુત્રના નામ (વજ્ર વખત) એનાં નામ ઉપરથી પાડે છે. શુભ વંદમાન એકાદ ચંદ્રશુભનાં નમલ દરનિયાન લખાએલા પોતાના નાટકમા વિગાખદત એને વિષ્ણુ સાથે સરખાને છે (ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી, ૧૯૧૩, પા. ૨૬૫). કોન્ડિયમાંના ચંદ્રશુભના કાયદા સનોઠ રીતે નારદ રમૂતિમા ઉતારી લેવામા આવ્યા છે. ચંદ્રશુભનુ અર્થશાસ્ત્ર ૫૪મા અને કામન્ડ્રીય નીતિશાસ્ત્ર તેનો અનુવાદ કરવામા આવ્યો છે.

૧. વિષ્ણુ ધર્મોત્તર (૨) માંન ગજનીતિશાસ્ત્ર ઉપરના મંથોમા પુષ્કર ભાગ લીધેલો જણાય છે. કદાચ એ કોઈ કાલ્પનિક પુરુષ હતો. એને કંઈ મંથ લખ્યાનું જણાઈ નથી.

મધ્યયુગમા બહાર પડેલા જુદાજ વર્ગના ઋથોની આપણે
ભવગણના કરીશું નહિ. એમાના બૃહત્પતિ સૂત્રના નાનકડા ગ્રંથમા
મૂત્રના રૂપમા અર્થશાસ્ત્રનું સાક્ષિત્વ આપવામા આવ્યું છે. હમણા
તે રૂપમા તે ઉપવબ્ધ છે તે રૂપમા એ પુસ્તક મધ્ય યુગમા તૈયાર
થયું હોય એમ લાગે છે, છતાં એમાના ટેટલાક લાગે પ્રાચીન
ઋથોને આધારે લખાયા છે એજ પ્રમાણે ઈ. સ ની દશમી સદીમા
ચર્ચિત્વ એવા સોમરે ગ્યેલો નીતિ વાક્યામૃત ગ્રંથ સુત્રરૂપે છે. એ
ગ્રંથ પણ પ્રાચીન મમયની આધારભૂત સામગ્રીની સહાયથી લખાયો
છે. એમાના સૂત્રો સામાન્ય રીતે અવતરણો છે. એ સૂત્રો રાજકીય
વ્યવસ્થાના અમૃતરૂપે વાસ્તવિક રીતે ઝોળખાય છે

નૈતિક તથા ગજદારી બાબતો વિશેના ઋથોને આપણી
ગણતરીમાથી દૂર રાખ્યા છે. દાખવા તરીકે, સિનાત્ત છત્રપતિના
મમયના મહાન પાશ્વ પુસ્તક તરીકે ગણાએના ગમદાસે લખેલા દાસમોધ
તથા ગુડગોવિંદસિંહના હિંદી પુસ્તકો જેવા અનેક ઋથોના ખરા
લક્ષણ બાબત બિજા મત પડે. એમા દર્શાવનામા આવેલા ટેટલાક
ઝોખ્યા ગજદારી વિચારોને ધાર્મિક શ્રદ્ધામા ઉન્મત્ત થએલાઓ
ગૂઢ અને બિન રાજદારી વિચારો મળી કદાચ એટલા વાનગુથી એ
ઋથોને હાથ છોડી દેવાનું થોડું લાગે છે.

૨ આ વર્ગના ઋથોમા વાચસ્પતિ મિત્રના રાજ્યર્થનો ઉમેરો કરવાનો
છ (રાજનીતિ ગ્લાસરનો ઉપોદ્ધાત લુંઓ પા ૨૩) નીતિ વાક્યામૃત
ઉપરનું બાધ્ય આ વર્ગમા ઉમેરવા હરકત નથી. (સને ૧૪૬૩ માં એની
નકલ કરવાના આવી હતી પરંતુ એની રચના સાલ જે પહેલાની હોવી
લેઈએ) ગાર્ગ્યાના ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ બાધ્યધાર વિચાર કરતો નથી.
ગોમહેવના મૂળ આધારભૂત રેમાણો દર્શાવતાં તે ખરેખર અર્થશાસ્ત્રના
સિદ્ધાંતનું નાનું સરખું એકીકરણ આવે છે.

૩ ૯૬૬ ૯૯૯ હિતોપદેશ તથા પંચતંત્ર ઉપરથી હિંદીમા રાજનીતિ
નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું

પ્રકરણ ૨ જી

સમિતિ

વૈદિક સમયનું સાર્વભૌમ મંડળ

દિંદુઓના સૌથી જુના સાહિત્યમય એટલે વેદો તપામતા આપાતને જણાય છે કે મૌથી પ્રાચીન સમયની નોંધ નખાઈ હોય એવા ગમયમા રાષ્ટ્ર જીવન તથા પ્રવૃત્તિ વૈદિક મંડળો તથા સગ્યા માગ્ન વ્યક્ત થતા. આ પ્રકારની સૌથી મહાન સગ્યા વૈદિક સમયના આપણા પૂર્વજોની સમિતિ હતી આ સમિતિ સમગ્ર લોકો અથવા વિશ્વ નુ બનેલુ રાષ્ટ્ર મંડળ હતુ, લગણુ આપણે ‘સમન્ત લોકો’ અથવા તેને બદલે સમિતિને ગમ્મની વગણી અને કરી વગણી કરના લેખએ છીએ સમન્ત પ્રગ્મ આ મંડળમા દાજર ગ્રહેતી હોય એમ માનનામા આવતુ.

સમિતિના અધિકાર શા હતા તે આપણે જુડે જુડે અજોથી એકઠા કરીશુ ગમ્મની વગણી કરના જેના સમિતિના સૌથી અગત્યના કામની નોંધ આપણે હમણા જ કરી છે. દેશ નિર્વાય નામા આવેલા ગમ્મને તે કરી ચુકી કદાહી માદીએ બેસાડની. આથી ગમ્મના ધારણુની દૃષ્ટિએ એ સમિતિ સાર્વભૌમ મંડળ હતુ અથર્વવેદ તથા ઋગ્વેદમા ‘આમાન્ય સમિતિ’ તથા ‘ગમ્મની આમાન્ય નીતિ,’ ‘આમાન્ય આરાય અને સામાન્ય વિચાર’ એ મર્મ માટે પ્રાર્થના હોવાથી ગમ્મને લગતી બાબતોની ચર્ચા સમિતિમા થતી એમ દેખાય છે.

ગમ્મ સમિતિમા દાજર ગ્રહેતો, અને એ પ્રમાણે તેણે દા ૧૨૬૬ લેખએ એમ જણવુ માનનામા આવતુ. ઋગ્વેદમાના રાજા ન હયઃ સમિતિભિવા એટલે ‘સમિતિમા’ વતા ખગ્મ ગમ્મ માફક

એ વચન ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે સમિતિમાં હાજર રહેવાની રામની ફરજ હતી, અને જો એ પ્રમાણે તે હાજર ન રહે તો તેને 'એટો' રામ માનવામાં આવે. આનું તાત્પર્ય આપણે વૈદિક મમયના રાત્નારાસણની ક્રિયાનું વર્ણન કરતી વખતે જોઈશું. સમિતિ હતીગા રહી ત્યાં મુખી રામનો સમિતિમાં હાજર રહેવાનો વહીવટ આપુ રહ્યો હતો. વૈદિક પ્રયોગમાં સૌથી છેલ્લા છંદોઅ ઉપનિષદ (પ. ૭) માં પંચાક્ષ સોકોની સમિતિની [ગૌતમ ગોત્રના આગ્રજીવ ઋષિના પુત્ર] શ્વેતકેતુએ લીધેલી મુક્તાકાતના વર્ણનમાં સમિતિમાં પ્રવાહણ જવન ગમ્મ હાજર હોવાનું જણાવ્યું છે.

મદત્વના વિષયોની વિચારણા વખતે એકઠી મજેલી સમિતિને અનુકૂળ પડે એવા ભાષણો કરવા સભ્યો આપુર રહેતા. ભાષણકર્તા પોતાના એવો તેજસ્વી બનાવવા માગતો કે સમિતિમાં તેનાં વચન ઉચામાય નહિ. ગાલતી ચર્ચામાં વિરોધી ફાવી નહિ જાય તે માટેની અથર્વવેદમાની (૨. ૨૭) પ્રાર્થના આ વિચારણાના સંબંધમાં હોય.

સમિતિમાં દ્રાઈ દ્રાઈ વેળાએ રાજદારી ન હોય એવી બીજી બાબતોની ચર્ચા થતી એ બીનાને શ્વેતકેતુને લગતી ઉપરની નોંધથી સાબિતી મળે છે. છંદોઅ ઉપનિષદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્વેતકેતુએ જીવાન વયે ઘણી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. એવીસ વર્ષની ઉંમરે એણે ધાર્મિક તેમજ દાર્શનિક સાહિત્યનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. છંદોઅ અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાની દેવવાની પુરી કરી જીવાન શ્વેતકેતુ સમિતિ રૂપર હાજર થયો હતો. એ સમિતિ પંચાક્ષોની પરિષદ એ નામે પણ ઓળખાતી. પંચાક્ષ પ્રજાની સમિતિમાં ક્ષત્રિય રામ પ્રવાહણ જૈવલિ (અથવા જૈવલ) એ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા પાંચ પ્રશ્નો તેને પૂછ્યા પરંતુ આપ બડાઈ મારતો શ્વેતકેતુ તેમાંના એકનો પણ જવાબ ન આપી શક્યો, એટલે એને ત્યાંથી પાછા ફરવું પડ્યું. એ વખતે જૈવલિએ એવી ટીકા કરી કે, ' જે દ્રાઈ આ બાબતો જાણતો ન હોય તે કવી રીતે કહી શકે કે હું મુસિક્ષિત

‘ડું.’ આ સંબંધમાં આપણે સમિતિને રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય તરીકે કામ કરતી જોઈએ છીએ.

ઝાંઝેદમા સૌથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલા ભાગમાં સમિતિ સંબંધી ઉત્તરેબો છે, એ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે વૈદિક યુગના શરૂઆતના ભાગમાં નદિ, પણ પાછલા ભાગમાં તેના અભ્યુદય સમયે સમિતિ દસ્તીમાં આવી, હોય. હિંદી પંક્તિનો વિવાદ, વિવાદ ચક્રાવચનો અપ્રતિગદ્દ હજી, બીજાઓના અભિપ્રાયને પોતાની તરફેણમાં ફેરવવા માટેની ચર્ચા ચક્રાવનારની આગુરવા એ સઘળા ઉપરથી એ કાળે વિદ્યાની ભારે શ્રદ્ધિ થએલી હોવાનું વ્યક્ત થાય છે.

સમિતિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યાનું એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે સભા (જેની ચર્ચા આપણે હવે કરીશું તે) ની પેઠે સમિતિનો પણ પતિ અથવા હિંસાન પ્રમુખ હતો. જેમ કે, પારસી રૂઢાસૂત્ર (૩. ૧૩. ૪.) ના મંત્રમાં કહ્યું છે કે ‘ પરિપક્વો પ્રમુખ (દેવ ન) પોતાની શક્તિમાં અજીત છે.’

ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એ સ્પષ્ટ છે કે, સમસ્ત પ્રજા સમિતિમાં દાગર રહેતી ધારવામાં આવતી, પણ પંચાલોની જે સમિતિમાં નત્વગાનીઓ અને રાજનીતિનિપુણ પુરોહો જોડતા હતા, તે સમિતિમાં જ્યારે સ્વેતકેતુ ગયો ત્યારે પ્રતિનિધિત્વના કંઈપણ નિયમ વિના આખી ખુલ્લું માથમ પડે છે કે વૈદિક કાળમાં પ્રતિનિધિત્વના મિહાંતની ખુબી પીઠાનવામાં આવી હતી અને તેનો અનેક રીતે અનલ થયો હતો. આપણે જાણીએ છીએ કે રાજ્યોત્પાદકની દિવા વખતે શહેર અથવા ગામનો સુખી અથવા ગ્રામમાં પ્રતિનિધિ રૂઢાસૂત્ર તરીકે દાગર રહેતો; એ વખતે વેપારના પ્રતિનિધિઓ પણ દાગર રહેતા અર્થ વેદમાંના ભારત સ્તોત્રમાં આખા દેશની સમિતિ માટે ઉલ્લેખ આવે છે કે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાં સમસ્ત ગામો દાગર ચએલાં એમ રૂઢાસૂત્ર આવનું. પ્રતિનિધિ સુદવાના કામ સારૂ આખું ગામ એકજ મં.

એ ખીના સારી રીતે જાણીતી છે. શર્યાત માનવ પોતાના ગ્રામ સાથે રખડતો (શતપથ, ૪. ૧, ૫, ૨, ૭). પછીના સમયમાં ધર્મશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે ‘ગામ’ મુકદ્દમા લડતું અને ‘ગામ’ ને દંડ પણ ચતો. ગ્રામ બંધારણનું મૂળ ગ્રામણી હતો. ગામ પોતાના મુખીને એટલે ગ્રામણી ને નામે ઓળખાતું. તૈતિરિય સંહિતામાં ‘એકમત ચત્રાની ઇચ્છાથી’ અમસ્ત ગામ એકકું થયાનું આપણે વાચીએ છીએ. શર્યાતથી નહિ તો પણ પાછળથી સમિતિના બંધારણના પાયા તરીકે ગામ ગણાતું એ નક્કી છે.

સમિતિ ધણા લાખા કાળ સુધી જીવંત રહી હતી. અથર્વ વેદ (૭, ૧૨) ઉપરથી જણાય છે કે વૈદિક કાળમાં સમિતિ ચિરંજીવ ગણાતી, અને પ્રજાપતિની પુત્રી તરીકે ઓળખાતી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તે કાળે પણ એ ધણી પ્રાચીન સંસ્થા ગણાતી હશે. ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ તથા પાછળથી હોદોમ્ય ઉપનિષદ (ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦ અથવા ૭૦૦) ઉપરથી એવી સાબિતી મળે છે કે સમિતિ ધણા લાખા કાળ સુધી સજીવન રહી હતી. કેટલાક સૈકા સુધી અમલ ચત્રાવી વૈદિક કાળના પાછલા ભાગ પછી આ સંસ્થા વધારે કાળ જીવંત રહી નહિ અને જે યુગના છેલ્લા દર્શનમાં સામ્રાજ્યો ખડા થયા તે યુગ સુધી આજુ રહી નહિ એમ પારસકર મૃલ્યસૂત્ર (ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦) ઉપરથી પુરવાર થાય છે. એ સૂત્રમાં સમિતિના અવશેષ તરીકે પરિવન અથવા પરસ્ત માટે ઉલ્લેખ છે (૩, ૧૩, ૪). જાતક (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦) ના સમય અગાઉ સમિતિ અદૃશ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ઋગ્વેદના સદસ્ય સંવત્સરીના પાછલા ભાગથી શરૂ કરી આમં ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ સુધીનો એટલે હજાર કે તેથી વધારે વર્ષ સુધીનો સમિતિનો જીવન ઇતિહાસ આપણને મળે છે. સામ્રાજ્યના યુગમાં આભાવિક રીતે આપણને સમિતિ માટે ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ સામનિ બધ પડ્યા પછી ઉદ્ભવેલી બીજી સંસ્થા દમ્તીમાં આવેલી જણાય છે. આ બાબત આપણને પ્રકરણ ૨૭માં વિગેળ માલિતી મળશે.

પ્રકરણ ૩ બું

સભા

વૈદિક કાળમાં અને ત્યાર પછીના સમયમાં રાજ્યધારણને લગતી બીજી ઉદ્દેશ્ય વ્યવસ્થા દસ્તીમાં આવી હતી. એ સભાને નામે ઝોળખાતી અને સમિતિની ભગિની, પ્રજાપતિની જે પુત્રીઓમાંની એક તરીકે કહેવાતી. એ સંસ્થા પણ લોકપ્રિય હતી અને એ સાથે સહકારથી વર્તવા માટેના અથર્વ વેદમાંના સ્તોત્ર ઉપરથી જાણાય છે કે જેવી રીતે સમિતિમાં મતભેદ પડે એ માટે અણુગમે દર્શાવવામાં આવતો તેવી જ રીતે સભાના સંબંધમાં પણ હતું. સભા નરિજાને નામે ઝોળખાતી. સાયણ નરિજાનો પ્રુથાગમે “ તોડી અથવા ભંગ કરી ન શકાય એવો ધણુઓનો દસાવ ” એવો આપે છે. આ ઉપરથી ભાષણકર્તા એવી ઈચ્છા દર્શાવે છે કે ‘ અહીં એકલા મળ્યા જેઓ સઘળા બેસે છે તેઓ મારા વિચારને અનુકૂળ આવે એવું ભાષણ કરશે. ’ આ પ્રમાણે સભામાં છૂટથી વાદવવાદ થતો અને સભાનો દસાવ સઘળાઓ બંધનકારક અને ન તોડાય એવો ગણાતો. પ્રત્યક્ષ રીતે સભા સમિતિના જેટલીજ અગત્યતા ભોગવતી.

એટલું તો નક્કી છે કે એને સમિતિ સાથે સંબંધ હતો, પણ સાધનો મળે છે તે ઉપરથી એ સંબંધ ચોક્કસ રીતે કેવો હતો તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. કદાચ એ ચુંટી કદાચેલા માણસોનું હમેશાનું સ્થાયી મંડળ હતું અને સમિતિની સત્તા હેઠળ કામ કરતું. શબ્દસઃ મહાનો અર્થ ‘ સાથે પ્રકાર પામના પુરોનો મંડળ ’ એવો થતો, એટલે જેઓને એમાં બેસવા અધિકાર હતો તેઓ સઘળા તેજસ્વી હતા. એ સઘળા માટે પ્રત્યક્ષ ઉદ્દેશ્ય અથર્વ વેદમાં છે, અને તેઓ પ્રત્યે ખાસ માન દર્શાવવામાં આવતું. સભાના પ્રમુખને સભા-

પતિ કહેના. એમ લાગે છે કે મલામા વૃદ્ધ પુરૂષો રહેતા. વહીવટી સત્તા ભોગવનારા બીજાં પ્રાચીન મંડળોમાં વૃદ્ધ તથા 'પિતા'ની સલાહોવાનું આપણે જાણીએ છીએ.

સલાનો એકજ અધિકાર ગ્રપ્ત જણાય છે. તે રાષ્ટ્રના ન્યાયાધિશ તરીકે કામ કરતી. પારસ્કર ગૃહ્યમુત્રમાં સલાને નાદ (કષ્ટ) અને સ્વિષ્ઠ (ખવાતકાર) કહી છે. જેવી રીતે હમણા ફાજદારી વિશેષણ ન્યાયાધિશને લગાડવામાં આવે છે તેમ શુન્દેભારને કષ્ટ અને સંકટ ભોગવવા પડતા હોવાથી સલાને માટે એ નામો વપરાયા હશે. શુક્લ યજુર્વેદના પુરૂષમેધમાં સમાચર (સલામાં જનાર) નો જણે ન્યાયની વેદી ઉપર ભોગ આપવામાં આવતો એમ જણાવ્યું છે. વળી ઋગ્વેદ (૧૦-૭૧-૧૦) માં જણાવ્યું છે કે સલામાંથી યજ્ઞ મેળવી ' પાછા ફરેલા શપ્તસના મિત્રો આનંદી અને હર્ષિત થતા તથા તે શપ્તમ પોતે દોષ મુક્ત થતો. સલામાં યજ્ઞેના પાપો માટે લોકો પશ્ચાત્તાપ કરતા એમ શુક્લ યજુર્વેદમાં ઉલ્લેખ છે.

જાતકમાં એક રમારક ચરણ જળવાઈ રહ્યું છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે સલામાં સતો ન હોય તે મલા ગણાય નહિ, જે લોકો ધમ (ન્યાય) છૂટથી આપતા નથી તેઓ ભલા લોકો નથી, અને જેઓ પોતાના જાતિવિચારો દૂર રાખે છે અને ન્યાય છૂટથી આપે છે તેઓ ભલા લોકો છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં સલા ગળદ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયો છે, જેમકે મંડપ, મકાન, સોટો ખેવવાનો મંડપ અને રાજદરબાર. એ રાજમંદારણને લગતી સમ્યા હોવાના સંબંધમાં ઋગ્વેદમાં (૧૦. ૭૧. ૧૦) પાછલા કાળતું એકજ વચન છે અને તે આજત આપણે ઉપર નોંધ કરી ગયા છીએ. આથી સમિતિની માફક સલા પણ ઋગ્વેદના સૌથી પાછલા ભાગમાં હસ્તીમાં આવેલી ગણી શકાય. એણે સમિતિની સાથે સાથે લાખુ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. આપણે આગળ જોઈશું તેમ જ્યારે રાજાધિરાજના હાથમાં

સામ્રાજ્યની સત્તા એકઠી થઈ લેવાટે પણ રાજાની ન્યાય સભામાં લૌકિક મૂળના કેટલાક તત્વો જળમાર્ગ ગયા હતા અને ન્યાયનો વહીવટ કરવામાં કેટલાક અગત્યના લૌકિક લક્ષણો દસ્ય થતા હતા.

વૈદિક કાળમાં માત્ર સમિતિ અને મહાજ લૌકમાન્ય સરચા નહોતી લોકના ધાર્મિક જીવનની વ્યવસ્થા વિદ્ય મળી હતી એ મહાજ સમિતિ પહેલા અગ્નિત્વમાં આન્યાનુ જણાય છે. વિદ્ય મહાજ માન્ય, સૈન્ય અને ધર્મ સંબંધના અધિકારો ભોગવતું એમ માન્ય પડે છે એથી આ મહાજ મર્વાપ્રિય મહાજમાંથી સભા, સમિતિ અને સેના ઉત્પત્તિ હોય જુના કાળમાં આની પ્રજા સત્વથી સજ્જ રહેતી. એ પ્રજા એનાને નામે ઓળખાતી અને ખુદી રીતે ગળજી ધારણના એક અગ તરીકે ખોલાવું કર્તવ્ય કરી જતી

સેનાને લગતી વિશેષ માહિતી હતી મળી નથી એટલે તે મધ્ય વચ્ચે ચર્ચામાં આપણે ઉતરીશું નહિ, કાગલુ હિંદુ સમયના રાજ્ય વધારણના એ વિભાગ કુળના વહીવટને લગતી વ્યવસ્થા માથે આપણે વિશેષ સંબંધ છે

પાછા મમયમાં કેળવણી માટેની જુદી વ્યવસ્થા ચરણ નામની ગ્રંથમાં મારફત થતી. વૈદિક મમયની આ એક જાતની સમાજ હતી એમ ન્પટ જણાય છે કે સામાન્ય ગામ્નીય પરિપક્વ અથવા અમિતિમાંથી વિદ્યા પન્નિદ જુદી પડી ગઈ હતી. એ જ પ્રમાણે આર્થિક જીવન વેપારીમય તથા સંઘના વેપારીઓ મારફત વ્યક્ત થતું આ મમ્યાઓ દત્તીમાં હોવાનું જાનક તથા ધર્મશુદ્ધ ઉપગ્રથી જણાય છે. પેદની પડીના કાળમાં આની ભિન્ન ભિન્ન સરચાઓ મારફત રાષ્ટ્ર હનન દોડનારું એ મમ્યાઓ મપૂર્ણ રીતે શ્વત્રવ દાંધ મર્વા બાગતમાં કુદ અવિનાગ ભોગવતી અને આ અધિકાર પ્રમાણે અમન દવામાં સામાજિક મમ્યાઓની વૈદિક પંપગ ખરેખર લ્લનન ગેતી.

હિંદુ પ્રજાતંત્રનો ઉદય તથા એ માટેની હિંદુ સંજ્ઞા

છેલ્લી હકિકતમા આપણે જોઈ ગયા તેમ વેદની પંક્તિના યુગમા પણ સોદાએ પોતાની સમ્મતીય ન્યગત્ય પદ્ધતિ ઉપર આસતી સંસ્થાઓ આજુ રાખી હતી. તેનું ખીન્નું દર્શાત હિંદુ પ્રજાતંત્ર ઉપરથી મળે છે. વેદના સરઆતના કાળમા માત્ર એકાધિપત્ય મારફત દેશનો અમલ ચાલતો. પણ વેદની પંક્તિના યુગમાં આ વિધિપૂર્વક ચાલતા રાજ્યધારણ કરતા જુદો માર્ગ સ્વીકારવામા આવ્યો હતો; અને મેગારથનિસ કહે છે તેમ જુદે જુદે સ્થળે એકાધિપત્યનો ઉન્નિષ્ઠ કરવામા આવ્યો અને પ્રજાતંત્રનો અમલ શરૂ થયો. હિંદુ રાજ્ય-ધિકારની તપાસ લેતી વખતે આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે મદાભારત પણ વૈદિક કાળમાં દક્ષ રાજધિરાજ પ્રમાણે દેશનો વહિવટ ચલાવતો હોવાનું જણાવે છે. ત્રગ તથા અથર્વ વેદની રચાઓ, મહાભારતમાં દર્શાવેલા વિચાર, સયા ઇ. મ. પૂ. એવા મંકામાં જ હિંદુસ્તાનમાં મેગારથનિસને કાને આવેલી પગપરા એ મધ્યમાં ઉપરથી એમ કહે છે કે રાજધિરાજ પંક્તિ થણે કાળે તથા વેદના સરઆતના અમલ પંક્તિ દેશનો અમલ ચલાવવા માટે પ્રજાતંત્રનું બંધારણ હિંદુસ્તાનમા દાખલ થયું હતું. આ પાછલા બંધારણનો ઉદ્દેશ વૈદિક કાળના પાછલા સાહિત્યમાં, ઋગ્વેદના ઐતરિય બ્રાહ્મણમાં, મનુવેદમાં તથા તેના તૈનિરિય બ્રાહ્મણમાં છે. મગવદ તથા ન્યષ્ટતાને ખાતર, પાછલા ઇતિહાસમાં વધારે સારી રીતે જણાવેલા દાખલાઓ આપ્યા પંક્તિ, આ મંથેમાં દર્શાવેલા પ્રજાતંત્રને લગતાં રાજ્યધારણની તપાસ આપણે કરીશું.

રાજા વિના દેશનો કારભાર ચલાવવાનાં સ્પરપવાળાં હિંદુ ગ્રન્થો, હિંદુ પ્રજાના રાજ્યધારણના ઇતિહાસમાં અમલનું સ્થાન શકે છે. માટે આપણે તેની ચર્ચા કરવામાં ખાસ ધ્યાન રાખીશું.

બૌદ્ધ મતમના હિંદુસ્તાન (Buddhist India) નામના પુસ્તક માં પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડ્સે પુસ્તક કરી જતાવ્યું છે કે મુદ્દ તથા એના પાટોગીઓના પ્રદેશમાં પ્રજાતંત્રના સ્વરૂપનું ગળજી ધાળ્યું પ્રત્ય નિર્ન હતું. પરંતુ હિંદુ પ્રજાતંત્ર મેં વપગએની વિશિષ્ટ સંજ્ઞાઓ આપણા સાહિત્યમાં જગરાત ગણાનું જણાવનામાં આવ્યું નથી આમાની ગણ મના તરફ માટે ધ્યાન પ્રથમ મેં આપ્યું હતું હિંદુ સાહિત્યના નૈન વિભાગના આચાર્ય સૂત્ર માં (૩ ૩ ૧.૧૦) દારઝ્ઞાણિ તથા ગણરાયાણિ નામની સંજ્ઞા માંગ લેવામાં આવી ત્યારે મને લાગ્યું કે એ ઉપગ્રી -દાય ગળજી ધાળ્યુંની વ્યાખ્યા મળશે. દોરઝ્ઞાણ એટલે જે ગાંત્યનો અમત એ ગળજીઓના હાથમાં હોય તે, તે જ પ્રમાણે ગણરાયાણિ એટલે ગળ અથવા સખ્યાબધ માધુમી જે ગાંત્યોનો અમત ચલાવે તે ગાંત્યો બીજે ગળે ગણરાજ્ય ને માટે એનો ગળ નામ વપગએનો માલમ પડ્યો છે વિશેષ તપાસને પરિણામે મારી મા પતાને પુષ્ટિ આપે એવા પ્રમાણો મળ્યા છે કે ગળ મના પ્રજા તંત્રના અર્થમાં વપગતી અને તે મમથે એનો જે અર્થ પ્રચલિત હતો (એટલે નીટ અને બીજાઓએ કરેલો અર્થ 'જાત,' તથા બુદ્ધને રૂટેલો અર્થ 'વેપારીઓ અથવા કાઠીગરનો સઘ') તે બોગો હતો મને વિશેષ માલમ પડ્યું છે કે એ જ અર્થ દર્શાવવા બીજી મના સઘ વપગતી જે પ્રમાણો ઉપગ્રી આ નિર્ણય ઉપર આપ્યો છું તેમાં ૧૧ ગાંત્ર સને ૧૯૧૩ના મોર્ડર્ન રીન્સુમાં આ વિષયને નગતા મળા નિમિષમાં દર્શાવી ગયો છું ત્યાર પછી મને નવા પ્રમાણો જાપ્યા છે તે ઉપગ્રી આ બન્ને સંજ્ઞાના અર્થ બામન વિશેષ માહિતી મળે છે

ગળનો મુદ્દ અને ચોખ્ખો અર્થ શુ થાય છે એ નક્કી કરવાનું જરૂર હતું છે એનો અર્થ 'સખ્યા' થાય છે. એટલે ગણરાજ્યનો અર્થ સખ્યાનો અમત અથવા ઘણાનો અમત થાય અહીં આપણને બૌદ્ધ નિયમની મદાય મળે છે સાધુઓની સખ્યા કેવી રીતે ગણવી એમ મુદ્દને પૂઝામાં આવ્યું હતું (મહાવગ્ગ ૨. ૧૮) — "તે વખતે

લિક્ષા લેવા નીકળેલા લિક્ષુકાને લોકોએ પૂછ્યું: પૂન્ય મહારાષ્ટ્રો, લિક્ષુકો દેવતા છે ? લિક્ષુકાએ જવાબ આપ્યો કે અમને તેની ખબર નથી. આથી " લોકો વિભાસણમા પડ્યા...તેઓએ આ જાણત પૂન્ય સ્વરૂપને કહી. " બુદ્ધે કહ્યું: " હું હાનું છું કે, ઓ લિક્ષુકા, ઉપોપણને દિવસે ગણમાં વપરાતી પદ્ધત પ્રમાણે તમેજ (લિક્ષુકાની) ગણતરી કરો, અથવા તમે મતની ચીટ્ટીઓ (સલાકા) લો. "

સભામા એકદા મળેલા લિક્ષુકાની ગણતરી ગણમા અનુસરવામા આવે છે તેની મત ગણવાની રીત પ્રમાણે, અથવા ચીટ્ટીઓ ઉપર મત લખી તે ચીટ્ટીઓ એકઠી કરવાની રીત પ્રમાણે કરવાની હતી. આ સંબંધમાં આપણે પાંચ નિયમમાં આવેલી ગણપૂરક સંજાનો અર્થ તપાસીએ. સભા પોતાનું નિયમસરનું કાર્ય શરૂ કરવા માટે તે અગાઉ તેમાં કામ કરવા સાર નિયમ પ્રમાણે જોઈએ તેટલા સભ્યો મળ્યા છે કે નહિ તે તપાસનાર અમલદારને ગણપૂરક કહેતા. એનો અક્ષરશઃ અર્થ ગણ પૂર્ણ કરનાર થાય છે. ગણમાં દાખલ રહેતા સભાસભોની સંખ્યા અથવા 'ગણતરી' ઉપરથી એનો અર્થ ગુજસભા અથવા રાજમંડળ થયો હતો. આથી ગણરાજ્ય નો અર્થ ગુજરાતમા અથવા રાજમંડળ આરક્ત ચાલતો અમલ રતો, ગણને ગોણુ અર્થ રાજમહા અથવા મનિસભા થયો, અને એ આરક્ત પ્રજાતંત્ર ચલાવાતું હોવાથી ગગ શબ્દ પ્રજાતંત્ર માટેજ વપરાવા લાગ્યો.

સઘ શબ્દની રચના વિશે ચર્ચા કરના પાણિનિ કહે છે કે સંઘ શબ્દ ગણ ના અર્થમાં વપરાય છે. જ્યારે પ્રત્યેક છુટા સંઘ માટે ઉત્તેષ કરવો પડે છે ત્યારે પાણિનિ જે સમાજને પ્રજાતંત્ર બોલવાનાં એમ શિલાલેખ અથવા બીજાં જ પ્રમાણે ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હતું તે સમાજનેના નામો ગણાવે છે. એના સમયમા સંઘ અને ગણ એ શબ્દો મમાનાયે વપરાતા અને ધાર્મિક સંઘ વિશેષ જાણીનો થએલો જણાતો નથી. આપણે આગળ જોઈયું તે પ્રમાણે આ સંઘ માત્ર રાજદારી ધંધના અનુકરણ-રૂપે હતો. જે મંડળોમાં પ્રજાતંત્રનાં ધોરણ ઉપર અમલ ચાલતો.

એમ સારી રીતે જાણીતું હતું. તે મંડળોને કૌટિલ્ય સંઘ કહે છે. આ ઉપરથી સંઘ નો મૂળ અર્થ પ્રજ્ઞતંત્ર થતો એમાં શંકા લેવાને વિશેષ કારણ રહેતું નથી. બુદ્ધ ધર્મને લગતો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ પાલિ પિટક આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. પાલિનિ માદ્દ મજ્ઞિમ્મ નિકાય (૧. ૪. ૫. ૩૫) સંઘ અને ગણ એ બન્ને શબ્દો બુદ્ધના સમયનાં પ્રજ્ઞતંત્રના અર્થમાં વાપરે છે. તે સમયે પ્રજ્ઞતંત્રને સંઘ તથા ગણ કહેતા અને ધાર્મિક સમાજના ગૌણ અર્થમાં એ સંજ્ઞાઓ તરતજ વપરાવા માંડતી હતી.

ગણ સંજ્ઞા રાસનનું સ્વરૂપ દર્શાવતી અને સંઘ શબ્દ રાજ્ય માટે વપરાતો. પતંજલિ કહે છે તેમ સંઘ એકત્ર મંડળ (સંહનન) હોવાથી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. આપણે આગળ જોઈએ તે પ્રમાણે સંઘ સંયુક્ત રાજ્યવારી મંડળ હોવાથી રાજ્ય અથવા સનદ અનુસાર રચાએલાં મંડળોની માદ્દ એને વિશિષ્ટ સંજ્ઞા વાપરવા અધિકાર રહેતો.

મોનિઅર-વિલિઅમ્સના સંસ્કૃત-અંગ્રેજી શ્લોકમાં ગણ નો અર્થ જાતિ કરવામાં આવેલો તે આ સંબંધમાં મારા વિચારો બહાર પડતાં થએલી ચર્ચાને અંતે છોડી દેવામાં આવ્યો છે.

જો કે પાલિનિએ સંઘ અને ગણ એકજ અર્થમાં વાપર્યા છે તોપણ કોઈ એમ ન કહી શકે કે હંધને જાતિ સાથે કંઈ સંબંધ છે. વળી નવા ગણ બંધાતા હોવાનું આપણે વાંચીએ છીએ તે ઉપરથી શું નવી જાતિઓ બંધાતી હતી એમ સમજવું ? આવો અર્થ જાણેજ આપણી સમજમાં ઉતરી શકે.

જાતક પુ. ૧-૨ માં જે રચણે ગ્રાવસ્તિમાં લોકો બુદ્ધ પંથના ભિક્ષુકોનું આતિથ્ય કેવી રીતે કરતા તેના કરવામાં આવેલાં વર્ણન ઉપરથી ગણનો અર્થ જોસાડવામાં ઘણી સદાય મળે છે. કેટલીક વેળા ત્રણ ચાર કુટુંબો, કેટલેક પ્રસંગે આખા ક્ષત્રીના લોકો, અન્ય પ્રસંગે ઘણા લોકો ગણબંધનના ધોરણ અનુસાર, એકત્ર થઈ ભિક્ષુકોનાં

ભોજનની વ્યવસ્થા કરતા. અહિં ગણ નો ખરો અર્થ સભા અથવા મંડળ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જાતીય તથા પ્રાચીનિક બધારબુદ્ધી બુદ્ધ પડતા ગણ બધારણુનું કૃત્રિમ સ્વરૂપ ઘંઘન ગાળદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વના પ્રકરણ ૧૦૭ માં ગણના લક્ષણ સૌથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણવેલા હોવાથી એ આખા પ્રકરણનું ભાષાન્તર પ્રકરણ ૧૪ માં આપ્યું છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પરરાજ્યો સાથેની રાજનીતિ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે, તીબેરી ભરેલી રાખવા માટે, મુમલિગત સેના માટે, વિગ્રહમાં તેમની કુસળતા માટે, યોગ્ય ધારાધારણુ માટે તથા વ્યવસ્થાપૂર્વક અમદ્ર ચલાવવા માટે આ ગણ ખ્યાતિ પામ્યાં હતા. મત્ર અથવા રાજનીતિ માટે તેમજ ગણના મોટી સંખ્યાના સભ્યો એ રાજનીતિની ચર્ચા કરતા તે માટે એમાં ઉક્ષેપ છે. અન્ય ઉપરાત આ લક્ષણો ટાઈ જતિને અથવા વેપારીઓના સંધને લાગુ પડે એવા નથી; પણ સભા મારફત ચલાવવામાં આવતાં રાજ્ય અથવા પ્રજાતંત્રની સંઘ્યા તરીકે ગણને મર્વ રીતે એ લાગુ પડે છે. એનો સામાન્ય અર્થ સભા તથા વિશિષ્ટ અર્થ સભા મારફત ચલાવવામાં આવતું રાજ્ય અથવા પ્રજાતંત્ર થાય છે.

ન્યાયશાસ્ત્રના ગ્રંથો ઉપર ભાષ્ય લખનારાઓના સમયમાં રાજદારી મંત્ર્યાઓ તરીકે ગગ અસ્તિત્વ ભોગવના ઘણા દાગથી બંધ પડ્યા હતા, છતાં એ ભાષ્યકારોએ તેમને જાતિ તરીકે ગણી કદાવવાની ભૂલ કરી નથી. તેઓ એને કૃત્રિમ મંડળો અથવા મંભાઓ ગણે છે. નારદ ગણ ને સાથે સાથે રહેનારાઓનો સમૂહ માને છે એમ ડૉ. બેલીના ભાષાન્તર ઉપરથી જણાય છે. નારદનું ભાષાતર કરતા, ડૉ. બેલી ગણ માટે ‘મમૂદ’ તથા ગણ ધેમ માટે ‘મંડળ તરફથી’ એ શબ્દો વાપરે છે.

ગુપ્ત મમયના ગરુઆતના ભાગમાં (ધણુકરીને ચદ્રગુપ્ત નિકમા-
નિયના મમયમાં) યદ્ય ગએના અમર પેનના ગ્રામા રાતક તથા
રાજન્યક જેવી ગાજ્ય ધાગણને લગતી મનાના અર્થ અનકમે ગણઓના
ગણ તથા ક્ષત્રિઓ (મામાન્ય ગજકર્તાઓ) ના ગણ એવા ક્યાં છે

અવગાન શનકમાં ગણના તથા ગરિન્દના અમન વચ્ચે વિરોધ
ખતાનનામાં આન્યો છે જુદાના મમયમાં ઉત્તર દિદુઆનના મધ્ય
પ્રેગમાના વેપારીઓ દક્ષિણમાં ગયા દના દક્ષિણના ગણએ તેમને
પૂજ્યુ, ‘શુ ય વેપારીઓ, ત્યાં (ઉત્તર દિદુઆનમાં) ત્યો ગણ
કે ? ’ ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો -

‘ નામના, ગેનાક દેશો ગણને આધીન છે અને ગેનાક
ગણને આધીન છે ’

અહિ ગણના તથા ગણ ના અમન વચ્ચે તફાવત ખતાનનામાં
આન્યો છે, અને ગણના અમનથી બિન્ન પડે એવો અમન પ્રજા-
તંત્રનોજ દોર સહે

એક જૈન ગ્રંથ ગણનો અર્થ મમજાવતા કહે છે કે મનુષ્ય
મમાજના મમમાં જુદી તથા વ્યવસ્થા જેનામાં મુખ્ય વલણ તરીકે
દોષ એવો મમદ તે ગણ છે એ વચનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એ
મજાનો ગોઠા અર્થ પણ કરામાં આવે છે એ મજા ખગ અર્થમ
નાયાના દાખના આ પ્રમાણે છે (આપણે દમણા લેખક તેમ
પ્રજાતંત્ર ભોગવતી એમ જાણીતી થયેલી) મન (નામની મમાજ)
નો ગણ અને પુત્રો ગણ એને પુત્ર પે મનુ મના (જુઓ પૌર
વિશેષુ પ્રકરણ ૧/ મુ) મોટા અર્થના દાખના તરીકે ભાષ્યમાં
વસુઓ (વસુ વો)નો ગણ આપે છે મમાજને નગનો ન દોષ એવો
ઉપયોગ એ મજાનો મગિનજાઅમાં થાય છે (માવગણ) ભાષ્યમાં
જાણના પ્રમાણે રાજ્ય ધાગણને નગના ન દોષ એના ગણમાં (મમદ
માજના માટેની નકરતી) જુદી તથા રેલુગે અમાક કહે છે, જેમને
વસુગણ (વસુવો) બીજી રીતે કીએ ના રાજ્ય ધાગણને લગતા ન

હોય એવા મંડળ માટે એ સંગઠા વપરાતી નથી એમ સ્પષ્ટપણે જણાવવામા આવે છે. રાજ્યધારણને જનનો ગણ ખરો ગણ છે, અને જૈન ગ્રંથકારના અભિપ્રાય મુજબ તેનામા જુદિ હોય છે, અને મરાઠ લોકોની રાજકીય સમા અથવા સંગઠીન પૌર સમાજના મંડળ જેવો ચૈતન્યવાળા માણમાંનો બારંગિયન રીતે બંધાયેલો સમૂદ છે. એ સંગઠીન સમૂદ હોવાથી ગમે તેમ અચાનક એકલા મજેવાં મંડળથી તે છુટો પડે છે.

આ અવતરણુ, તેમજ ગજ ઉપરનું મદાભારતમાંનું બ્રાહ્મ, જાતક તથા અવદાનમાંના ઉલ્લેખો તથા પાણિનિએ સંપ તથા ગજનો કરેલો સમાનાર્થ એ સમજા ઉપરથી ગજ ના ખરા અર્થ માટે કંઈ પણ શક રહેતો નથી.

હવે આપણે સંગઠાની ચચાં બંધ કરી ખુદ પ્રજાતંત્રની ચચાં શરૂ કરીશું.

પ્રકરણ ૫ મું

પાણિનિએ વર્ણવેલાં પ્રજાતંત્ર

પાણિનિ પોતાના સમયના એટલે આસરે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ના અરસામાના હિંદુ પ્રજાતંત્રના સંબંધમા ઘણી ઉપયોગી માહિતી આપે છે. સંપ સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દોની રચના માટે એ કેટલાક નિયમો દર્શાવે છે. આમાંના ઘણા નિયમો ઉપરથી પાણિનિના સમ-કાલીન ગ્રંથકારો વિદ્યમાન પ્રજાતંત્રને કેટલાં અગત્યનાં ગણુના એ જણાઈ આવે છે. તે સમયના વિચારોને અનુસરી રચાએલી અન્ય સંસ્થાઓની પેઠે પ્રજાતંત્ર તરફ પણ વૈચારિકોનું ક્ષણ ખેંચાયુ હતું.

વિશેષમાં પાણિનિ પોતાના સમયનાં પ્રજ્ઞતંત્ર દેશના કૃપા ભાગમાં આવેલા દતાં તે જણાવે છે તથા તેમનું ક્ષેત્રદળ આપે છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પાણિનિના અભિપ્રાય મુજબ રાજદારી સંઘ, એટલે ગણ અથવા પ્રજ્ઞતંત્ર માટે, સંઘ પારિભાષિક શબ્દ હતો. ધાર્મિક દંઘની એને ખબર હોય એમ લાગતું નથી. પાણિનિના સમયમાં યુદ્ધ તથા જૈન સઘદસ્તીમાં નહોતા (અને જો તેમ ગણીએ તો પાણિનિનો સમય આસરે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ લેવો પડે.) અથવા તેમણે વિશેષ અગત્ય પ્રાપ્ત કરી નહોતી. પાણિનિની માફક કા વાયનને પણ સંઘ શબ્દ પારિભાષિક અર્થમાં વપરાએલો માત્રમ પડ્યો હશે, કારણ એ પાણિનિના સૂત્ર ૩.૩.૮૬ ઉપરની ટીકામાં કંઈ બિન્ન મત દર્શાવતો નથી. કૌટિલ્ય (ઈ. ગ. પૂ. ૩૦૦) પણ એજ અર્થ કરે છે, જન્મ સાથે સાથે તે સમાજના સામાન્ય અર્થમાં પણ એ શબ્દ વાપરે છે.

વાહીક દેશના સંઘોના સંબંધમાં પાણિનિ સૂત્રો પ. ૩. ૧૧૪ થી ૧૧૭ માં તાદૃશ નિયમો આપે છે. આ નિયમો અનુમાર કોઈપણ સઘના મધ્યના નામ જોડવામાં આવતા તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા બીજા જનના જણાઈ આવતા. સારી પેઠે જાણીતી થએલી માત્રમ જાતિના જખો લઈએ તો માલવ સંઘના અક્ષાત્રણ તથા ગાક્ષત્રિય સંઘને માલવ્યઃ અને ક્ષત્રિયને માલવઃ કહેવામાં આવતો; જન્નનું જાડુન્યન માલવઃ થતુ. આ ઉપરથી એટલું વ્યક્ત થાય છે કે તે સમયે લોકો લટકતા રૂગા નહોતા પણ કંઈ સંગઠારી ગિતિએ આવ્યા હતા.

કલ્યાયન પાણિનિના સૂત્ર ૪. ૧. ૧૬૮ ઉપર ટીકા કરતા કહે છે કે ક્ષત્રિયની રાષ્ટ્રીય સંજ્ઞા ઉપરથી સાધિત શબ્દ બનાવવા માટેનો (અથવા પ્રત્યયનો) નિયમ ક્ષત્રિય કોઈ સંઘનો સભ્ય ન હોય તોજ લાગુ પડે છે. કારણ એરાજ્ય (monarchy, માટેજ આ નિયમ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

આ સમજા ઉપરથી એટલો મારે ખેતી શકાય છે કે નહીં અને દુરારાજ્ય વચ્ચે ફેર છે, અને સંઘ અથવા હિંદુ પ્રગતતંત્રના આદ્ય, લત્તિય તથા બીજી જનના શ્રદ્ધા સમ્ય તરીકે હતા એટલે સંઘનું બધારણ અમુક જન અથવા ટોળી ઉપર ગ્યાયું નહોતું.

પાણિનિ હેઠળ લખ્યા પ્રમાણેના સંઘ અથવા પ્રગતતંત્રના નામો આપે છે.—

૧ વૃક્ષ, ૨ દામનિ (અને ખીમ્બો), ૩ વી ૮ ત્રિગર્ત-પદ્ધતિ અથવા ત્રિગર્તના સંઘ. ૩૪ ગ્રામીન મુન્ને આધારે કાશિકામા એના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે —

(અ) કૌણ્ડોપરયાઃ (આ) દામનિ. (ઇ) કંઈકે. (ઈ) જાલમાનિઃ (ઉ) માલ્લપ્રસઃ અને (જ) જનાનઃ

૯ વૃક્ષ અને ખીમ્બો; અને ૧૦ વર્ષ અને ખીમ્બો. પાણિનિ આ સમજાને આધુર્જાવિનંદ કહે છે. ત્યારે કૌટિલ્ય એને રાજાપર્જાવિસંઘ કહે છે. આનો અર્થ શું ? મેં પ્રથમ દાખલે આનો અર્થ ' મૈનિક તરીકે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે એવા માણસો ' કહેતા હતા અને ખીમ્બો પણ આભાવિક રીતે તેમ કરવા પ્રેરવા હતા.

પરંતુ જો કારણોને લઈને આ અર્થ ટકી શકતો નથી. અર્થ-શાસ્ત્ર રાજાપર્જાવિસંઘ અને રાજાશ્રદ્ધેર્જાવિસંધને એક ખીમ્બોથી ભિન્ન ગણે છે, અને કૌટિલ્યએ કરેલા વિશેષ વિવેચન ઉપરથી જણાય છે કે આ પાછલા સંઘને એ રાજા ની ઉપાધિ (રજ) ધારણ કરનારા ગમ્બોના તાગામા હોવાનું કહે છે. શિવાજીએ, મિક્કા તથા સાહિત્ય ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલાક હિંદી પ્રગતતંત્રના મુંદ્રી કલગએના અથવા નિમાએના રાજ્યકર્તાઓએ આ ઉપાધિ ધારણ કરી હતી હવે આદિ રાજાવંશોનો અર્થ કશા ઉપર નિર્વાહ ચલાવે એવો થઈ શકે નહિ. કારણ પ્રગતતંત્ર કંઈ રાજાની ઉપાધિથી જન ચલાવી શકતું નથી. કૌટિલ્યના જનને વર્ગના પ્રગતતંત્રને

બધમેમતા આને એવો ઉપજાવનો ખીન્ને અર્થ કરવું, પાણિનિ, અહીં કરવું એ છે જેમને મનુએ (૧૦, ૭૪ મા) આજ્ઞાણને છ કર્મ કરાવતું હતું છે, એ કર્મમાં દાન પણ આવી જાય છે. આ અર્થમાં ઉપજાવિત્ નમ્હ ઉપગ્રી એવો ખુદામો મને છે કે સ્ત્રોતપ્રજાવનું ને નામે જોઈ ખાતા સ્થપના માણુએ લગ્નકરી કરી અથવા સૈનિકનો ધંધો કરતા, અને રાજસંસ્કારગ્રંથિનું ને નમે જોઈખાતા સ્થપના માણુએ નિયમિત રીતે રાજનતી ઉપાધિ ધાણુ કરતા. ખીજી રીતે કહીએ તો આ બંને મંત્રના મંત્રાર્થ અનુમાત્ર એકના મળ્યાને મૈનિક કરીમા નિપૂણ થકુ પડતુ ત્યાં ખીન્નના નજરસ્તીએને અથવા વિશેષ વ્યધિકારના જા દરદર બંને રાજનતી ઉપાધિ ધાણુ કરી પડતી.

મેમીટાનિઆના અથકારોએ આના વણા પ્રજાતંત્રના મૂલ્યન આપ્યા છે તેમાં વૈષાદ્વગ્રીએના 'સૈનિક' (આયુવર્જીવિન અથવા શસ્ત્રેષજીવિન) મને જેટલે મુદ્દક નથા માપેના મધનો હંદાસ છે એમના પ્રેશ તથા ખમતી વિચારાજ દતા. એમના મળ્યમા ન્તનાં વણા ધનાદ્ય ગદરા દતા ઓકે અથકારોએ આપેલી દક્ટીકલ્પના અ, મધોમા નહ પણ પ્રકારે જામ દષ્ટિએ જીવન ગાળનામાં આ માનુ જણાવનામાં આવ્યું નથી. એ મને વિગત ત માર્ગસૌમ ન ત્યાં દતા જોવન માટે ખ્યાનિ પામેના, મર્મ રીતે અ ગાદ તથા અનન્યાપૂર્વક મારાણુનામાં દતા. આયુષજીવિનને મળતા આવે એના વનણુ આ મંત્રમાં લેવાનું આ અંથકારો દહે છે, અને તેઓના પ્રમાણ આપતો ઉપગ્ર દરવા અર્થ માથે બધમેમતા આવે છે. તેઓ દહે છે કે આ મંત્રના મમાને પોતાની મૈનિક કરીને માટે ભારે ખ્યાતિ પામ્યા દતા.^૧ ઓકે અથકારોએ વર્ણવેલા મળ્યધાણુમાના એકમાં એવો નિયમ હોવાનું જણાય છે કે નાગર્જનિએ ચોક્કસ પ્રમાણમાજ મૈનિક જાગને મા લક્ષ ધાવનનું હતું આ ઉપગ્રી એનું અનુમાન થઈ શકે કે ખીન્ન વ્યવમાયમાં તેઓ વિશેષ ધ્યાન

આપતા. આથી એમના લોકકે અથવા રાજ્યધારણના પહીવટના સંબંધમાં ઉપજાવે શબ્દ વપરાતો હોય. જે પ્રગતત્રે સેનિક દળાને પોતાના રાજ્યધારણના પ્રાણભૂત મદદતતરીકે ગણતા તે પ્રગતત્રેને પાણિનિ આયુષર્જોવિન્ કહે છે સમકાલીન ગ્રંથકારોના વિચાર પ્રમાણે તેમના રાજ્યધારણનું આ મુખ્ય લક્ષણ હતું. તેવીજ રીતે બીજા વર્ગના પ્રગતત્રનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે વડળી કરેલા અધ્યક્ષ (અથવા રાજ્યાધિકારી સભાના દરેક સભ્ય) ને રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરવા દેવા માટે તેમાં ખાસ નિયમ હતો.

વિશેષમાં આ પ્રગતત્રે વાહીક પ્રદેશમાં આવેલાં હોવાનું પાણિનિ કહે છે. મહાભારતમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વાહીક ભોટા પંજાબમાં વસતાં હોવાનું મનાય છે. માર્ગ ધારણ પ્રમાણે વાહીકનો અર્થ 'નદીઓનો પ્રદેશ' થાય છે. અને જે એ ખર્ડ હોય તો, વાહીક પ્રદેશમાં સિંધ તથા પંજાબના મુક્કેનો સમાવેશ થઈ શકે. મહાભારતમાં આપેલી સીમા સાથે આ મુક્કેની સીમા મળતી આવે છે. '(વાહીક ભોટા) પાંચ નદીઓની ખીણમાં તથા છદ્દી સિંધુની ખીણમાં વસતા.' (કર્ણપર્વ ૪૪. ૭.) વ્યાકરણમાં જણાવેલાં દેટલાંક વાહીક પ્રગતત્રો જે દંનિકાસ જાણવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે વાહીક પ્રદેશમાં સિંધ આવી જતું હતું. દાખલા તરીકે, શુદ્ધ તથા માત્રવ પ્રગતત્રે થોડે ભાગે સિંધમાં હતાં. કેશિકાએ વાહીક સંધોનાં આપેલાં દષ્ટાંતમાં આ પ્રગતત્રે જણાવવામાં આવ્યાં છે. વાહીક પ્રદેશ 'દિમાલયથી દૂર' હતો. એટલે એમાં કુંગરાળ મુક્કે આવતો નહિ. [જ ત્રિગર્ત સંધ પંજાબમાં જન્મુ અથવા કાંગરાની નજીકમાં દિમાલયની તળેટીમાં હતા.]

આ સેનિક પ્રગતત્ર ઉપરાંત પાણિનિ બીજી જ સમાજનાં નામ આપે છે. આ સમાજે આધારભૂત પ્રમાણે ઉપરથી આજ અરસામાં પ્રગતત્ર ભોગવના હોવાનું માલમ પડ્યું છે. એ સમાજનાં નામો આ પ્રમાણે છે:—

૧ મંદ્ર, ૨ વૃણિ, ૩ રાજન્ય, ૪ અન્ધક-ટ્વિણ્, ૫ મહારાજ તથા ૬ ભર્ગ.

પાણિનિને આ સર્વને સંધને નામે ઓગળાવવાને કંઈ પ્રસંગ મળ્યો નહોતો છતાં એને લગતા નિયમો ઉપરથી જણાય છે કે એ સર્વ પ્રગતંત્ર ભોગવતા હતાં એમ એ જણવો હશે. અનુક્રમે આ રાજ્યોની દૃષ્ટીએ એ પછી તપાસવાને આપણને પ્રસંગ મળશે એટલે અહિં વિગતમાં ઉતરવાનું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

છતાં પાણિનિના અન્ધક-ટ્વિણ્ મંધ માટે લુપ્તિ નોંધ સેવાનું જણવું છે. પુગણમા એ અને સાતરન સંધ એકજ છે. ઐતરય બ્રાહ્મણમા જણાવ્યા પ્રમાણે સાતરન સંધે મૌર્ય રાજ્યધારણને રીકે.૨ કંપો હતો, અને એના રાજકર્તાઓ મોજ કહેવાતા. મહાભારતમાં અન્ધક સંધના રાજકર્તાને મોજ કહ્યા છે, અને પાછળથી યાદવોના એક વિભાગને પણ મોજ કહ્યા છે. વૃણિ સંધના રાજ-જંધ,રણમા રાજને રથાન નહોતું એ વાત રાજ તરીકે એમને અભિપ્રેક ન થાય એવો એમને ગ્રાપ દેવામા આવ્યાની ભેકકથા તથા પુરાણ કથા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. મહાભારતના સમાપર્વ (૩૭. ૫) માં એવો ઉલ્લેખ છે કે દશારણ (વૃણિ) ભેમ રાજન-વિનાના હતા. એ ભેમો પણ સંધ કહેવાના એ બાળનની સાગિતી દ્વારિય ઉપરથી મળે છે, કેમકે એ જણાવે છે કે પ્રાચીન કાળમા દ્વેપાયનને ગુરુએ કરાથી ટ્વિણ્ સંધને ભોગવવું પડ્યું હતું. વૃણિ સંધ વિશે મહાભારતમા પણ ઘણો જુનો સંવાદ છે. એ મંધનું પ્રગતંત્ર રાજ્ય ન હોવાનું ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદીની લીપીમા ગળના નામના પાડવામાં આવેલા સિક્કા ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે.

ટ્વિણ્ સંધના સિક્કા તેના ખામ લક્ષણને લઈને અન્ય પ્રગતંત્રના સિક્કાથી જુદા પડી આવે છે. જે પ્રગતંત્રમા રાજન-મંદ્રી નહોતા તેના નાણા મળના નામના પાડવામા આવતા,

કેમકે, 'આશ્વિનાયન લોકોના ગણનો જય,' 'માતવ-ગણનો' 'યૌધેય ગણનો જય'. આમા એક અપવાદ છે, કેમકે એક પ્રકારના યૌધેય સિક્કા જનને કારોગારી સભા (મજ્જવર) તથા ગણના નામના પાડવામા આવ્યા છે. જૃષ્ટિ નાણું આમાની ડોઠપણુ જતનને મળતુ આવતુ નથી. એ જૃષ્ટિ લોકોના રાજન્ય તથા મળના નામનુ પાડુ છે વૃષ્ટિ-રાજમા-ગણન્ય. રાજન્ય સંજ્ઞાનો રાજગંધારણુના સંબંધમા શો અર્થ થાય છે તે નક્કી કરવાનું છે. જૃષ્ટિ લોકોના સંબંધમા એ સંજ્ઞાનો ચોક્કસ અર્થ થનો હોવાના પ્રમાણે ઉપસબ્ધ હોવાથી આપણે તે તપાસીશું.

૧ શિનિ ઉપરથી જણાય છે કે અન્ધક-જૃષ્ટિમા જે રાજન્ય હતો એમનો નિર્દેશ કેમ કરવો તે સારૂ એ જે નિયમો આપે છે (૬. ૨. ૩૪.). કાશિકા એના ઉપર રીક્ષ કરના કહે છે કે આ નિયમ અન્ધક તથા જૃષ્ટિ સંધના સભ્યોને લાગુ પડતા નથી, પણ માત્ર તેમના રાજન્યને લાગુ પડે છે. આ રાજન્ય રાજ ચલાવવા માટે નિર્માણ થએલાં કુટુંબોના મુખી હતા. રાજકર્તાના આવા એવડા સમૂહોનાં કુટુંબોનાં નામો સાહિત્યમા જળવાઈ રહેલા છે; શિનિ અને વામુદેવ તથા શ્વાહરક અને ચૈત્રક સમૂહોના રાજન્યના નામો કાશિકામાં આવે છે; કાત્યાયન આદ્યવર્ગ તથા વામુદેવવર્ગ માટે ઉક્લેષ્ય કરે છે, અને મહાભારતમા વામુદેવ અને ઉગ્રમેન યજ્ઞમે પોતાના અનુયાયીઓની શ્રદ્ધાથી લીધાનું કહેવું છે.

૨૫૪ રીને જૃષ્ટિ-અન્ધક સંબંધ સંલુક્તા રાજગંધારણુ હતું, તેમા જે રાજન્યના હાથમા મઘણી કારોગારી સત્તા હતી, અને દરેકના નાખા હેઠળ પોતપોતાનો વર્ગ હતો; અને કદાચ આ અમરનું રાજન્યક, એટલે લડવૈયા અથવા લાજિયોનો સમદ હતો. કાત્યાયન આદ્યવર્ગ તથા વામુદેવવર્ગનું વર્ણન કરવામા નિ.સંશય પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર આધાર રાખે છે. આદ્ય અન્ધક સદ્ગાર હતો; અને એક વખતે એ મહાકા રાજસભાના જે અધ્યક્ષમંત્રી એક હતો એમ જણાય છે.

નિશાન હશે. મને લાગે છે કે બદલાતા રાજતંત્ર જે ચિહ્ન વાપરના તે અંક તરીકે ઓળખાતા. સંવરણ થએલા રાજકર્તા અથવા રાજ અમલ ઓળવતું મંડળ પોતાના ખાસ અંક નો સ્વીકાર કરતા અને એના લાયકાથી અમલ જતા એ અંક સ્વીકારાનો બંધ પડતો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રના પુરતકોમાં આપણે સહીને માટે હસ્તાંક શબ્દ વપરાયેલો જોઈએ છીએ. ગીતિ, અથવા સહીવાળી ગીતિ માટે કાસિદામ મોત્રાંક શબ્દ વાપરે છે, કંટિવ્યના (અને સ્પષ્ટ રીતે તેની પણ અગાડિ) ના સમયથી કાસિદાસ તથા તેની પણ પછીના સમય સુધી 'અક્ષર અથવા આકડા વડે નિશાન કરવા'ના અર્થમાં અંક ક્રિયાપદ વપરાયલું જણાય છે. રાજની ગૌમાળામાના ગોધાઓના શરીર ઉપર જે નિશાન કરવામાં અથવા ડામવામાં આવતું તે માટે કંટિવ્ય રાજાંક સંજ્ઞા વાપરતો જણાય છે. આ પ્રમાણે કોઈ નિશિષ્ટ ચિહ્ન માટે અંક વપરાય છે. વળી એ શબ્દ રાજકર્તાએ સ્વીકારેલા લેખ અથવા વચનના અર્થમાં પણ વપરાયો હોય. આ સંબંધમાં ઈ. સ. ૪૨૫-૪૫૦ ના નેપાળના સિક્કા ઉપરના માત્રાંક તથા ગુણક એટલે રાજન માનના અંક તથા રાજ ગુણના અંક ના દાખલા જતાવી શકાય. આ અર્થ લેવાથી પ્રજાતંત્રના સિક્કા ઉપરના સ્વાર્થ તથા બદલાતાં ચિહ્ન તથા લેખોનો ખુલાસો થઈ જાય છે. આ સમયની પહેલાં લેખ વિનાના પણ કાણાવાળા સિક્કા પાડવામાં આવના લ્યારે કદાચ સંધ પોતાના નામના પહેલા અક્ષરનો ઉપયોગ કરી અથવા બીજી રીતે પોતાનો ખાસ અંક તક્કી કરતા, અને લક્ષણ માટે કોઈ જનાવર, નદી શરેર અથવા બીજી કોઈ આકૃતિ લેતા. મોટે ભાગે જનાવરની આકૃતિ એ લક્ષણ કહેવાતું અને લેખ તે અંક કહેવાતો. રાજ્યધારણની દૃષ્ટિએ સંયુક્ત નિશાન અને ચિહ્ન મારકત સંધનું સંયુક્ત લક્ષણ વ્યક્ત થાય છે.

વળી સૂત્ર ૩. ૩. ૪૨ માં પાણિનિ પ્રજાતંત્રના જે વર્ગ દર્શાવે છે: (૧) જેમાં ઉચ્ચ અને નીચ વચ્ચે તફાવત રખાતો ન હોય અને

બૌદ્ધ સંઘનું મૂળ તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રજ્ઞતંત્ર. ૨૯

(૨) જેમા એવો તકાવત રખાતો હોય. આ ઉપરથી પહેલા વર્ગના પ્રજ્ઞતંત્રમાં એકજ રાજસભા મારકત, અને બીજા વર્ગમાં બે રાજસભા મારકત વડીવટ આવતો હોય એમ અનુમાન કરવામા હરકત નથી. પ્રથમ વર્ગ માટે પાણિનિ અનૈત્તરાચર્ય સંગ્રા વાપરે છે, અને એવો નિયમ દર્શાવે છે કે આવાં લક્ષણવાળા સંઘને કાચ અથવા નિકાય, એટલે મંડળ એવું નામ આપવામા આવતુ. પાણિ ભાષામાં નિકાયનો મૂળ અર્થ બ્રાતૃત્વ અથવા બંધુતા થાય છે. બૌદ્ધ બ્રાતૃત્વમા માત્ર એકજ ધરનો સમાવેશ થતો. ખુશ્લી રીતે બૌદ્ધ ધર્મોઓએ આ સંગ્રા રાજકીય પરિભાષામાથી લીધી હોય એમ જણાય છે. વ્યાકરણ સાહિત્યમા ત્રણ રાજદ્વારી નિરાયના નામો આપેલા છે શાપિન્ડિ-નિકાયઃ મૌન્દિ-નિકાયઃ તથા ચિક્કલિ-નિકાય

બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ રાજકીય પરિભાષામાથી નિરાય ઉપરાત સંઘ સંગ્રા પણ લીધી હતી. આ બાબત આપણે જુદા પ્રકરણમા વિવેચન કરીશું.

પ્રકરણ ૬ હું

બૌદ્ધ સંઘનું મૂળ તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રજ્ઞતંત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦-૪૦૦.)

જુદનો જન્મ પ્રજ્ઞતંત્ર બોગવતા લોકમમુદમા થયો હતો. એના પાડોશીઓ સંઘના સભ્યો હતા અને એમની સાથેજ એ ઉછર્યો હતો. એણે સ્થાપેલા સમાજને ‘ભિક્ષુ સંઘ’ અથવા ‘ભિક્ષુઓનું પ્રજ્ઞતંત્ર’ નામ આપ્યું હતું. વણુંકરીને મમકાથીત આચાર્યોનું અનુકરણ કરતાં, એણે પોતાના ધાર્મિક સંઘની સ્થાપના કરવામાં રાજકીય સંઘનાં નામ તથા બધારણનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને આ કાગળને

લઈનેજ એની ધર્મ તથા મદ વ્યવસ્થા આટલો સાંભો સમય ટપી રહી. પાત્રિ મુત્રોમાંના બુદ્ધના પોતાના શબ્દો ઉપરથી રાજદારી તથા ધાર્મિક સંઘના બંધારણ વચ્ચેનો ઐતિહાસિક સંબંધ દર્શાવી શકાય. વનિજ (પાણિનિના વૃજિ), સિચ્છાવિ તથા વિદેય લોકો ઉપર હુમલા લઈ જવાનું ચોખ્ખું છે કે નહિ એ વિશે મગધના રાજાએ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલેલા મગધના પ્રધાન ધર્માધિકારીએ બુદ્ધનો અભિપ્રાય જાણવા માંગ્યો, ત્યારે બુદ્ધે પોતાનો જવાબ એ પ્રધાન ધર્માધિકારીને ઉદ્દેશીને ન આપતા પોતાના મુખ્ય શિષ્યને ઉદ્દેશી આ પ્રમાણે આપ્યો:

‘ આનન્દ, તમે સાંભળ્યું છે કે વનિજ લોકો પોતાની સભા વારં-વાર ભરે છે, અને તેમાં સર્વ સભ્યો દાજર હોય છે. ’

આનન્દે આના જવાબમાં દા કહી. પછી બુદ્ધે વનિજ લોકોના રાજબંધારણને લગતા આવા સાત પ્રશ્નો પૂછ્યા, એવી મતલબથી કે મગધનો ધર્માધિકારી તે સભામાં સાંભળે. બુદ્ધે કરેલાં નિર્ણય એનાજ શબ્દોમાં હુંકમાં આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:—

- (૧) ‘ આનન્દ, જ્યાં મુઘી વનિજ લોકો પોતાની સભા વારંવાર ભરે અને તેમાં સર્વ સભ્યો દાજર હોય, ’
- (૨) ‘ જ્યાં મુઘી તેઓ સલાહમંત્રી એકઠાં મળે, અને સલાહસંપત્તી છુટા પડે અને વનિજ પ્રદેશનું કામકાજ ઐક્યથી આટોપે, ’
- (૩) ‘ જ્યાં મુઘી તેઓ અત્યાર અગાઉ નક્કી કર્યા ન હોય એવા કંઈ કાયદા ઘટે નહિ, અત્યાર મુઘીમાં જે કાયદા ઘડાયા હોય તેમાંથી કંઈ રદ કરે નહિ અને પૂર્વકાળમાં સ્થપાએલી વનિજ લોકોની આચીન સંસ્થા અનુમાર વકીવટ ચલાવ્યા વનય, ’
- (૪) ‘ જ્યાં મુઘી તેઓ વનિજના વદ લોકોનો સત્કાર કરે, તેમને માન આપે, તેમનું પૂજન કરે તથા તેમનો અનુગ્રહ કરે તથા તેમનાં ફરમાન પ્રમાણે અમલ કરવાની પોતાની ફરજ મનજે, ’

બોદ્ધ સંઘનું મૂળ તથા બોદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રખતતંત્ર, ૩૨

(૫) 'ત્યાં સુધી તેમની સ્ત્રીઓ અથવા છોકરીઓને જોર લુલ્લમથી અથવા અપદરણુ કરી તેઓ તરફથી અટકાવમાં રાખવામાં આવે નહિ (એટલે કાચદાનોં અમંત્ર આલે અને નાર કે જોર લુલ્લમનો),'

(૬) 'ત્યાં સુધી તેઓ વલ્લિજ્ઞના ચૈત્ય (પવિત્ર ગ્રામીન સ્થળો) નું ગૌરવ વધારે, તેમને પૂજ્ય ગણે, તેમનું પૂજન કરે તથા તેમનો નિભાવ કરે (એટલે સંસ્થાપિત ધર્મનો સ્વીકાર કરે),'

(૭) 'ત્યાં સુધી તેમનામાં વક્તા અરહંતોનાં સંરક્ષણ, ખચાવ તથા નિભાવ માટે વાજબી રીતે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે (એટલે તેઓ સ્થાપિત વહીવટ પ્રમાણે ચાલે અને બ્રાહ્મણોના ધાર્મિક સંપ્રદાયથી દૂર રહે),'

'ત્યાં સુધી વલ્લિજ્ઞ લોકોની પડતી આવશ્યકતા નથી પરંતુ તેઓ આખાદ થવાની આશા રહે છે.'

આ સાંભળીને મગધનો પ્રધાન ધર્માધિકારી બડબડયો કે 'વલ્લિજ્ઞ લોકોને મગધનો રાજા છતી શકે એમ નથી.' ફક્ત તેમનામાં કુસંપતી ઉદ્દેશથી કરવાની રાજનીતિ કારણતં થાય એમ છે.

આ ધર્માધિકારી બુદ્ધની પાસેથી વિદાય થયો. એટલે તરતજ એ મદાન ધર્મગ્રંથો સભા મંડપમાં બિશ્નુ સંઘની સભા બોલાવી અને તેમને ઉદ્દેશી કહ્યું કે:

'ઓ ! બિશ્નુકે, હું તમને (સમાજનાં) ભલાં માટેની સાત શરતો સીખવીશ.'

અને એણે વલ્લિજ્ઞ લોકોના વહીવટનાં આગળ પડતાં લક્ષણ દર્શાવનારી સાત શરતો (યોગ્ય દેરફાર કરી) ફરી જણાવી. આ શરતો આનન્દના કહેવા પ્રમાણે સારી ખ્યાતિ પામેલી હતી:

(૧) 'ત્યાં સુધી બિશ્નુકે પોતાની સભા વારંવાર ભરે અને તેમાં સર્વ સભ્યો દાબર રહે,'

- (૨) 'જ્યાં સુધી તેઓ સત્તાદસંપત્તી એકદા મળે અને સત્તાદસંપત્તી છુટા પડે અને સંઘની ફગ્ગે એકથથી બળવે.'
- (૩) 'જ્યાં સુધી લિલ્લુકો અત્યાર અગાઉ નકડી કર્યું ન હોય એવું કંઈ પ્રતિપાદન કરે નહિ અને અત્યાગ સુધીમા જે કંઈ પ્રતિપાદન થયું હોય તેમાથી કંઈ ગદ કરે નહિ અને હમણાં નકડી કરેલા સઘના નિયમ પ્રમાણે રતે.'
- (૪) 'જ્યાં સુધી બંધુઓ સંઘના વૃદ્ધ, પિતા તથા નેતાઓને સત્કાર કરે, તેમને માન આપે, તેમનું પૂજન કરે અને તેમનો અનુગ્રહ કરે, અને તેમના ફરમાન પ્રમાણે અમલ કરવાની પોતાની ફરજ સમજે.'
- (૫) 'જ્યાં સુધી બંધુઓને લાલસાની અસર લાગે નહિ,'
- (૬) 'જ્યાં સુધી બંધુઓ ખુશીથી એકાત જીંદગી ગાળે,'
- (૭) 'જ્યાં સુધી બંધુઓ પોતાના મનને એવી રીતે ફગવે કે..'
- 'જ્યાં સુધી લિલ્લુકોની પડતી આવવાની નથી પરંતુ તેઓને આબાદ થવાની આશા રહે છે.'

બૌદ્ધ સંઘની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એ દુનીઆમા મઃ પદ્ધતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે. આથી કરીને હિંદી પ્રજાનંત્રના બંધારણમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બુદ્ધના ધાર્મિક મંઘના જન્મનો આ ઇતિહાસ માત્ર આપણા દેશ માટેજ નહિ પણ આખી દુનીઆને માટે ચિત્તાકર્ષક અને મનોહર છે.

આમા નિઃસંશય ધાર્મિક મંઘના બંધારણને બંધ એમનું આવે તેટલાનુંજ રાજકીય બંધારણમાંથી અનુકરણ કરવામા આવ્યું હતું. છતાં મહાન તેજસ્વી બુદ્ધના પુરુષના મૌલિક વિચારો એમાં મર્ત્ત વ્યક્ત થતા હતા. અપૂર્વ ગ્યના ગતિને જોડે ગુજરાતી મંડળના બંધારણનો ધર્મના કામ માટે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો, અને એ ધર્મની મંદ્યા ચિરસ્થાય રહે તેવા બંધારણની નેને માટે યોજના થઈ હતી.

જે ગાંધીમા બુદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો અને જ્યાં એણે પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું તે અને તેવા અન્ય પ્રગતત્ર માટે ઐશ્વર્ય સાહિત્યમાં નિર્દેશ છે. આ સઘળા પ્રગતત્ર કોસલ અને કૌશામ્બીના ગાંધીના પૂર્વ તરફના તથા અગતી પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશ ઉપર, એટલે ગોરખપુર તથા જલિયાના પ્રાંતથી ભાગલપુર પ્રાંત સુધીના મગધની ઉત્તરના તથા દિમાવચની દક્ષિણના પ્રદેશ ઉપર આવી ગયા હતા. આ ગાંધી હેઠળ પ્રમાણેના હતા—

(અ) ગાંધી યોગેનું ગાંધી ગોરખપુર પ્રાંતમાં આવેલા કપિલવસ્તુમાં એમની ગાંધીની હતી, અને એમની નજદીકના પાડોશીઓ એમના ગાંધીમાં ગણના હતા.

(આ) ગાંધીમાંના કોસલ યોગેનું ગાંધી

(ઇ) સિન્ધુવિ યોગેનું ગાંધી મુઝફ્ફરપુર પ્રાંતમાં આવેલા વૈશાલી, એટલે દમણના બ્રહ્મમાં એમની ગાંધીની હતી.

(ઈ) વિદેહ યોગેનું ગાંધી (જમ્મુના પ્રાંતમાં આવેલા) મિથિલામાં એમની ગાંધીની હતી

(હંદુ એ ગાંધી વૃજિ અથવા વલ્લિજને નામે ઓળખાતા હતા.)

(ઉ) મગધ યોગેનું ગાંધી, ગાંધી અને વૃજિ યોગેના ગાંધીની દક્ષિણે એમને ગોરખપુર પ્રાંતથી પડના પ્રાંત સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર આવતું હતું) એના જે વિભાગ પડ્યા હતા અને તેમની ગાંધીની કુમિનગર (કુમિનારા) તથા પાવામાં હતી.

(જ) પિષ્પતીનના યોગિયા યોગેનું ગાંધી તથા

(ઝે) અગત્યના બુદ્ધિ યોગેનું ગાંધી. આ ઉત્તરની પક્ષિની સમાજ હતી. (ઐશ્વર્ય ધર્મના ઇતિહાસમાં એમણે કંઈ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો નથી. તેઓ કુમિનગરના મગધ યોગેના પાડોશી હતા પણ એમનો યોગક્રમ મુન્દ કયો હતો તે જાણમાં નથી.) અને

(એ) ભગ્ન (ભર્ગ) લોકોનું રાજ્ય: એ કૌશામ્બીના વતન લાનના રાજ્યની પાડોશમાં હતું.

રાજદારી દષ્ટિએ, આ સમૂહમાંના યજ્ઞિ તથા મદ્ધ લોકોના ગાળ્ય સૌથી અગત્યનાં હતાં. આમાંના પ્રથમ માટે પાણિનિ નેમજ દ્વાદશ બન્નેના અંગેમાં નોંધ છે. મહાભારત તેમજ પાણિ મધ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભર્ગ લોકો પૂર્વમાં વતસના નજદીકના પાંડરાશીઓ હતાં. મિરઝાપુર પ્રાંતમાં અથવા તેની નજદીકમાં આવેલા (સિંધુમાર પર્વત) ઉપરના કિસ્સેબંધીવાળા ગઢમાં એમનું રહેઠાણ હતું. એ સ્વતંત્ર જનપદ અથવા રાજદારી પ્રજા હોય એમ પાણિનિએ જોયું હતું. એમનું મહત્વ એટલું બધું હતું કે જેવી રીતે યૌધેય લોકોના પ્રજાતંત્ર પંચજની યાદીમાં અમરથાને આવે છે તેવી રીતે એને પૂર્વ તરફની સમાજોમાં અમરથાને મુકવામાં કંઈ અડચણ નથી. એમ લાગે છે કે ખુદના જીવનના ઉત્તર ભાગમાં એ લોકો એમના પાડોશી વત્સ લોકોના રાજના અમલ હેઠળ આવ્યા, જનક તથા વિનયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ રાજના પુત્ર ગોધિએ એમના ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું. છતાં તેઓ સિન્ન ગણાતા.

શામ્વ ગણના પ્રમુખને ત્યાં ખુદનો જન્મ થયો હતો. એ સમાજ કૌસમના રાજના આધિકાર હેઠળ હતો, અને ખુદના જીવનકાળમાં એ રાજને દાથે એમની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો હતો. એમની રાજમમાં ૫૦૦ સભ્ય હોવાનું જણાય છે. એમ રહેવામાં આવે છે કે શામ્વ લોકોમાં એવો કાયદો હતો કે દરેક નાગરીકે એક જ બી કરવી.

બૌદ્ધ સાહિત્યના સૌથી અગ્રમણ્ય પ્રમાણ તરીકે ગણાતા રીઝ પેન્ડિએ શામ્વ લોકોની વહીવટ ચલાવવાની રીતનો સંક્ષિપ્તમાં એવો મનોર દેવાસ આપ્યો છે કે તે આ પ્રજાતંત્રનો વહીવટ ચલાવવાની રીતના દર્શન તરીકે અત્રે આપવાનું ચોક્કસ લાગ્યું છે. એ મહાન પંડિત આ લોકોને ' ગાખા ' કહે છે પણ તેમાં ટૂંક સમય પહેલાં, કારણ ઉપ-

લખ્ય પ્રમાણે જોના તેમને ' સાખા ' કહી ગદાય એમ નથી આપણે અનુક્રમે જોઈશું તે પ્રમાણે ઈ મ. પૂ આનમા તથા જ્ઞા સેકાના હિંદી પ્રગતંત્રો અમુક જાનિના બધાગળ તરીકે ગણા નહોતા પણ એ ગિયતિમાથી વધુ સમય અગાઉના તેઓ પસાર થઈ ગયા હતા તેઓ ગાંત્યો, એટલે મળુ અને મન, હતા. એમ છતાં જેરી રીને દરેક પ્રાચીન અથવા અર્ધાચીન ગાંત્યનો પાયો ગાંઠ અથવા ભત્તિ ઉપર ગ્યાએતો હોવો જોઈએ, નેરી રીને એમાના ઘણાની શરૂઆત થઈ હોય એમ મલવે છે.

પ્રોફેસર રીઝ પ્રેવિઝમ લખે છે કે, " સાખા (ખરૂં કહીએ તો ગાંત્ય) નો વહીવટ તથા ન્યાયને વગર કામ કપિયવસ્તુમાના સામાન્ય સઘાગાર (સપાગાર) મા મળતી જાહેર સભામાં ચલાવનામાં આવતા. અહિં જુવાન તેમ જૂદ પુરૂષો જમા થતા આની યોક્તમમામાં ગગ્ગ પામે નદિની દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચા ચલાવવામાં આની હતી જ્યારે અગ્નિકું કામ પ્રમગે કપિયવસ્તુ જામ્ય છે, ત્યારે તે સઘાગારમાં જાય છે, કાગળ અહિં શાક્ય યોગની મલા તે વખતે મળેલી હતી. અને જુદના નિરાણુતી ખમર આપવા આનન્દ મન યોક્તના સઘાગારમાં જાય છે, કેમકે તે વખતે તેઓ આજ જાખન નિચાગ ચલાવવા એકદમ મળ્યા હતા.

મુખી કેની રીતે અને કેટલા સમય મારે નુરી કદડાતો તે આપણે જાણના નથી, પણ અમદદાર તરીકે એકજ મુખીની સુટાળી થતી. તે યોક્તમમામાં અન્યક્ષગ્યાને જોસનો, અને જ્યારે મલા મળતી ન હોય ત્યારે ગાંત્યના ઉપરી તરીકે તે ગણાતો. એ રાજની ઉપાધી ધાગળ કરતો. એ ઉપાધી રોમન કોન્યવ અથવા ગ્રીક આગેનને કંઈક અંગે મળતી આવતી હશે વિચારી યોક્તોમાં તથા જાણા ગગ્ગતા જોગતન તેના ગાંઠધાગળ વિગે તથા ઉપર જાણાવેના ખમર ગાંત્યોએ પોતાના અધિકારને અંગે જે કામો કર્યા હતા એમ કહેવામાં આવે છે તેના કામો વિગે આપણને કંઈ પણ હમીકન

મળતી નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ એક સમયે ભાદ્રવ નામનો યુદ્ધનો જુવાન પીતરાઈ રાજ થયો હતો; અને બીજા લેખમાં યુદ્ધના પિતા શુદ્ધોદનને રાજ કહ્યો છે. (અન્ય ઠેકાણે સામાન્ય નાગરિક તરીકે અને શુદ્ધોદન શાસન તરીકે ઓળખાવ્યો છે.)”

જનકમાં સિચ્છાવિના રાજકર્તાઓને ગણુ રાજ અથવા પ્રજા-તંત્રના રાજ કહ્યા છે. સિચ્છાવિ લોકોના જે રાજમંધારણુ વિશે પ્રોફેસર રીઝ ડેવિડસ ઉલ્લેખ કરે છે તેનો વિગતે અહેવાલ અઝ-ઠવા નામના પાછળથી લખાએલા ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે. એમાં ત્રણ સૌથી મોટા અધિકારીઓ રોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે; પ્રમુખ (રાજા), ઉપપ્રમુખ (ઉપરાજા) અને સરદાર (સેનાપતિ). એના કરતાં અગાઉના પ્રમાણ (જાતક) માં મોથો અમત્તદાર દ્રોણાધ્યક્ષ (મંટ્રગારિક) ગણાવ્યો છે. નિર્મશય આ ચાર સૌથી ઉચ્ચ અધિકાર ભોગવના વહીવટી અમત્તદારો હતા, અને એઓ પ્રધાન મંડળના સભ્યો અથવા મૂળ વહીવટી અધિકારી ગણાતા. જાતકમાં જણાવ્યું છે કે રાજતંત્ર વૈશાલિ શહેરમાં રહેતું અને એ શહેરને ત્રેવટી દિશેગધી હતી. રહેવાસીઓની સંખ્યા ૭૭૦૭ ની હતી; એ ગણજાને અમત્તદારવાનો અધિકાર હતો. તેઓમાંથી પ્રમુખ (રાજાનો), ઉપપ્રમુખ (ઉપરાજાનો), મેનાધિપતિ (સેનાપાત્રનો) તથા દ્રોણાધ્યક્ષ થતા. જાતકના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે કદાચ મળ કુટુંબો એટલે ૭૭૦૭ રહેવાસીઓ રાજકર્તા વર્ગમાં આવી જતા, અને એ લોકોમાંથીજ વહીવટી અમત્તદારો થતા. આખા શહેરની વસતી આના કરતા ઘણી મોટી હતી. અહિં વસતા ૧,૬૮,૦૦૦ માણસોના જે વિભાગ પડ્યા હતા, એક વિભાગ શહેરમાં વસતો અને બીજો શહેર બહાર. રાજકર્તા (ગણરાજા) ને રાજ્યા-ભિષેકની ક્રિયા કરવી પડતી.

અઝ-ઠવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે વૈશાલિ લોકો જ્યાં ન્યાય-મંદિર (લોકસભા) મા આવતા, ત્યારે ત્યાં ઘંટ વગાડવામાં

આવતો આ મજકર્તાઓની શોકસભામાં તેઓ ફક્ત નાજદારી અને નૈનિક બાબતોની નહિ, પણ ખેતીવાડી તથા વેપારને લગતી બાબતોની ચર્ચા કરતા.

એનાંદા મૌદ અથવા નિઝામિ મણુની સભાના કામકાજનું વર્ણન આપનામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રધાન પ્રતિષ્ઠિત મધ્ય (મદદ)ની રૂત તરીકે નિમણુક થયાનું તથા વૈશ્યાનના નિઝામિ મોમની તરફથી મદદો પહોંચાડવાનું કામ તેને મોપાયાનું જણાવ્યું છે આ ઉપરાંત અમગત લોક તરફથી મણ કામકાજ ચલાવતું એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

મીઠા ૧૦ મૌદ અથવા આ પ્રમાણે રાજ્ય ધાણુને ઉપદામ કરવામાં આવ્યો છે " તેઓ (વૈશ્યાન લોક) આ ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગ પ્રત્યે તથા મૌથી ધરકા તેમજ પ્રતિષ્ઠિત પુરો પ્રત્યે માન દર્શાવવાનો નિયમ પાળવામાં આવતો નથી દરેક જણ પોતાને ગણ માને છે, 'હું ગણ છું, તું રાજા છું' એમ કહે છે તે પણ પુરો બીજા સખમનો અનુયાયી થતો નથી ' અષ્ટ ગીને એમની ગજસનામાં દરેક મળ્યને મોતવાનો તથા મત આપવાનો અમાન હક્ક હતો અને દરેક જણ પ્રમુખ થવા ઇતેમજ ગ્રહેતુ.

પ્રમુખ મૌથી ઉચ્ચ પક્ષિના ન્યાયાધિપતિ તરીકે કામ કરતે. એ મિનાય ન્યાયમત્રી પણ ગ્રહેતો બદલાતો ઇષિયુ શુદ્ધ એ પ્રધાનપદ ઉપર આવતો અને તેને પગાર આપનામાં આવતો નગર જનની સ્વતંત્રતાની જાળવણી માટે મૌથી ભારે દરકાર ગખનામાં આવતી ત્યાં સુધી મેનાપતિ, ઉપ-ગજ તથા ગજ છુટ-છુટક તથા માહોમાટે વિરાધ વિના પ્રધાન નગરજનને ગુન્હેગાર માને નહિ ત્યાં સુધી તેને ગુન્હેગાર ગણી શકતો નહિ.

પ્રમુખે આપેલા નિર્ણયની નોંધ સર્મપટ (વબેન-સમ્પત્ત) ઉપર સભાગપૂર્વક ગખનામાં આવતી, અને તેમાં નગર જનના ગુન્હાની તથા ગુન્હેગાર ફરિયાને કરવામાં આવેલી નિક્ષાતી વિગતો આપવામાં આવતી મુદ્દાઓને લગતી શરૂઆતની તપાસ ન્યાયાધીશ

(વિનિચય-મહામાત્ર) આગળ ચાલતી. દીવાની કામો તથા સાધારણ ગુન્હા નિયમિત રીતે એ ન્યાયાધીશી આગળ આવતા. વિવાદ ન્યાયાધીશીમાં વોદારક, એટલે વકીલ-ન્યાયાધીશી બેસતા. વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશીના ન્યાયાધીશોને સૂઝવર એટલે સ્મૃતિ-શાસ્ત્ર કહેતા. આ ઉપરાંત અંતિમ વિવાદ માટે અદ્દ-કુલક, આઠની ન્યાયાધીશી નામની ન્યાયમલા હતી. આમાની કોઈપણ ન્યાયાધીશી નગરજનને નિર્દોષ જાહેર કરી તેને છોડી મુકવા મુખત્યાર હતી; અને જો સઘળા ન્યાયાધીશીઓ તેને ગુન્હેગાર ઠરાવે, તો પણ એ જાગત ઉપર જણાવેલા પ્રધાનમંડળના મળ્યોના નિર્ણયને પાત્ર રહેતી.

અદ્દ-કયામાં આપવામાં આવેલું ફોજદારી કામ ચલાવવાની રીતનું આ વર્ણન સંગ્રહિત સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલા પ્રગતતંત્રની ન્યાયપદ્ધતિની સામાન્ય કામ ચલાવવાની રીતના વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. મહાભારતકારના અભિપ્રાય મુજબ પ્રગતતંત્રમાં ફોજદારી જાળનમાં ન્યાય આપવાનું કામ પ્રધાનની મારફત પાડિતો કરતા, તથા કુલ ન્યાયાધીશી (કુલક) ના વૃદ્ધ પુરોએ કોઈ ગુન્હાની જાળન આખ મીંચામણ કરવા નહિ, એમ સ્પષ્ટ દર્શાવેલું હતું. ન્યાય ખાતાના જુદા જુદા અધિકારીઓ ગણાવતા ભૂગુ એવું સૂચન કરે છે કે ગણમાં નિર્ણય કરનાર મંડળને કુલિક તેમજ કુલ કહેતા. કાત્યાયન કુલ શબ્દ જ્યુરીના અર્થમાં વાપરે છે. એ પ્રમાણે અદ્દ-કુલકનો અર્થ આઠ મળ્યોની બેઠેલી ન્યાય સભા થાય; પણ અત્યાર પહેલાં કરેલો ' આઠ શાખાના પ્રતિનિધિઓ ' એવો તેનો અર્થ થાય નહિ.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિદેહ તથા સિન્ધુવિ લોકોએ મળી જઈ પોતાનો એક સંઘ બનાવ્યો હતો અને એમ એકઠો થએલો સંઘ સંઘજિ (એટલે એકઠા થએલા વર્ગજી) ને નામે ઓળખાતો. એમ જાણ વર્ગજી, લોકોના બે પ્રગતતંત્રમાં એમની સાથે જોડાએલા લોકોનો સમાવેશ થતો નહિ. જૈન કલ્પસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ એક સમયે સિન્ધુવિ લોકોએ પોતાના પાડોશી મંત્ર સાથે

બૌદ્ધ મંદનું મૂળ તથા બૌદ્ધ સાહિત્યમાંનાં પ્રગતતંત્ર. ૩૯

મગી મંયુક્ત ગળ્ય ગ્યાપ્પુ હતુ. મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા તે વર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૫૪૫ અથવા ૫૨૭) માં એ ગળ્ય હતીમા હતુ. મયુક્ત ગળ્યમલામા નવ લેચ્છકિ તથા નવ મન્દકિ મગી અદ્ધા મળ્યો હતા. એ મળ્યો ગણ ગમ્મ કહેસાતા કદાચ આ જાનનાં ગળ્યમમા માટે અમગ્ગિહે વાપરેલી રાત્ર મગા મૂળ યોગદર્ધ હોય ના. જેટલી આ સભ્યોને 'અદ્ધા મયુક્ત ગળ્યમો' કહે છે, અને કે પમ્પત્રમા એમનુ સ્થાન ડાશિ-એસન પ્રેક્ષમા મનાયુ છે મહાવીરના નિર્વાણ મમયે એમનુ મહારાજ્ય કાગિ-એમનને નામે ઓળખાન હતુ પાસિ અથ પઢી ઘણે વર્ષે કેપમ્પન ગ્યાપુ હતુ, અને આ ગ્યાન બતાવવામા કેધ જૂન થતી ન હોય તો એમા આવેના વર્ણન ઉપ થી એનુ મૂચન થાય છે - આ સયુક્ત ગળ્યસમા નમન રાજ્ય માથે કેધ ગળ્યદારી મળ્યધમી લોકાએની હતી, એ એસનનુ સાર્વભૌમ ગળ્ય થયા વિશેના કેધ પ્રમાણો ઉપનમ્ધ નથી એવુ તો ન હો છે કે આ પ્રગતતંત્રને મગધ દેશ માથે આવુમનાર હતો, અને મગધ અને એમન વચ્ચે અમામ્ય વેર હતુ અદ્ધ-કદા મા જણુના પ્રમાણે મગધના મહાગળ અગ્નતથુ માથેની પાઈમા વૈશાનિ તોએ મખન હાઝ ખાધી હતી જે મહાન ગળ્યોની વચમા આ મધનાં મુન । આની રજા હતા તે રાજ્યોની સામા પોતાનો મચાન કવવા માટે આ મધ આભાનિક રીતે ગ્યાયા હોય.

મયુક્ત ગળ્યમમાના બધાણુ ઉપગથી જણાય છે કે મયુક્ત ગળ્યોને મગમા મન આપવાનો આધવાર હતો, અને મયુક્ત બધાણુ મમાનતાના ધારણુ ઉપગ વ્યવમા આવ્યુ હતુ નિચ્છાવિ લોકોના જેના મન્દ લોકો ગળ્યદારી સત્તામા આગળ પડ્યા નહોતા, જાદ દેખીતી રીતે સયુક્ત સભામા બન્નેનુ પદ ગમાન હતુ

વિચ્છાવિ લોકોની ગળ્યદારી મહત્તા તથા શુદ્ધ સાધેના તેમના સળધને લધને સમ્પૂર્ણ સાહિત્યમા એમને માટે પુષ્કળ ઉચ્ચેષ આવે

છે. મહાભારત તથા અન્ય ગ્રંથોમાં આવેલા સામાન્ય વર્ણન જોઈતા બીજા લોકોને લાગુ પડતા તેટલા એ લોકોને પણ લાગુ પડતા એવા ઘણા પ્રમાણો મળી આવે છે. એમનું ગજબંધારણ અપવાદરૂપે નહિ પણ પ્રતિરૂપ હતું.

પ્રકરણ ૭ મું

અર્થશાસ્ત્રમાંનાં પ્રજાતંત્ર

(ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫-૩૦૦.)

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સંઘના લક્ષણ તથા મહાગજબની તેમના પ્રત્યેની રાજનીતિ વિશે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હજી પણ એની અગત્યમાં ઘટાડો થયો નહોતો, છતાં મોટા રાજ્યોના ઉદય તથા એવંકજાન્ડરની સ્વારીને પરિણામે એમની પડતીની ગરબાત થઈ હતી, કારણ આ સ્વારીને લઈને નાનાં નાનાં ગજબો પ્રત્યે અભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો અને મોટા રાજ્યોની મહત્તા ઉપર વિશેષ ભાર મુકાયો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે કૌટિલ્ય સંઘના બે વિભાગ પાડે છે. એક વર્ગમાં જે સંઘોનો પ્રધાન રાજાને નામે ઓળખાતો તે સંઘ આવતા. આ સંઘોને એ બીજા વર્ગના સંઘથી છુટા પાડતો હોવાથી, એના કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નીકળે છે કે બીજા વર્ગના સંઘમાં આવી ઉપાધી માટે કંઈ ગોઠવણ નહોતી, તેમ જોઈને એવી ઉપાધી આપવામાં આવતી નહોતી. આવા ગજબંધારણ અસ્તિત્વમાં હોવા વિશેની માહિતી સિદ્ધા ઉપરથી મળી આવના પ્રમાણોથી આપણને મળે છે. પ્રથમ વર્ગના સંઘમાં કૌટિલ્ય હેઠળના સંઘ જણાવે છે:—

(૧) સિચ્છવિક, (૨) વૃજિક, (૩) મલ્લક, (૪) મદક, (૫) કુંક, (૬) કુંક, (૭) પાચાચ અને બીજાઓ.

પાણિનિના નિયમ પ. ૩. ૧૧૪ ના મંબધમા, કાશિકાવૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મલ્લ લોકો સૈનિક જીવન નહિ ગાળના હોવાથી એ નિયમ તેમને લાગુ પડતો નહિ. આ પ્રમાણે મલ્લ લોકોના બંધાણના સ્વરૂપ જાતન કૌટિલ્યએ આપેલી દલીલો વ્યાકરણ સૂત્રિ-ત્વમાંની દલીલોને મળતી આવે છે. બૌદ્ધ પ્રમાણે ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, વિચ્છાવિ લોકો પોતાના પ્રધાનને રાજા કહેતા. કૌટિલ્ય વિચ્છાવી લોકોને બીજાથી જુદા બનાવતો હોવાથી એમ જણાય છે કે વૃજિ સંજ્ઞામાં એ માત્ર વિદેહ લોકોની ગણના કરતો. મદક તથા વૃજિક મંબધની ઘટના માટે પાણિનિ ખામ નિયમ આપે છે, અને એ ઘટના અર્થશાસ્ત્રમાંથી પણ મળે છે. બૌદ્ધ પ્રમાણે આધારે, જુદાના સમયમાં કુંક સંઘ નાન્ય તરીકે નમતો પડી ગયો હતો. મહાભારત, પુરાણો તથા એવા પ્રાચીન પ્રમાણોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુંક લોકો ઘણા જુના કાળમાં રાજ્યના અમલ હેઠળ હતા. એથી એમણે પ્રગતત્રના બંધારણનો સીકાર જુદાના સમય પછી તથા કૌટિલ્યના સમય પહેલાં કરેલો કહી શકાય. મર્યાદાતના વૈદિક કાળમાં વિદેહ લોકો પણ રાજ્યના અમલ હેઠળ હતા. એમ જના જુદાના સમયમાં એ લોકોએ પ્રગતત્ર બંધારણનો સીકાર કર્યો હતો. પતંજલિ પણ આ લોકોના રાજ્યને પ્રગતત્ર ગણે છે. જુદાના નિર્વાણ પછી એમના રાજબંધાણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય. અંતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ઉત્તર મદ્રાસમાં મૂળ એવું બંધારણ હતું કે તેમાં માત્ર રાજ્યનો નહિ પણ આખા દેશનો અભિષેક સમ્રાટ તરીકે થતો. મદ્રાસના બીજા પ્રાંતોમાં અથવા તો મદ્રાસમાં, કૌટિલ્યના સમયમાં, કદાચ તેથી પણ અગાઉ, 'રાજ' - પ્રધાનવાળું રાજબંધાણ અસ્તિત્વમાં હતું.

સિચ્છવિ લોકોનો રાજદારી ઇતિહાસ એટલો બધો મજબૂત છે કે તે કરી અહિં આપવાની જરૂર રહેતી નથી. તેઓ ઘણા બળ-

વાન હોઈ, તેઓનું રાજ્ય સૈયુનાક તથા મૈયર્ સામ્રાજ્યના લોપ થયા પછી દસ્તીમાં હતું અને એમણે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ખડું કરવામાં મદદ કરી હતી. એમણે નેપાલમાં કંઈ વિચિત્ર પ્રકારનું બંધાણ રચ્યું હતું. એની ચર્ચા આપણે હવે પછી કરીશું.

મદ્ય લોકો એટલો લાભો કાળ રજા નહોતા. મૈયર્ લોકોના સમયમાં અથવા સારપછી થોડા કાળમાં પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ તરીકે તેઓ અદ્યય થયા, છતાં છુટક છુટક મદ્ય કુટુંબો તિરકુત તથા નેપાલમાં અગીઆરમી સદી સુધી અને ત્યાર પછી પણ અચરનવાર દેખા દે છે. આ મદ્ય લોકોના અર્વાચીન પ્રતિનિધિરૂપે ગોરખપુર તથા આઝમગઢના પ્રાંતોમાં વસતી, સામાન્ય રીતે વેપારમાં પડેલી, મદ્ય જન છે. હિંદી પ્રજાતંત્રના જીવન ઉપરથી સામાન્ય રીતે એમ જણાય છે કે પ્રજાતંત્ર ભોગવતી સમાજ પોતાની રાજદ્વારી સત્તા ગુમાવતી છતાં તેનામાં વેપારી બુદ્ધિ રહેતી હોવાથી તેઓ વેપારમાં પડતા. પંચાલ લોકો પણ મૈયર્ લોકોના નાશ થયા પછી દસ્તીમાં દના, એમ પંજલિએ તેમને માટે દરેલા નિર્દેશ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ કુર લોકોનું રાજ્ય વહેલું અદ્યય થયું હતું. મહાભારતમાં જણાવ્યા મુજબ કુર લોકો અન્ધક-વૃશ્ણ સંઘના અંગભૂત હતા. આ સંઘનાં કેટલાંક અંગભૂતોએ દેખીતી રીતે 'રાગ' -પ્રધાનવાળા રાજબંધારણનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પણ બીજાઓએ તેમ કર્યું નહોતું. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના શિલાશેષોમાં ઈ. સ. ૫૦૦ પહેલી સદીના અંત ભાગે કુર લોકો માટે ઉલ્લેખ છે.

કૌટિલ્યના બીજા વર્ગનાં પ્રજાતંત્ર તરીકે હેડગનાં રાજ્યો નાખસા તરીકે આપવામાં આવ્યાં છે.

(૧) કામ્બોજ, (૨) સુરાટ્ટ, (૩) કાત્રિપ. (૪) શ્રેણિ અને બીજાઓ. અનુમાનથી આ વર્ગના પ્રજાતંત્રમાં 'રાગ' -પ્રધાન નહોતો એમ જણાય છે. એમનાં બંધારણનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે એમનાં નગરજનોનાં મન ઉપર ભાર દઈ એમ દસાવવામાં

આવ્યું હતું કે સૈનિક કળામાં પ્રવીણતા મેળવવી એ તેમની દરજ્જા હતી. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રગતતંત્રમાં નગરજન સૈન્ય રખાતું હતું. દરેક રાજ્યમાં આખી પ્રગત રાજ્યગદ્ગદતી. એથી ઉત્પત્તિ, જે વર્ગના પ્રગતતંત્રમાં 'રાજા'—પ્રધાનવાળું બંધારણ હતું તેમાં સામ્રાજ્યની પેઠે નિયમિત અથવા પમારદાર લશ્કર રહેતું. આખું રાષ્ટ્ર રાજ્યગદ્ગદ રહે તેવાં પ્રગતતંત્ર માત્ર સૈનિક બાળતોમાંજ રચ્યાંપચ્યાં રહેતાં નહિ, કારણ તેમનાં બંધારણ અનુસાર નગરજનોને હુન્નર ઉદ્યોગ તથા ખેતીવાડી ઉપર પણ લક્ષ આપવાનું હતું. આથી તેઓ ધનાઢ્ય તેમજ સચક્ત બન્યાયા હતા.

આ રણપ્રિય પ્રગતતંત્રમાં સૌથી અગ્રસ્થાને આવતાં કુદરત તથા માનવ રાજ્યો કૌટિલ્યએ ગણાવ્યાં નથી. કદાચ એના સમય પહેલાં તેઓ સામ્રાજ્યની સત્તા હેઠળ આવી ગયાં હોય. અર્થશાસ્ત્રમાં જે રણપ્રિય પ્રગતતંત્રોનાં નામો આવ્યાં છે તેમાં કામ્બોજનું પ્રગતતંત્ર મુખ્ય છે. એનું સ્થળ પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનમાં હતું. ગન્ધારથી કંઈક ઉતરતી પંક્તિની આ સમાજ હોય એવો અશોકના શિલાલેખોમાં એમને માટે ઉલ્લેખ છે. ચારકના મત પ્રમાણે એમની માતૃભાષા સંસ્કૃત હતી, પણ તેમાં એમના ધરાની પાટોશીઓની ભાષામાંથી લીધેલાં શ્લોક પ્રમાણે તથા વિકારો દાખલ થવા પામ્યા હતા. એમની દરેતી પાણિનીની જાણમાં હતી, કેમકે એમના રાજની પદવી દર્શાવવા કોઇ સાધિત શબ્દ બનાવવાનો એ નિયમ આપે છે. આ ઉપરથી કદાચ એમ જણાય કે પાણિનિ કોઇ સામ્રાજ્ય માટે ઉલ્લેખ કરે છે; પણ ખાસ નિયમ તથા સાધિત શબ્દનાં અસાધારણ રૂપ ઉપરથી કામ્બોજ લોકોનો 'રાજા' સમ્રાટ હતો કે માત્ર પ્રધાન તે માટે શક્ય રહે છે. કૌટિલ્યના સમયમાં, એમનાં બંધારણમાં નામધારી 'રાજા' માટે સ્થાન નહોતું. આપણે હવે પછી જોઈશું તે પ્રમાણે, બોજ લોકો રાજા વિનાના રાજ કરતા હતા. કામ્બોજનો અક્ષરશ્ચ અર્થ 'ઉતરતી પંક્તિના બોજ' એવો થાય.

ચુરાષ્ટ્ર (સાર રાજ્ય) લોકોનું પ્રજાતંત્ર કાઠિયાવાડમાં હતું. અર્વાચીન સોરઠ નામ એમના નામ ઉપરથી પડ્યું છે. તેઓ મૈથ સામ્રાજ્યવાદના બહેષુમાથી જયી જવા પામ્યા હતા, કારણ બલશ્રી (આસરે ઇ. સ. પૂ. ૫૮) ના લેખોમા તેમજ રૂદ્રામન (ઇ. સ. ની બીજી સદી) ના જુનાગઢના લેખમા એમનું નામ આવે છે.

બીજાં બે ગાંત્યો-ક્ષત્રિય અને ત્રેણી-સૌધમા એક બીજાની પામે પાસે હતા એમ મેસીડોનિયાના ગ્રંથકરો જણાવે છે. તેઓ ક્ષત્રિયને ક્ષત્રોર્ધ કહે છે. યુરોપીયન પંડિતો એ સંજ્ઞાને ગ્રામ ન્યાતનું નામ હોય એમ ગણે છે; પણ ગ્રામ રાજદારી મંડળનું એ વિશેષ નામ છે એમ અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જાહેર થાય છે. યોલેમી પણ ક્ષત્રોર્ધ પ્રજા અથવા સમાજ વિશે નિર્દેશ કરે છે. પ્રથમ પંક્તિના ગ્રીક અને રોમન પંડિતોએ અગ્ર-ત્રેણિ અથવા પહેલા ત્રેણિ માટે જુદી જુદી સંજ્ઞા વાપરેલી જણાય છે. પ્રત્યક્ષ ગીતે ત્રેણિ લોકોના માહોમાહે ઇવલાગ પડી ગયા હતા, અને એકેકઝાન્ડર સાથે અથડામણમાં આવનાર પહેલા ત્રેણિ લોકો હતા. યૌધેય લોકોમા પણ આવા વિભાગ પડી ગયેલા જણાય છે, કારણ ' ૨ ' તથા ' ૩ ' નિશાનવાળા એમના સિદ્ધા મળી આવ્યા છે.

મૌધમા વમતી ખત્રિયોના જુદી જુદી જાતો ક્ષત્રોર્ધ અથવા ક્ષત્રિય લોકોથી ઉતરી આવેલી હોય એમ લાગે છે; કેમકે ક્ષત્રોર્ધના વસવાટનો જે પ્રદેશ ગ્રીક પંડિતો જણાવે છે તે પ્રદેશની પાડોશમાં આ દેખાવડી જાતો વસે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ગ્રીક પંડિતોએ વર્ણવેલાં હિંદુ પ્રજાતંત્ર

(આસરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૫.)

એલેક્ઝાન્ડરની મ્હારીના ઇનિલામકરોએ અસંખ્ય રાજ્યોને 'મ્હાલીન' 'સ્વતંત્ર' અથવા 'સ્વરાજ્ય ભોગવના' વર્ણવ્યાં છે. આ ઉપરથી એમના કહેવાનો અર્થ એ નીકળે છે કે એ સમયનાં પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળા હતાં. મેકકિન્ડન 'સ્વતંત્ર' સંસ્થાનું ગૌરવ સ્વીકારે છે. પરંતુ હિંદમા પ્રજાતંત્ર બંધારણવાળા રાજ્યો હસ્તીમાં હોવાની બીનાથી ને અજાન હોવાથી, એણે એમ માનેલું કે એ સંસ્થા હિંદી ગ્રામ પંચાયત માટે વપરાઈ હશે. પણ ગ્રીક લોકોએ ગ્રામ પંચાયતને પ્રજાતંત્ર તરીકે ગણવાની કદી પણ બૂલ કરી નહોતી; તેઓ ગમળોને રાજ્ય તરીકે ગણતા પણ ગામ-એકમ તરીકે નહિ. એ લોકો આ ગમળો માથે લગ્યા હતા, તેઓ સાથે એમણે તદનામા કર્યા હતાં, અને તેમના ગમળબંધારણને લગતી વિગતોની નોંધ રાખી હતી. એ લોકો આ ગમળોથી એવા સારી ખેડે માલિત હતાં કે મેકકિન્ડન સૂચવે છે તેની વ્યવસ્થાની બૂલ તેઓ કદી પણ કહે નહિ. આ ઉપરથી રાજ્યબંધારણને લગતી બાબતોમાં ગ્રીક લોકો ઉપર આપણે આધાર રાખી શકીએ. અંદ્રગુપ્ત મૈથિના દરબારમાં ગ્રીક એમણી તરીકે આવેલાં મેગારથનીમ આ સંબંધમાં શું કહે છે તે તપાસીએ તો કંઈ સક અથવા વિરોધ માટે સ્થાન રહેશે નહિ. એ એલેક્ઝાન્ડરના સોબતીઓના જેવો દેશમાથી ઝડપબંધ પસાર થઈ જતો લુટારૂ નહોતો, પણ એણે ઘણા વર્ષ આ દેશમાં રહી પરિચિતિતું અવધેકન કર્યું હતું. એ આખા દેસને બે પ્રકારના રાજતંત્રનાં વર્ણનો નાખે છે રાજ્ય હોય તેવું તથા પ્રજાતંત્રવાળું.

‘જ્યા રાજ્ય હોય ત્યા લોકો દરેક બાબત તેને નિવેદન કરે છે, અને
જ્યા લોકો સ્વરાજ્ય બોગવના હોય ત્યા ન્યાયાધ્યક્ષને નિવેદન કરે છે.’
(Mc Cuidle, Megasthenes Art XII.)

ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ જે પ્રજાતંત્ર રાજ્યોની નોંધ કરી છે તેની આપણે મહત્ત્વમાં મહાલોચના કરીશું.

ગ્રીક મંથકારો કથંચન લોકોને હિંદુસ્તાનની સૌથી બળવાન પ્રજા તરીકે વર્ણવે છે. હમણના લાહોર તથા અમૃતસર પ્રાંતોમાં લાહંદ્રેઓટમ અથવા ગંધી નદીની પૂર્વમાં એ લોકો વસતા હતા, અને સાક્ષ્યમાં તેમની રાજધાની હતી. ‘યુદ્ધકળામાં આતુર’ તથા બહાદુરી માટે કથંચન લોકોની પ્રતિષ્ઠા બાજે હતી.’ (Arrian, Anabasis V. 22 II. A P. 115). તેઓને એલેક્ઝાન્ડર સાથે લડાઈ થઈ તે પૂર્વે થોડાજ સમય ઉપર તેઓએ બીજા દેશાક પ્રજાતંત્ર બોગવનાગ હિંદીઓને સાથે લઈ પોરમ રાજ્યને તેમજ બલિસાર લોકોના રાજ્યને હરાવ્યા હતા. હિંદુ યુદ્ધકળામાં જેને શક્ટ-અયુદ્ધ અથવા ગાઝના જેવી રચના કહે છે તેવી રીતે કથંચન લોકોએ એલેક્ઝાન્ડર સામે લડવામાં પોતાનું લશ્કર ગોઠવેલું હોવાથી એલેક્ઝાન્ડરના મનિંદ્રને ધણી મુશ્કેલી નહી. તેઓ ધણી બહાદુરીથી ઝડપા અને તેઓને બાજે સંખ્યાના સૈન્ય મામે જડવાનું હતું છતાં તાજે થયા નહિ. એમનામાં જીપુરો પોતપોતાની મજા પ્રમાણે લગન કરના અને ઓઝોમાં મતી થવાનો આશ્ર દતો. રહેલોના જગ્યાબધા પ્રમાણે એમનામાંના મૌથી ખુબમુરત પુકડને ગડન તરીકે પમંદ કરવામાં આવતો.

દેશાક પંડિતો કથંચન ગણને સંસ્કૃત શત્રિપ માથે બેગી નાખે છે. પણ એનું મમથન થઈ શકે એમ નથી. ગ્રીક મંથકારોએ શબ્દોનાં જે રૂપો આપ્યા છે તે સંસ્કૃત ઉચ્ચારને આધારે છે, અને કય પ્રાકૃત રૂપ હોવાથી અપવાદ રૂપે છે. આખો (પંજાબ) દેશ સંસ્કૃત રૂપે વાપરતો હતો ત્યારે કથં ગ્રન્થ પ્રાકૃતમાંથી આવ્યો છે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. એમ જના શત્રિપનો પ્રાકૃત રૂપે કથં નહિ

પણ ખતિય જેવો કંઈ ચાલતો ચાલ્યો. વળી ગ્રીક અંધકારો દ્વારિયને માટે દાયોધ વાપરે છે એ બુદ્ધિને જોઈએ નહિ. કટક લોકોનો પ્રદેશ ક્યેંય અને કટક લોકો ક્યેંઓઈ કરેવાના.

ક્યેંય લોકોના પ્રદેશ સુધી આવતા પહેલાં અલેક્ઝાન્ડરને રાવી નદી ઉપરની ટેલકીક સ્વતંત્ર હિંદી પ્રજાઓ અથવા પ્રજાતંત્ર સાથે લડવું પડ્યું હતું.

રાવી નદીથી થોડે દૂર અદ્રેન્ને, અદ્રેસ્તે અને અદ્રેસ્તે એવે જુદે જુદે નામે ઝોળખાતી પ્રજા વસતી હતી અને તેની રાજધાની ગ્રીક લોકોએ આપેલા નામ પ્રમાણે પિન્થ્રમમા હતી. મુશીખીયન પંડિતો આ જાત અને વિશેષ જાણીતી થએલી અરક જાત એકજ હોવાનું માને છે. પરંતુ ચાલકપાનુસાર આ મજાતાપણું અસાધ્ય જણાય છે. કદાચ પાણિનિએ જણાવેલા અને ગણ-પાઠમા આવેલા અરિષ્ટ લોકો અને આ જાત એકજ હોય એમ કહી શકાય.

ક્યેંય લોકોના મુખકની પાડોશમા મોદાર્થટ લોકોનું રાજ્ય હતું. એ જ લોકો તે મૌભૂતિ હતા એમ સીતવેદન લેરી કહે છે તે ખરું છે. પણ એ ખુદ્ધુ જણાવું નથી કે એનો રાજકર્તા સુંટાએસો રાજા હતો કે નિયમિત રીતે ગાદીએ એમનો એકાધિપત્ય ગળા હતો. વિશેષ સંભવ એમ લાગે છે કે એ રાજ્ય પ્રજાતંત્ર બોગવતુ હતું. એનો મુખક પ્રજાતંત્રવળા પ્રદેશમા પ્રજાતંત્રના સંસર્ગમા આવેલા તથા તેના સક્ષણવાળાં ગજ્યોની વચમા હતો. ગણ-પાઠમા મંદ્યના પોષ્ટોની સાથે સુખૂત ગણાવવામા આવ્યું છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ કથ લોકોના પ્રજાતંત્રની ગજધાની મંદ્યમા હતી. સૌભૂતિ રાજ્યની સીમા દિમાવયમા ઓલ્ટ-રેન્જને નામે ઝોળખાતા પ્રદેશ સુધી ગઈ હતી. ડિઓડોરમ (૧૭, ૯૧) જણાવે છે કે સોપિથી (Sopethe) લોકોના અમલ હેઠળના શહેરોનો વહીવટ સૌથી વિશેષ અંશે કટ્યાલુકારી કાયદા અનુસાર આપનો અને ‘તેમની ગજદારી પદ્ધતિ પ્રગંસનીય હતી.’ ‘એમનામાં ખુબસૂરતીની યાથી ઉંચી ગણના થતી.’ વિશેષમા ‘આ ઉપરથી એમ જણાય

છે, કે આ શહેરોમાં વસનારાઓનું સન્માન એમના બાકીના દેશબંધુઓ કરતા વિશેષ થતું. 'કયેચ્છ લોકોની માફક સૌભૂતિ લોકોમાં પણ સ્ત્રી પુરુષો પોતાપોતાના અવન સાથીને હુંડાના કંઈ પણ વિચાર વિના પસંદ કરતા. તેઓ સુરૂપ અને લાવણ્યમય વદન વિશેષ અગત્યના ગણતા. આ વહીવટ ફક્ત કયેચ્છ અને સૌભૂતિ લોકોમાં પ્રચલિત હતો એમ નહોતું. પ્રજાતંત્રવાળા વૃષ્ટિ લોકો પણ પ્રજાતંત્રના નેતાના ખુબસુરત ચહેરા ઉપર વધારે વજન મુકતા એમ જોયું છે. સૌભૂતિ તથા કયે લોકો આ નિયમ પાળતા તે માટે બીજી પણ કાળજી હતી. 'લગ્ન સંબંધ જોડવામાં તેઓ ઉચ્ચ કુટુંબ સાથે સંબંધ બાંધવાને ધતિગર રહેતા નથી, પણ ખુબસુરતીને ધોરણે પોતાની પસંદગી કરે છે, કારણ તેઓ છોકરાઓમાં લાવણ્યની ભારે ગણના કરે છે, 'કેમકે સૌભૂતિ અને કયે રાજ્યોમાં પોત પોતાના પ્રદેશમાં જન્મ્યાઓ જન્મ્યા હોય તેમથી શરીર બંધારણની દૃષ્ટિએ કેટલાંક નગરજન તરીકે મોટા યત્ન દેવાં એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યના અધિકારીનો હોવાનું પ્રતિપાદન થતું. આ નિયમ સ્પર્ધાના રાજ્યબંધારણમાં પણ હતો એ જણાવવાનું ભાગ્યેજ જરૂરનું છે. કયેચ્છ લોકોમાં આવી તપાસ જન્મ્યાના જન્મ્યા પછી બીજે મહિને થતી (ગ્રેઓ).

આ ઉપરાંત બીજાં એ શહેરી-રાજ્યો પ્રજાતંત્ર ભોગવતા હતા એમ એરિઅન જણાવે છે પણ તેના નામ આપવામાં આવ્યા નથી.

એલેક્ઝાન્ડર જ્યારે હીક્સાસિસ અથવા ગ્રીઆસ નદી ઉપર આવી પહોંચ્યો ત્યારે એની જાણમાં આવ્યું કે નદીની સામી બાજુનો પ્રદેશ 'અસાધારણ ફળદ્રુપ હતો અને લોકો સાગ્રા ખેડતો હતા, લગાઈમાં બહાદુર હતા અને ઉત્તમ પદ્ધતિએ ચાલતા રાજતંત્ર હેઠળ વસતા હતા. કારણ અમીર વર્ગ લોકસમૂહ ઉપર અમત્ર ચલાવતા અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાયથી મર્યાદામાં રહી કરતા.' (એરિઅન પુ. ૫. ૨૫) આ વર્ણન કૌટિલ્યના વાર્તા શાસ્ત્રોપજીવિનઃ સાથે મળતું આવે છે. એતીવાડીના ધંધામાં તેઓ આબાદ હતા અને લગાઈ માટે

તથા ગળના અને મધુર્ણ ગીતે પોતાના જગ ઉપર આધાર રાખ્યા. આ ગાન્યનુ નામ આપવામા આન્યુ નથી એ દુર્લભ છે. શ્રીક પો. ૧ જેને શિષ્ટ જન અથવા અમીર વગ કહેતા તેમના હાથમા પ્રજાતંત્ર ખરેખર રીતે હતુ પણ તેમની ચોકમલામા પાત્ર હજાર પ્રતિનિધિઓ હતા. યાદેય સિક્કા જે રથમેથી નીકળ્યા છે તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે બીઆમ ઉપરનુ આ નામ રિનાનું ગાન્ય વદાત્ર યાવેર લોમેનું હોય લો. સભ નો દરેક સભ્ય ગાન્યના વરકર માટે અડક હાથી અ પનો એરિઅન (૫ ૨૫) ના મત પ્રમાણે આ દિલીઝનો પામે વલી જારે મખ્યાના અર્ધ મોગ કદના અને નાર દિ મનરાગા હાથીઓ હતા. એને જાન્ય જાતે વહે છે તે પ્રમાણે મેમીડોનિયાના લો. ' માત્ર થોડા વરકર સામે લડનાને ગવાયતા હતા ' ' હવે પહીંજ વગ ' તેમને ખરેખર વિગાળ સૈન્યની સામે જવાનુ હતુ અને એના જાણ્યા પ્રમાણે, જે પ્રજાઓના માત્ર નામથી એના નૈનિ. લય પામી ગયા હતા તેમની મામા એક તમ્મ પણ

પાછા કરતા પણ એવેકાન્ડરના માર્ગમા ઘણા પ્રજાતંત્ર આવ્યા હતા. ખડ જેતા આ વેળાએ સિંધુ નદીના કિનારાથી બહુચિંતાનમાની હિંદુસ્તાનની અહદ સુધી જે જે ગળ્યો એના માર્ગમા આવ્યા તે અવળા પ્રજાતંત્ર બોગવતા હતા. આમાના સુદ્રક તથા માલવ માધી વધારે બળવાન હતા. ગ્રીક ગ્રંથકારો એ ગળ્યોને અનુક્રમે ઓક્સીડાર્ક તથા મેલોઇ તરીકે ઓળખાવે છે, અને જણાવે છે કે તે હીડાપીમ નદી ઉપર આવ્યા હતા; એટલે જેલમ નદી ચીનાખમા પડે છે તે સ્થળેથી દક્ષિણ તરફના એ નદીઓનાં વહેણને એ નામે ગ્રીક લોકો ઓળખતા હતા એમ જણાય છે. એ રાજ્યોએ એકત્ર મળી પોતાનો સંઘ બનાવ્યો હતો. એરિઅન (૬. ૪) કહે છે કે દેશના આ ભાગમા વસતી હિંદી જાતોના પ્રમાણમા આ રાજ્યોના લોકોની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી અને તેઓ સાથી વધારે લડાયક જુસ્સાવાળા હતા. “ એવેકાન્ડર પહેલા મેલોઇ નામે ઓળખાતી પ્રજાના રાજ્ય આગળ આવ્યો હતો ” મેલોઇની પાડોશમા પ્રજાતંત્ર બોગવતા સિઓઇ નામે ઓળખાતા એમના ભત્રો હતા. આ સિઓઇ લોકોને જાતક તથા પતંજલિ સિવિ અને ગૌપ્ય નામે ઓળખાવે છે. મેલોઇ યોગને એરિઅન (૬. ૬) રવનંત્ર હિંદીઓની જાત કહે છે; એમના ગહેરો ચીનાખ નદી ઉપર આવી રહ્યા હતા અને રાવી નદીની નજદિકમા એમની ગળ્યાની હતી. આ લોકોની રાજધાની અથવા તેમના એકાદ ગહેર ઉપર ઘેરો ધાલના એવેકાન્ડર પોતાની શુંદગી શુભા-વયાની આગ્રી ઉપર હતો. સંઘના એકસંપને લઇને ગ્રીક ઇતિહાસકારો નક્કી કરી શક્યા નથી કે મેલોઇના ગહેર આગળ કે ઓક્સીડાર્કના ગહેર આગળ એવેકાન્ડર પોતાના પંજમાથી બચી જના પાગ્યો હતો. કર્દિયસના જણાવ્યા પ્રમાણે એમનાં લશ્કરમા ૧,૦૦,૦૦૦ માણસો હતા. “ આ લશ્કર માથે લડવાનો પ્રસંગ આવવાથી મેસીડોનિયન લશ્કરનો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો હતો. ” વધારે મેસીડોનિયનોને માલમ પડ્યું કે હજી તેમને એક નવી લડાઈમાં

‘હિતરાનુ હતું’ અને તેમા આખા હિંદુમાનમા મૌથી લગાયક ગણાતી પ્રજા તેમનાં દરીક તરીકે ઉતરશે. ત્યારે તેઓ અણુધાર્યા બચથી ત્રાસી ગયા અને ગજ્જોદ ગણાય એની ભાષામા તેઓ ફરીથી રાગને હપડે આપરા લાગ્યા. ‘એલેકઝાન્ડરના સંનિત્રે આ લોડોને ‘જનુની પ્રજા’ તરીકે ધારતા અને તેમનાથી એવા ભય પામી ગયા હતા કે તેઓ લોહી રેડ્યા વિના એમને આગળ વધવા દેશે નહિ. મેસીડોનિયન લોડોનો ભય મરં રીને મકાનજુ હતો એ એલેકઝાન્ડરને પોતાને જે સંકટ નડ્યું હતું તેનાથી તેમજ મ્વારીને અતે વરકળે જે કચડાણુ થયો હતો તેનાથી પુરવાર થાય છે.

એલેકઝાન્ડરની કીર્તિ વધારવાની અષ્ટ ઈચ્છાથી મોક પ્રયત્નકારે આપણને એમ મમજાવવા તજવીજ કરતા જણાય છે કે એલેકઝાન્ડરે મુઠક તથા માધવ લોડોને લડાઈમા છુંદી નાખી તેમનો નાશ કર્યો હતો. પરંતુ પતંગસિ કંઈ જુદીજ હકીકત આપે છે. એ પ્રજાતંત્રનો મંથ હસ્તીમા હોવાનું તથા તેમનામાના મુદ્દા વિચ્છી નીવડ્યાનું જણાવે છે. મેસીડોનિયન ઇતિહાસકારે પોતે લડાઈ પછી આ મુઠક લોડોની મહત્તા જળવાઈ રહ્યાનું સ્વીકારે છે અને તેનું વર્ણન પણ કરે છે. જન્ને ‘પ્રજાઓએ’ ‘મો એવચી’ મોકલ્યા હતા અને તેઓ ‘મરજા રથમા બેસ હતા અને અગાધારણુ બાધાના અને તેજની દમામવાળા હતા. તેઓના ઝળા ધુત્ર વર્ણના મોનેગી ભરેલા મુનગણિ કપડાના હતા. ‘જે મ્વતંત્રતા આટલા બધા યુગ મુદ્દા તેઓએ અર્પંડ દકાવી ગમ્પી હતી’ તે માટે તેઓ મગડા હતા. ખુદ એલેકઝાન્ડરને પોતાના હુમ્મનોને હાથે મંકડે બોગવવા પડ્યા હતા એટલે જેઓ એની સામા થયા હતા તેમની તરફ એ ભાર વેરભાવ દર્શાવે જતા આ એવચીઓની એણે અગાધારણુ પડે-ભાંગન કરી હતી. ‘એણે યેજ ભોજન નૈયાર કરવા માટે હુકમો આપ્યા અને એવચીઓને જમવા તેડ્યા’... ‘અહીં મોનાના મો

બાજકો એક બીજાથી થોડે થોડે દૂર ગોઠવવામાં આવ્યા હતા અને તેની આસપાસ ધુન્ન વર્ણના સોનેરી કસબથી ભરેલા પડદાઓ ટાંગવામાં આવ્યા હતા' (કર્ટિયસ પુ. ૯. ૩ ૭). એમને આનંદ આપવા માટે એલેક્ઝાન્ડરે તમાશાની તજવીજ કરી હતી. અને અહીં દારૂ દ્રવ્યો વહેંચવામાં આવ્યો હતો. 'ત્યારપછી એકઠીઓને પોતપોતાને રચ ને ગવાના કરવામાં આવ્યા હતા.' આ સમયે' પરાજય પામેલા દુશ્મનના વર્ણન જેવું લાગતું નથી, પણ એમના સામર્થ્યની અજમાયશ લીધા પછી જેમને તાજામાં રાખી જેમની સાથે મિત્ર-લાવ રાખવાનું આવશ્યક લાગે એવા દુશ્મનનું છે. હિંદુસ્તાનમાંથી પાછા ફરતા એને કોઈના દુશ્મનના ખમચ પડે નહિ, તે માટે તેમજ રાજદ્રોહી મેસીડોનિયન લોકોને ઘણા રાખી તેઓ નિમકલક્ષણીથી વળે એ માટે એલેક્ઝન્ડરે તજવીજ કરવાની હતી.

બન્ને પ્રજાતંત્રમાંથી એલેક્ઝાન્ડર સાથે મુલાકાતી થયેલા નહીં કરવા જે કહેવાતા એકચીઓ આવ્યા હતા તેઓમાં એ લોકો હતા તેની નોંધ લેવાનું જરૂરનું છે. આ લોકો પોતપોતાના શહેરો તથા જિલ્લાઓના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિ હતા, 'ઓકસીડ્રાઇ લોકોમાંથી તેમના શહેરોના નેતાઓ તથા જિલ્લાના મુખ્યો આવ્યા હતા.' તેમને તદનામુ કુવવાની કૃપ મળી આપવામાં આવી હતી, મેલોઇના પ્રતિનિધિઓએ એમ કહ્યાનું જણાવવામાં આવે છે કે 'ગ્રીકઓના કુટુંબો તેઓને અવનંત્રના તથા આધીનતા વિશેષ પ્રિય હતા, અને કથોનિગિયમ (કદાચ બધામને ગ્રીક લોકો આ નામે ઓળખાવના હોય) ના વખતથી તેમની અવનંત્રના અખડિત રહી છે.'

એ ખામ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ આધીનતા ભાગવના દિંદીઓની લાવણ્યમય મુખરેખા તથા 'મુદ્ગ, જોખમટ બાધા વિગે મેસીડોનિયન અંચકાગે ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. દિંદી પ્રજાતંત્રની નૃવંશવિદ્યા (ethnology) ને લગતા વિવેચન માટે આ અભિપ્રાય અગત્યનો છે. આ બાબત આપણે આગળ જોઈશું (પ્ર. ૨૧).

ચીનામાં સાથે જેલમ નદીનો જે અંચે મંગમ થાય છે ત્યાંથી દક્ષિણ કિનારા ઉપર માલમ લોકો વસતા અને કુરકા તેના ઉપવાણે વસતા.

ઉદ્ધા જે પ્રજાતંત્રના મુલકની પાડોશમાં એલેક્ઝાન્ડર અગ્નિ નેઇ નામના લોકો સાથે સબંધમાં આવ્યો હતો. ડિઓડોરસનું કહેવું મानीએ તે એમણે ૪૦,૦૦૦ પાવદગ તથા ૩,૦૦૦ ઘોડેવાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. 'એમણે પોતાના સાકડા મોહલાઓમાં દુશ્મનને આવનો અટકાવવા અનેક અડચણો ઉભી કરી હતી, ભારે બદાકુરીથી તેઓ લડ્યા હતા, અને પરિણામે તેમની આંખે દુમયો લઇ જતા એલેક્ઝાન્ડરના મોટા મેસીડોનિયન સિપાઇઓ પડ્યા હતા.'

કટિયસના જણાવ્યા પ્રમાણે ભારે આ બહાદુર લડવાયાઓ પોતાનાથી મોટા લશ્કરના દુમતા આંખે ટપી શક્યા નહિ, ત્યારે

તેમણે પોતાના ઘરને આગ લગાડી પોતાનાં સ્ત્રી છોકરાઓને, રજપુત લોકો જોદ્ધર કરતા તે માફક જાણી મુક્યાં.

યુરોપીયન પડિતો આ લોકો તથા આર્જુનાયન લોકો એકજ હોય એમ મનાવવા તજવીજ કરતા જણાય છે. પણ શાસ્ત્ર-સાસ્ત્રના કારણેને લઈ આ માન્ય થઈ શકતું નથી; અગ્નિનેષ નામમાં અગ્ર અને ત્રેલિની સંધિ થઈ છે. જે પ્રજાતંત્રમાં પ્રધાનને ગજન કહેવામાં આવેલો નહિ અને જે પ્રજાતંત્ર લગાયક હતા તે પ્રજાતંત્રની કાટિયએ આપેલી યાદીમાં આમાંનો મુખ્ય શાસ્ત્ર મળે છે. અહીં માત્ર ત્રેલિ ઉપજ જણાય છે; એટલે અગ્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે એ પ્રજાતંત્રમાં એક કરતાં વિશેષ અંગભૂતો હતાં.

ગ્રીક લોકોએ જણાવેલું ખીજું પ્રજાતંત્ર અમ્બરક લોકોનું હતું. આ નામ એ લોકો સમ્બરનાથ તથા અજસ્તાનોઈ એમ પણ લખે છે. મંખ્યા અથવા બદાહરીમાં આ લોકો હિંદુસ્તાનમાં દ્રાવિડી પણ ઉતરે એવા નહોતા. એમના રાજાતંત્રનું સ્વરૂપ પ્રજાસત્તાક અમલના મોજાએ રચાયું હતું. એમના લશ્કરમાં ૬૦,૦૦૦ પાયદળ ૬,૦૦૦ શેડેસ્વાર તથા ૫૦૦ રથ હતા. 'એમણે પોતાની બદાહરી તથા વ્યુદકળા માટે ખ્યાતિ પામેલા ત્રણ સરદારોને ચુંટી કહાડ્યા હતા.'

'મોખ્ય મહાભારતી પોતાનો સારકાર થશે એમ ધારીને' એવગી તરીકે આવેલા ક્રાંતી અમરખ પચાસ નગરોનોનું સ્વાગત કરી એયેકઝાન્ડરે તેમનો સાથે તહની ચરતો નક્કી કરી. ડિઓડોરસ એમ જણાવે છે કે અમ્બરક લોકોએ 'પોતાના જૂદ પુરોએ નહિ લડવાની આપેલી મક્કાદનો સ્વીકાર કર્યો' આ એવગીઓ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી કદાચ એવું સૂચન થાય કે એમના પ્રજાસત્તાક અમા-રજમાં ૭૬ પુરોની સભા પણ હતી.

પર્તજિએ તેમજ મહાભારતમાં અમ્બરક લોકોને રાજદારી સમાજ તરીકે જણાવ્યા છે. પુરાણમાં જણાવ્યું છે કે અંબના કુટુંબના અમ્બરકે પંતર્ગમાં પોતાનો વંશ ગ્યાપો હતો એ રાત્યનો

સરઘાતનો અહેવાલ આપતા પુરાણ એમને એકાધિપત્ય ગત્યપદ્ધતિ-વાળા લોકો તરીકે વર્ણવે છે. શિમિ લોકોના ગજમંધારણમાં જેની રીતે કેરકાર થયો હતો તેવી રીતે આ લોકોના એકાધિપત્ય ગત્યપદ્ધતિ વાળા બંધાવણને પ્રજાતંત્રમાં ફેરવવામાં આવ્યું હતું. યોધેય લોકો માટે પણ પુરાણમાં એમ જણાવ્યું છે કે અમરુ લોકોની પેઠે એ લોકો પણ એકાધિપત્ય ગત્યપદ્ધતિવાળા હતા. પણ યોધેયના આગ્રહ ચિહ્નો ઉપરથી એમનો જે ઇનિદામ મળે છે તે પ્રજાતંત્રવાળા લોકોના ઇનિદામને મળતો આવે છે.

આ પત્રીની ખીજ નવનવ પ્રજા કથાઓ હતી. એ નામનું મહાનુભાવ પાત્ર, હગ્તા ક્ષત્રિય થાય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, અર્ધનગ્નમાં આપ્તા મુગ્ધ જે પ્રજાતંત્રનું વિશેષ નામ 'ક્ષત્રિય' છે તે અને આ પ્રજા એક જ છે કૌટિલ્ય આ લોકોની મજબૂતા શ્રેણીઓની સાથે કરે છે અને અહીં આપણે શ્રેણી લોકોને ક્ષત્રિય લોકોના પાંચેશી તરીકે જોઈએ છીએ. આગળ મુગ્ધના પ્રમાણે સિધ્ધી ખત્રી જાત આ લોકોના અત્યંતીન પ્રતિનિધિ લાગે છે. કૌટિલ્ય પાંચેશી વિભાગ પ્રમાણે એમનો પ્રજાતંત્ર ગત્ય તરીકે જોવામાં આવે નહિ.

એરિથનના જણાવ્યા પ્રમાણે, એમરુલોકોના લોકો પણ 'અનંત પ્રજા' તરીકે હતા. ખીજે કોઈ અથકાગ એમને માટે ઉત્તેજ કંતો નથી. આ લોકો તેજ યોધેય હતા એમ પ્રતિપાદન કરવા કનિગદામ મથન કરે છે, પણ સન્દશાલના કાગલો તે રૂખી શકતું નથી વી હી મેન્ટ-માર્ટિનના મુગ્ધના પ્રમાણે આ લોકો મદાભાગનમાના વમાતિ લોકો હોય એમ લાગે છે. આ વમાતિ લોકો મુદ્દ નયા માનવ લોકોના પાંચેશી તરીકે તથા અમરુથી સર યના અમરુદમ જણાય છે. કાસાયન અને પતજવિ શિમિ લોકોના પ્રદેશની સાથે વસાતિ લોકોના પ્રદેશ જણાવે છે. જણુ-પાઠમાં ગત્યના પ્રજાતંત્રી ગર યના સમૂદમાં આ લોકોને જણાવ્યા છે.

આ પછીનાં રાજ્યમા-રાજા અમન ચલાવતો કે પ્રજાતંત્ર હતુ એ નક્કી જણાતુ નથી. એલેક્ઝાન્ડરના સોજાતીઓએ એના મન-ખંધારણના તથા કાયદાના વખાણ કર્યા છે. ‘શુદ્ધ અને એવી ભીંટ દોષ પણ કળામા હદ ઉપરાત ગ્યાપગ્યા રહેતું એને તેઓ દુગમ્યા ગણતા’ (રૂઝો ૧૫. ૭૪.).

આ રાજ્ય હિંદુસ્તાનમા સૌથી ધનાઢ્ય હતુ એમ કહેવામા આવે છે. નગરજનો સૌ સાથે ભોજન લેતા. આવા વહીવટ માટે અથર્વ વેદમા પણ ઉલ્લેખ છે. તેઓ ગુલામની સંખ્યાનો સ્વીકાર કરતા નહિ (રૂઝો ૧૫. ૭૪). આપણા સાહિત્યમાથી આ સ્વતંત્રતા ભોગવના લોકોનું નામ જોણી કદાડવાનુ અને એમ છે. આ લોકો તેજ મુશિક લોકો હતા એમ લેસન સચવે છે તે ટકી રાકતું નથી, કેમકે મુશિક લોકો સિંહાદ્રી અથવા વિંધ્યાચળ પર્વતની દક્ષિણે વસતા હતા. જેની રીતે મુચુકર્ણ દોષ મુલકના વિશેષ નામ તરીકે કાશિકામા આવે છે તેની રીતે મૈસિકાનો એ દોષ પ્રદેશનુ નામ હશે. છપાએલા ગણુ-પાંખા આ રાજ્દની બેડલી અશુદ્ધ છે પણ કાશિકાના પાઠનું વર્ધમાન પોતાના ગણુરતનમહોદધિમા સમર્થન કરે છે, અને એમ કરતા ગદ્ગદગજનુ પ્રમાણ આપે છે. બીજો પાઠ મુચિકર્ણ લાગે છે.

[સમજો તથા પ્રેતિ (કમલ મહાભારતમાના પ્રસ્થાન) લોકોની પાટોશના ગાળ્યો એકાધિપત્યક રાજ્ય પદ્ધતિથી આસના વર્ણવવામા આવ્યાં છે.]

આ પછી ‘અચમનોષ નામે ઝાળખાતી પ્રજા’ (એગિઅન ૧-૧૬; ડિઓડોરસ ૧૭. ૧૦૨) નું ગહેર એલેક્ઝાન્ડરે તાળે કબુ હતું. ડિઓડોરસ અન્ય ગ્યજે (૧૭, ૧૦૩) ‘અચમન લોકોનો મુપક એણે તાળે કર્યોનું કહે છે. જેને પર્વજલિ વ્રાહ્મણના નામ જનપદ: (૨. ૫૧. ૨૬૮), એટલે આલણુક નામે ઝાળખાતો દેશ (રાજ્ય) કહે છે તે અને આ એક જ હોય. એમ લાગે છે. પાણિનિએ

જનપદ ગણ્ય ને અર્થમાં વાપર્યો છે અને સિક્કાઓ ઉપર પણ ને અર્થમાં એ વપરાયો છે તે જ અર્થમાં અહીં પણ વપરાયો છે, એટલે રાજદારી દષ્ટિએ સર્વ રીતે સંપૂર્ણ દેશ અથવા રાજ્ય જાતિ અને રાજ્યને એકજ તરીકે ઓળખાવવામાં ગ્રીક અભિપ્રાય એવો દઢ હોય છે કે કોઈ રાજ્યનાં અસ્તિત્વ ઉપરથી સઘળા નગરજનોની એક જાતિ બનાવી દેવામાં આવે છે. પંજળ અને સિંધમાંનાં બાકીનાં સઘળાં સ્વતંત્ર શહેરો તથા રાજ્યોની બાબતમાં એમ થયું છે. પણ પ્રસ્તુત રાજ્યોના સમકક્ષીન હિંદી પ્રંથકારો, દાખલા તરીકે પાણ્ડિનિ, તેમનાં નામ દેશનાં નામ ઉપરથી આવ્યાનું મળે છે. અન્ય રીતે કહીએ તો, હિંદીઓના વિચાર જાતિ ઉપરથી નહિ પણ પ્રદેશ ઉપરથી બંધાય છે.

આ નાનકડા પ્રજાતંત્રે ભારે જુરસો તથા દેશાભિમાન દર્શાવ્યાં તેથી એલેક્ઝાન્ડરે એના ઉપર ખાસ વેર લેવાનું દરાવ્યું હતું. પ્લુટાર્ક એલેક્ઝાન્ડરનાં જીવનચરિત્રમાં બ્રાહ્મણ લોકોના ચહેરના સંબંધમાં જખતાં જણાવે છે કે ‘આ તત્વજ્ઞાનીઓએ લાકડતી લશ્કર કરતાં એને કંઈ ઓછો ગણ્યા આખો નહોતો, કારણ ને રાજકર્તાઓ એની સાથે મળ્યા ગયા હતા તેમને એ લોકો નિંદતા અને એની સત્તા વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવવા સ્વતંત્ર રાજ્યોને ઉશ્કેરતા. આ કારણે એણે એમનામાંના ઘણાંઓને ફાંસીએ ચડાડાવ્યા હતા.’

હેલ્કાં ગણાવેલાં રાજ્યની દક્ષિણે સિંધુ નદીના મુખ આગળ અનેકા દાપુ ઉપર પતવતું રાજ્ય હતું. એલેક્ઝાન્ડરે અહીં આવ્યો તે પહેલાં સઘળા લોકો એને તાબે ન થવા માટે ‘લાંથી નીકળી નાહાં હતા. હિંદુસ્તાનમાંનાં વધારે નાનાં પ્રજાતંત્રમાં એવો પ્રમંથ પડી ગયો હતો કે દુસ્મનને તાબે થવા કરતાં લોકોએ પરદેશ નીકળી જવું જાતક તથા મદાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જરૂરસંધના ત્રાસથી કંટાળી જઈને લોકો મયુરામાંથી નીકળી કારકમાં જઈ વસ્યા હતા. શિબિ લોકો પંજળમાંથી રજપુતાનામાં અને માલવ લોકો પંજળમાંથી

માળામાં આવાજ કંઈ સંભોળેને લક્ષ્મી આવી વસ્યા હશે. પત્નના રાજ્યધારણમાં રાજકર્તા મોઝેરીસને નામે ઓળખાતો વર્ધમાન પોતાના ગણુરત્નમહોદધિ (૩. ૨૦૯) માં ગણુ-પાઠમાના જે મુગ રાજ્યને રાજકર્તાની ઉપાધિ તરીકે ગણે છે તેવો દોષ સાધિત રાજ્ય ઉપરના મોઝેરીસને રપટ રીતે મળતો આવે છે. કટિંયસ એને કુલ મુખ્યત્વાર રાજ્ય તરીકે ગણે છે. આ અંચકારો આવા ઘોટાળા વારંવાર કરે છે, એટલે આ બાબત વધારે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી. એમ છતાં કિઓડોરસ આ રાજ્યધારણનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે 'સ્પાર્ટન લોકોના રાજ્યધારણને ધોરણે રચાએલાં ધારણવાળાં ઘણું પ્રખ્યાત થએલું આ શહેર હતું: કારણ આ સમાજમાં લગાઇ વખતે જે લુદા જુદા કુટુંબના વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા રાજાના હાથમાં સરદારી રહેતી અને જૂદા પુરુષોની રાજસભા આખા રાજ્ય ઉપર સર્વોપરી અધિકાર ચલાવતી.'

મેસીડોનિયન અંચકારોનું પત્ન તેજ સિંધમાનું લેલગાબાદ છે એમ હર્લે છે. એનું પ્રાચીન નામ પોતલપુરિ હતું પણ લોંદા જૂની ગયા નથી. એ જ ગણુ-પાઠમાંનું પાનન અને પતંજલિનું પાલીક શહેર પાતાન-પ્રસ્થ હોય એમ લાગે છે.

એલેક્ઝાન્ડરના ઇતિહાસમાંનું હિંદુ રાજ્યો વિશેનું પ્રકરણ પત્નના અહેવાલથી સમાપ્ત થાય છે. બહુચિસ્તાનની મરદાદ ઉપર ફેટલીક ઓઝી અગત્યની સમાજને હતી પણ તેઓ હિંદી હતી એમ ગણવાનું થોડું લાગે નહિ.

ફેટલાંક રાજ્યોની હકીકત ગ્રીક લોકોએ સંદિગ્ધ રીતે આપી છે, પણ ઘણું ખરું તે સવળાં સંધ્ય હશે. આપણે આ વર્ગમાંના થોડાંનું વર્ણન ઉપર આપી ગયા છીએ. કદાચ ફેનિસા લોકોનું રાજ્ય આ વર્ગમાંનું હોય. પંડિતો આ નામને સંસ્કૃત ભગવતે મળતું આવતું ગણે છે. કેમકે ગણુ-પાઠમાંનું ભગવ રાજ્ય ત્રેમર્ન લોકોના

પ્રજાતંત્રની માથે દર્શાવવામા આવે છે. એલેક્ઝાન્ડરનું ફેળિલા રાજ્ય પણ એજ પ્રદેશમા હતુ. આના જેવું બીજું રાજ્ય ગ્યોસે અથવા ગ્યોકનિપ્રધ લોડોનું હતુ અને તે પ્રજાતંત્ર ભોગવતું હોય એમ લાગે છે. આ લોડો કાગિકામાંના ગ્યૌચુકાયનક લોડોનેમળતા આવે છે.

ગ્રીક ગ્રંથકારોના નિરીક્ષણ હેઠળ આવેલા પંજળ તથા સિંધના ધણા મોટા ભાગમા જે તથુજ એકાધિપત્ય રાજ્યો હતા, અને તેમાંનાં મુખ્ય પોરસ તથા અભિસારના રાજ્યો હતા. આ સિવાયનો બાકીનો દેશ પ્રજાતંત્ર ભોગવતો હતો. પોરસ વિશેની ખુટાકે આવેલી હકીકત ઉપરથી આ અપે જણાય છે. 'ત્યારપછી એલેક્ઝાન્ડરે પોરસને મંડયેશની ઉપાધિ આપી તેનું રાજ્ય ફરી સોધ્યું એટલુંજ નહિ પણ જે લોડોનું રાજ્ય પ્રજાતંત્રને ધોગણે ચાલતું હતું તેમને તાજે વર્ષ મોટા પ્રાત તેમા ઉમેરી આપ્યો.'

એલેક્ઝાન્ડર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે અથવા અદીથી પાછો ફર્યો ત્યારે એ આખા પંજળ ઉપર ફરી વળ્યો નહોતો. વાહીક પ્રદેશમાના મનવજ તથા બીઆમ નદીની બીણના પ્રદેશમા તે ગયો નહોતો. આ પ્રદેશમાના પ્રજાતંત્રની દબીકત માત્ર હિંદી અહિત્યમાંથી મેળવવાની છે. મૌધેય તથા આરજ લોડો તેમજ પ્રાચીન અહિત્યને આધારે ગ્યાએલા કાગિકામા નિર્દિષ્ટ કરેલા ચાપંદ, ગોપાલવ, કાલીમિસ પ્રજાતંત્રો પણ કદાચ આ પ્રદેશમા હતા.

પ્રકરણ ૯ મું

ગ્રીક ગ્રંથકારોએ નિર્દિષ્ટ કરેલાં હિંદી પ્રજાતંત્રનાં રાજબંધારણની સમાલોચના

આગલા પ્રકરણમાં આપણે જે સમાલોચના કરી ગયા છીએ તેમાં બિન પ્રકારના રાજમંધારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે દરેક રાજ્યમાં વસતા શોકોની ખાસ જરૂરી-આતો તથા પરિસ્થિતિને સુગમ થાય એવા બંધારણ રચવામાં આવ્યા હતાં. દાખલા તરીકે અગ્નિસૂત્ર શોકોનું પ્રજાસત્તાક બંધારણ હતું, અને તેમાં વરુની દરેક વૃદ્ધ પુરૂષો ઉપરથી રાજસભામાં બેસતા. તેઓ પોતાના સરદારોની પણ સુંટણી કરતા. પ્રત્યક્ષ રીતે સમાજમાંની દરેક વ્યક્તિને સીધા મનાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, અને એથી ગ્રીક શોકો આને પ્રજાસત્તાક બંધારણ કહેતા.

શુદ્રક અને માણવ પ્રજાતંત્રમાં 'રાજ' ને નામે ઓળખાતો પ્રધાન નહોતો, કેમકે સુલંહની વિધિ માટે તેઓએ ૧૦૦ કે ૧૫૦ પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. એ તો ખુલ્લું છે કે એમનાં રાજમંધારણ અન્વય કેઈ પણ એક માણસને અથવા અમુક માણસોના નાના મંડળને કેઈ પણ સત્તા આપવામાં આવતી નહિ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે બન્ને લશ્કર માટે એકજ સરદાર સુંટવામાં આવ્યો.

કચેઅન અથવા કડ લોકોના બંધારણમાં 'રાજ' સુંટી દેવામાં આવતો. આ રાજ્યમાં માળાપને પેટે જન્મેલા બાળકો પ્રથમ નગરજન તરીકે અને પછી વ્યક્તિ તરીકે ગણાતાં, કેમકે ભાવિ નગરજનો થનારામાંના કેટલાનાં અવયવો તથા સુખાકૃતિ ઉત્તમ તથા ગ્રામજન જે તે તથા કેટલાને સૌજન્યસ્વરૂપ સુધી પહોં-

ચક્ર દેવાં એ નક્કી કરવાનો હક્ક રાજ્યનેા હતો (ડિઓડોરસ, ૯૧). સૌમ્ય લોકોનું બંધારણ આને મળતું હતું. આ રાજ્યોમાં, માણસ ખરેખર રાજદારી પ્રાણી લેખાનું. વ્યક્તિ રાજ્ય માટે દરતી ભોગવતી. જનસમૂહનું ઇવન દક્ષવી રાખવા માટે વ્યક્તિ પોતાનો અને માતા પિતા તરીકેની પોતાની લાગણીઓનો ભોગ આપતી. કદાચ આવા કાયદાને લંછને કહે તત્વજ્ઞાનીઓએ પિતાએ મરણ સરણ કરેલાં બાળક (નચિકેતા) ને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહી તેની કીર્તિ અમર કરી છે.

પતંત્રનાં બંધારણનાં જેવાં જે રાજ્યધારણમાં રાજાને નામે ઓળખાતા પ્રધાનની વચ્ચે કરવા માટે વ્યવસ્થા હતી, તે બંધારણ કોઈકે જ ને રાજાજીવન સંપ, એટલે રાજાની ઉપાધી સ્વીકારનારાં પ્રજાતંત્ર દહે છે તેનાં જેવું હતું.^૧ આવા ચુંટી કદડાએકા રાજાઓ સિંચાવિ લોકોમાં પણ હતા. ચુંટાએકો રાજા લરકરનો સરદાર થતો એમ હમેશ ' જાનતું ' નહિ. સિંચાવિ લોકોમાં લરકરની સરદારી સનાદનિ નામના ચુંટી કદડાએકા ખીજ સરદારના હાથમાં રહેતી. શાસ્ત્ર લોકોનાં બંધારણમાં પણ ચુંટાએકો રાજા પ્રમુખ હતા.

પતંત્ર લોકોનાં રાજ્યધારણ અનુસાર વૃદ્ધ પુરોનો રાજસભા સ્થળે અમલ ચલાવતી. એમનામાં એ કુટુંબમાં વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા ' રાજા ' ને નામે ઓળખાતા એ પુરો રહેતા અને તેઓ લગભગે પ્રસંગે લરકરની સરદારી લેતા. પ્રજાતંત્ર મંડળોમાં

૧. કુષિન્દ લોકોનું રાજ્યધારણ કંઈ આવજ પ્રધારનું હતું. એમના નિકા રાજ તથા રાજદારી સમાજને નામ પાડવામાં આવતા. એમનેા રાજ હમેશાં ' અમેષમૂતિ, ' અખંડિત સમૃદ્ધિવાળા ' એ નામે ઓળખાતો અને એજ ઉપાધી સૈકાઓ સુધી લગજાઈ હતી (હ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી હ. સ. ૧૦૦). આ અધિકારની રૂયે આવેલી ઉપાધી હતી અને નહિ કે કોઈ વ્યક્તિનું નામ હતું (વિન્સેન્ટ રિમમ). જુદતસંદિતાને કતાં વરાહમિદિર કોલિન્દ અથવા કોષિન્દ બલુના નેનાઓનાં નામ આવે છે. એમના સિક્કા અંગાદા અને શહરાનપુરની વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે.

વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં શાહી કુટુંબો માટે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. પતંજના 'રામ્યઓ' રાજસભાને જોખમદાર રહેતા, અને પ્રજાસત્તાક ધોરણે એમનું રાજ્યધોરણ રચાએલું હોવાથી, ઘણું કરીને આખો ગમાજ એ ગજસભાની વરણી કરતો. પતંજના અંધારણમાં રાજઅમલ અમીર વર્ગ તેમજ સામાન્ય વર્ગના હાથમાં હોવાનું જણાય છે. આવા સર્વ અંધારણોમાં અંતિમ રાજદારી અધિકાર ગણ અથવા મંવના હાથમાં રહેતો.

આ પ્રજાતંત્રમાં કેટલાંક અંધારણ પ્રમાણે કારોબારી મત્તા ઉપલી મક્કા અથવા વૃદ્ધ પુરોહીની સભાને મોપવામાં આવતી; અને બીજામાં સામાન્ય ગણ અથવા રાજસભા પાસે એ સત્તા રહેતી એવી માગિની મળે છે. ગ્રીક ગ્રંથકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે પતંજમાં વૃદ્ધ પુરોહીની રાજસભા માસે સર્વોપરી સત્તા રહેતી, અને અમ્યરક સ્ત્રોકો પોતાના વૃદ્ધ પુરોહીની સલાહ માન્ય રાખના. મહાભારત જણાવે છે કે ગણ રાજ્યધોરણમાં મુખ્ય મુસ્દેલી એ નડતી કે તેમની સંખ્યા મોટી હોવાને લીધે તેમનો કાર્ષ નિર્ણય ગુપ્ત રાખી શકતો નહિ. આથી એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું કે ગજનીતિ (મંત્ર) ને લગતી બાબતોની ચંચા આખા ગણે કરવી નહિ પણ વૃદ્ધ પુરોહીના હાથમાં મોંપી દેવી. મૌર્ય લોકોના એક જાનના સિક્કા મંત્રધર અને ગણના નામના પાડવામાં આવ્યા છે, અને બીજી જાતના માત્ર ગણના નામના છે. મંત્રધર એટલે મંત્ર અથવા રાજનીતિને લગતી મત્તા ભોગવનારી રાજસભા છે. આ પ્રમાણે ગણના મુખી અથવા નેતાને નામે ઓળખાતા અમલદારો કારોબારી મંડળ અથવા કારોબારી સભામાં બેસતા. વૃદ્ધ પુરોહીનું બીજું મંડળ રહેતું. આ મંડળ ઉપલી રાજસભાને મળતું આવતું અને જુદાં જુદાં રાજ્યધોરણ અનુસાર તેની સત્તામાં ફેરફાર રહેતો. પંચ લોકોમાં આ વૃદ્ધ મંડળ સર્વ કારણ સાર અમલ ચલાવવા અધિકારી હતું. અમ્યરક સંધમાં એ મંડળને આવો અધિકાર નહોતો. તેના સજ્જો મહાભારતમાં

જણાવેલા વૃદ્ધ લોકોના જેવા હતા; આ વૃદ્ધ લોકો અઘરપરમ આધીન હોવાને વગની બાબનો તથા શુદ્ધ આચાર વ્યવહાર નિશે સલાહ આપતા (પ્ર. ૧૪). આ વૃદ્ધ કંઈ ઉમ્મરે પહોંચેલા ઘણા માણસો નહોતા, કદાચ મુખ્યત્વે કરી તેમની વગની માટે ઉમ્મરની કંઈ હદ હોવેથી તેમ. મહાભારતમાં 'જાનથી એટલે પોતાના શુભ્વી વૃદ્ધ' એવું વચન છે તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પોતાના મુખને લઈને જોઈ વૃદ્ધ નહીંકે સુદાસો.

રાજ્યબંધારણને લગતી મહાભારતમાંની અર્થ ઉપરથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે દેશમાં ગણ અથવા રાજસભા ઠારોબારી રાજનીતિ પોતાના એકલાના હાથમાં રાખતા અને પોતાની રાજસભા અથવા ઠારોબારી મંડળને વહીવટ સોંપના નહિ. ગણ બંધારણમાં આ પદ્ધતિ હોવાપે હોવાનું મહાભારત જણાવે છે. અમ્મરક તથા શુદ્ધ-માયવ લોકોના આવા બંધારણ હતા એમ લાગે છે. પ્રજામત્તાક ગણ્યોએ આ મત્તા બાળ કોઈને નહિ સોંપવાનું ધોણુ સ્વીકાર્યું હતું પંજાબમાંનાં ગહેરી મંથાનોનો અભય નિયમ તરીકે પ્રજામત્તાક લોકોએ આલનો હોવાનું ગ્રીક ઇતિહાસ માનવા. 'આખરે ધણા યુગો આખ્યા અને ગયા પછી એમ કહેવાય છે કે એકાધિપત્ય રાજ્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને સહેરોમાં પ્રજામત્તાક મળ્યામય એમાંવામાં આવ્યો' (ડિમોક્રેસી ૨. ૨૮). 'ધણા સહેરોએ રાજ્યમત્તાનું પ્રજામત્તાક અગ્ર સ્વીકાર્યું હતું, જ્યાં એલેક્ઝાન્ડર આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યાંમુધી દેશમાં સહેરોમાં એકાધિપત્ય રાજ્ય ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું.'

જો રાજ્યોમાં ગજકર્તા ગણની મત્તાને પાત્ર હોવા છતાં ઠારો બારી મત્તા વગરપરગને ધોણુ લોકોમાં રહેથી ગ્રીક ઇતિહાસે લેએલી તે રાજ્યોનો અમલ અમીર વર્ગના હાથમાં હોય એમ તેઓએ જણાવ્યું છે. ખરેખર આજ બંધારણમાં બે પ્રકારનું મિશ્રણ હોવાથી કોઈ ચોખ્ખું સંજ્ઞાને અભાવે તેને આપણે અમીરી

પ્રજાસત્તાક જંધારણ (Aristocratic democracy) કહીયું. દાખલા તરીકે બીઆસ નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપરના રાજ્યમાં ગણ અથવા રાજસભામાં ૫,૦૦૦ સભ્યો હતા. છતાં તે અમીરસત્તાક રાજ્ય કહેવાતું. ' કારણ જનસમુદ્ધ ઉપર અમીરવર્ગ અમલ ચલાવતો અને 'તેઓ પોતાની સત્તા ન્યાય તથા' સમભાવથી ચલાવતા. ' શ્રીક ક્ષેત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે દેશના માંહેના વહીવટ માટે આ સર્વોત્તમ પદ્ધતિ હતી. ૫,૦૦૦ સભ્યોનો જનસેા ગણ પ્રત્યક્ષ રીતે અમલ ભેગવતું મંડળ નહોતું કમકે જેઓ રાજ્યમા એક હાથી આપતા તેઓનેજ એમાં બેસવાનો હકક પ્રાપ્ત થતો. રાજ્યનાં લોકોમાં ' નિપૂણ ખેતીકારો અને સુદમાં ખડાકુર માણસો હતા. ' દરેક ખેતીકાર અને દરેક સૈનિક હાથી આપી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય, પરંતુ અનુમાન થઈ શકે કે દરેક ખેતીકાર તથા દરેક સૈનિકને પ્રતિનિધિ એ સભામાં બેસતો હોય. અવલ રીતે હાથી આપી શકે એવાં માણસો હાથી ન આપી શકે તેવાના પ્રતનિધિરૂપે હતા. પતંજનું રાજ્યજંધારણ પણ આવા મિશ્ર પ્રકારનું હતું. વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં રાજાઓ સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધ પુરુષોની સંખ્યાના અંકુશ હેઠળ હતા. જંધારણ આ રૂપે અમીરસત્તાક હતું પણ ઉદ્દેશમાં પ્રજાસત્તાક હતું. ૫,૦૦૦ સભ્યોમાંના ગણ અથવા રાજસભા હોય, શ્રીક અંધકારોએ દર્શાવ્યું છે, તેને મળતી હકીકત હિંદી સાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે. સિન્ધાવિ લોકોની રાજધાની વૃંશાંકીમાં ૭,૭૦૦ નામિકદા રાજાઓ (રાજુક) હોવાનું જાતકમા જણાવ્યું છે. જન્મે તવગર તથા મરીમ વગરમાંથી આવા રાજાઓ જનતા હોય અને આ સંપ્રદાયેટ વ્યાખ્યામાં આવતાં ન્યાય મંદિરમાં દમેશની સભામાં આવી બેસતા. હાલના સમયમાં રાજસભાઓમાં જાને છે તેમ પણ ખૂબ આ સર્વ રાજાઓ સભામાં હાજર થતા નહિ.

હિંદુ સાહિત્યમાં ગણનાં આવા ધનાઢ્ય વિભાગને કુંસ (કુંડુ) ને કુંસુ છે. મહાભારતમાં ' રાજાઓનાં કુંસ ' ગણનાં મંત્રમાં આવી,

જતા હોય એવા પ્રકારનું વિવેચન છે.—ગ્રામ-કુલ, ‘રાજ્ય કરતાં કુલ’ અથવા ‘રાજ્યઓનાં કુલ’ (લંચર્મિન) સંબંધના પ્રકારના હોય એવો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રમાં છે. પાતલ લોકોના વંશપરંપરા હિતરી આવેલા રાજ્યો આવા કુલ-સંઘ જેવા મળી શકાય. ન્યાય-શાસ્ત્રમાં કુલ અને ગણને હમેશાં જિન્ન દર્યાવચ્ચમાં આવ્યાં છે, અને જન્મે માટે સાથે માથે ઉદ્દેશ હોય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શુદ્ધ અને માદા ગણમાં વંશપરંપરાના મિદ્ધાતને સ્થાન નહોતું અને પરિભાષાનુમાર તે પ્રગતતંત્રના પ્રકારને મળતો આવતો હતો. વારંવાર આ જન્મે પ્રકારનું મિથ્યુ થતું જણાતું અને શુદ્ધ કુલ બાબેજ માત્રમ પડતું. વખત જતા આ જન્મે વચ્ચેનો તફાવત અદ્રશ્ય થયો હતો. જેન સોક્રાએ પોતાના ધાર્મિક ગણની સ્થાપના કરવાની સાથે ધાર્મિક કુલની પણ સ્થાપના કરી હતી. એમ છતાં આ કુલ સંઘા ભુક્ષાવો ખવાડે એવી હતી, કેમકે એમના આવ સ્થાપન કરનારા અવિવાહિત હતા અને વંશપરંપરાના સિદ્ધાંતને અમલમાં આણવા અર્થો સ્થાન નહોતું. શુદ્ધ કુલ રાજ્યોમા સર્વેપરી રાજ્યાધિકાર વારાફરતી યોગ્ય કુટુંબો ભોગવતા (કુલેષુ પચેક્કાધિ પચ્).

આપણે અર્થો પ્રગતતંત્રનાં ધારણની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી ગયા. પરંતુ આ પ્રકરણ, પૂર્ણ કરીએ તે અમાઉ એમની સામાન્ય સંસ્કૃતિ વિશે થોડુંક વિવેચન કરવાનું થોડું લાગે છે. ટ્યાનાના એપોક્ષોનિયસનાં જીવનચરિત્રમાં ફાઇલોસોફીકલ જણાવે છે કે એલેક્ઝાન્ડરના સોફીસ્ટ (Sophoi) તે જ ઓક્સીડ્રેસી (Oxydracae) કહેતા હતા, અને એપોક્ષોનિયસના મતમાં (આસ્ટ્રો ઇ. સ. ૪૦) તેઓને ‘તત્ત્વ જ્ઞાનીઓ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં આજંબર .પૂર્વક અંચુપાન કરનારા’ ગણવામાં આવતા એમ લાગે છે કે એલેક્ઝાન્ડરના વખતમાં કુદરત લોકો પોતાનાં દાર્શનિક પાંડિત્ય માટે ખ્યાનિ પામ્યા હતા અને તેમની ગણના ડાક્ષા (Sophoi) તરીકે થતી, એજ પ્રમાણે ઉપનિષદને જગતો નત્યજ્ઞાન તથા વેદનાં અખખન ખાટે-કદ જોડો હિંદી સાહિત્યમાં

જાન્યતા થએલા છે. તેઓ ટૂંકુ યજુર વેદના અનુયાયીઓ હતા. અને કાદક નદિના નામની વેદની તેમની આદૃતિ આપણને હાલમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. પતંજલિના અમયમાં કંક લોકોએ સુધારેલો ગ્રંથ પ્રમાણ-જન ગણાવે, અને એ પોતાના મહાભાષ્યમાં જણાવે છે તેમ દરેક શાસ્ત્રમાં તેનું પારાયણ થતું એમનું ન્યાય જાત્રને લગતું પુસ્તક કાદક ધર્મ સુત્ર પણ મારી ખ્યાનિ પાન્યુ હતું, અને એને આધારે વિષ્ણુ સ્મૃતિ રચાયાનું મનાય છે. જ્યાં સુધી ઉપનિષદ તેમજ યજુર વેદ ચિરંમુખી રહેશે ત્યાં સુધી આ લોકોનું નામ હિંદુ સાહિત્યમાં અવિચળ રહેશે. એજ પ્રમાણે વૃષ્ટિ નેતાના તથા એના પાંધવ નેતાના તત્વ-જ્ઞાનના મિદાંત અઘાપિ પર્યંત મર્દ માન્ય છે. ઈ. સ. પ. એથા સૈકામાં શક્ય લોકો અદૃશ્ય થયા હતા છતાં તેમના નરકથી દુનીયાને સૌથી મહાન ધર્મ વારસામાં મળ્યો હતો. સ્વામત્ત રાજબંધાણની અસર હેઠળ તત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર સિદ્ધાંતો હસ્તીમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. તત્વજ્ઞાન, રાજનીતિશાસ્ત્ર તથા ઝરકરી તાત્ત્વીયની એકત્ર અમર હેઠળ જે મનુષ્ય જાતિ ખીલી નીકળી હતી તેના સ્વભાવમાં અમાનુષી તત્વો દેખાતાં નહોતા. પ્રજાતંત્ર અંગિતના શોખ માટે મશહૂર થયા હતા. જે હિંદીઓ સાથે એલેક્ઝાન્ડર સમ્રાજ્યમાં આવ્યો હતો તેમને એરિસ્મન 'નાય તથા ગાયનના ગોખીન' તરીકે ઓળખાવે છે' (૬. ૩.). વૃષ્ટિ લોકોની અંગિતની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત વાલ્મીકીમાં મામાન્ય રીતે દૃશ્ય થાય છે. હરિવંશમાં તેમના નાય તથા વનમોજનનો વર્ણન આવે છે (અક્ષર ૧૪૬-૭).

અર્થશાસ્ત્ર (૧૧. પા. ૩૭૬)ની માન્યતા પ્રમાણે પ્રજાતંત્રની વિશિષ્ટ ખામી એ હતી કે તેઓ વિદ્યા (વિજ્ઞાન) તથા શિલ્પ (દ્વિતર) ના કૃષ્ણ (વિવાદ) માં રચાપચાં રહેતાં.

સીમ લોકોની બાજતમાં બન્યું છે નેમ ધાર્મિક માન્યતા તથા રાજવ્યવસ્થા માણસના શારીરિક બંધારણ રચનામાં પ્રચંડ ભાગ ભજવે છે. આ દેશની પ્રજાતંત્રને લગતી રાજવ્યવસ્થા પણ પ્રવૃત્તિના આ વિચિત્ર નિયમનું ખીલું દર્શાવે છે. કુદરત તથા

માનન, સૌજન્ય તથા એક સોમ પ્રમુખ સ્વચ્છતાના તથા
પ્રેમ આચરણના હોના વિશે શ્રી ૮ લો. માં મુ. ૬ મુ. ૭
નુ. ૭ કાલિવાળા નિઃશ્ચયિ તોને દેખના મહત્ત સાથે મગ્ધાનના
જે નીચ કરી હતી તેથી આ નામની વિગેર સાબિતી મળે છે
પ્રેમના કે કાલિમાન વૃષ્ટિ મગ્ધોના માનિધથી ગજદારી મામતમા
મદતા રહે છે એ વિશે શ્રીકૃષ્ણએ ઉત્તેષ નામ મદાભાગના
જાણાવવામા આ મુ. ૭ એમ માનમ પડે છે - પ્રજાન નોગરનાગ
લોમે સુદ્ધિપૂર્વક વ્યાયામ પ્રત્યે આમ નક્ક આપના આ નામને સૌજન્ય
તથા ૬ લોમે પોતાના ગજમધાગણને વગતા કે વધ માગદત વિગેર
મદદની ગમતા નિઃશ્ચયિ નોમના પ્રગેમા પ્રત્યક્ષ જણાઈ આનતા
શરીરના બધાગણની જુદે પ્રથ સા કરી હતી એ નધારણ કાળે કરી
અર્ધાચીન શ્રી ૮ લોમના શરીરમધાગણમા ગેમગ થએનો માનુષ રહે
છે તેવી ગીને બદતાર્થ ગયા

પ્રકરણ ૧૦ મું

વિશિષ્ટ હિંદુ રાજબંધારણ

(આમરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ વી)

મધને ધોરણે ચાનના ગત્યોના ગણ અંગે મ્હા એમ જે મુખ્ય
વિભાગ પડ્યા હતા પરંતુ એ બેની વચ્ચે જુદા જુદા પ્રકારના વિશિષ્ટ
ગજમધાગણ હસ્ટીમા હતા. એ બધાગણ જે નામે ઓળખાતા તે તથા
તેને લગતી જે વિગેરો આપણને મળી આવે એ તે અર્ધો આરમ
ધારી છે આપણે માધી પ્રાચીન બધાગણ પ્રથમ લઈશું

બૌદ્ધ્ય બધાગણ માગેનો ઉત્તેષ એનરેય લાક્ષણ્યમા આવે છે,
તેમ અણધારેવી દિશામાથી પણ આ બધાગણને વગતી કંઈક માલિની
આપણને મળે એ કુલુપુત્ર શુ શુ કરી. અને તે પ વિ સૂત્રમા ગણા મુ

છે. એમાં રાજ્ય-પ્રતિનિધિ પછી રાષ્ટ્રિક તથા પત્તનિક આવે છે. અરોહ પોતાના શિક્ષાલેખમાં ભોજ તથા રાષ્ટ્રિક અથવા રાષ્ટ્રિક ને એકજ પકિત ઉપર મુકે છે. અગ્રતર નિકામ ઉપરના લાખમાં પેત્તનિક નો અર્થ પૂર્વજો તરફથી ઉતરી આવેલી વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થતી સરદારી (સાવતેય) એમ મમજવવામાં આવ્યો છે. પેત્તનિક થી જુદા પડતા રાષ્ટ્રિક તથા મોજિક અથવા મોજ નો અર્થ દેખીતી રીતે વંશપરંપરાથી ઉતરી ન આવતી હોય એવી સરદારી થાય છે. સાવતેય (મયુક્ત સરદારી) ઉપરથી એવું મુચન થાય છે કે દરક બાબતના એક ક્રમના વધારે મરદાગ હતા. મહાભારતમાં આપવામાં આવેલા જુદા જુદા પ્રકારના ગજકર્તાઓની યાદીમાં ભોજ લોકોને ભિન્ન વર્ગના ગણાવ્યા છે (શાંતિ અ. ૫૭ શ્લોક ૫૪). ખારવેલના શિક્ષાલેખમાં રાષ્ટ્રિક તેમજ મોજિક લોકોને રાજચિહ્ન સાથે વર્ણવ્યા છે. આ મમય પછીના શિક્ષાલેખોમાં મોજ તથા મહામોજ લોકો માટે ઉલ્લેખ છે; એ મંત્રા સાધાગણ તથા ઉચ્ચ પંકિતના સરદારો માટે વપગાએલી લાગે છે. સામ્રાજ્યના અધિકાર ભોજ સરદારોના હાથમાં હતા. એતરેમ આલણમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એમનું રાજનંધારણ મૌઝને, નામે ઓળખાતું. જે યાદવોના સરચાતના ધર્મતદામમાં અધેક અને જણિ નામના જે પ્રમતંત્ર જોડાએલા આપણે ઉપર જોઈ મયા છીએ તે યાદવોના પેટા વિભાગ તરીકે આપણે ભોજ લોકોને આ મમય પછીના વાડમયમાં જોઈએ છીએ. ભોજ નામ એમના ગજકર્તા ઉપરથી પડ્યું લાગે છે. એતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભૌત્ય ગજનંધારણ પ્રમાણે જે ઘણા લોકો પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા તેમાં સતવત લોકો પણ હતા. પ્રાચીન કાળમાં જ યાદવો એ નામે ઓળખાતા.

આ નંધારણ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં વધારે પ્રચલિત હોવું જોઈએ એમ માનવા એટલું જ કારણ છે કે પાલિ સૂત્રમાં એ માટે ઉલ્લેખ આવે છે, અને એ સૂત્રમાં જિયમ તરીકે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં

અચલિત હોય એવાં રાજ્યધારણની કંઈ દલીલત આપવામાં આવી નથી.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં વસતી એક વર્ગના લોકો તેમનાં વિશિષ્ટ રાજ્યધારણને લઈને ભોજને નામે ઓળખાવવા લાગ્યા હતા. કદાચ એમ બન્યું હોય કે રાજકીય પરિસ્થિતિને લઈને તેમજ રાજ્યધારણને લઈને આ રાષ્ટ્ર તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા હોય. અંધક-વૃષ્ટિ લોકો ગુજરાત અથવા કાઠિઆવાડના દ્વિવક્રપમાં ગ્રહેતા હતા. ભોજ અથવા ભૌત્ય મંગાના અવશેષ હજી પણ કાઠિઆવાડમાંના કચ્છ રાજ્યની, રાજધાની મુગ્ધા નામના મગી આવે છે. ભૌત્ય લોકો ગુજરાતમાં પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસતા હોવાનું જણાય છે; પરંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં દર્શાવ્યા મુજબ સત્વત લોકો દક્ષિણમાં રહેતા હતા તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે એ લોકો તે દિશામાં આગળ વધ્યા હશે. ઐતરેયનો કર્તા કુર પ્રદેશ મધ્ય દેશમાં હોવાનું જણાવે છે અને એ પોતે એ પ્રદેશની ઉત્તરમાં રહેના હોય તો કદાચ એ ગુજરાતને દક્ષિણમાં આવેલો ગણે.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ધણે કહેણે માલમ પડતા સ્વારાજ્ય ધારણને ઐતરેય બ્રાહ્મણ કંઈક વિશિષ્ટ પ્રકારનું રાજ્યધારણ હોવાનું માને છે. એમાં રાજકર્તા અથવા પ્રમુખને સ્વરાટ ઐતરે જાત રાજકર્તા કહેતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ વાજપેય વિધિ પ્રમાણેના રાજના અભિષેકની પ્રણામાં કરતા જણાવે છે કે ત્રોઈ વિદ્વાન પુરુષ વાજપેય પ્રમાણે યજ્ઞ કરે એટલે એને સ્વારાજ્ય મળે છે. એ સ્વારાજ્યનો અર્થ સમાન પદના લોકોનો સરદાર એવો કરે છે. એને જુદ પદવી (જ્યેષ્ઠ) પ્રાપ્ત થાય છે. આટલી થોડી માહિતી ઉપરથી માલમ પડે છે કે સમાન પદ ભોજન-દર્શ લોકોમાંથી સ્વરાટ રાજકર્તા પર્વદ કરવામાં આવેલો, તેને અધિપતિની પદવી અપાતી, અને તેની યોગ્યતાને લઈને તેની પર્વદગી થતી, કેમકે ઇદ્રની યોગ્યતા સ્થાનિન થવા પડી તેનો પ્રથમ સ્વારાજ્ય અભિષેક થવાનું જણાવવામાં આવે છે.

ક્રોધ ગણ અથવા મહાના સંયોમાથી અધિપતિની વરણી અથવા પસંદગી થતી એવો અર્થ ઉલ્લેખ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ ખ્યાનમાં ગણવાનું છે કે મહાભારતમાં જણાવ્યા મુજબ મહાના સભામંદો નમાન પદ ભોગવતા માનવામાં આવતા, અને ઐતરેયના મત પ્રમાણે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના નીચ તથા અપાચ્ય લોકોમાં આજ પ્રકારનું રાજતંત્ર પ્રચલિત હતું. નીચ લોકોના નામ ઉપરથી જણાય છે કે મિંધુ નદીના મુખ આગળના નીચાણવાળા પ્રદેશમાં એ લોકો વસતા હોવા જોઈએ, અને અપાચ્ય કદાચ તેની ઉપરના જ પ્રદેશમાં વસતા હોવા જોઈએ. એમ જાણી યજુર વેદના સમયમાં સ્વારાજ્ય બંધારણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતું. આ પ્રકારના રાજ્યધારણ માટેનો ઐતરેયની પંક્તિનો કોઈ ઉલ્લેખ હજી મળી આવ્યો નથી.

ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉત્તરમાં દેટલાંક રાષ્ટ્રનાં રાજ્યબંધારણ તરીકે વૈરાજ્યના બંધારણની દ્રષ્ટિકોણ આપે છે. એ સ્મરણ 'દિમાલ્યની બાલુમાં' હતું એમ સૂચન થાય છે. મજુર વેદના સમયમાં આ પ્રકારનું રાજ્યબંધારણ દક્ષિણમાં ચાલતું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ બંધારણ માત્ર ઉત્તરમાં જ ઉપયોગ્ય હતું એમ નહોતું પરંતુ એ વિશેષ પ્રમાણમાં સિમ જણાતા દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ચાલતું હતું. વૈરાજ્યનો અક્ષરસર અર્થ ગમ્મ વિનાનું રાજ્યધારણ એવો કયો છે ઐતરેયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આખા દેશ અથવા રાષ્ટ્ર (જનપદ) ને માટે રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા થતી. આ બંધારણ ખરેખર લોકસત્તાને ધારણે રચાયું હતું એમાં શંક નથી. દષ્ટાંત તરીકે ઉત્તર મદ્ર તથા ઉત્તર કુશ લોકોએ આ પ્રકારનું બંધારણ રચ્યાનું ઐતરેયમાં જણાવ્યું છે. વ્યાકરણ સાહિત્યમાં મદ્ર લોકો માટે દિશાને અનુલક્ષી ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ લોકોના ઝોજમાં ઝોજ બે વિભાગ પડી ગયા હશે. પાણિનિના સમયમાં મદ્ર લોકો પ્રગ્નસત્તાક ગાંધ્ય ભોગવતા હતા અને અને ઈન્દ્રીસનના ચોથા સૈકામાં મુખ્ય લોકોએ

એમનો પગલ્ય ક્યોં લા સુધી એમનું ગજમધાગણ એવું જ ગ્યું હતું. એમ જણાય છે કે ઉત્તર મદ્ર અથવા ઉચ્ચ મદ્ર લોકોનું ગજમધાગણ નીચ મદ્રના બધાગણ કરતાં કેપેક અંગે ભિન્ન હતું. આ પગીના સાદિત્યમા ઉત્તર કુટ ગોથા કષ્ટક ઐનિદાસિક અને દત કયામા આપતી પ્રજા હોય એની રીતનો ઉત્તર મદ્રો ઠે અને મમદિ ઐશ્વર્ય તથા પ્રમોદ માટે તેમજે ખ્યાનિ મેગરી હોય એમ દશાનુ મા આવે છે. ઐનરેર વાલ્લભુમા મ. લોકની માનક અ પેળી.

૧ તુઓ મિલિન્દ પગ્હો, પુ ૧ પાત્ર ૧-૩ હરિમનની રાગચાનમા ન, ગજ રાગીને ઉત્તર કુરુની રાગચાની સાથ સરખાવવામા અવી ૥ એ સમગ્ર ગદ્યે રમ ધિય પ્રદેશમા આવેલું વેપારનું મુખ્ય ધામ હતું એ પ્રદેશમા અસખ્ય નગીઓ તથા ૪ ગણ દત્તા, વૈદ્ય ન તથા વિદ્યાગની તેમજ ૫ ગામિય, મરોવને તથા જલાગધોની ચિપુલતા હતી, અને નગીમે પર્વતો તથા જગતોને હ ને તે રવ. સમાન લેખાતે. નિરુજ્ઞ મિ પરાશ્ર ૧૧૭ એની રચના વડી હતી, અને ત્ય ના લોકોએ ૬ પાત્ર પ્રકારનો જુલમ અનુસંગ નહોતો, કારણ એમના સરગા ફુલમનો તથા નિરીમેને દનારી દેવામા આગ્યા દંતા વણા અને ભિન્ન પ્રકાર ૧૧ બુરજો તથા ગમે તથા અતિ શોભાનમાન દરવાજાઓ તથા ભાગ્યોને હ ને અ રાટેર બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરત મેના મહોલ્લાઓ ચોક રરતાગે તથા હા નો બધગથા વોગ્ય તથા નિદમાનુમાર દર્ગા ત્યાની ફુકાનોમા અમજવ જતના કિમતી વરતુમે ગીનસર ગોઠવરી હતી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનાયાજમેથી એની રોશમા શક્તિ થતી અને દિમાલર પર્વતની ટોચોની મદક એજ એથી ઉચ્ચ તથા લાચો નાજીના સદનથી તેની જગતમા કમેરો થતો એના નાહલાઓમા લાથીઓ, ધોના, રથ, અને રાહદારીઓનો આવજ પુષ્કળ રહેતી ગુદર પુરો અને ખુમસુરગ ઓચોના ટોચે ટોચા તથાના, અને જાકાલો, અમીર ઉમરાવો, કારીબરા અને નોકરો જેરા સરગા વર્ધના અને રિયનિના લોગ આવજ કરત ફરેક પચના વર્માઓને આપવામા આવના આવકારથી શોરજકાર થતી રહેતો, ફરેક જાતિના નેતાઓને એકજ મજરાનુ એ રથાન લઇ કારીની ચઢીન, મદ્રમરાનુ કાપ, તથા જુદી જુદી જાતના બીજ કાપડોની ફુકાનો અહીં હતી, અને સરખી જતના કુરો

પણ ઐતિહાસિક પ્રગ્ન હોય એમ જણાવ્યું છે. આગળ જતાં પ્રત્યક્ષ રીતે આ લોકો લિન્ન પ્રગ્ન તરીકે અદરય થઈ ગયા અને આર્થિક સમૃદ્ધિની દ્રષ્ટીકતને લઈને તેઓ લોકવાતમાં આવતી દોષ પ્રગ્ન હોય એમ તેમની ગણના થવા માટી, કારણ આપણે અહીં ઇતિહાસને દંતકથાની નીચ પંક્તિએ ઘણું ખડું ઉતારી પાડવામાં આવે છે.

વૈરાગ્ય (રાજા વિનાની ગિયતિ) રાજ્યનો ખરો અર્થ હિંદુ ભાષ્યકારો સમજવામાં નિષ્ફળ જવાથી તેઓએ તેનો અર્થ 'શોભાય-માન પરિસ્થિતિ' કરવાની ખૂબ કરી છે. પરંતુ રાજ્યબંધારણના સંબંધમાં આપણે અહીં જે અર્થમાં એ શબ્દ લીધો છે તે માટે કંઈ શક રહેતો નથી. ઐતરેયના એજ અવતરણમાંની ખીજ સંઘાઓ પણ રાજ્યબંધારણને વગતી હોય એમ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે; અને જે વધુ પુરાવાની જરૂર હોય તો કૌટિલ્યએ જે અર્થમાં એ સંઘા વાપરી છે તેનો ઉલ્લેખ આપી શકાય. કારણ તે એ મંજાને રાજ્યતંત્રના રૂપ તરીકે સ્વીકારે છે પણ ખરાબ રૂપ તરીકે તેનો અસ્વીકાર કરે છે. એ સમાસક્રિય ગ્રીક વિચારકોની પેઠે પ્રજાતંત્ર તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે. એના અભિપ્રાય પ્રમાણે

‘વૈરાગ્ય પ્રગ્નતંત્રમાં (રાજ્યના મંબંધમાં) કોઈને એવી લાગણી થતી નથી કે એ માર્ક છે, રાજકીય ચંદનાના આશયની અવગણના થાય છે, કોઈ પણ (દેસનું) વેચાણ કરી શકે, કોઈને

તથા આત્મદાના મરમગાઈથી બળરો બહેતી રહેતાં. માણસને મેળવવાની રુચ્છા થાય એવા અટગઠ જવાણીદો ત્યાં હતાં, અને સરજા બળરોમાં વેપારીઓના ટોળેટોળા પોતાનો માત્ર બચરિજન રીતે નોઠી લોકોને લલચાવતા. એ ગહેર પેસાથી, એના ચાંદીના વાસણથી, ગ્રાંબા તથા પત્થરની વસ્તુઓથી એટલું બધું ઉત્તરાણું કે બહુલે તે આ મરજાની ત્યાં આણ હોય એમ લાગતું. વળી એની વખારોમાં સરગી બનને ગાલ, અનાજ, કિમતી વસ્તુઓ, જેની કિ, દરેક બાબતે ખાવા પીવાની વસ્તુ, રાજ્યતો અને મીઠાઈઓ બરેલી રહેતી. કોઈની ખામતમાં એ ગહેર કનર-કૂચની સાથે, અને કીર્તિમાં અલકનંદા સાથે રૂપરૂપ કરતું.

માથે બેખમદારી રહેતી નથી, અથવા કોઇ પણ (દેશ પ્રત્યે) બેરુકાર થતા રાજ્યમાથી આવ્યો જાય છે.’

જેન લોકોના આચારાચ સૂત્રમાં આપવામાં આવેના ભુદા ભુદા પ્રકારના રાજ્યધોરણમાં વૈરાગ્ય માટે નિર્દેશ છે, અને મહાસાગરના શાન્તિ પર્વમાં ગજકર્તાની ઉપાધીઓમાં વિરાજની મળુના થઈ છે.

પાણિનિ મદ્ર લોકોની ગજધાનીના સંબંધમાં નોંધ કરે છે પણ તેનું નામ આપેલું નથી અન્ય માધનો મારફત આપણે જાણીએ છીએ કે, એ ગજધાની શાક્યમાં હતી, અને એજ અર્વાચીન ત્રિઆલકોટ હોય એમ માનવામાં આવે છે. એ અનુમાન ખરું હોય નો શાક્યમાં મૂળ ઉત્તર મદ્ર લોકોની ગજધાની હોવી જોઈએ.

વિવિન્દ પળેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ. બીજી સદીમાં એ ગજધાની મેનન્દરના તાબામાં હતી એમ લાગે છે કે એ પછી મદ્ર લોકોએ પોતાનું મૂળ વતન છોડી દીધું હશે અને તેઓ દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા હશે. અહીં મુખ મુખમાં તેઓ આપાદી અને સમૃદ્ધ ભોગવતા જાણવામાં આવ્યા છે.

એ પ્રત્યક્ષ છે કે અશોકના શિલાલેખોમાં ભોજ અને પિતેનિક લોકોના સમૃદ્ધમાં મુકાએના પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો રાજા મિના પોતાનો વહીવટ ચલાવતા હતા તેઓના કોઇ પણ રાજા માટે અશોકે નોંધ કરી નથી આરેવેન પણ એમનો નિર્દેશ કમ્તા ખડુવચન નાપરે છે, અને બોજક લોકો સાથે એકસ પી કરી, સામ્રાજ્યની મવળા મામત્રીની મદદથી એ લોકો એની સાથે લડવાનું જણાવે છે. આથી તેઓ પ્રજાસત્તાક ધોરણે પોતાનો વહીવટ ચલાવતા એ માટે કંઈ પણ સંશય રહેતો નથી. આગળ દર્શાવી ગયા પ્રમાણે પાનિ મુત્રમાં રાષ્ટ્રિક અથવા રાષ્ટ્રિક વર્ગના ગજકર્તા માટે ઉલ્લેખ છે

ભાષ્ય ઉપરથી ચતા મુચન પ્રમાણે રાષ્ટ્રિક-વાપલ (સાવલ) અથવા ‘આગ્ર મુત્રોની સમિતિ’ વસપરંપરાને ચારણે વડાએલી

નહોતી, એટલે તેની વરણી થતી હોવી જોઈએ. પાલિ સૂત્રમા થએલા નિર્દેશ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે રાષ્ટ્રિક રાજ્યધારણ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમા પણ જાણવામા આવ્યું હતું. લૌક્યની પેઠે પશ્ચિમના રાષ્ટ્રિક લોકો પણ આથી ગદ્ય તરીકે જાળખાવવા લાગ્યા હતા. પશ્ચિમ હિંદમાનો મુ-રાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રદેશ કદાચ રાષ્ટ્રિક બંધારણને લાદને એ નામે પ્રસિદ્ધીમા આવ્યો હોય. અર્થશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે મુ-રાષ્ટ્ર લોકો પ્રજામત્તાક રાજ ભોગવતા હોવાથી તેમનામા કોઈ રાજ-પ્રતિનિધિ માટે સ્થાન નહોતું. રાષ્ટ્રિક તથા મુ-રાષ્ટ્ર જેવા પ્રદેશોનાં નામો આ પ્રજામત્તાક રાજ્યધારણ ઉપરથી હસ્તીમા આવ્યાં હોય એમ લાગે છે.

પાલિ સૂત્રમાના ઉપર આપેલા ઉલ્લેખમા પેત્તનિક લોકોને રાષ્ટ્રિક લોકોની સાથે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, અને આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે એ સંજ્ઞાનો અર્થ ' વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા અગ્ર પુરો' થાય છે. એમનું રાજ્યધારણ રાષ્ટ્રિક અથવા ધણે ભાગે ભોજ બંધારણ ઉપરથી પરિવર્તન પામેલું હતું, અને એમના રાજ-કર્તા અથવા નેતાઓએ પોતા માટે વંશપરંપરાનું ધારણ થોડું કલાકયું હતું. ઐતરેય શાસ્ત્રણમાં પણ ભોજ લોકોના જે જુદા વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે અને તેમની વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવવા એકને માટે મોર્જાનિતરમ્ અથવા વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા ભોજ એવું વચન વપરાયું છે. અંગુત્તર નિકાય ઉપરના લાખ્યમા એક સ્થળે મુત્તાનુમુત્તં મુર્જતિ (= પેત્તનિક) વચન આવે છે; એનો અર્થ ભોજ પેત્તનિક થઈ શકે. અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી પુરવાર થાય છે તે પ્રમાણે પેત્તનિક લોકોનું અલ્પજનસત્તાક અથવા કદાચ શિષ્ટજન-સત્તાક રાજ્યધારણ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હતું. વળી એ માટે ઉપરના પાલિ અવતરણમાં પણ નિર્દેશ હોવાથી એ બંધારણનું અનુકરણ પૂર્વ હિંદમાં પણ થયું હોય એમ સંભવિત છે.

કૌટિલ્ય વૈરાગ્ય ગાન્ધારણના મંજીવમા દૈરાગ્ય નામે આગળખાતા બંધારણ વિશે વિવેચન કરે છે. એ દૈરાગ્ય એટલે ' જે જાણનાં રાગ્ય ' નું એવું લક્ષણ દર્શાવે છે કે તેમા અન્યોઅન્ય પક્ષે દ્વેષાનુરાગ તથા પરસ્પર મંડર્પણ માટે ધ્યાન હોવાથી પરિણામે સર્વનો વિનાશ થતો. એ જલમા રાખવાનું છે કે આચારાગ મૂલમા પણ આ પ્રકારનાં બંધારણ માટે નિર્દેષ છે અને એને જણ રાજાજયથી ભિન્ન બનાવવામા આવ્યું છે. આ જાનના જે જાણનાં રાગ્યમા એકાધિપત્ય ગાન્ધારા કે ગિરિજનમતાક ગાન્ધારા તત્ત્વ આમેજ યએજા જાણના નહોના. એ બંધારણ હિંદુમાનના ઇતિહાસમા વિશિષ્ટ પ્રકારનું બેખી ગકાય આપણા વાંચક તેમજ શિક્ષાલેખોમા આવા બંધારણના અંતિહાસિક દૃષ્ટાંતો આપવામા આવેલાં છે. હિંદુ ઇતિહાસના કોઈ કાળમા અવન્તિમા આ પ્રકારનાં બંધારણ અન્વય અમલ ચાલતો હતો, કારણ મહાભારતના મહાપર્વમા એમ જણાવવામા આવ્યું છે કે મંડુકા અમલ ચલાવના વિન્દ અને અનુવિન્દ નામના રાજાઓ અવન્તિમા ગજ ચલાવના હતા. શિક્ષાલેખોમાના દૃષ્ટાંતથી એ લેખોનું મંશોધન કનાગએ મુન્ડવણમા પડ્યા છે અને તેઓ આ દૃષ્ટ પ્રશ્નો કંઈ પણ ઉદ્દેશ કરી શક્યા નથી. ઇન્ડીસનની છઠી સાતમી સદીમા નેપાલમા આ પ્રકારનું ગાન્ધારણ ચાલતું હતું. સિન્ધાવી કુળ તથા હાકુરિ કુળના રાજાઓના એકજ મમયના શિક્ષાલેખો કાઠમાડુમાથી મળી આવ્યા છે. એકજ રાજધનીમાના જે જુદા અથોએથી કલાકામા આવેલા હુકમો એ લેખોમા છે, અને તારીખો ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જન્મે વંશ માથે માથે અમલ ચલાવના હતા. શિક્ષાલેખોનું મંશોધન કરનાગએ દેગાજ્ય જાતના રાજબંધારણથી અધુરકેદગાર હોવાથી આનું ખરું તાત્પર્ય મમજી શક્યા નથી. આથી તેઓને આ રાજાઓ વિભક્ત આધકાર બોગવતા હોવાનું અનુમાન કરવાની જરૂર જણાઈ છે, આ તેમનું અનુમાન કામ્ય થઈ ગયું એવું

છે, કારણ દ્વેરાજ્યનો પ્રકાર આપણા અર્વાચીન વિચાર પ્રમાણે ધણો અપ્રસ્તુત છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ બંધારણ માટે કંઈ ચોક્કસ વિચાર બાંધી શકાતા નથી તેમ તે પ્રમાણે અમલ થઈ શકે એમ પણ લાગતું નથી. આ બંધારણ અનુસાર હિંદુસ્તાનમાં વહીવટ ચલાવવામાં આવ્યો એ રાજબંધારણનો અપ્રતિમ પ્રયોગ તથા તેની ફતેહ દર્શાવે છે. નેપાલમાંનું રાજબંધારણ ધણો લાંબો કાળ ટકી રહ્યું હતું. સામ્રાજ્યાધિકાર અવિભક્ત રહેવા જોઈએ એવા હોબ્સના વિચારને લઈને પશ્ચિમકના અભ્યાસીને નેપાલના શિક્ષાશ્રેષ્ઠની તપાસણી કરવામાં અંતરાય નડે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં અવિભક્ત કુટુંબનો સર્વત્ર સ્વીકાર થતો હોવાથી આવું બંધારણ હસ્તીમાં હોય એ માટે કંઈ બાંધી રહેતો નથી. જે દેશમાં કુટુંબનાં બંધારણ તથા વહીવટ મિતાક્ષરાના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને અનુવક્ષીને રચાયાં હોય તથા ચાલતા હોય તે દેશમાં આવું રાજબંધારણ સંભવિત બની શકે છે. એમ લાગે છે કે મંયુક્ત મિલકત તથા મંયુક્ત બોગવટાનો ન્યાયશાસ્ત્રને લગતો સિદ્ધાંત રાજકીય પ્રકરણને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે અમલ કરવાથી ‘દ્વેષાનુરાગ’ ‘સંઘર્ષ’ તથા ‘વિનાશ’ મેંકડો વર્ષ સુધી અટકાવી શકાયાં હોય. નેપાલનાં રાજ-અમલ બોગવર્તા કુટુંબો સંગોત્ર નહોતાં. તેઓ માત્ર બંધારણને લઈને સામ્રાજ્યાધિકારમાં જોગ બાળદો પેટે જોડાએલા હતા. અર્ધ-શાસ્ત્ર તથા આચારાંગ મૂત્રમાં આ વિશે કરવામાં આવેલા ઉત્ક્રેષ્ઠ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ યુગમાં આ જાતનું રાજબંધારણ આ દેશમાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતું.

અરાજક અથવા ગજકર્તા વિનાના કોમ્પનિક બંધારણનો હિંદુ યુગના રાજ્યનૈનિક પિવેચકો ઉપહાસ કરે છે. આ બંધારણની એવી ભાવના હતી કે ન્યાય-ધર્મનેજ રાજકર્તા તરીકે મળવો અને કોઈપણ માણસને રાજકર્તા તરીકે રાખવો નહિ. રાજ્યનો મૂળ પાયો

નાગરિકો વચ્ચેની અરસપરસ સંમતિ તથા સામાજિક કબજાત ઉપર રચાએલો ધારવામાં આવતો. ભાવનાની દૃષ્ટિએ તો લગભગ ટોલરેંસીયના વિચારો અનુસાર ધડાએલું આ બંધારણ અંતિમ પ્રકારનું લોકસત્તાક રાજતંત્ર હતું. આ માહિતી મદાભારતના ચાંતિપર્વમાંથી લેવામાં આવી છે. છતાં તેમાં પણ આ બંધારણને હાસ્યાસ્પદ ગણવામાં આવ્યું. અને જાણપદમાં આવ્યું છે કે આ વ્યવસ્થા મુજબ વહીવટ ચલાવવાનું અસાધ્ય થઈ પડતાં પરિણામ એ આવ્યું કે રાસન વિનાના કાયદાને કોઈએ માન્ય કયો નહિ, એટલે ન્યાય ઉપર રચાએલા રાજ્યના ચાલકોને પોતાની બૃહ માલમ પડી, અને કાયદાનો અમલ અટકી પડતાં. આ પ્રકારના રાજબંધારણવાળા નાગરિકોએ એકાધિપત્ય રાજ્ય તરફ પોતાની નજર દોડાવી. આ અરાજક બંધારણ હિંદુ રાજનીતિ-પુસ્તકોએ પોતાની કલ્પના સૃષ્ટિમાંથી ઉપજાવી કહાણું હોય એમ માનવા માફ વલણ થતું, કારણ હું એમ ધારતો હતો કે પ્રજાસત્તાક ધારણાની સામાજિક કબજાત તથા કાયદાના નિયમને લગતી ઉપપત્તિઓની વિરુદ્ધ તકરાર લઈ ચકાવે તે માટે આવું કંઈક બંધારણ બંધવા તરફ તેઓ પ્રેરણા હોય. પરંતુ જૈન સૂત્રને લઈને આ દેશમાં રાજતંત્રનો આવો પ્રયોગ એક કરતાં વધારે વખત અજમાવવામાં આવ્યો હતો એમ સ્વીકારવાની જરૂર પડે છે. સદ્ય સંસ્થા તરીકે આ પ્રકારનાં બંધારણ માટે સૂત્રમાં નિર્દેશ છે. જે સમૂહમાં આવું બંધારણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં રાજતંત્રનાં સર્વ ભાગનાં સત્ય અને ઐતિહાસિક રૂપોની ગણના કરવામાં આવી છે. એમાં હેઝળ લખેલાં રાજતંત્ર માટે ઉલ્લેખ છે:—

(અ) અરાજક રાજ્યો,	(ઈ) બી રાજ્ય,
(આ) ગણ રાજ્યો,	(ઉ) પંચરાજ્ય,
(ઇ) યુવરાજ રાજ્યો,	(જી) વિરુદ્ધ રાજ્યો અથવા રાજદ્વારી પક્ષો મારફત અમલ ચલાવતાં રાજ્યો

દક્ષિણમાં ઉતરી પડી હશે. સત્યપુત્રોને 'બોજ' તરીકે ગણીએ તો કેરવ-પુત્રોને ઉગ્ર તરીકે ગણી શકાય, પરંતુ વિશેષ આધારભૂત પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાંમુઝી આ અનુમાન : સત્કાળ મારેજ ઉપયુક્ત મળવું.

એ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ સ્વચ્છ પ્રકારનાં રાજ્યબંધારણમાં અભિપેક્ષની ક્રિયા આવશ્યક ગણવામાં આવતી. એ ક્રિયાને અભાવે કોઈ કાયદેસર રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવતું નહિ. એનું કારણ એટલુંજ જણાય છે કે અભિપેક્ષને અંગે રાજકર્તાને લોકોનું ભક્તિ થાય તેમ તથા પ્રમાણિક રીતે રાજતંત્ર ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી પડતી. આ ક્રિયા એટલી અમલની ધારવામાં આવતી કે જે લોકસત્તાવાળાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોમાં આપું રાટ્ર અમલ ચલાવતું હોય એમ માનવામાં આવતું (પૈરાજ્ય), તેમાં આખા દેશનો ખાસ વિધિ પ્રમાણે અભિપેક્ષ કરવામાં આવતો. સિચ્છાવિ લોકોનો પણ અભિપેક્ષ થતો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ, અને મદ્યલોકોએ એક રચન નિર્દિષ્ટ કર્યું હતું ત્યાં તેમના રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યારોહણ (સુકુટ વંધન) ની ક્રિયા થતી. એ ક્રિયાની અગાઉ અભિપેક્ષ થતો માનવામાં આવે છે. અભિપેક્ષ વિનાનો રાજકર્તા એ સંજ્ઞા હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્રમાં તિરસ્કારમુક્ત ગણાય છે. એ સંજ્ઞા ગેરકાયદેસર રાજકર્તાના અર્થમાં વપરાય છે, અને પુરાણોમાં એ પરદેશી જ્ઞાતોના સંબંધમાં વાપરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ માટે
વિચાર ચલાવવાની રીત.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને લગતી વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે આપણે એની કામકાજ માટે વિચાર ચલાવવાની રીતની તપાસ લેવાની જરૂર છે. એ રાજ્યો ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ જવાથી આ બાબત આપણને પ્રત્યક્ષ હકીકત મળવી મુશ્કેલ જણાશે એટલે ધરોક્ષ રીતે જે બાતમી મળી શકે તે મેળવવા આપણે તજવીજ કરીશું.

આપણે પાંચઠ્ઠાં પ્રકરણોમાં જે બૌદ્ધ સૂત્રો તથા અન્ય ઉલ્લેખોની તપાસ લીધી તે ઉપરથી જાણ્યું છે કે આપણા આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રાજસભામાં રાજપ્રકરણને લગતી બાબતોની ચર્ચા થતી. આ વિચારણાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ દર્શાવનારા માત્ર એકજ ઉલ્લેખ આપણને ઉપલબ્ધ છે. એ ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ અગત્યનો છે કારણ આપણે એથી ખરે ખર્ગે પડીએ છીએ. ટોસજના રાજાએ શાક્ય લોકોની રાજધાની ઉપર ઘેરા ત્રાલ્યો હતો. એવી નોંધ ઉપલબ્ધ છે કે દુસ્મનને ત્રાએ થવાની બાબતની ચર્ચા ચાલતા સભામાં મતભેદ થયો હતો. એથી વધુમતિનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવા સાફ શાક્ય લોકોએ ઠરાવ કર્યો અને તે સંબંધમાં મત લેવામાં આવ્યા.

“ એટલે રાજાએ દૂત મોકલી શાક્ય લોકોને કહાવ્યું, ‘ મહા-સયો, મને તમારા માટે કંઈ પ્રેમ નથી, છતાં મને તમારી પ્રત્યે કંઈ ધિક્કાર નથી. સઘળું જની ચુક્યું છે; માટે તમાગ દરવાજા સત્વર ઉઘાડો. ’ ત્યારે શાક્ય લોકોએ જાહેર કર્યું, ‘ આપણે સઘળાએ એકઠા મળી આપણે દરવાજા ખોલવા કે નહિ તે બાબત વિચાર કરીએ. ’ ત્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે ફેટલાએક દરવાજા ખોલવાનું

મદે કર્તુ અને બીજાઓએ તેમ નહિ કરવા સલાહ આપી. કેટલાકે કહ્યું ‘મિન્ન મત હોવાથી આપણે બહુમતિનો શો વિચાર છે તે નક્કી કરવું.’ આ ઉપરથી તે લોકોએ આ બાબત ઉપર મત વેંચાનું શરૂ કર્યું. ” (Rockhill, The Life of the Buddha.)

મતનું પરિણામ શરૂ જવાની તરફેણમાં આવવાથી શહેર દુઃખમને તાબે થયું. મન લેવાની તથા લઘુમતિ નક્કી કરવાની મીનતી આ કરતા વધારે વિગત ક્યાએ મળે એમ નથી. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે રાજકીય મંદના બંધારણ અનુસાર બૌદ્ધ સંઘની ઘટના બંધાઈ હતી. વર્ગી આપણે જોયું છે કે ગણમાં મન મણવાનો દાખનો બૌદ્ધ શોડોને માર્ગદર્શક નીચડ્યાનું નેમણે પ્રત્યક્ષ જણાવ્યું છે. આથી રાજદ્વારી કે ધાર્મિક મંદમાના એકની કામ ચલાવવાની રીતની હકીકત મળે તો એ બનેને. સામાન્ય વહીવટ કેવો હતો તે આપણે જાણી શકીએ. એ સંસ્થાઓ મમકાશીન હતી અને સાધારણ રીતે અનુમાન કરીએ તો પોતપોતાના કામ બાબત વિચાર ચલાવવાની રીતને લગતા વિશિષ્ટ રૂપો આ બને લૌકિક મંડળોમાં સામાન્ય જણાય. પરંતુ બૌદ્ધ મંદ કેવો પાયા ઉપર રચાયેો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ તેમજ ગાદ્વારી મંદ ઉપરથી એનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યાનું સ્પષ્ટ છે. આથી બૌદ્ધ સંઘની કામ ચલાવવાની રીત એના ઉત્પાદક મંદ એટલે પ્રજ્ઞમતાકે રાજ્યની રીતને યગભગ મળતી આવી જોઈએ. એમાંથી આપણે ધાર્મિક કારણોને લઈને કંઈક આપેના કેંગામે દૂર ગળીએ તો એ રીતનું સામાન્ય બોખું આપણે ખાટું કરી શકીએ. આ મટે ધાર્મિક સંઘની રીત શી હતી તે અહીં આપણે જોઈશું. એમાંના નિયમો ઉપરથી જણાવે કે મદાન બુદ્ધે પોતાના અનુયાયીઓનાં મંડળમાં એ રીત દાખલ કરી ત્યાર પહેલાં એ ગણાઓ તથા કામનો વહીવટ વિશિષ્ટ રીતે મર્ત્ત ઉપવર્ત્ત હતા. આ ઉપરથી આપણને મન લેવાની તથા વહુમતિ નક્કી કરવાની રીતની વિગતે માહિતી મળશે.

હાજર રહેવાને આધકાર હોય એવા મહાસદો મંજૂરલાભા હાજર રહેતા અને બેઠકોની ગોઠવણ કરવા નિમાયલા ખાસ અમલદારની મુચનો મુજબ ગોઠવેલી બેઠકો ઉપર બેસતા.

“ હવે એ સમયે દશ વર્ષના અનુલવણો અગ્નિ નામનો લિખ્ખુ સંઘ આગળ પાતિમોખ્ખ ઉપર પ્રવચન કરવાનો હતો. ચેતા લિખ્ખુઓ માટે બેઠકની ગોઠવણ કરનાર અમલદાર (આમન પતાવક એટલે આસન પ્રજ્ઞાપક) તરીકે એની નિમણૂક સધે કરી હતી.”^૧

વિચારણાનો આરંભ આ પ્રમાણેની દરખાસ્તથી થતો:

“ આશા છે કે માનનીય સંઘ માફ કરેલું ધ્યાનમાં લેશે.

“ જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘ.....કરશે. આ પ્રમાણેની દરખાસ્ત છે.” આ પછી દરખાસ્ત કરનાર સંઘ આગળ રજુ કરવાની બાબત તેના સ્વીકાર માટે ઠરાવના રૂપમાં મુકેનો. જેઓ એ ઠરાવને અનુમત હોય તેઓ સમજાને મુંગા રહેવાનું જન્યાવવામાં આવતું, અને જેઓ અનુમત ન હોય તેમને બોલવા દેવામાં આવતા. કેટલેક પ્રસંગે ઠરાવ ત્રણ વખત ફરી ફરીને મુકવામાં આવેનો અને પછી જો સભા શાંત રહે તો તે ઠરાવ પસાર થએલો જાહેર થતો અને જે પક્ષકારના સંબંધમાં એ ઠરાવ હોય તેને તે વિગેની નિયમસર ખબર કરવામાં આવતી. આ હકીકતના હજારો તરીકે વિનય પિટકમાંથી કેટલાક દાખલા હેઠળ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

બુદ્ધે જાતે મુદ્દો એક ઠરાવ આ પ્રમાણે હતો :

“ આશા છે કે માનનીય સંઘ માફ કરેલું ધ્યાનમાં લેશે. આ લિખ્ખુ ઉવાચને ગુન્હા માટે સંઘની રૂબરૂ તપાસવામાં આવનાં તેણે (પ્રથમ) ગુન્હો નથી કર્યો એમ જણાવ્યું. પછી તેણે તે કર્યાનું કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે કબૂલ કર્યા પછી તેણે ફરી ગુન્હો કર્યાની ના પાડી, સામા આક્ષેપો મુક્યા અને પોતે બુદ્ધ” જોલે છે એમ

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામદાજ ચલાવવાની રીત. ૮૩

બાણનો હોવા છતાં તે ભુકું બોલ્યો. જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘ ભિખ્ખુ ઉવાદની સામા તત્સપાવિદ્યસિકાકમ્મ પસાર કરવાને મુખત્યાગ છે. આ પ્રમાણે દરખાસ્ત છે.

“ આમા છે કે માનનીય મંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. આ ભિખ્ખુ ઉવાદ (વગેરે, ઉપર પ્રમાણે) મંઘ ઉવાદ ભિખ્ખુની સામા તત્સપાવિદ્યસિકાકમ્મ પસાર કરે છે. પૂત્ય ભિખ્ખુઓમાથી જે ટોણ ઉવાદ ભિખ્ખુ સામા તત્સપાવિદ્યસિકાકમ્મ પસાર કરવાનું પસંદ કરે તેણે યાત રહેવું. જે ટોણ એ બાબત પસંદ કરતું ન હોય તેણે બોલવું.

“ ફરીથી ખીજ વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરું છું. આ ભિખ્ખુ ઉવાદ...તેણે બોલવું (મુધી).

“ ત્રીજી વખત હું એજ પ્રમાણે દરખાસ્ત કરું છું. ઉપર પ્રમાણે આ ભિખ્ખુ ઉવાદ...તેણે બોલવું (મુધી).

“ ઉવાદ ભિખ્ખુ સામા તત્સપાવિદ્યસિકાકમ્મ પસાર કરવાનો સંઘે ઠરાવ કર્યો છે અને તેથીજ તે યાત રહે છે, એમ હું મુમલું છું. ” (મુદ્દતવગ્ગ, ૪-૧૧-૨.)

“ ત્યાર પછી ઉવાદ ભિખ્ખુ સામા મંઘે તત્સપાવિદ્યસિકાકમ્મ પસાર કર્યું (૪-૧૨-૪). ”

બુદ્ધના નિર્વાણ પછી લગ્ગએથી રાજગૃહની મહાસભાના અહેવાલમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધો છે :

“ ત્યાર પછી પૂત્ય મદા-કરસપે મંઘ આગળ ઠરાવ મુક્યો કે :
“ આમા છે કે માનનીય સંઘ મારું કહેવું ધ્યાનમાં લેશે. જો સંઘને સમય અનુકૂળ લાગે તો સંઘે એમ ઠરાવવું કે આ પાંચસો ભિખ્ખુઓએ ધમ્મ તથા વિનય ઉપર પ્રવચન કરવા વર્ષાઋતુમાં (ચાતુર્માસ નિમિત્ત) રાજગૃહમાં પોતાનો મુકામ રાખવો અને વર્ષાઋતુમાં ખીજ કેદ્ધ ભિખ્ખુએ રાજગૃહ જવું નહિ. ” આ પ્રમાણેનો ઠરાવ છે.

આશા છે કે સંઘ ધ્યાનમાં લેશે આ પ્રમાણે સંઘ દર્શાવ કરે છે. પૂજ્ય મહોપાધ્યાયી જે દોષ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કરે તેણે ત્યાં ગેરવું. જે દોષ આ પ્રમાણે કરવાનું પસંદ કર્યું ન હોય તેણે ખોલવું. મધે ઉપર પ્રમાણે દર્શાવ કર્યો છે, તેથીજ તે સાત છે એમ હું મમનું છું.” (ચુલવચ્ચ ૧૧-૧-૪).

વળી “અને પૂજ્ય મહા-કમ્પે સંઘ રૂપ દર્શાવ મુખ્યો: ‘જે મંત્રને મમય અનુદાન લાગે તો હું વિનયની બાળનમાં ઉપાસિને પ્રેમ કરું.’”

“અને પૂજ્ય ઉપાધ્યક્ષે મંત્ર રૂપ દર્શાવ મુખ્યો: ‘આગા છે કે માનનીય સંઘ મંત્ર કહેલું ધ્યાનમાં લેશે. જે સંઘને મમય અનુદાન લાગે તો પૂજ્ય મહા-કમ્પે તરફથી મને પ્રજા પુઠવામાં આવતું હું તેનો જનાય આપીશ.’”

નંદ્યા મહામંદા દાજર હોય તો સભા ચોગ્ય રીતે મોટી કહેવાય એ બાળનો નિયમ મુજબ રીતે પાળવામાં આવશે. જે દ્વિધર્મના માધુઓના નાનાં ન્યાનિક મંડળોમાં માર્ પ્રકારના નિયમ-પુસ્તક કામો કર્યા માટે વીમ ગભારાદોની દાજરી આવશ્યક ગણાતી. (મહાવચ્ચ ૬, ૪, ૧.)

ગવેલી મહાના સભાસદો દાજર હોયા વિના જે કમપણ કામકાજ કરવામાં આવે તો તે કૃત્ય અપ્રમાણ અને અમયના મુકવા માટે અયોગ્ય ગણાતું.

“ઓ સિખ્ખઓ, અધિકાર પરત્વે કરવામાં આવતું ત્રાષ કૃત્ય અપૂર્ણ સમુદાય ગેરવાયસે રીતે કરે તો તે ગેર પ્રકારે ખરું કૃત્ય ગણાતું નથી અને ને કરવું જોઈએ નહિ.” (વિનય, મહાવચ્ચ ૬, ૩, ૨)

જરૂર હોય નેટ્યા ઓજમાં ઓછી સંખ્યાના સભાસદો એકા કરવાની ફરજ એક મહાસદ ઉપાડી લેશે.

“અથવા (હવે પત્રીની સમિતિ માટે) જરૂર હોય તેટલા સભામંદા એકા કરનાર તરીકે હું કામ કરીશ.” ઓકનમર્મ તથા

હિંદુ પ્રભાસક્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૮૫

ગ્રીક ટ્રેવિઝે આ વાખનો અર્થ આ પ્રમાણે ક્યો છે (Sacred Books of the East, XIII P 307)

“અથવા, મહા થોમ્સ રીતે મગેની કહવાય એના સાગરના હોય તેના મહામહેની સખ્યા પુરી કરી આપવામા હ મદદ કરીશ ”

મહાની અમુક ગેહક માટે મહામો એકના ડગનાગને ગજપૂજ કરેતા એક વખત જાત (જાતિ) અને એક વખત પ્રસિદ્ધા મહા આગળ ગજુ કરવાની રીત જાત-કુલના એકે એક વખત વિનમિ ગજુ કરવાની રીત કહેવામા આવતી અને જ્યારે એ જાણુ વખત ગજુ કરવાની જગ્યા પડતી ત્યારે એ રીત જાત-કુલના (આગ વખત વિનમિ ગજુ કરવાની રીત) કહેવાતી સભા આગળ દરેક અથવા પ્રતિના મુકની તેને કમવાચા (કર્મવાચ) કહેતા જે વિનમિ ગજુ કરવામા આવે અને કદપણ પ્રતિના રીતમગ મહા આગળ મુકવામા ન આવે અથવા દગાન જાહેર કરવામા આવે અને કદ વિનમિ ગજુ કરવામા ન આવે તો એ રૂપ અપ્રમાણ માનવામા આવતુ તેજ પ્રમાણે, જે માર્ક કામમા જાતે જાણુ આગળ ગજુ ગણાતુ હોય તો તેને જગતી દગ્યાગત અથવા દગાન જાહેર વખત મુકવાતુ હોવેતુ હોય તેની વખત તે મુકવામા ન આવે તો એ કામ કામગેર ગણાતુ નહિ વળી દગ્યાગત તથા દગાનો અનુક્રમ ઉત્તરની ન ખાતો નહિ

મનને માટે છદ રાજક વપરાતો જાનો અનુક્રમ અર્થ છદ અને ‘ધુગાપણ’ અથવા ‘રતનના’ થાય છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મન આપતી વખતે સભામદ પોતાની અનિયતિ કરના તથા પગદગી પ્રમાણે વર્તે એમ ગણાતુ

જે મહાસદને મહામા હાજર રહેનાનો અધિકાર હોય, પરંતુ માદગી અથવા બીજી એવીજ કદ અસમિતને લીધે ત્યા આવી શક નહિ તે મહાસદોના મત મેળવવા માટે જારે કાગળ રખાતી. એમ કરવામા મુક થાય તો સવર્ણ કામકાજ ગદ બાતન થતુ. પણ એકરૂ

થએલા સભ્યો એવા મનની સામા વાધો ઉડાવે તો એ મનો કહાડી નાખવામાં આવતા. એવા મનને ગણુનરીમાં લેવા કે નહિ તે મહાસદોની મરજી ઉપર રહેતુ, પણ દમંગા તે મેળવવા એમ મંડળા માનતા :

“ એ લિખ્ખુઓ, જે કોઈ જાતિ-દુર્ત્તાય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે લિખ્ખુઓને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે સંઘળા હાજર ન હોય પણ જે સંઘળાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (મહા આગળ) રજુ કરવામા ન આવ્યા હોય, અને હાજર રહેલા લિખ્ખુઓ વાધો ઉડાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલુ ગણાશે.”

“ એ લિખ્ખુઓ, જે કોઈ જાતિ-દુર્ત્તાય રીત પ્રમાણે કામ કરતી વેળા જે લિખ્ખુઓને મત આપવાનો અધિકાર હોય તે સંઘળા હાજર હોય, પણ જે સંઘળાઓને પોતાનો છંદ જાહેર કરવાનો હોય તેમના છંદ (સહા આગળ) રજુ કરવામા ન આવ્યા હોય, અને હાજર રહેલા લિખ્ખુઓ વાધો ઉડાવે, તો એવું કૃત્ય અપૂર્ણ સમિતિએ કરેલુ ગણાશે.”

મંઘ સર્વાનુમતે દર્શાવ રીતકારે તો મત આપવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નથી; પણ કોઈ જાખત સભ્યોમાં લિજ મત પડે, તો લાપણો કરવામાં આવતા અને વધુમતીથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે અમલ થતો. વડુ સંખ્યાના સમાસદોના મત અનુસાર એવી જાખતોનો નિર્ણય થતો. કામ કરવાની આ રીત પાંચ લાપામા ચે-મુઘસિક તે નામે ઓળખાતી. એ શબ્દનું સંસ્કૃતમા રૂપાનર ચે-મુયમીયસ્મ, એટલે જેઓ સૌથી વધારે સંખ્યામા હોય તેમની કામ કરવાની રીત, એવું થાય. મત લેવાનું કામ મન આપવાની રંગીન ચીઠીઓ વડે થતું. આ ચીઠીઓને શલાંકા અને મન લેવાના કામને શલાંકા ગ્રહણ કહેતા. વળી આખા સંઘ તરફથી મનની ગણુનરી કગનાર શલાંકા ગ્રાહક ની નિમણુક થતી, અને તે ચીઠીઓના રંગ શુ મુઘવે છે તે સમજાવતો તથા છુપી રીતે અથવા ખુલ્લી રીતે મત લેતો.

“પાચ ગુણોથી વિભૂષિત હોય એવા લિખ્ખુને મનની
 “ચીટીઓ એકઠી કરવા માટે નીમવો જોઈએ: જે પક્ષપાતી ન હોય,
 “કેવળ ગમ્મતો ન હોય, શૂન્ય કરતો ન હોય,.....કઠીને ચાલતો
 “હોય, અને કયા મત લેવાયા છે અને કયા નથી લેવાયા તે
 “જાણતો હોય, તેને આ પ્રમાણે નીમવો જોઈએ.”

“(આ કામ કરશે કે નહિ તે બાબત) લિખ્ખુને પ્રથમ
 “ચિનંતિ કરવી. પંત્રી કોઈ મમર્થ અને વિચારશીલ લિખ્ખુએ
 “આ બાબત મંથ આગળ આ પ્રમાણે કહી રજુ કરવી.”

“આશા છે કે માનનીય સઘ માઁ કહેલું ધ્યાનમાં લેશે. જે
 “મંથને મમર્થ અનુદાન લાગે તેો અમુક નામના લિખ્ખુને મનની
 “ચીટીઓ એકઠી કરનાર તરીકે નીમવો, વગેરે.”

“મતની ચીટીઓ એકઠી કરનાર એ લિખ્ખુએ મન એકઠા
 કરવાના છે અને જેમ ઘમ્મ પ્રમાણે ચાલનાગ લિખ્ખુઓ વધાર
 મંથ્યામાં બાપણ કરે તેમ તે બાબતનો નિર્ણય થવો જોઈએ.”

“એવા લિખ્ખુઓને મનોપ ધાય એટલા માઁ, એા લિખ્ખુઓ,
 મન લેવાની ત્રણ રીત હુ તમારે માટે યોગ્ય છુ, જેમક, છુપી રીતે
 મન આપવાની રીત, ગૂઢક, ધીમે માટે મન આપવાની રીત, સજાળ-
 જ્વરં, અને ખુલ્લી રીતે મન આપવાની રીત, વિચટક. અને એા
 લિખ્ખુઓ, મન લેવાની છુપી રીત ક્રી છે? જે લિખ્ખુ મન
 એકઠા કરનાર હોય, તેણે મન આપવાની ચીટીઓ લુદા લુદા રંગની
 તૈવાદ કરી, અને જેમ જેમ દરેક લિખ્ખુ એની પાસે આવતો
 જાય તેમ તેમ તેણે તેને આ પ્રમાણે કહેવું: ‘આ ચીટી અમુક મન
 ધરાવનાગ માણુમ માટે છે. આ ચીટી અમુક મન ધરાવનાગ માણુમ માટે
 છે. જે તમને મમે તે લો.’ તે પમદ ક્રમે એટલે (એણે ઉમેરવું કે)
 ‘એ કોઈને બનાવશે નહિ.’” (સુત્રવચ્ચ ૪, ૧૪. ૦૮.)

કેટલીક વેળાએ “અપ્રસ્તુત બાપણો” માથી જયી જવા સાફ
 કોઈ બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવાનો અધિકાર નીમાયવી સમિતિને

ઓપવામાં આવતો; એ અભિત માહોમાંડે (નેમની આગળ આવેલા) વિષયનો નિકાલ કરતી અને પછી પોતાનો નિર્ણય મંધને જણાવતી. જો અભિત કોઈ નિર્ણય હિપર ન આવી જડે. તો ‘એ બાળનો નિર્ણય કરવાનું મંધના હાથમાં રહેતું,’ અને તે વધુમતિથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે તેનો નિકાલ કરતો.

“ઓ બિખ્ખુઓ, આ વિષયમાં આ બિખ્ખુઓ તપાસ ચકાવતા હોય ત્યારે અપ્રસ્તુત (અનર્ગળ) ભાવણો કરવામાં આવે, અને કોઈ એકાદ ભાવણનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાય નહિ તો, ઓ બિખ્ખુઓ, હું તમને દરમાંડું છું કે એ વિષયને (સભા એટલે પંચ અથવા અભિતિને) મોંપી તેનો નિકાલ આણવો.

“અને, ઓ બિખ્ખુઓ, તેની નિમણૂક આ પ્રમાણે કરવાની છે. પ્રથમ બિખ્ખુને પુછવું (કે તે આ કામ માથે લેવા ખુશી છે કે નહિ.) પછી એકાદ વિચારગ્રામ અને મનર્થ બિખ્ખુએ મંધ આગળ આ પ્રમાણે વિવેચન કરવું:”

“‘માનનીય મંધ માંડે કહેવું ધ્યાનમાં લેવાની કૃપા કરો. ‘આ વિષયમાં તપાસ ચકાવવામાં આવતી હતી ત્યારે આપણી ‘ફાઈ અપ્રસ્તુત ભાવણો રજુ થયાં દનાં, અને કોઈ એક પાત્ર ‘ભાવણનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાયો નહિ. જો માનનીય સંધને સમય ‘અનુકૂળ પાડે તો અમુક બિખ્ખુઓની સમિતિ નીમવા વિનંતિ ‘હું આ દરખાસ્ત છે વગેરે.’” (સુત્રવચ્ચ ૪, ૪, ૨૦.)

“ઓ બિખ્ખુઓ, આ બિખ્ખુઓ સમિતિમાં આ વિષયનું નિગૂઠરણ કરવાને અચક્ર નીવડે તો, ઓ બિખ્ખુઓ, આ બિખ્ખુઓએ તે વિષય મંધને એમ કહી મોંપી દેવો કે, ‘મદાસયો, અમે અભિનિમાં આ વિષયનું નિગૂઠરણ કરવાને અચક્ર છીએ, આગા હું કે મંધ તેનો નિકાલ લાવશે.’”

“ઓ બિખ્ખુઓ, આવા વિષયનો નિકાલ વધુમતિથી કામ કરવાની રીત પ્રમાણે કરવા હું તમને દરમાંડું છું.” (સુત્રવચ્ચ ૪, ૪, ૨૦.)

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા કામકાજ ચલાવવાની રીત, ૬૯

તેઓ પોતાની બેઠક ઉપરથી જરાપણ ઉઠ્યા વિના સભામા ચાલતી વિચારણાની તેમજ તેના દરાવોની નોંધ લેતા. મહા-ગોવિંદ નામના ગૌદ નુત્તરે સુધમ્મ સમા (નુધર્મ ન્યાયના સભા મંડપ)મા મળેલી દેવોની મહાનું વર્ણન કર્યું છે. મહાના દેવી સભ્યોની દારની તરતજ પછી અને ઉપદેવતા (પ્રેક્ષકો)ની અગાડી ચાર ખુણા આગળ ‘મહારાજ’ની ઉપાધિવાળા ચાર નોંધ રાખનારા તેમને માટે રાખેલા આમનો ઉપર બેસતા. જે જામતને માટે તાવ તિંસ દેવો એકઠા મળી સુધર્મ મહા મંડપમા બેસી વિચાર કરતા અને એકઠા મળી મસક્ત કરતા તે જામત યએલા ભાવણોની તથા દરાવોની નોંધ લેનારા આ ચાર ‘મહારાજઓ’ હતા.

‘મહાના આ ચાર મહારાજઓ આખો સમય પોતાના આમન ઉપર બેસી રહેતા, અને ત્યાંથી ઉઠતા નહિ.’

દીધ નિકાયના વિદ્વાન અનુવાદક યોગ્યજ કર્યું છે કે ‘આ ચાર મહારાજઓ સભામા જે કંઈ જોવાનું તેની નોંધ રાખનારા તરીકે ગણાતા. તેઓ સભામા આવેલા કામકાજની નોંધ ગખના.’ મનુષ્ય જાત પોતાની સંસ્થાઓ દેવો તરફથી ઉતરી આવેલી માનની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એનું અનુમાન સદજ યર્થ સકે કે, પ્રેક્ષક રીત ટેવિડસે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘શુદ્ધના સમયમા હિંદીઓએ પોતાની રાજસભાઓમા આવા નોંધ ગખનારાઓ રાખ્યા હશે.

પસાર કરવામા આવેલા ‘અનુમતિ આપી જાળ્યી દરાવેલા કામો’ તેમજ અન્ય ‘કામો’ તથા ‘કાયદાઓ’ મધિરતર લખી લેવામા આવ્યા હશે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે સિન્ધાવિ લોકોએ ન્યાયને લગના કામોની વિગતવાર નોંધ રાખી હતી. પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય ભોગવતા ગણોના મોટા મમ્લને લલને એક કરતા વધારે નોંધ રાખનારની જરૂર પડતી. રાજમહાના સભ્યો પોતાના આસન આગળથીજ લાવણો કરતા અને તેમના વિભાગની નજીકનો નોંધ ગખનાર તેમના ‘વચન ઉતારી લેતો.’ પ્રત્યક્ષ રીતે સમાના નોંધ રાખનારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હતા.

માટે નીમાયક્ષા હતા એમ માનવામાં આવતું હોવાથી વિચારણા વેળાએ પક્ષકારો હાજર હોય એમ ગણાતું.

“ઓ લિખ્ખુઓ, આ લિખ્ખુઓને (કામ) સોંપવામાં આવતાં (અથવા સમિતિ) વિષયનો નિકાલ કરી શકે તો, એ લિખ્ખુઓ, મુકદ્દમાનું નિરાકરણ થયું છે એમ કહેવાય, અને તેનું નિરાકરણ કેવી રીતે થાય છે? ‘રૂબરૂમા કામ કરવાની રીત પ્રમાણે. અને એમાં રૂબરૂમા કામ કરવાની રીતનો અર્થ શું થાય છે?’ ધમ્મના પ્રતિનિધિ હોય છે અને વિનયના પ્રતિનિધિ હોય છે, અને આસ (સંબંધ ધરાવતા) માણસના પ્રતિનિધિ હોય છે.”

સભાની કાયદેસર કામ ચલાવવાની કોઈ રીત અનુસાર એકાદ બાબતનો એક વખત નિકાલ થઈ જાય તો તેની પુનઃ ચર્ચા કે તપાસ થઈ શકતી નહિ. “એક વખત નિરાકરણ થઈ જતાં તેનું લમેશ માટે નિરાકરણ થએલું (સમજાતું).”

મુદ્દવચ્ચ ૪. ૧૪. ૬ ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ બાબત ઉપરના વાદવિવાદમાં કોઈ સભાસદ પોતાના બોલવા ઉપર અંકુશ રાખે નહિ અને “બાપણ કરવામાં વિરૂદ્ધતા, દુરાગ્રહ, અને એવી બીજી ગેરવર્તણૂક” ચલાવે તો ‘હપકો આપવાની રીત’ પ્રમાણે તેની તપાસ થવાને તે પાત્ર થતો.

જે પ્રશ્નનો નિકાલ થઈ ગયો હોય તે ઉપર ફરી વાદવિવાદ શરૂ કરવો એ પછુ ગુન્હો ગણાતો હતો. “ઓ લિખ્ખુઓ, કાયદાને લગના પ્રશ્ન પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે નિકાલ કરવામાં આવ્યો હોય, અને કોઈ વિવાદી તે ઉપર ફરી તકરાર ઉઠાવે તો એમ કરવું એ પશિત્તિ છે.”

અપૂર્ણ રીતે રચાએલી સભાનાં કોઈ કામને સંપૂર્ણ સભા દ્વંદ્વપણ રીતે અનુમતિ આપી વાજળી દરાવી શકે નહિ. કેટલાક લોકો આથી વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવતા જણાય છે. અનુમતિ આપી વાજળી દરાવવાની રીત (અનમંતિકવ્વો)નો પુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ સંપૂર્ણ રીતે બંદિબંધાર કર્યો હતો.

સભાના કારકુનો અથવા મોંઘ લેનારા રાખવામાં આવના.

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા કામકાજ ચલાવવાની રીત, ૬૮

તેઓ પોતાની એકક ઉપરથી જરાપણ ઉંઘ્યા વિના સભામા ચાવતી વિચારણાની તેમજ તેના ફરાવોની નોંધ લેતા. મદા-ગોવિંદ નામના ગ્રામ સુત્રતે કુષમ્મ સમા (સુધર્મ ન્યાયના સભા મંડપ)મા મળેલી દેવોની મહાનુ વર્ણન કર્યું છે. સભાના દેવી સભ્યોની દારની તરતજ પંડી અને ઉપવૃત્તા (પ્રેક્ષકો)ની અગાડી ચાર ખુણા આગળ 'મદારાજ'ની ઉપાધિનાગા ચાર નોંધ ગણનાગ તેમને માટે રાખેલા આમનો ઉપર બેસતા. જે આમતને માટે તાવ-તિંસ દેવો એકઠા મળી સુધર્મ સભા મંડપમા બેસી વિચાર કરતા અને એકઠા મળી મસત કરતા તે બાબત ચચેલા બાવણોની તથા ફરાવોની નોંધ લેનારા આ ચાર 'મદારાજઓ' હતા.

'મહાના આ ચાર મદારાજઓ આખો મમય પોતાના આમન ઉપર બેમી રહેતા, અને ત્યાંથી ઉઠતા નહિ.'

ત્રીઘ નિકાયના વિદ્વાન અનુવાદક યોગ્યજ કહ્યું છે કે 'આ ચાર મદારાજઓ સભામા જે કદ જોવાનું તેની નોંધ ગણનાગ તરીક ગણાતા. તેઓ સભામા ચાલેલા કામકાજની નોંધ ગણના' મનુષ્ય જાત પોતાની સંઘાઓ દેવો તરફથી ઉતરી આવેલી માનની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એનું અનુમાન મહજ યર્ષ શકે કે, પ્રોટેમર રીઝ ડેવિડને જણાવ્યા પ્રમાણે ખુદના સમયમા હિંદીઓએ પોતાની રાજસભાઓમા આના નોંધ ગણનારાઓ ગણ્યા હશે.

પસાર કરવામા આવેલા 'અનુમતિ આપી વાજખી ફરાવેના કામો' તેમજ અન્ય 'કામો' તથા 'કાયદાઓ' સવિગત રૂબી લેવામા આવ્યા હને, અને આપણે જાણીએ છીએ કે સિચાવિ લોન-એ ન્યાયને લગતા કામોની વિગતગર નોંધ ગણી હતી. પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય ભોગવતા મળોના મોટા મમ્મદને લલ્લને એક કરતા વધારે નોંધ ગણનારની જરૂર પડતી. ગજમહાના સભ્યો પોતાના આસન આગળથીજ ભાવણો કરતા અને તેમના નિભાગની નજીકને નોંધ ગણનાર તેમના 'વચન ઉનારી લેતા.' પ્રત્યક્ષ રીતે સભાના નોંધ ગણનારા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો હતા.

વાયુ વેગે પસાર થઈ જતા જૂતકાળમાથી, ઇસવી સન પૂર્વેની છઠી સદીમાંથી ગ્રહણ કરેલા આ વિચાર ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે કે એ સમયના ગજમધારણ વિકાસ પામી ઘણે ઉંચે દરજ્જે પહોંચ્યાં હતા, તથા તે માટે વપરાતી પારિભાષિક અને વિધિવત્ ભાષાને લઈને તેઓ ખાસ પરખાઈ આવતા હતાં, તથા એ સંઘળાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે તેઓ સૌથી સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચ પંક્તિની ન્યાયને લગતી તથા બંધારણને લગતી ભાવના ઉપર રચાયાં હતા. આ ઉપરથી એનું અનુમાન થઈ શકે કે અસ્થાય પહેલાં દિંદીએને રાજનીતિ પ્રકરણમાં સેંકડો વર્ગોના અનુભવ મળ્યો હતો. નમિ, પ્રતિજ્ઞા, યોગ્ય રીતે કામ કરવા સભામાં જોઈતી સંખ્યોની સંખ્યા, રાક્ષાકા (છુપી રીતે મત આપવાની પદ્ધતિ), વધુમતિથી કામ કરવાની રીત, સમિતિને કામની મોગણ-આ સંઘળા બાબતોની કંઈપણ વ્યાખ્યા આખ્યા વિના દર્શાવી છે, એટલે આ સંજોગો તે સમયે પ્રચલિત હશે.

શુદ્ધતા સમય પહેલાંની હકીકત જાતંજાતમાં છે તે ઉપરથી શાક્ય સુનીન' જન્મ પહેલાં મત લઈ કામ કરવાની રીત હસ્તીમાં હોવા વિશે તથા રાજદારી બાબતોમાં તેનો ઉપયોગ થનો હોવા વિશે સહજપણે શક રહેવા પામતો નથી. જાતક પહેલાંમાં દાઈ શહેરની ખાસી પટેની માદી ઉપર રાજનીતિ યજ્ઞેની વરણીનો અહેવાલ આપ્યો છે. સરળા મંત્રીઓ તથા નામરો (રાજવાનોની સભાના સંખ્યો અથવા રાજવાનોના નામરીકો) સાધારણ રીતે મત આપીને સચાંતુમને અંમન થતાં તેઓએ પોતાના નવા રાજનું સંચરણ કર્યું હતું, આ બાબતમાં આખા શહેરના લોકોનો અરે નદિ કે માત્ર શહેરની સભાનો મત લેવામાં આવ્યો હતો. સકળ નગરના યોગોનો મત લેવાની રીત (છંદક) માટેનો ઉદ્દેશ સરઆવતા મૌદ સમયના સાદિત્યમાં આવનો દોવાથી જાતક ઉપર ભાષ્ય લખનારાએ તેને આધારે પોતાના આવચારો દર્શાવ્યા હશે. પાંચી યુગ અનુસાર છંદ એટલે મન આપવાની રીત થાય છે, અને શહેર સંસ્થાનમાં આખા શહેરનાં છંદક નો અર્થ

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં કામકાજ ચલાવવાની રીત. ૯૩

સ્વાભાવિક રીતે સકળ નગરના લોકોનો મન લેવાની રીત થાય. ગમે તેમ, સાધારણ રીતે મત આપીને રાજ્યની વચ્ચે કરવા બાબતનો જ્ઞાતકમાં કરવામાં આવેલો ઉદ્દેશ નિઃસંશય મુદ્દના સમયની પહેલાંનો હોવો જોઈએ. જ્ઞાતક, પુરુષ ૨ ભુ. પા. ૩૫૨-૩ ઉપરના બીજા ઉદ્દેશ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે રાજદ્વારી બાબતોમાં કોઈ પણ દરમિયાન વધુ વખત રહી કરવાની રીત મુદ્દના સમય અગાઉ બ્યવહારમાં પ્રચલિત હતી.

મુદ્દ પોતાના બધારણને અંગે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારના સંલેખોને માટેજ કામ કરવાની રીતના આ નિયમો રચાયા છે એ પોતે પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ઉછરેલાં હોય અને ઘણે ભાગે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બોગવતી સમાજોમાં રહી હોય. એમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી એ સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર હોય, અને પોતાના સંવત્સરના લાભાર્થે એણે તેનું અનુકરણ કર્યું હોય. પોતાની ધાર્મિક મંદિરા (ધર્મ-ચક્ર) નું મોટું રાજ્ય, સામ્રાજ્ય, સ્થાપવાની એને આદાક્ષા હતી. પણ પોતાનો આશય પાર પાડવા સાર એણે જે મંદિરા ઉત્પન્ન કરી હતી તે જ્ઞાતિય હોવા ઉપરાંત ધર્મને ધોરણે ચાલતું શહેરી મંદિરાનું સ્થાપના તથા ટકાવી રાખવા યોગ્ય હતી, પણ તે ઉપર ધર્મ-ચક્ર સ્થપાય એમ નહોતું. એને નડેલા પ્રતિનિધિ એના જીવનના આરંભમાં જન્મના મહાગમમાં એ આવેલો તેમના સંસર્ગને લઈને ઉભા થયા હતા. સમકાલિન રાજ્યોમાં પ્રચલિત હોય તેના કરતાં વધારે તીવ્ર રાજદ્વારી અને મહેર જુરસાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં એ જન્મેલો હોવાથી એનામાં એકત્રિન યજ્ઞ સામર્થ્ય, ઉત્સાહ તથા આકાંક્ષા સાંત પ્રકૃતિના સંન્યાસીનાં નહોતા, પણ કોઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના મુખી તથા વિજેતાનામાં હોય તેવા હતાં. સાધારણ પ્રકારના હિંદુ સાધુથી જુદા પડી તે પોતાના સંઘને માટે મિલકત ધારણ કરતો, તે સમાજો બોલાવતો, કરાવો પસાર કરતો અને મુન્દેગારોને શિક્ષા કરતો. એના આખા આધ્યાત્મિક

જીવન દરમિયાન, તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતો રાજ્ય જણાય છે, અને એની સંરચા બંધારણપૂર્વક રચાએલી આધ્યાત્મિક નાનના પ્રચાર માટે હોય એમ લાગે છે. એની આધ્યાત્મિક યોજનાઓમા કૃત્તેદ મેળવવા માટે એને ધર્મનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય (ધર્મ મંષ) જાળવી રાખવાનું હતું, અને એ કારણ માટે એણે રાજદ્વારી પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બંધારણ તથા બંધારણપૂર્વક રચાએલી કામ કરવાની રીતનું અનુકરણ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું

મતાધિકાર અને પૈરાધિકાર.

શિષ્ટમન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા મતાધિકારનું મૂળ કુટુંબ, એટલે, હિંદુ કુટુંબ હતું. કુળ અને જન્મ (જાતિ)^૧ ને લઈને ગણમાં સમાનતા જળવાય છે એવી મનવજના મહાભારતમાંના ઉક્તેષ ઉપરથી આપું અનુમાન થાય છે. જન્મ અને કુળને લઈને જે સમાનતા હતી તે ઉપરથી હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાની રાજમંધર્યને લગતી સમાનતા દર્શાવવામાં આવતી. રાજકીય કારણો માટે મંયમા રવનંત્ર કુળમાં જન્મેલા સરળા પુત્રો પેતાના જન્મને લઈને સમાન પદવી ભોગવતા, અને સરળા કુળ પણ મરખાં ગણાતાં. પાસિ મૂનમાના એક ઉક્તેષમાં પણ કુળને મતાધિકારના મૂળ તરીકે ગણવામા આવ્યું છે. હિરણ્યવિ લોક્ષના જીવાનોઆ આગળ પ્રાચીન કરતાં હુદ્દ કહે છે કે, કુલ-પુત્ર એટલે કુટુંબમાના લશ્કરી નોકરીમાં જોડાના પુરાને!

૧. જાતિનો અર્થસઃ અર્થ જન્મ થાય છે અને નહિ કે ન્યાત અવતા વર્ગ. આપણે જોઈ જયા છીએ તેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ઘણા વર્ગો હતા. સુધામી કુટુંબમાં થતાં જન્મ માટે નહિ પણ રવનંત્ર કુટુંબમાં થએલાં જન્મ દર્શાવવા આ સબ્દ વપરાયો હતો.

માટે આ પ્રમાણેના ઉચ્ચ માર્ગો ખુલ્લા હતા. રાજ્યાધિકાર ભોગવવા માટે તેનો અભિપ્રેય થઈ શકે તે રાષ્ટ્રીય, અથવા પેશનિક, અથવા સેનાધિપતિ, અથવા ગામનામણિક એટલે નગરનો પ્રમુખ, પુનગામણિક એટલે નુનર ઉદ્યોગને સ્થગતા સંધનો પ્રમુખ થઈ શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ મત્તગા એકા માટે સુદૃઢતાનું ધોરણ સ્વીકારી ગએલું હતું અને ગણ રાજ્યમાં કોઈપણ કુલ-પુત્ર એ માટે ઉમેદવારી કરવા લાયક હતો. ઉમેદવારો આવેલા જોડા અધિકાર કુલ-રાજ્યને સ્થગતો હતો અને એ રિરોનો ઉચ્ચ આપણે આગળ (પ્રકરણ ૧૦) કરી ગયા છીએ. રમૂતિકાર કાલ્યાણનના જણાવ્યા પ્રમાણે મળ એ માત્ર કુલ નો સમદ છે. આ પ્રમાણે શિષ્ટજનસત્તાક રાજ્યમાં તેમજ કુલીન લોકસત્તાક રાજ્યમાં રાષ્ટ્રીય દક્ષ તથા સત્તાનો મૂળ પાયો કુલ અથવા કુટુંબ ઉપર બંધાયો હતો. પણ મોટા સોડો જેને લોકસત્તાક રાજ્યો કહેતા તેમાં આ નયમ હોવાનું માની શકાતું નથી. એમાં અલખત જન્મને લક્ષને સરળતા સમાન મળાતા. કથ તથા સામૂત્ર સોડોના જેમાં રાજ્યધારણમાં મતાધિકારનો મૂળ પાયો માત્ર જન્મ ઉપર રચાયો હશે, એમકે એમાં ‘રાજ્યની પસંદગી પણ જાતિય ગુણ તથા લાયકાત ઉપર આધાર રાખતી અને કોઈપણ કુટુંબની મહત્તા તરફ લાગ આપતું નહિ, અને એમાં રાજ્ય વ્યક્તિના સંસ્કાર તથા જ્ઞાનભેદ જવાર કરતું. આપણે જોઈએ છે કે શાક્ય રાજસભામાં મુવાનો તેમજ શક્ય પુરુષ એકલા મળતા. શૃણુ સંઘમાં પિતા, પુત્ર તથા કનિષ્ઠ બંધુ, (કૃષ્ણ, પ્રહ્લન, ગદ) બધા મતાધિકાર ભોગવતા.

માહિનિ મનુષ્યના અભિજન (૪. ૩. ૬૦) તથા તેનો દમ-જ્ઞાનો નિવાસ (૪. ૩. ૮૬) દર્શાવનારા શબ્દો રચવાના તથા કોઈની અમુક દેશ, જાત, રાજકર્તા અથવા જનપદ ધારણ કરનારા (પ્રજનસત્તાક રાજ્ય ચલાવનારા) પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવનારા શબ્દો રચવા માટેના નિયમ આપે છે. પતંજલિએ આપેલાં દષ્ટાંતોમાં શૈલચુકાયનક નામની જાત વિશે નિર્દેશ છે. એ સોડોનું રાજકારી

સંસ્થાન હોવાનું આપણે મેક્સીકોનીઆના ગ્રંથકર્તાઓ મારફત જાણીએ છીએ. (જુઓ પ્રકરણ ૮.) તેઓ ગ્લુચુકાયન પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવતા હોવાથી તેઓ ગ્લુચુકાયનક નામે પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા. પાણિનિના એક નિયમમાં ફેરફાર કરતા કાત્યાયન મદ્ર તથા વૃજિ લોકોના પ્રજનસત્તાક રાજ્યનાં દષ્ટાંતો આપે છે. મદ્ર ભક્તિવાળો મદ્રક તથા વૃજિ ભક્તિવાળો વૃજિક કહી શકાય. અહીં ભક્તિ સંજ્ઞા રાજમંધારણને અનુસરી દર્શાવવામાં આવતી રાજનિષ્ઠાના અર્થમાં વાપરવામા આવી છે.

ભક્તિને અક્ષરશઃ અર્થ 'ભાગ', 'નિવેધ' થાય છે, અને ગાંણુ અર્થ 'અનુરાગ' થાય છે. માણસના અભિજન અથવા નિવાસ દર્શાવવા માટેના નિયમો ઉપરાંત રાષ્ટ્રીય તથા રાજદ્વારી ભક્તિ દર્શાવવા બિન્ન નિયમો ઉપલબ્ધ હોવાથી કૃત્રિમ પૌરાધિકારનું સૂચન થાય છે. મદ્ર અથવા વૃજિ ભક્તિમાં ભાગ લગનારને મદ્રક અથવા વૃજિક કહેવામાં હરકત નથી. આથી એવું તાત્પર્ય નીકળે છે કે વૃજિક જન્મે વૃજિ ન હોય. તેમ મદ્રક જન્મે મદ્ર ન હોય. એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે કૌટિલ્ય રાજ-પ્રમુખવાળા પ્રજનસત્તાક રાજ્યોનો નિર્દેશ કરતા વૃજિઠ તથા મુદ્રક રૂપો વાપરે છે. જૈન સૂત્ર પણ મલ્લક (કિ) તથા લેષ્ટકાવ (ઋ) રૂપો વાપરે છે. વૃજિકમાં વૃજિ રાજમંધારણ પ્રત્યે સામાન્ય રાજનિષ્ઠા દર્શાવનારા વૃજિ તેમજ ગેરવૃજિ લોકોનો સમાવેશ થતો હોવાથી એ લોકોમાં મૂળ વૃજિઓએ જીતી લીધેલા અથવા રાજપ્રુદીથી વૃજિ લોકો સાથે ભળી ગએલાઓનો સમાવેશ થતો ગણી શકાય.

આ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે પ્રજનસત્તાક રાજ્યો પરદેશીઓને પણ પૌરાધિકાર આપતા. માણસ અને ઔદ્યેય લોકો પાછલા કાળમા વિસ્તીર્ણુ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળ્યા હતા એનો આથી ખુલાસો મળે છે.

જન્મે દિંદીતેમજ યુરોપીય પૂર્વદેશની વિદ્યા તથા ભાષાઓમા પ્રવીણ ગણિતો પાણિનિના વાસુદેવાલુંનામ્યા સુત્ર (૪. ૩. ૯૮) સૂત્ર ઉપરથી એવી તકરાર ઉઠાવે છે કે પાણિનિના સમયમાં તથા તે આગાઉ વાસુદેવની ઉપાસના પ્રચલિત હોવાનું સાબિત થાય છે. પરંતુ પૂર્વાપર સંજંઘ

ઉપરથી ધાર્મિક ભક્તિનો નિર્દેશ થતો જણાતો નથી. એ સંગ્રહ પાણિનિ રાજદ્વારી અથવા રાજગૃહધારણ પ્રત્યેની રાજનિષ્ઠાના અર્થમાં વાપરે છે. દર્શાવે તરીકે જનપદ ધારણ કરનારા પ્રત્યેની સૂત્ર ૪. ૩. ૧૦૦ માં રીકારવામાં આવતી ભક્તિ અર્થે. આ જનપદ ધારણ કરનારાઓની કંઈ ઉપાસના થતી નહોતી એ નિઃસંશય છે. વળી તેની ઉપરનાં સૂત્ર ૪. ૩. ૬૭ માં ‘મહારાજ’ પ્રત્યેની ભક્તિ જણાવવામાં આવી છે. કોઈપણ માણસ એવી તકરાર ન ઉઠાવશે કે માણસ માટે અથવા દેશ માટે વાપરવામાં આવેલા ‘મહારાજ’ની ઉપાસના થતી હતી. વળી એની આગળના સૂત્રોમાં સિંધુ, તક્ષશિલા તથા ચક્ષાતુર વગેરે ઉચ્ચ પ્રદેશોના સંબંધમાં અભિજન તથા નિવાસ વચ્ચેના વિરોધાભાસની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અહીં ધાર્મિક ભક્તિ (પૂજન) નો સદજ પણ અંશ જણાતો નથી. વળી, પાંડિતો વાસુદેવ ઉપર ભાર મુકે છે, પણ એજ સૂત્રમાં વાસુદેવની સાથે મથાવેલા અર્જુન તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. આ બન્ને ક્ષત્રિય તરફની ભક્તિ માત્ર રાજદ્વારી ભક્તિ છે.

પાણિનિ ૪. ૩. ૬૮ વાળા સૂત્રમાં આ બન્ને પ્રત્યે ક્ષત્રિય (ગજકર્તા) તરીકે અને નદિ કે દેવો તરીકે પ્રતાવવામાં આવતી ભક્તિ માટે ઉલ્લેખ કરે છે એવો અર્થ પતંજલિ કરે છે. પતંજલિનો આ ગુચવાડો કાત્યાયનના વાર્ત્તિક ગોત્રક્ષત્રિયાત્મેભ્યો બહલં વુજૂ ને પાણિનિના સૂત્ર તરીકે ગણવાથી ઉભો થએલો લાગે છે. ખરૂં જોતાં ઉપરનું વાર્ત્તિક પાણિનિના ૪. ૨. ૧૦૪ માંના સૂત્ર ઉપર અંક ૧૮ ના વાર્ત્તિક તરીકે આપવામાં આવ્યું છે (કિશોર્ પા. ૨૬૬). એકજ નિયમ કાત્યાયનના વાર્ત્તિક તથા પાણિનિના સૂત્ર તરીકે હોષ્ટ શંકે નહિ. આપણને એ વાર્ત્તિક તરીકે ઉપવબ્ધ છે અને એને વાર્ત્તિક તરીકે ગણવાથી એનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. કાત્યાયન મુપ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય રાજકર્તાઓ તરફ દર્શાવવામાં આવતી રાજનિષ્ઠા બાબત સામાન્ય નિયમ નિર્દિષ્ટ કરી પાણિનિના સૂત્રમાં જણાતી ન્યુનતા પુરી કરે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં ન્યાયનો વહીવટ તથા કાયદા.

હિંદુ ન્યાય શાસ્ત્રને લગતા પ્રથોમાં કુલ રાજ્યોના તેમજ ગણ રાજ્યોના કાયદાનો સ્વીકાર થએલો જણાય છે. કુલ ન્યાયાધીશોમાં કુલિક અથવા અમીરો પ્રમુખસ્થાને બેસતા. શિષ્ટજનસત્તાક તથા લોકસત્તાક રાજ્યના તત્વોવાળા મિત્ર રાજ્યધારણમાં આપણને કુલિક ન્યાયાધીશી માટે વ્યવસ્થા થએલી કદાચ મળી આવે. ખરેખર આવી ન્યાયાધીશી ઇન્ડિઓના રાજ્યમાં રથપાએલી અને એમાં ફોજદારી મુકદ્દમાઓની તપાસ કરવા આઠ કુલિક નિયત થયેલા જણાય છે. ન્યાય શાસ્ત્રાનુસાર કુલ ન્યાયાધીશીના દરેક ઉપર ગણ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ થતો. મિત્ર રાજ્યધારણ પ્રચલિત હોવાનું માનીએ તો આ નિયમ આપણે સદજ સમજી શકીશું. આવા બંધારણમાં કુલિક ન્યાયાધીશી હોય, પણ તે ગણના વિશેષ અધિકારને પાત્ર રહે. ઇન્ડિઓના રાજ્યધારણમાં કુલિકો ગણના પ્રમુખો, એટલે સેનાધિપતિ, ઉપ-રાજ તથા 'રાજ'ના સર્વોચ્ચ અધિકારને તાબે રહેતા. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કુલ-દૃઢપુરોની ફરજ ફોજદારી મુન્દાની તપાસ કરવાની હતી, અને પ્રમુખ મારફત ન્યાયનો વહીવટ કરવાનો હતો. એટલે તેને નામે શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી. આ પ્રમાણે ઇન્ડિ યોદ્ધામાં ચતુર દેખાય છે. ગણમાં હુજર ઉદ્યોગને લગતી અંરથાઓ હતી. આ સંઘ (પૂર્વ) ને ન્યાયના કેટલાક અધિકાર મળેલા હતા, પણ તેના નિર્ણય ઉપર કુલ અને ગણ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ થઈ શકતો.

નારદ, ખૂદરપતિ તથા કાત્યાયનના ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો જે સમયે લખાયા તે સમયે કુલમુખત્યાર રાજ્યએ ગણો જીતી તેને પોતાના

દકુમતમાં લીધા ત્યારે ગણના નિર્ણય ઉપર રાજ્યને અથવા તેજે નીમેયા મુખ્ય ન્યાયાધીશને વિના આભાગવનો અધિકાર આપનામાં આવ્યો.

અર્થ ગણ પોતપોતાના કાયદા યાગના એ જીના દ્વિદુ ધર્મ-રાજના પ્રયોજના હંગવો ઉપરથી તથા એના કાયદા અત્તીતના હોનાનુ તેમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. દ્વિદુસ્તાનમાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના કાયદાની પ્રસારા મીક પ્રથકારોએ કરેલી તે ઉપરથી આ મંબધમાં વિશેષ સાબિતી મળે છે. મહાભારત પણ એમની સૂચોજ્ય ન્યાય પદ્ધતિના વખાણ કરે છે. વિચ્છાવિ લોચ પાસે ન્યાયના પ્રમાણોનુ પુત્તક હોવાની નોધ મળી આવે છે

ધર્મશાસ્ત્રના પ્રયોજા ગણના કાયદાને સમય કહ્યા છે. સમયનો અક્ષરતઃ અર્થ સમિતિમાં કરનામાં આવેલો નિર્ણય અથવા હંગવ થાય છે. આ ઉપરથી ગણના કાયદા તેમની સમામાં પમાર થયા દરો એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

મહાભારતમાં જાણાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનાં લક્ષણ.

શાન્તિપર્વમાં રાજ્યધર્મના અધ્યાય ૧૦૭ માં ગણના ન્યાય આપેના છે. એ ચર્ચા ઉપરથી એમ જણાઈ આવ્યા વિના ગટેતુ નથી કે આ લક્ષણો વપ્તા પ્રાચીન મમયથી અસ્તિત્વમાં હતા. કેઈ પણ ગયજે એવું સૂચન થતુ નથી કે ગણ કુલમુખત્યાર ગામ પ્રત્યે અનુરાગ દર્શાવના મંધાએના હતા, અથવા તો તેઓ તેને લાવ જતાએના હતા. આ લક્ષીકત સામાન્યના ઉપ પહેનાના મમયને લગતી દરો.

આ ચર્ચા ધણી મહત્વની હોવાથી એ આખા અધ્યાયનું ભાસાંતર હેઠળ આપણા આપ્યું છે. આ પહેલાના ભાષાતરો અતિશય ગુચ્છવાડા ભર્યા હોવાનું કાગણુ એ છે કે ભાષ્યકારોના સમય પહેલાં ઘણા ભાષા કાળ ઉપર આ ગળુ દસ્તી ભોગવતા બંધ પડ્યા હતા, અને તેમની ખરી મહત્તા વીમારે પડી હતી.

મહાભારતમાના નિઝપણુ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ગણુ' સંગ્રા આખા રાજકીય સમાજને માટે, અને તેમ નહિ તો રાજસભાને માટે વપરાઈ છે, પણ ડૉ. થોમસ ધારે છે^૧ તેમ માત્ર 'અમલ અસાવતા મંડળ' માટે વપરાઈ નથી. અમલ અસાવતા મંડળમા ગમ-મુદય અને પ્રધાન (મુખીઓ અને પ્રમુખો) હતા અને તેઓ અધિકારની રૂએ આખા સમાજને લગતા કામકાજનો વહીવટ કરતા (શ્લોક ૨૩). ગાળને લગતા મહત્વના કરાવોની બાબતો પણ એમનાજ હાથમાં રહેતી (શ્લોક ૨૪). તેઓ સભા ભરી આ કરાવો ઉપર ચર્ચા અસાવતા (શ્લોક ૨૫). તેઓ વળી ન્યાયના વહીવટ માટે પણ ગોઠવણુ કરતા (શ્લોક ૨૭). આથી ખુલ્લું જણાશે કે અમલ અસાવતાઈ મંડળ ગણની અંદર ભિન્ન મંડળ હતું.

એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક ગણમાં ઘણાં માણસો રહેતા તે ત્રિશેનો ઉલ્લેખ શ્લોક ૮ મામાં છે અને આખા મંડળનો નિર્દેશ શ્લોક ૨૪ મામાં છે ગણમા ઘણાં માણસો હોવાથી મહત્વની રાજનીતિને લગતી બાબતો ગુપ્ત ગણવાનું અગત્ય હતું. મહાભારત-કારના વિચાર પ્રમાણે ગણના બંધારણમા આ મોટી ખામી હતી (શ્લોક ૮ અને ૨૪). આથી ખુલ્લું થાય છે કે ગણ અભેદ મંડળ નહોતું. સાધારણ રીતે ગણ સંયુક્ત મંડળમાં બંધાઈ જતા. ગણમાના સંતી પુરસ્કાર માટે શ્લોક ૨૧ મામાં ઉલ્લેખ છે.

ગણનાં લક્ષણ.

યુધિષ્ઠિર કહે છે: “ હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ (હવે) હું ગણના પ્રકાર સાંભળવાને ઈચ્છું છું. (૧) હે ભારત! કેવી રીતે ગણની વૃદ્ધિ થાય અને તેઓ કેવી રીતે મેદ [દુશ્મન તરફથી ઉશ્કેરવામાં આવતા કુસંપ] (ની રાજનીતિ) નો ત્યાગ કરે છે, અને તેઓ યજ્ઞો ઉપર વિજય મેળવવા, અને વળી સન્મિત્ર મેળવવા ઈચ્છા કરે (એનું કારણ શું ?). (૭) મને લાગે છે કે કુસંપ એજ એમના વિનાશનું મૂળ કારણ છે. (વળી) ખાસ વિચાર પ્રમાણે (તેઓની) મુશ્કેલી એ છે કે (તેઓની) મોટી સંખ્યાને લઈને રાજ્યને લગતા મંત્રો (દરાવો) કેવી રીતે ગુપ્ત રાખવા. (૮) હે યજ્ઞને તાપ પમાડનાર પિતામહ ! આ વિષય ઉપર સર્વ લક્ષી પ્રવચન સાંભળવાની ઈચ્છા ધરાવું છું. માટે હે રાજન ! જેમ કરવાથી તેઓમાં ફેટ સાથ નહિ તે પશુ મને કહેા. (૯) ”

બીષ્મ કહે છે: “ હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હે નૃપતે ! ગણમાં તેમજ રાજવાળા કુળમાં શ્રાલ અને અમર્ષ એ બે વેર પ્રકટ કરનારાં મુખ્ય કારણો છે. (૧૦) (ગણ અથવા કુળમાંનું) એક જણ સોભને તાબે થાય છે એટલે (બીજામાં) અમર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, અને (પરિણામે) જન્મેને નુકસાન થતાં તથા તેમની પડતી થતાં તેઓ એક બીજાનો નાશ કરનારા થઈ પડે છે. (૧૧) સામ્રાજ્યાર, (ધનની) સહાય તથા ભેદ પડાવવાની નીતિનો ઉપયોગ કરી, તેઓ દૂષા દૂત મારફત તથા કાપાલવા કરીને તેમજ સૈન્યનું બળ બતાવી એક બીજાને ત્રાસ આપે છે. (૧૨) જે ગણ પોતાના સંયુક્ત મંડળમાં બંધાઈ જતા તેઓમાં આવા ઉપાયોથી ભેદ પડાવવાનાં આવતા; ભેદ પડતાં (સામાન્ય હિત તરફ) તેઓ દર્શક કરતા અને આખરે બહીકના માર્યા યજ્ઞના વાગ્યમાં સંકલિત થઈ જાય. (૧૩) ગણમાં આ પ્રમાણે ભેદ પડવાથી તેઓમાં નફો નાશ થાય, ”

છૂટા પડી જવાથી તેઓ શત્રુના સપાટામા સ્ફોટાઈથી આવી જાય. માટે સંયુક્ત મંડળોની પદ્ધતિ મારફત ગળે હમેશાં પ્રયત્ન કરવો. (૧૪) સંયુક્ત મંડળના જળ વડે આર્થિક વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી નકાય છે, (આવા મંડળોની જવાબદારી) અન્ય (ગણ) સંયુક્ત જળ રણરાણા મંડળોની મૈત્રીની યાચના કરે છે. (૧૫) સુયોગ્ય ગણમા જ્ઞાનવૃદ્ધિ દ્વારા અરસપરસ સેવા કરવાને ઉત્તેજન આપે છે; સવળા સપર્જા ગુદ્ધ બાવથી (એક ખીજા પ્રત્યે) વર્તતા હોવાથી સુયોગ્ય ગણ સર્વ પ્રકારે સુખ પામે છે. સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનું કાનુ એ છે કે તેઓ સામ્રાજ્યમા જાયજા પ્રમાણે કામ ચત્રાવવાની સપ્રનાણુ રીતનો રીકાર કરે છે અને એક ખીજા તરફ ન્યાયથી વર્તે છે. (૧૬-૧૭) સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા ભાઈઓ (સહ્યો તેમજ જાળવર્ગ) ને નિમ્નદ્ર વરે છે અને હમેશા તેઓને વનવથી વર્તવા શીખવે છે, અને તેઓ આવી રીતે શિક્ષણ પામેવાઓનોજ હમેશા રીકાર કરે છે. (૧૮) હે મહાબાહો! સુયોગ્ય ગણ વૃદ્ધિ પામે છે કેમકે કૃપા દ્વનનું કામ વ્યવસ્થાપૂર્વક ચત્રાવવા ઉપર, રાજનીતિને લગતી જાનનો ઉપર, તથા મહેનુવ ઉવરાવી સરકારી નીજેરીમા ભરવા ઉપર તેઓ નિરંતર લક્ષ રાખે છે. (૧૯) ગણ વૃદ્ધિ પામે છે કેમકે તેઓ બુદ્ધિમાન, શરા, ઉત્તમદનાજા તથા પોતાની ફરજ અદા કરવામા મચ્યા રહેનારા (પોતાના) અનમદારોને હમેશાં માન આપે છે. (૨૦) નમદિવાળા, શરા, સામ્રમા નિષ્ણાત, અને સત્ત્વક્રમા નિપૂણ એના ગણ લાચારીમા આવી પડેલા (સજો) ને સંકટ તથા આપત્તિ વેગાએ સદાય કરે છે. (૨૧)

કેધ, કુમંપ અરસપરસ ભરોમાનો અભાવ (અસરશ ભવ) સૈનિક અત્યાચાર, બ્રુહમ, ત્રાચ અને (પોતપોતાનામા ચતા) વધથી ઉત્ક્રાંઈ જઈ ગણ શત્રુના સાણીસામા તરતજ સપડાઈ જાય છે. (૨૨) આથી અધ્યક્ષ મારફત ગણના શ્રેષ્ઠ પુરોને માન આપવું જોઈએ.

હે રાજન ! સમાજનો વ્યવહાર ચલાવવાનો અધિકાર મુખ્યત્વે કરીને તેઓના હાથમાં રહેવો જોઈએ. (૨૩) હે રાજન નિઃશંક કરનાર ભારત ! આતમી (મેળવવાને લગતું ખાતુ) તથા રાજ્યના દુર્ગોનાં રક્ષક અધ્યક્ષોના હાથમાં રહેવું જોઈએ. હે ભારત ! આ દુર્ગો ગણના આપ્યા મંડળની જાણમાં આવે એ સલાહભર્યું નથી. (૨૪) ગણના કેટલા પુરોગોએ એકલા મળી ગણતું દિત જળવાય એવા કામ કરવાં. (૨૫)

જે ગણ બીજાઓથી અલગ રહે છે, (સંયુક્ત મંડળમાંથી) પડી ગયેલો હોય છે, અથવા જેનો બીજાઓ માથેનો મંબંધ દૂરી ગયો હોય તેની રિયતિ જુદા પ્રકારની થાય છે. (૨૬) તેઓમાં પરસ્પર બેઠ પડી જવાથી અને દરેક પોતાની માધન મામત્રી ઉપર આધાર ગમતો હોવાથી તેઓની અશક્તિ થઈ જાય છે અને તેને સંકટો નડે છે. (૨૭)

ફાજલારી કાયદા પ્રમાણે ન્યાય આપવાનું કામ સત્વર આટોપવું જોઈએ અને પ્રમુખ મારફત (ન્યાય શાસ્ત્રમાં) નિપૂણ માણસોએ કરવું જોઈએ. કુલમાં વાધા વિાટ ઉડે અને કુલના બેઠ પુરોગો તે નરક બેઠકાર રહે (૨૮) તો તેઓ જાત (ગોત્ર) નો નારા કરે છે. ગણને હિન્ન બિન્ન કરી નાખે છે.

અંદર અંદરથી જે ભય ઉત્પન્ન થતો હોય તે સામે સાવચેતી રાખવાની છે, બહારનો ભય નશ્તો છે. કારણ, હે રાજન ! અંદર અંદરનો ભય ઘણા અસ્પૃશ્ય સમયમાં છેક મૂળ પાયાનોજ નારા કરે છે. (૨૯) વગર કારણે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને લક્ષને, મુર્ખતાને લક્ષને અથવા સ્વભાવથી ઉપજેલા લોભને લક્ષને જ્યારે (ગણના સભ્યો) અન્યોઅન્ય ચર્ચા કરતા અટકી પડે છે ત્યારે પરાભવનું ચિન્હ (દશ્ય યતુ) જાણવું. (૩૦).

(ગણમાં) જન્મને લક્ષને સર્વત્ર સમાનતા હોય છે અને કુલને લક્ષને પણ સમાનતા હોય છે. શૌર્ય અથવા આતુર્યથી, તેમજ

ઉપદ્રવ્યની ક્ષાયચથી તેઓમા ભંગાણુ પડ્યુ નથી. કુમંપ તથા દાન આપવાની નીતિ વડજ માત્ર તેમા સુનુઓ ભંગાણુ પાડી શકે. (૩૧). આવી ગણતી ભાગે મનામતી માત્ર મયુક્ત મંડળ (ટકાવી નખાતા) મા રહેલી માનવામા આવે છે. (૩૨) (મદાભાગત, ગાન્તિપર્વ, ૧૦૭).

પ્રકરણ ૧૫ મું

નવાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોની રચના.

ઈ. મ પર્વના ઝઠા તથા પાચમા સૈદ્ધાન્તા મમયનોજ માત્ર આપણે રિચાગ કરીએ તો આપણને માલુમ પડે છે કે ક્રૂરા ગૌદના અનુયાયીઓએ જ નદિ પશુ જૈન લોદ્રાએ પણ પોતાના ધાર્મિક સર્વો રચવામા ગલ્ફીય પ્રકરણમા વપગતી સંચાઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જૈન યુગો ઉપરથી જણાય છે કે કૂટીઠસાથી વ્યક્તિઓ નવા ગણુ તથા ડુગ રચતી, અને એ સંસ્થાઓ ડેટલીક વેળા તેના નામ રચનારના નામથી અને કટલીક વેળા જે યથા તે રચાઈ હોય તેના નામથી ઓળખાતી, જેમકે, ગોકાસ ગણુ, ગોકાને રચેલો, ઉત્તર અને વચિન્સહે સાથે મળીને રચેલો ઉત્તર વચિન્સહ ગણુ, ગાદણે રચેલો ઉધેહ ગણુ અને કર્મધિંએ રચેલુ ઈન્દ્રપૂરક કુળ. એ-૪ પ્રમાણે આપણે જૌદ મંધમા મતભેદ પડ્યાનુ, તેમજ નવા સંધો ઉપગ્રિયત થયાનુ જાણીએ છીએ આવી નવી સંધાઓ રચાયાના દાખના માત્ર આપણા ધાર્મિક 'પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો'ના ઇતિહાસમા મળી આવે છે એમ નથી. પ્રગ્નસત્તાક ગલ્ફોમા કુમંપ તથા મતભેદને લીધે જે ભય દર ગિયર્તિ નીપજે છે તે માટે મદાભાગતમા ઉત્તરેખ છે. મદાભાગતકારેને આવી રાજદારી મંસ્થાઓમા પડેલા ભંગાણુની માદિતી કદાચ ચર્ધ દરો. આવાજ કંઈ કારણને લઈને કદાચ મદ્દ તથા મદ વોદામા દરેકના બળમે રાજ્યો થયા હશે.

ભાગદોડને પશ્ચિમે નધાએના નવા ડ્રાજ્યો તથા મયોના દાખલા ઉપરાંત તદ્દનજ નવા પ્રજાસત્તાક ગભ્યો રચાયાના પણ દાખલા આપણને મળી આવે છે. વૈદિક સાહિત્ય તથા જાતકોમા જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૩ અને ૫૨ના તોમ ગજસત્તા હેઠળ હતા, પણ તેઓએ આસરે ૪ સ. પૂ. પાગમા અથવા ચોથા સદામા પ્રજાસત્તાક ધોરણે પોતાનું રાજ્યધાગણ રચ્યું હતું આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમ ાદિચના અર્થસાજમા તેઓનું રાજ્ય પ્રજામત્તાને ધોરણે ચાલતું હોવાનું નાંન છે ત્રી રીઝ ડેવિસે દર્શાવેલો ખીન્ને દાખલો વિદેહ તોમના ગજધાગણમા યએના ફેરફારનો છે વૈદિક સાહિત્ય તેમજ જાતકમા જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પહેલા ગજસત્તા હેઠળ હતા મેગાથનીસ કહે છે કે એમને ત્યા પ્રજામત્તાક ગજ- બધારણ નપુ વેળા અપાયું હતું અને નપુ વખત તેને ફેરવી ગજ સત્તા રચાપનામા આવી હતી. (મેકકિન્ડલ, મેગાથનીસ, પા ૨૦૩)

આથી કેઈક પછીના કાળને નજતા, પણ સર્વમાન્ય વિચારોનું પુનરાવર્તન કમનતા પ્રજામત્તાક ગભ્યને નજતા સિલ્લા આપણને મળી આવે છે એ સિલ્લા ગણને નામે અથવા દેશને નામે પાજામા આવેલા હોય છ, અને એક દાખલામા તો ગણને રક્ષક અથવા પાનક તરીકે જણાવવામા આવ્યો છે આ પ્રમાણે આપણે કૃત્રિમ રીતે દીશા ફગવેલી હોય એવા દેશની અથવા અમુક અથગે ગહેતી પ્રજાની તથા ચોક્ખા નજબધાગણની દનીકત ઉપર આનીએ ડીએ આપણે જોઈએ ડીએ કે આર્જુનાચન પોાનું નામ તેના મૂળ પુરૂષ એટલે અર્જુન કુળની એકજ વ્યક્તિ ઉપરથી પચ્યું હતું આથી રાષ્ટ્રના અથવા જાતિન મૂળ ઉપર ગભ્ય વારણુ ગ્યરાની પ્રથા કેઈક રાઝઆતના સમયથી જ અટખી પડેલી એમ આપણે સહજ અનુમાન કરી રાખીએ આ મૂળ ઉપર હિંદુસ્તાનની બહારની આને મળતી આવતી પ્રજાઓમા દરેક પ્રાચીન પ્રજામત્તાક રાજ્ય રચાયું હતું, અને મહાભારતમાના વૃષ્ટિ પોમના મનવના ઉચેજો ઉપરથી અને

કદાચ શાન્તિપર્વના અધ્યાય ૧૦૭ માંના ગોત્રરાજ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય તેમ, હિંદુસ્તાનમાં પણ સૌથી સરખાતના સમયનાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો સ્થાપવામાં આ સિદ્ધાંત મોટે ભાગે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો.

સંયુક્ત મંડળનું નામ તેના સ્થાપનારના અથવા પ્રમુખના નામ ઉપરથી પાડવાની પદ્ધતિના યજ્ઞેન્દ્રા સ્વીકારથી આપણા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનું મૂળ શોધી કઢાડવામાં આપણને મદદ મળે છે. ગ.મ પંચાયત મામળાં (નેતા) ઉપરથી ઝોળખાતી, વૈદિક જ્ઞાન તેના મૂળ પુરોહિત ઉપરથી ઝોળખાતા, ધાર્મિક મંડળો તેના પ્રથમ રચનારના નામથી ઝોળખાતા, તેવીજ રીતે આપણાં પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોમાંનાં ઘણાં ઝોળખાતાં હતાં.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે વૈદિક સમયનાં રાજ્યધારણમાં રાજા સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો. મેગારથનીસ પણ એવી નોંધ કરે છે કે ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદીમાં હિંદુઓમાં એવી માન્યતા હતી કે રાજસત્તા પછી પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યધારણ દાખલ થયાં હતાં. આ સર્વ પ્રમાણો ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ વૈદિક સમય પછી અને કૃત્રિમ રીતે દાખલ થઈ હતી, અને રાજ્યનાં જનતવાર બંધારણ ઘડના અદ્યક્ષા પછી દાર્શનિક ધોરણે એની સરખાત અર્થ હતી. વિશિષ્ટ રાજ્યધારણોનાં નામો તપાસીશું તો એજ નિર્ણય ગેરબળભૂત. વૈરાગ્ય, અસૂરણ: રાજા વિનાની (પદ્ધતિ), મ્હારાગ્ય, પોતે પોતાના ઉપર રાજ્યાધિકાર સ્થાપતા એવી (પદ્ધતિ). મૌર્ય અમુક સમય માટે રાજ્યાધિકાર ભોગવવાની (પદ્ધતિ): આ નામો જાનિતા નામો ઉપરથી જોડી કઢાડવામાં આવ્યાં નથી; છુદી છુદી જનતાં નામો ઉપરથી રાજ્યતંત્રના સ્વરૂપ દર્શાવવા નામો યોગ્યતાં નથી. રાજ્યધારણનાં નામો કૃત્રિમ રીતે દાર્શનિક ધોરણે રચાયેલાં છે. પ્રથમ રાજસત્તા અભિવ્યક્તિ દેવાની પરંપરાની પુષ્ટિમાં વેદનાં પ્રમાણો મળી આવે છે, અને

રાજસત્તાની અવગણના થતા રાજ્યતંત્રનું લોકચાહી સ્વરૂપ હસ્તીમા આવ્યાની પરંપરાનું ઐતરેય આલ્મજી સમર્થન કરે છે.

૧મી ઉપર પ્રમાણેના અનુમાનની પુષ્ટિમા મધ્યદેશમાંના એક રાજ્ય કુટુંબના ઐઘ્ય અને મહા નામના એ રાજકુળે પંચમ સુધી ગયાની અને પોતાના નામથી ઓળખાતાં એ રાજ્યો સ્થાપ્યાની પુરાણમાંની પરંપરા લક્ષ્યે. પુરાણમાંની આ ઐતિહાસિક ખીના આપણી જાણમા આવેલી હકીકતને સર્વ રીતે મળતી આવે છે કે સંયુક્ત મંથાઓ તેના સ્થાપનાના નામ ઉપરથી ઓળખાતી. આ પ્રમાણે મદ્ર અને ઐઘ્યના લિખ રાષ્ટ્ર નહોતા, પરંતુ કૃત્રિમ, ધાર્મિક શાક્ય-પુત્રની પેઠે મંથાનો હતા અને કૃત્રિમ રીતે રાજદારી કારણોને લઈને બંધાએલા રાષ્ટ્ર હતા. આ જન્મે લખવામા સંસ્થાનના નામ ઉપરથી તેના નગરજનો ઓળખાતા. એ નામ કૃત્રિમ રીતે રાષ્ટ્રને યાગ પાડવામા આવ્યું હતું, અથવા હમણાની ભાષાસરણુ અનુસાર કહીએ તો, આપણે જેને જાન ઉપરથી બંધાતા રાષ્ટ્ર કહીએ તેનાથી વિરુદ્ધ જતા રાજદારી કારણે બંધાતા રાષ્ટ્ર દર્શાવવા એ નામને ઉપયોગ થયો હતો. આ વિચારણાની દૃષ્ટિએ પતંજલિએ ઉદ્ધૃત કરેલી પ્રાચીન વૈયાકરણી (કદાચ વ્યાક્રિ) ની દીક્ષા આપણે સદજ સમજ શકીશું: ' ભુદક-ભાલર કંઈ જોત્ર નામો (એટલે, કૌટુંબિક નામો) નથી ' મદ્ર અને ઐઘ્યની પેઠે એ પણ રાજદારી પ્રભાવો હતી. રાજ્યના અંગજૂનો એ વ્યક્તિઓના નામથી ઓળખાતા. આપણને પાણિનિનું વિશેષ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે કે ઐનિક મંથાનોમા એકજ જોત્ર અથવા જનના લોકો નહિ પણ સ્વયં વર્ણના

અમિતિનાં તેમજ નવા પ્રયોગજ્ઞેશ્વ નામથી ઓળખાતાં શાસ્ત્રકાયન, આર્જુનાયન તથા પુષ્પમિત્ર જેવાં પાછળથી સ્થપાએલા રાજ્યો પ્રચલિત પદ્ધતિના વિશેષ દષ્ટાંત તરીકે મળે છે.

આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે, આટલી હદીકત મળવા છતાં એમજ પ્રતિપાદન થઈ શકતું નથી કે હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના ટોંધમા પણ જાતિય તત્ત્વ મળી આવતું નથી. સર્વ યુગોમા તેમજ સર્વ દેશોમા સ્થપાએલા દરેક રાજ્યનું મૂળ મોટે ભાગે દેશીય, એટલે જાતિય અથવા ગૃહીય હોવાનું આપણે જોતા આવ્યા છીએ. ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે રાજ્યધારણુ હજી જાતિય ધોરણ ઉપર, એટલે, પ્રાથમિક, સ્વાભાવિક તથા વ્યાવહારિક ધોરણ ઉપર રચાયું છે, કે બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવવામા આવેલા વિચારને, સિદ્ધાંતને, જાણીબુજીને મેળવેલા અનુભવ તથા કરેલા પ્રયોગને પરિણામે રચાયું છે. રાજ અને પ્રજા વચ્ચે થએલી કળકલાત ઉપર રાજ્ય રચાયું હોય એમ ધારવામા આવે અને રાજને પ્રજાના નોકર તરીકે ગણવામા આવે અને પરદેશીઓને પણ નગરજનના જેવાજ રાજદારી હક્કો આપવામા આવે તો તેની સ્થિતિમા રાજ્યધારણુ પ્રગતિને માર્ગે ધણી ઉંચી પંક્તિએ પહોંચેલું ગણી શકાય. વળી ખુલ્લી રીતે અથવા ચીટીથી મત લેવાની દરખાસ્ત, તથા ઠરાવ કરવાની અને કાયદા ધરવાની તથા રાજ્યને સગતા કામકાજ ખાખત વિચાર અલાવવાની રીતમા કાયદા તથા નિયમ અનુસાર વર્તવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પણ આ સ્થિતિનું અનેક રીતે સ્પષ્ટ થાય છે.

પોત પોતાના રાજ્યધારણુ ઉપરથી દરેક રાજદારી સમાજ સ્પષ્ટ રીતે પરખાઈ ખાવતો અને તેની કૃત્રિમ જાતો બધાઈ જતી આથી ખરી અને કૃત્રિમ રીતે જાંધાએલી જાતો વચ્ચેનો, દેશીય અને રાજદારી જોત વચ્ચેનો તફાવત ગોઠવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મહા-ભારતમા ઠરવામા આવેલાં કૃત્રિમ અને અધિક લોકોના વર્ણન ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થઈ શકે કે માત્ર મૂળ ખરી પ્રજા

હતી. પરંતુ ‘રાજ્ય (ચુંટી કહાયએવા રાજ્ય)નો દેશ’, રાજ્ય જનપદ, ખુદ્દી રીતે રાજદારી કારણે બંધાયેલી જાત અથવા સમાજ હતી; એના વિશિષ્ટ રાજ્ય-ધારણને જોઈ એ દસ્તીમાં આવી હતી. એવુંજ મહારાજ-જનપદની બાબતમાં હતું. આવા પ્રસંગમાં જનપદ રાજદારી મૂળ અંક તરીકે, કદાચ શહેર-સંસ્થાન તરીકે હોય છે. એજ પ્રમાણે ગણિક તથા બોજ વોટ પોત પોતાના રાજ્ય-ધારણને લઈને વિવિધ જાતમાં બંધાયેલા હતા. બીજી તરફ કંઈ કોઈ મૂળ વિવિધ પ્રગત તરીકે હશે. [પર્વતલિએ વાપરેલી કઠ જાતીય: સંઘા ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં હકક નથી. એમ છતાં જાતિ ગણેલા હશે. ગણ-ગણતરી જન્મ થવાથી સ્વાધીન વ્યક્તિને નાગરીકત્વના મમાન હકક મળતા એમ ધારવામાં આવતું. આ પ્રમાણે કંઈ-જાતીય અને કંઈ-દેશીય એ સંઘા ઉપરથી માત્ર એટલુંજ મૂલ્યન થાય કે તે ‘કંઈ દેશમાં જન્મેલા માણસો,’ તથા ‘કંઈ-દેશના માણસો’ એમ દર્શાવના અનુક્રમે વપરાતી, અને કંઈ-દેશ તથા કંઈ-રાજ્ય એ ન.નો કંઈ નામના કોઈ રાજદારી મૂળ પુરુષનાં નામ ઉપરથી પડેલા. પર્વતલિએ આપેલા બીજા દાખલાથી આ અનુમાનને દેશ મળે છે, જેમકે, કરક-જાતીય, કરક-દેશીય, સોંપ-જાતીય સોંપ-દેશીય, સોંપ અને કરક બન્ને કાંઈ જાતના નહિ પણ સ્થળના નામો હતા. કોઈ નદીના નામ ઉપરથી કરક નામ રચાયેલું જણાય છે, જેમકે, વારણ-કર (કરની પેલીમેનો પ્રાત). અહીં તેમજ પાણિનના નુન ૬. ૩. ૪૧ માં જાતિ શબ્દ જન્મના અર્થમાં અને નદિ કે વર્ણ અથવા રાષ્ટ્રના અર્થમાં વપરાયેલા લાગે છે.] એમ જનાં ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચેલી રાજ્ય-ધારણની ઘટના અનુસાર કેંઈ સમાજ મૂળ એજ જાતિ તરીકે બંધાયેલ હોય અને તેણે પોતાના અસત્ત બંધારણના અવગેરે હજી જાગતી રાખ્યા હોય જનાં તે કોઈ પ્રગતિમય રાજ્ય-ધારણનો રીકાર કરે એમાં કંઈ અસંગત જણાતું નથી. પણ આ સંગત પ્રગતસત્તાકે રાજ્યોને જાતિય સંસ્થા અથવા

‘ જાતિય પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ’ કહેના એ સ્થાપિત પ્રમાણનું ઉદ્ધર્વન કરવા બરાબર થય. પ્રાચીન રોમ અને ગ્રીસમાંનું દરેક સંસ્થાન દરેક રીતે કરેલા પ્રત્યક્ષરણને અને ‘ જાતિય ’ ધોરણે રચાએલું જણાય છે, છતાં ઘાઈ પણ રાજમંધારણનો ઇનિડાસકર રોમ અને ગ્રીસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને જાતિય પદના કંઠરાનો વિચાર પણ કરશે નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઉદયના સમયની સમાલોચના.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેક ઐતરેય બ્રાહ્મણના સમયમાં હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો એકલા અસ્તિત્વમાંજ નહિ પણ સાથે સમૃદ્ધ હોવાનું માન્ય પડે છે. પ્રાચીન યુગના હિંદુ સોક્રોએ લુદા લુદા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ રાજમંધારણો વિકસાવ્યાં હતાં અને દરેક પ્રકારનાં મંધારણ માટે અભિયેકની ખાસ રીતની યોજના કરી હતી. જૈનગ્રંથ બ્રાહ્મણ રચાયું તે અમાઉ કેટલાક સેકા સુધી રાજ્ય ચલાવવાનાં આ પદ્ધતિના પ્રયોગો તેઓએ ચલાવ્યા હશે. હમણા આ વૈદિક મંથની રચ્યા સ.વ આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ ની માનવામાં આવે છે. એના અંત ભાગમાં પરિલિપ રાગના પુત્ર જન્મેજન્ય માટે ઉદ્દેશ્ય આવનો હોવાથી એ સમયે એ રાગની માદિતી એના કાંને યર્ષ હશે. ઉત્તર કુર સોક્રોના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ધણા પ્રાચીન કાળમાં રચાયેલું મૂલ્ય યાય છે. જાણતા વૈદિક સાદિત્વમાં ઉત્તર કુર શ્રેષ્ઠને શ્રેષ્ઠ પૌરાણિક દેશનાં વમતી પૌરાણિક પ્રજા તરીકે શ્રેષ્ઠતામાં આવી છે, પરંતુ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ તેમ જૈનગ્રંથ બ્રાહ્મણમાં તેમની ગનના ઐનિડાસક સમાજ તરીકે યર્ષ છે. જૈનગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા

દક્ષિણના આર્થ દિંદુસ્તાનના મોટા ભાગમાં પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યબંધા-
રણો દેવાઈ રહ્યાં હતાં. માત્ર મધ્યદેશમાં રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો
હતો. કુર્-પ્રદેશ (દીલ્લી પ્રાંત) થી અલ્લાગાદ સુધીનો પ્રદેશ અને
મંગા જમના વચ્ચેનો દોઆબ મધ્યદેશ ગણાતો હતો. [અર્દોની
રાજસત્તા કુર્, પંચાલ, ઉચિનર અને વશ નામે ઓળખાતી એમ
ચૈતરેય કહે છે.] મગધમાં અથવા તેની આસપાસના મુક્તકમાં
મધ્યમિંદુ આવે એવા વધારે પૂર્વમાંના પ્રાચી પ્રદેશમાં, આ
બ્રાહ્મણમાંની માદિતી પ્રમાણે, સામ્રાજ્યને નામે ઓળખાતું બંધારણ
પ્રચલિત હતું. સામ્રાજ્યનો અક્ષર્ય અર્થ ‘ ટેટલીક રાજસત્તાઓનો
સનદ, ’ એટલે, સર્વોપરી અંગભૂતની આસપાસ વોટગાઈ રહેલાં
સંયુક્ત રાજ્યો, એવો થાય છે. દોઆબ અને મગધ સિવાયનો આખો
દેશ પ્રજ્ઞસત્તા ભોગવતો હતો. પાલિગ્રંથનાં પ્રમાણે ઉપરથી જણાય
છે તેમ, બુદ્ધના સમયમાં પણ સગભગ આવીજ ગિયતિ ચાલુ રહી
હતી. એ યુગમાં અવદાન શનકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આર્થ દિંદુસ્તા-
નમાંનાં રાજ્યોના આ પ્રમાણે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા: ‘ ગણ
અમલને આધીન હોય એવાં ’ અથવા પ્રજ્ઞસત્તાક, અને ‘ રાજના
અમલને આધીન હોય એવા ’ અથવા રાજસત્તાવાળા. સારી પેઠે
જાણમાં આવેલી અંરકૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે આ અનુક્રમમાં પ્રજ્ઞસત્તાક
અમલવાળા દેગો પ્રથમ મુક્તએણ છે તે ઉપરથી એવું અનુમાન
કદાહી શકાય કે એવા દેશોની સંખ્યા ઘણી ભારે હોવી જોઈએ.

સિકંદરના સમય સુધી ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા નૈઋત્ય તરફના
દેશો મુખ્યત્વે કરીને પ્રજ્ઞસત્તાક અમલ ભોગવતા હતા. આ ઉપરથી
ચંદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આ અમલ આસરે હજાર વર્ષ થયાં
હરતીમાં હતો એમ સેખી શકાય.

દિંદુ પ્રજ્ઞસત્તાક અમલ આ યુગમાં સૈાથી વિશેષ પ્રમ.ણમાં
સમૃદ્ધ તથા આગાદ હતો. રાષ્ટ્રાય સમૃદ્ધીને માટે ઉત્તર-કુર્ લોકોની
ખ્યાતિ વિશેષ દેવાઈ હતી. વિદ્યામાં મદ્ર અને કંઠ લોકોએ, સૈામાં

શુદ્ધક અને માથવ લોકોએ, રાજદારી વિષયોને લગતા કદાપણ તથા બહાદુરીથી મેળવેલી સ્વાધીનતામાં વૃષ્ટિ તથા અન્ધક લોકોએ, સત્તામાં ગર્જિ લોકોએ, જ્ઞાન અને સમાનતાના નવજ્ઞાનમાં તથા દક્ષક વર્ણના લોકોના ઉદ્ધારની બાબતમાં શક્ય તથા તેમની પાડોસના લોકોએ આ આખા સમય દરમિયાન આર્ય હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવન તથા રાષ્ટ્રીય વાડમય ઉપર ન જુસાય એવી જાપ પાડી છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ગ્રીક ગ્રંથકારો કહે છે કે ચંદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસ પાસેથી આરાત્રો-શિઆ તથા એરિઆના પ્રાંતો જીતી લીધા હતા. અશોક પોતાના શીલાલેખોમાં એન્ટિઓકસ પોતાનો પાડોશી હોવાનું જણાવે છે. એ એન્ટિઓકસના તાબામાં સીરિઆ અને ધરન હતા. આ પ્રમાણે મૌર્ય સામ્રાજ્યની હદ વાયવ્ય દિશામાં ધરાન સુધી અને દક્ષિણમાં તામીલ દેશ સુધી પહોંચી હતી. આ પ્રચંડ રાજસત્તાની યોજના હેઠળ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની થી સ્થિતિ યર્ષ એ સમજવા માટે આપણે પ્રથમ એ રાજ્યોની બાબતમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યની રાજનીતિ કેની હતી તેની તપાન લઈશું. આ રાજનીતિ માટે ક્રાંટિસ હેઠળ પ્રમાણે નિવેદન કરે છે —

‘ મંદ ઉપર વિજય મેળવ્યો એ સફળાવને ધારણે નેત્રી કરવા તથા નીનક સદાય આપવા કરતાં વધારે ઈષ્ટ છે. જેઓ (સંધમાં) જોગએલા દેશ તેમની બાબતમાં ધનની મદાય આપવાની તથા તેમની માથે તુલેદ જાળવવાની રાજનીતિ અમલમાં મુકીને લેખએ, કેમકે તેઓ અજીત છે. જેઓ ગૈકમાં જોગએલા હોય નહિ તેમને

તેમનામાં બેદ પડતી તથા લરકર પડે હતી તેવાં જોઈએ. આ પછી તેમનામાં કેવી રીતે બેદ પડાવશે તેની વિગત આપી છે અને અતે જલ્લાયવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રમાણે રાજસત્તાધિકારીએ (અકરાએ) સંઘ તરફ વર્તવું, વગેરે.

બીજી રીતે કહીએ તો, જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો બગવાન હતાં અને સંઘમાં જોડાએલાં હતાં (અને તે કારણે તેમના ઉપર વિગ્ન્ય મેળવવાનું મુશ્કેલ હતું) તેમને માનપૂર્વક રહેવા દેવાં એવી મૌર્ય રાજનીતિ હતી. જે રાજ્યો છૂટાં છવાયાં પડેલા હોય તેમને તેમની પ્રજામાં બેદ ઉત્પન્ન કરી નબળા પાડવાના તથા આખરે બગાડેરીયા તેમને હતી લેવાનાં હતાં.

પ્રત્યક્ષ રીતે અર્ચસામ્ર રચાયું ત્યારે આવા ધણાં છૂટાં છૂટાં રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યની સત્તા હેઠળ આવી ગયા હતાં. સંયુક્ત પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સ્થિતિ તેમના જોર ઉપર અવલંબી રહેતી. કારણ એનાંના દેટલાંક પ્રત્યે તેઓ સમાન પદવી ભોગવતાં હોય એવી રીતે વર્તવામાં આવતું, ત્યારે ખીલ્લોને નાણાંની મદદ આપી મેળવી લેવામાં આવતાં, અને તેમની પાસેથી સૈનિક મદદ મેળવવાની આશા રખાતી; કારણ શુદ્ધ મિત્રલાભના બદલામાં તેમની પાસેથી સૈન્ય મેળવવાની સરત અખ્યાહાર રહેતી. આ રાજનીતિને પરિણામે વિગ્ન્ય બગવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મૌર્ય સામ્રાજ્યવાદના અંતર્ધોન પછી દસ્તીમાં હતાં, પરંતુ વધારે નબળાં રાજ્યો તેના તાપમાં દબાઈ ગયાં હતા. કુદ્રક, માત્રવ અને વૃજિ રાજ્યો કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયોમાં મર્જોપરી સત્તા ભોગવતાં અને આબાદ સ્થિતિમાં હોવાનું જલ્લાયવામાં આવ્યું છે. એ રાજ્યો સંઘમાં જોડાએલાં હોવાથી અવગત પામ્યાં હતા, અને એજ કારણે પતંજલિના સમયમાં ખારવેલની સામા સાથે રહી લડેલાં રાષ્ટ્રિક તથા બોજક રાજ્યો પણ ટકી ગયાં હતાં.

કૌટિલ્ય તથા સિકંદર બાદશાહના સમયના 'રાજ્ય'ધારણના દૃષ્ટિકોણને કાગતી નિમિત્ત રીતે બહુમા આવેલી હકીકતોની દૃષ્ટિએ

એક બામતમાં અશોકના શિક્ષાલેખોનો અર્થ વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ. અશોકે એ શિક્ષાલેખોનાં નિર્દિષ્ટ કરેલી ઘણી રાજદારી સમાજનું સ્વરૂપ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને ઘોરણે ઘડાએલું હોવાનું આપણે સ્વીકારવું જોઈએ.

શિક્ષાલેખોની શ્રેણી, વિભાગ ૫ માં અશોક રૂઝા પ્રમાણેનાં રાજ્યો ગણાવે છે:—

(૧) ચેન, (૨) કમ્બોજ, (૩) ગાન્ધાર, (૪) રાષ્ટ્રિક, (૫) પિત્તિનિક, (૬) અને ખીજ અપરાન્ત. (ગરનાર પાઠભેદ).

કાલસિની આવૃત્તિમાં માત્ર (૧), (૨) અને (૩) નાં નામો આપ્યા પછી ‘અને ખીજ અપરાન્ત’ એટલા શબ્દો ઉમેર્યા છે. તાત્પર્ય એ જ કે અશોક સઘળાં રાજ્યોને, એટલે ઉપરનાં (૧) થી (૫) સુધીનાં રાજ્યોને અપરાન્ત કહે છે.

આથી ઉલટું શિક્ષાલેખોની શ્રેણી ૧૩ માં હેઠળ પ્રમાણે દર્શાવેલ છે:—

(૧) ચેન, (૨) કમ્બોજ, (૩) નાભક તથા નાભ-પંક્તિ, (૪) ભોજ, (૫) પિત્તિનિક, (૬) આંધ્ર અને પુલિન્દ.

અહીં અપરાન્ત શબ્દને બદલે ક્ષેત્ર રાજવિષયમ્હ એટલે ‘અહીં રાજવિષયોમાં’ એવા શબ્દો આવે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઉપરના ૨, ૪ તથા ૫ માં રાજ્ય વિનાનાં રાજ્યખંધારણ હતાં. આથી જો પ્રશ્ન ઉપરિચત થાય છે. અશોકના સામ્રાજ્યની યોજનામાં ખંધારણની દૃષ્ટિએ આ રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી? આ સમૂહમાંની કમ્બોજ, રાષ્ટ્રિક-ભોજ અને પિત્તિનિક એટલી તથાજ પ્રજાસત્તાક સમાજ હતી? આ સવાલોના જવાબો માટે શિક્ષાલેખોની સમાલોચના કરવાની જરૂર છે.

અહીં અપરાન્ત તથા રાજવિષય શા અર્થમાં વપરાયા છે? અશોકનાં આચોપત્રમાં અન્ત એ શબ્દ ‘પાડોસી’ (એટલે પાડોસનાં રાજ્યો)

એ અર્થમાં વપરાયો છે. એ ઉપરથી અપરાન્ત ના અક્ષરશઃ અર્થ એ થઈ શકે: (૧) ‘પશ્ચિમ તરફના પાડોસી,’ અથવા (૨) ‘વધારે પડવાડાના પાડોસી’—પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપરના રાજ્યો, અથવા દેશના અંદરના ભાગમાંના રાજ્યો. આજેમાંના બીજા અર્થમાં અપરાન્ત શબ્દ આપણે કદાચ નો નો અર્થ એટલેજ થાય કે દેશનો પશ્ચિમ તરફનો છેડો અથવા અરહદ, એટલે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન. ભોજ, રાષ્ટ્રિક અને કદાચ પિત્તનિક અપરાન્તને નામે ઓળખાતા દેશના અથવા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં હતા એ નાટે શક નથી. પરંતુ ગમે તેટલી છૂટ લેવા છતાં પણ ચોન તથા કમ્બોજ લોકો આધ્યાનિસ્તાનમાં વસતા હોવાને કારણે તેમને પશ્ચિમમાં વસના લોકોના અર્થમાં અપરાન્ત કહી શકાય નહિ. પ્રાચીન હિંદી ગદ્યમાં એ પ્રદેશને હમેશા ‘ઉત્તર પ્રદેશ’ કહ્યો છે. તેમજ ગાન્ધાર પોકોની પણ મળુના પશ્ચિમમાં વસતા લોકોમાં થઈ શકે નહિ, કેમકે તેઓ હમેશા ઉત્તર (હદોશ્વા, રત્તરાવણ) માં વસતા લોકો તરીકે મળ્યા હતા. આથી આપણને ‘પશ્ચિમમાં વસતા લોકો’ એ અર્થ છોટી દેવા પડે છે.

વળી શિલાલેખોની ટ્રેસિ ૧૩ માં તેઓના સંબંધમાં ‘અર્ધો’ શબ્દ મુકાયો છે. એનો અર્થ મૌર્ય સામ્રાજ્યની સરહદની અંદરનાં અને નહિ કે તેની બહારના અન્ત, જેવા કે એન્ટિઓક, ચોલ વગેરે એવા થાય છે. અપરાન્તનો પ્રથમ અર્થ અસ્વીકાર્ય હોવાથી આપણે એનો બીજો અર્થ, એટલે ‘અંદરનાં રાજ્યો,’ એ અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ. આ અર્થ ટ્રેસિ ૧૩ માંના ‘અર્ધો’ શબ્દ સાથે મળેલા આવે છે.

હવે આપણે રાજવિષયની સમાલોચના કરીએ. અશોક પોતાના મુક્તકો માટે ઉદ્દેશ્ય કરતાં હમેશાં ‘મારૂં સાર્વભૌમ રાજ્ય’ એમ કહે છે. આથી એના દેશને ‘શાહી દેશો’ કહેવા એ સારી રીતે જાણમાં આવેલા એના શબ્દપ્રયોગનું ઉદ્દેશ્ય કરવા અસંભવ થાય. જો એને આવોજ

અર્થ કરવો હતો તો એ 'મારા દેશો,' 'મારા વિષય' અને નહિ કે 'રાજવિષય' એમ લખતે. વિશેષતા, એના દેશો અથવા પ્રાંતો માટે ઉલ્લેખ કરવાનો એને પ્રસંગ નથી, કેમકે એણે એજ વાક્યમાં અત્યાર પહેલાં 'મારા આખા સાર્વભૌમ રાજ્યમાં' એ શબ્દપ્રયોગ વાપર્યો છે. અહીં રાજવિષય વિભાગ ૫ માંના અપરાન્તને મળતો આવે છે. રાજવિષયનો અર્થ શહેનશાહતમાં રાજકરતા (અથવા સર્વોપરી સત્તાવાળા) દેશો અથવા (પ્રાંતો) એવો કરવો જોઈએ. 'અંદરના પાંડેસીઓ' અને રાજકરતા વિષય એ બન્નેનો અર્થ સમાન છે.

આ સમૂહમાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો, એટલે અશોકના 'રાજકરતા વિષય' અથવા સાંત્રાજ્યના પાંડેસીઓ (અપરાન્ત)ની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમની સાથે સાર્વભૌમ રાજ્ય એ સુલેહ રાખી તથા તેમને નાણાંની મદદ કરી પોતાની રાજનીતિ ટકાવી રાખવાની હતી. સાર્વભૌમ રાજ્યના મુલકની દૃઢમાં તેઓ સ્વરાજ ભોગવતાં રાજ્યો હતાં. અલખત ઉપરની યાદીમાં એવા સ્થળો રાજ્યો ગણવામાં આવ્યા નથી; અશોકે જે 'રાજકરતા વિષય' બૌદ્ધ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેનાંજ નામોનો નિર્દેશ કરે છે. એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે અશોક બોજ લોકો ઉપર જેટલી ક્રોધ મેળવી શક્યો હતો તેટલી રાષ્ટ્રિક લોકો ઉપર મેળવી શક્યો નહોતો, કારણકે ધર્મ સિંધાત સ્વીકારવાને ઉત્તેજાર હતાં એવાં સ્થળોમાં વિભાગ ૧૩માં એ બોજ લોકોને ગણે છે, અને રાષ્ટ્રિક યોગેની વિભાગ ૫ માં જે સ્થળોએ એના ધર્મ દૂતો કામ કરી રહ્યા હતા તે સ્થળોમાં ગણના કરે છે.

ગાન્ધાર લોકો પોતાની અસલ રાજધાની તક્ષશિલામાંથી સિકંદરના સમય અગાઉ નીકળી ગયા હતા. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૬ માં તેઓ રાજસત્તાના અમલ હેઠળ હતા, અને મહાન પોરસનો ભત્રિજો બુધન પોરસ એમના ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ નજીક અરસામાં આ લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ ભોગવતા હોવાનાં પ્રમાણો મળી આવ્યાં

છે, છતાં આ પ્રસંગે એમનાં રાજ્યધારણા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. શિલાલેખોની શ્રેણી ૧૩ માં ગાન્ધારને બદલે 'નાભક તથા નાભ-પંક્તિઓ'નું નામ મુકાયું છે. આ લોકો કદાચ ગાન્ધારના પાટોસીઓ હોય અથવા તેમના કેઈ પેટા વિભાગમાંના હોય. અગ્ર-શ્રેણીઓ તથા ત્રણ યોધેય અથવા ત્રણ શાસકપુત્રાદિયોની પેઠે નાભ-પંક્તિ એટલે નાભ લોકોનો સંઘ હોય. અગ્રોકના શિલાલેખોની એક આવૃત્તિમાં તેઓને નાભિતિન એટલે કદાચ ત્રણ નાભ કહ્યા છે.

આપાર સુધી નાભક લોકોની ખાખખા ચોક્કસ હકીકત મળી નથી. પાણિનિના સૂત્ર ૪. ૧. ૧૧૨ ઉપરના ગણપાઠમાં નભાક નામ આવે છે. એની અમ્રાદીનો નિયમ પ્રગ્નસત્તાક નામો ઉપરના સાધિત શબ્દોને લગતો છે, અને તે પછીનો નદીના નામો ઉપરના સાધિત શબ્દોને લગતો છે. પાણિનિના એ સૂત્ર ઉપર વિવેચન કરતા ગણપાઠ 'શિવ અને ખીમ્મ' એવા મથાળા હેઠળ જે યાદી અથવા સમૂહ આપે છે તેમાં ઋષિઓ તથા કુટુંબના મૂલ્ય પુરોના નામો (જેવાં કે કુટુંબ, દ્રાહ્મ, વગેરે), રાજકરણના વંશજોનાં નામો (જેવાં કે, દેહ્ય), નદીઓના નામો, (ગંગા, વિપાશ) તેમજ અસંખ્ય નદિ જળમય આવેલાં વિશેષ નામો આપવામાં આવ્યા છે. પિટક, ત્રિકશાકની સાથે સાથે નભાક અને ત્રિર્ણ-નાભના નામો આવે છે. ત્રિર્ણ-નાભ લોકોનું નામ રાજન્ય, આલુનાયન વગેરેના પ્રગ્નસત્તાક સમૂહમાં પણ દેખાય છે. કદાચ નાભક એ નાભ લોકો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલી રાષ્ટ્રિય ઉપાધી હોય. નાભ-પંક્તિઓના બંધારણમાં રાગને રચાવ નહોતું એ પ્રત્યક્ષ છે, અને કદાચ તેઓ અને ત્રિર્ણ-નાભ, એટલે, 'ઉનના' દેરાના નામ એકજ હોય. ગાન્ધાર દેશ એના ઉન નામે વખણાયેલું હતું.

પુલિન્દ લોકોનું રાજ્યધારણું જેવું હતું તે જોઈએ. તેઓ દ્રાવિડ કુળના હતા અને રાષ્ટ્રિક તથા બોજ લોકોની પાંડોમમાં વસતા હતા. સામાન્ય રીતે દ્રાવિડ લોકોનું બંધારણ રાજસત્તાને ધોરણે ઘડાયું. એટલેય કારણે જ્યાંયે છે કે હિન્દુઓ જ્યારે અનુરોની જોડે લડતા

હતા ત્યારે અસુરોના રાજ્યધારણ ઉપરથી તેમણે રાજસત્તાની સંસ્થાનું અનુકરણ કર્યું હતું. ત્યારે શુ પુલિન્દ લોકોએ પોતાના પાંડાસીઓના આર્ય સમયના દષ્ટાંતનું અનુકરણ કર્યું હતું? અશોક આ સમૂહમાંના ટોચને પણ ગજ કહેતો નથી, પણ ‘રાજકરતા દેશ’ અથવા પ્રાતજ કહે છે. કાશિકા તથા ગુદન સંહિતાના પ્રમાણો ઉપરથી એવું ચોક્કસ દૂર છે કે પુલિન્દ લોકોનો ગણ હતો.

આન્દ્ર લોકોની આગમના આ પ્રશ્ન વધારે વિકટ જણાય છે. તેઓને લગતી હકીકતનું સમર્થન થાય એવા કદપિણુ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી. જે જમાના ઉપર ચંદ્રગુપ્તના સમયમા આન્દ્ર લોકોનું મહારાજ્ય હતું અને તેની સત્તા માત્ર મગધથી ઉતરતી પકિતની હતી. પણ અંગાકના અમલ દરમિયાન આપણે તેમને અશોકના સામ્રાજ્યની હદમા આવેલા ‘રાજકરતા દેશ’ તરીકે જોઈએ છીએ. એમ લાગે લાગે છે કે અશોકના પિતા બિન્દુસારના અમલ દરમિયાન આન્દ્ર સત્તા તોડવામા આવી હોય, કારણ હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય સાધવામા એના પિતા ચંદ્રગુપ્તની રાજનીતિનું પ્રગંસનીય રીતે એણે અનુકરણ કર્યાનું કહેવાય છે. ‘પૂર્વ અને પશ્ચિમ મહાસાગરોની વચ્ચમા’ એણે સોળ રાજ્યોને પોતાના મુલક સાથે જોડી દીધાં હતા એમ કહેવામા આવે છે. આ સમગ્રો પ્રદેશ દક્ષિણ દખણનો હશે, કેમકે તેની ઉત્તરે આવેલો સધળો મુલક ચંદ્રગુપ્તના તાબામા આવી ગયો હતો. વિજય મળતા માર્ય રાજનીતિય પુરોગાએ (આ સમયે કેટલિય દેશાત હતો એમ જણાય છે) આન્દ્રના રાજકુટુંબને દૂર કર્યું હોય, અને કદાચ તેમના મનનું સમાધાન કરવા તેમને ટોચ મંથ રાજ્યધારણ અનુસાર સ્વરાજ ભોગવવા દીધું હોય.

એટલું તો જાણમા આવ્યું છે કે આઠમાના ૭ રાજવિપયે પ્રગસત્તાક રાજ અનુભવતા હતા. બાકીના જેમાંના પુલિન્દ લોકોના ધંધારણ માટે જાણે જ કંઈ શક દલીલ હોય. આથી આ સમૂહમાના

ખાપી હોવા આન્ન લોટી વિશે સાચી મળજ રીતે અનુમાન દોરી શકાય કે અશોકના સામ્રાજ્યના વર્તુળમાં રાજા વિનાના બંધાગણ અન્યથા એમનું ગજ ચાલતું હતું.

અશોકના યવન લોટી ખાખત નિશ્ચિત દકીકત મેળવવાનું આવસ્યક છે. એ મળનાં અનાયામે ભારે તકસારનો અંત આવી જાય એમ છે. અશોકના યોન લોટી, એટલે રાજવિષય યોન લોટી માર્ક નામ્રાજ્યની હદમાં વસતા હતા. અશોકના લેખોમાં ‘ યોન તથા કમ્બોજ ’ એમ એ બેને સાથે બતાવ્યા છે. પણ મનુ ‘ કમ્બોજ તથા યવન ’ એ બેને સાથે બતાવે છે. આ યવન લોટી કમ્બોજ લોટીના મુદ્રાની પામેના પ્રદેશમાં રહેતા એ ખાખત કંઈ સંશય નથી.

આ કમ્બોજ લોટી કાચુવ નદી (હમણાની કમ્બોહ) ઉપર વસતા લોટીને સર્વ ખાખતમાં મળતા આવતા એમ પુરવાર થયું છે. જો એમ હોય તો આ યવન લોટી ક્યા વમતા ? તેઓ કાચુકી લોટીના પાટીસી હતા, અને તેથી તેઓ કાચુવ નદી ઉપર અથવા તેની નજીકમાં વસતા હોવા જોઈએ. અશોકના જાણીયા પ્રમાણે તેઓ ન્વારાણ્ય ભોગવતા હતા, અને મનુના જોવા મુજબ તેઓ આર્ય લોટીની પાટીસમાં એટલા સાંખા કાળ મુઠ્ઠી વરયા હતા કે તેઓ ‘ રાજકરતા લોટી ’ (ક્ષત્રિય જાતિય) હોવા જતા તેઓ પનિત જાતની રિયતિમાં હોય એમ મળનામાં કંઈ દરકત નથી. મહાભારત મા જાણીયા પ્રમાણે તેઓ ગજ ભોગવતા બંધ પડ્યા હતા, અને કમ્બોજ અને ખીજા લોટીની માફક દિંદુ રાજાઓના આશ્રય હેઠળ રહેતા હતા (સાતિપર્વ, ૬૫, ૧૩-૧૫). આ સધળી દકીકતો એકજ પરિસ્થિતિના મંત્રબંધમાં છે. આ યવન લોટી ક્રોનમસ પર્યતમાં મહાન સિકંદરે વસાવેલા એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ ગહેરમાં વસતા હોવાનું ધારી શકાય એમ નથી. આ શહેરમાં કદાપિ સ્વારાણ્ય રયપાયુ હોય એમ જાણમાં નથી, અને ગર્હોથી સ્વદેશ પાઠા કરવા માટે આતુર થએલા મે સીડોનીઆના અપંગ સિયાઇઓની સંખ્યા વધી નાની હતી એટલે

તેઓ ત્યાં વસ્યા નહોય, પણ સિકંદરના મરણ બાદ તરતજ પોતાને દેશ નીકળી ગયા હોય. એથી હિલકું કુબા અથવા કાબુલ નદી ઉપક્રોઈ ગ્રીક સમાજ વસતી હોવા બાબતના સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપણને ઉપલબ્ધ છે. સિકંદરની સ્વારી પહેલા લાખા કાળથી એ સમાજ ત્યાં વસતી હતી. આ બાબતની કંઈ નોંધ લેવામા આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક છે. (આથી અન્ય બાબતો ઉપરાંત, પાણિનિમા આવેલા વ્યવનાતીના નિર્દેશ ઉપરથી ઉપસ્થિત થતા કાલક્રમને લગતા ગુંથવલુભયો પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.)

કાબુલ-વચન લોકોએ સિકંદરના રાજ્યમય દરમિયાન હિંદુ-સ્થાનમાંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યને ધોરણે પોતાનાં નગર-રાજ્યનું બંધારણ રચ્યું હતું. આ દક્રીકત અશોકના રાજવિધાનનાં વર્ણન માથે સર્વ રીતે બંધાયેલી આવે છે. કદાચ આ લોકો પરસો-ગ્રીક (Perso-Greek)-ગ્રીક અથવા આયોનિયન હોય, અને ઇરાની સામ્રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા હેઠળ પોતાના દેશમાંથી અદાં આવી વસ્યા હશે. તેમનાં 'શહેરનું' નામ નીસ (Nysa) છે એજ તેમનો ઇરાની લોકો સાથેનો સંબંધ હોવા બાબતનું મજબૂત પ્રમાણ છે. તેઓ હિંદુ થઈ ગયા હતા; સિકંદરની સાથે આવેલા લોકોએ પ્રથમ તેમને હિંદુસ્થાનના લોકો તરીકે માન્યા હતા. મેસીડોનીઆના અંધકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે નીસિયન લોકો પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો દાવો કરતા. તેઓને ગ્રીક દેવોની તેમ જ ગ્રીસની પૌરાણિક દક્રીકત તથા પરંપરાની પૂર્ણ માહિતી હતી.

તેઓના રાજ્યની થટના શિષ્ટજન સત્તાક રાજ્યને ધોરણે રચાઈ હતી, અને તેમના પ્રમુખને અકૌલિ કહેતા. આ શબ્દ કાબુલ નદી ખાટેના વૈદિક નામ કુલા ઉપરથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. એનો અર્થ કુભા (આ-કૌભિ) નદી પાસેના લોકોનો (નેતા) એવો થાય છે. અકૌલિ લોકોએ પોતે અસલ ગ્રીક હોવાનો કદેશો દાવો સિકંદરના સૌજાતીઓએ સ્વીકારવાથી અને તે બાબત તેમની ખાતરી

યવાથી તેઓએ દસ દિવસ એમની સાથે ખોસની રીત પ્રમાણે આનંદ ઉત્સવ તથા રમતગમતમાં ગાળ્યા હતા. અકોભિ લોકો મીઠા લોદા-માંથી ઉતરી આવ્યા નહોત તેઓ ખોસની પારાણિક બાબતો વિશેની પોતાની આવી ઘણી માહિતી દર્શાવી સમ્યા નહોત, તેમજ એમના જાતિય સંબંધ વિશે મેસીડોનીઅન લોદોની ખાતરી કરી શક્યા નહોત.

મનુ અને મદાભારતે યવન, કમ્બોજ, અન્દ્ર તથા પુલિન્દ લોદોની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ લોદોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા ચોડાજ સમયમાં ગુમાવી હતી, અને તેમ યતાં તેમની સામાજિક સ્વતંત્રતા અદ્યય ધર્મ બ્રાહ્મણ પાદની અસર હેઠળ કંઈક માનભંગ થએલા લોકો જેવા તેઓ ધર્મ રચ્યા હતા, કેમકે કોઇ પણ હિંદુ માણસગતનાં બધારણોની નિરીક્ષા માત્ર જાતિની દૃષ્ટિએ કરી શકે છે. આનુ પરિણામ એ આનુ' કે આ જાતો હિંદુ રાજકરતાઓના અમલ હેઠળ માનભંગ થએલી બાતોની ક્રિયાતિએ ઉતરી પડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું

શુન્ગ સમયનાં તથા ત્યાર પછીનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો.

મોર્ચ સામ્રાજ્યની રાજનીતિમાંથી બચી ગએલાં પ્રાચીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાંના કેટલાંક શુન્ગ યુગમાં અસ્તિત્વમાં હોવાનું જણાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ રાજ્યો ઘણે મોટે ભાગે બગવાન સંધ જેવા હતા. એમ જતાં એ યુગમાં કેટલાક છૂટાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતાં. એમના સિદ્ધા ઉપરથી જણાય છે તેમ આમાંના ઘણાં રાજ્યો નવાં રચવામાં હતા. વધારે પ્રાચીન રાજ્યોમાંનાં ઘણા પરાં ફરી આગળ આવતાં અથવા દંડેલીમાં હોવાનું જણાવતું ન હોવાથી

આપણને ૧૧ સંશય એવા અનુમાન ઉપર આવતુ પડે છે કે મૈત્ર્ય સામ્રાજ્યવાદના અમલ હેઠળ તેઓનો નાશ થયો હશે. આ પછી મયુરામા રાજધાની કરી એકેલા ઉત્તર મંડલેશના પગદલી અમલ દરમિયાન આવા રાજ્યોનો નાશ થયો હતો. આ જમલી યોદ્ધાની આ દેશમાની હાજરીને લખને હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના ઇતિહાસમા નવો ફેગદાર થએલો જણાય છે, એટલે વધારે જળવાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોએ ઉત્તરમાથી ખસી જઈ રજપુતાનામા પોતાના મ્યાન કર્યા.

થોડે સમયનું રાજ્ય વધારે પ્રાચીન વર્તમાનુ હતુ એ કોઈક એકના મૈત્ર્ય સામ્રાજ્યનાજ નહિ પરંતુ આ મંડલેશ તથા દુશાનના સપાટામાથી પણ ખતી ગયા હતા. એમણે પાડેલા સિક્કા ઉપરથી તેમજ રિના-લેખમાના એમની વિશ્વના ઉલ્લેખો ઉપરથી તેઓ લાખા કાળ નુવી હતીમા હોવાના પ્રમાણો મળે છે. ઇ. સ. પૂ. બીજા સૈકામા તેઓએ ભારે પ્રમાણમા સૈનિક કીર્તિ મેળવ્યાનુ જણાય છે. આ સમયે શ્વ-દામન તેમને માટે એમ કહે ■ કે “ સધળા ક્ષત્રિયોમા તેઓ વીર પુરુષો હતા એમ તેઓએ પોતાના કૃત્યોથી પુરવાર કરેલુ હોવાથી તેઓ મ્વાભાવિક રીતે મજર જાન્યા હતા ” અને “ તેમને દમાની છતી ચકાય એમ નહોતુ. ”

સમુદ્રગુપ્તના શિલાલેખખંડ (ઇ. સ. પૂ. ચોથી સદી) નુમ સામ્રાજ્ય નો વિસ્તાર થતો અટકવનારા રાજ્યોના સમદમા તેમની ગણના થતી જણાય છે. ભરતપૂર રાજ્યમાથી શોધી કહાડવામા આવેલા અને હુતોલિત ત્રિપિર્મા લખાએલા તેમના એક અપ્રતિમ લેખમા વૈદિય ગણના પ્રમુખની વરણી થતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત નુમ મમથને વગતી હોવાનુ માનવામા આવે છે.

નુ-ગ સમયથી તે ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધી પાડવામા આવેલા તેમના સિક્કા પૂર્વ પંજાબમાથી તેમજ સતલજ અને જમના નદીની વચ્ચેના આખા પ્રદેશ ઉપરથી મળી આવ્યા છે. દોહી અને

કરનારની વચ્ચે આવેલા સોનપત્રના બે સ્થળેથી ધણી મોટી સંખ્યામાં આ મિણાઓ જડ્યા છે.

એમ જણાય છે કે ઇ. પૂ. બીજી સદી અગાઉ તેઓ રજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ તરફ આવી વસ્યા હતા, કારણ અહીંજ રૂદ્રદામન તેમની માથે અથડામણમાં આવ્યો હતો. એના રાજ્યમાં મરૂ આવી જતું હતું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે યૌધેય પ્રદેશ ઘણો વિસ્તીર્ણ હતો. તેઓએ પોતાનું મૂળ સ્થાન કુલાન મુગની શરૂઆતના ભાગમાં છોડ્યાનું જણાય છે.

(શુન્ગ યુગના) તેમના એક જાતના સિક્કા ઉપર તેઓએ આસના દાથીની તથા ગોધાની આકૃતિ પાડેલી છે, અને એ સિક્કો યૌધેયના નામનો (યૌધેયાનામ-ઔધેયનો) પાડેલો છે. બીજી જાતના સિક્કા ઉપર 'રામ' અને મુદ્રના અધિષ્ઠાતા કાર્તિકેય દેવની પ્રતિમા કંઠાડી તેના ઉપર તેનુજ નામ પાડ્યું છે. ખરૂ જોતા આ સિક્કો અર્થમુલ્યક રીતે ગૌરના દેવને મમર્પણ થયો છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ તેમની ઉદ્ધારર્થક પ્રતિમા છે. ત્રીજી જાતના સિક્કા શુદ્ધ બ્રહ્મણને લગતા છે, અને યૌધેય ગણ અથવા યૌધેય લોક સભા (અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) (યૌધેય ગણસ્ય જયઃ ઔધેય ગણુનો જય) ના નામના પાડેલા છે. તેમના નાગરિક સૈનિકનું પ્રતિરૂપ દર્શાવતા ગંબીર ત્રિ ભંગની પેઠે બાલો લઈ ઉભેલા યોદ્ધાની આકૃતિ એ સિક્કા ઉપર છે. ટેટલાક સિક્કા ઉપર દ્વિ (બે) અને ટેટલાક ઉપર ત્રિ (ત્રણ) આવે છે. પનંજશિના ત્રિક શાલકાવનની પેઠે, આ સંજ્ઞાઓ તેમના ગણ વિભાગો દર્શાવવા વાપરવામાં આવી હોય.

યૌધેય લોકોના લેખ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તેમનો પ્રમુખ સુંટી કહાડવામાં આવતો. એ જે દુક્કમ કહાડતો તેમાં એ યૌધેય ગણ તરફથી સુંટાએલા પ્રમુખ (યૌધેય-ગણપુરતકૃત્સ્ય મહારાજ-મહા સેનાપતિ) તરીકે પોતાને માટે નિર્દેશ કરે છે. હોશિયારપુર પ્રાનમાંથી મળી આવેલા લેખો રાજ્યની મુદ્રા અથવા મિણા ઉપરથી ઉતારવામાં

આવ્યા છે કે કેમ એ અષ્ટ સમગ્રતુ નથી. અવગત, મુદ્રા અને સિક્કા ઉપર એકજ પ્રકારના સ્વચ્છ, એટલે મધના લક્ષણ આવે. ગજમંધારણના સમયમા આ વેળોનુ મહત્વ ઘણુ બારે છે. એ મનુષ્ય યૌધેયના તથા એમની મત્રી મહા અથવા કાર્યવાહક સમિતિના નામના છે. એ સમિતિને મંત્રધર કહી છે, એટલે રાજની નીતિ માટેનો અધિકાર જેમને મળે તે હોય તે સમિતિ (યૌધેયાર્નમજય મંત્રપરાણ).

સાતમી સદીની થોડા સમય અગાઉ યૌધેય લોકો ઇતિહાસમાથી અદૃશ્ય થાય છે, કારણુ જ્યારે વરાહ-મિહિર માધ્યાર લોકોની આથે એમની ગણના કરે છે ત્યારે એ એમના મળધમા માત્ર પરપરાથી જાણમા આવેલી ભૌગોલિક નિયતિનુ વર્ણન કરે છે અને એથી એની પામે એમને વિશે દર્શ પણ મજબુત હકીકત નહોતી એમ જણાય છે. ભાવનપુર દરબારની સગદર ઉપર સતતજ નદીના કિનારા ઉપર વસતા જોશિયા ગજપૂતોને પ્રાચીન સમયના યૌધેય લોકોના અર્વાચીન પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવમા આવ્યા છે (વર્નિગદામ A. S. R. Vol XIV p 140). આ હકીકત વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્ર અનુસાર તેમજ ભૌગોલિક કારણે સપ્રમાણ લાગે છે.

ભદ્ર લોકોની અસર ગજધાની શાકરમા હતી અને રાકરની આસપાસનો પ્રદેશ એમના નામથી ઓળખાતો હતો. એમણે પણ દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું અને યૌધેયના પાદ્રસમા જઈ એઓ વચ્ચા હતા. એ લોકો પણ સમુદ્રગુપ્તની મામા લડાઈમા ઉતર્યા હતા. એમને લગતો વિશેષ ઇતિહાસ જાણમા આવ્યો નથી અને એઓ એમના મિત્ર યૌધેય લોકોની પેઠે અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ભદ્ર લોકો વિશેષ પ્રમાણમા સરક્ષણુરાદી હોય એમ જણાય છે, કેમકે વિચિટ્ટ ચિન્હવાળા 'સિક્કા પાડવાની નવી પદ્ધતિનું તેમણે અનુકરણ કર્યું નથી, પરંતુ પ્રાચીન કાળના હિન્દુના મિક્કા પાડવાનુ આતુ રાખ્યું હતું. લેખનાગે એમનો એકપણ નિર્ગ ઉપનગ નથી.

માલવ અને કુદક લોકો શુન્ગ યુગમાં ફરી દેખા દે છે. પતંજલિ એમની હકીકતથી માહિત હોતો કેમકે કોઈ બીજા લોકોની સહાય-વિના કુદક લોકોએ મેળવેલા વિજયનો એ નિર્દેશ કરે છે (પતંજલિ: પાણ્ણિનિ, પ. ૩. ૫૨). એ પછીના સૈકાઓમાં એમનું કાંઈપણ નામ નિશાન મળી આવતું નથી. તેઓ પંજબમાંથી પૂર્વ રજપૂતાનામાં આવી વસ્યા તે દરમિયાન તેઓ સર્વ રીતે માલવ લોકો સાથે ભેળાઈ ગયા હશે. જયપુર રાજ્યમાં આવેલા કરકોટા નાગરમાં મળી આવેલા સૌથી શરૂઆતમાં પાંડ્યા સિલ્લાના પ્રમાણ ઉપરથી પુરવાર થાય છે તેમ માલવ લોકો એમના નવા સ્થાનમાં ઈ. સ. પૂ. આસરે ૧૫૦-૧૦૦ ના અરસામાં આવી વસ્યા હતા. જરાબર આજ સમયે પાર્થિયાના શક લોકોનો દુમલો આ દેશ ઉપર આવ્યો હતો. માલવ લોકો પતીઆલા રાજ્યમાંના ભટિન્ડા શહેરને માર્ગે રજપૂતાનામાં ગયા હતા એમ જણાય છે. શીરાઝપોરથી ભટિન્ડા સુધી બોલાતી ' માલવાઈ ' બોલીમાં એમના નામનું કંઈ નિશાન એઓ પાછળ મુકી ગયા છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૮ પહેલા માલવ લોકો અજમેરની પશ્ચિમે ઉત્તમબદ્ર લોકો ઉપર ઘેરા ઘાલતા જણાય છે. એ ઘેરા નહપાણુના સૈન્યે ઉઠાવ્યા હતા.

ઈ. સ. પૂ. ૫૮ મા ઝોતમીપુત્રે નહપાણુને હરાવી મારી નાખ્યો અને નહપાણુના સિલ્લા ફરી પાડ્યા, અને એજ વર્ષથી માલવ ગણે દુન્નેતો આરંભ મળ્યો માંડ્યો, અને ભવિષ્યમાં કાળગણના માટે એનો ઉપયોગ કરવાનું સ્વીકાર્યું. ' એમણે કરેલા ઉપયોગને લઈને ' એ યુગ ' સપ્રમાણુ દ્યો. ' આ ચિક્રમ સંવતનું પ્રમાણ હજી પણ સર્વ માન્ય છે, અને આપણે અઘાપી એજ મણીએ છીએ. આ પછી નાગરની દક્ષિણ તરફના આખા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ ઉપર માલવ લોકો ફરી વળ્યા હતા, એટલે એ પ્રદેશ એમને નામે હમેશ માટે ઓળખાય

છે. સમુદ્રગુપ્તના વિરાધીઓની યાદીમા વૈદ્યવ, મદ્ર, આર્જુનાચન હોંદ્રા વગેરેનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની માથે એમને પણ ગણવામાં આવ્યા છે. ગુપ્ત યુગમા તેઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે એવાથી છતાં સૈંકા સુધી માલવના સમર્થ ગણઓએ એમના સંવત્તનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જે માલવ ગણ આ સમયે અસ્તિત્વમા હોત તે તેઓ આમ કરત નહિ. કેમકે એથી જે ગણઓ આ મંવતનો ઉપયોગ કરે તે એ ગણના તાબામા હતા એમ ગણાય. આ માલવ લોકો વરાહ-મિહિરના સમયમા હસ્તીમા નહોતા એટલું તો નિશ્ચિત છે. કેમકે એ વધારે પ્રાચીન પ્રમાણોને આધારે આ લોકોને હિમાચલની પાટોસમા વસતા હોવાનું જણાવે છે. વરાહ-મિહિર પોતે માલવમાં રહેતા હોતા, અને એણે આટલાં જુના પ્રમાણનો ઉપયોગ કર્યો તે ઉપરથી ૨૫૯ થાય છે કે કેટલાક સૈંકા અગાઉ માલવ લોકો અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. પોતાના અસ્તિત્વના પાછલા કાળમા એ લોકો મેવાડ-જયપુરમાં વસતા હોવાનું વિષ્ણુ પુરાણ જણાવે છે તે ખરૂં છે.

માલવ લોકોના સિદ્ધા ઉપરના ઉલ્લેખ બ્રાહ્મી લિપિમા છેઃ માલવાના જય (માલવેનો જય), અમરા માલવ જય (માલવ જય), માલવહણ જય (માલવેનો જય, પ્રાકૃતમા), અને માલવ નગદર (માલવ ગણનો).

આ માલવ નામનો ઇતિહાસ માલની નામે ઓળખાતી બ્રાહ્મ-જોની સુપરિચિત ગાતમા હજી મધ્ય રહી છે. આ માલવિ નામનું સંસ્કૃતમા રૂપાંતર યતા તે માલનીય થયું છે. આ બ્રાહ્મણો ગૌરવણી અને કાલિવાન હોઈ તેઓ ખાસ વિશિષ્ટ શુદ્ધિગાળા તથા તીક્ષ્ણ વ્યાપાર ચાતુર્યવાળા હતા. એઓ પોતાની ગાતિની ગદાર લગ્ન સંબંધ બાંધતા નથી. એમનું વસાહત દૂર અલાહબાદની પાટોસમાં હતું અને એની આસપાસનાં શહેરોમા દમણા એ લોકો વચના જણાય છે.

વધારે પાછળથી માલવ પ્રદેશમાં મિમિ લોકો દેખા દે છે. ગ્રીક ઇતિહાસોના પ્રમાણુ અનુસાર આ મિમિ લોકો મિહિરના સમયમાં

માલવોના અનુપંગિ તરીકે ઘણા ઉચ્ચ દત્તા, અથવા, કંઈ નહિ તો
વ્યાપ્તનાં ઘણા નિર્લજ્જ પોસાક પહેરતા. એઓ માલવોની સાથે
ગજપૂતાનામાં જઈ રમેલા લાગે છે. ચિતોડની પામે નગરીમાં એમના
તસકા મળી આવ્યા છે. આ સિલ્કા 'મધ્યમિકાના સિખિઓના દેશ
(અથવા ગાટ્ટ)'ના નામના પડેલા છે.^૧ ઈ. સ. પૂ. પહેલી સદી
પછીના સમયને લગતી એમની બાજની કંઈપણ નોંધ હજી શોધી
કલાડવામાં આવી નથી.

આલુનાયનો લિન્ન સમાજ તરીકે હોવા બાજતનો ઉલ્લેખ
પાલ્લિનિર અથવા પતંજલિમાં તેમજ મહાભારતમાં મળી આવતો
નથી. પરંતુ ગણપાડના રાજન્ય સમૂહમાં તેમને જાણ કરવામાં
આવ્યા છે. એમનું નામ છેક છેડે આવતું હોવાથી કદાચ એ પાછળ-
થી ઉમેરવામાં આવ્યું હોય. આ ઉમેરો પતંજલિના સમયની પછી
કરવામાં આવ્યો હશે નહિ, કારણ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ માં તેઓ
રાજન્યોથી ઘણે દૂર રજપૂતાનામાં વસતા જણાય છે. ત્યાં છેક
મમુરગુપ્તના મમય સુધી પૌષેયો તથા અન્ય લોકોની સાથે એ લોકો
વસતા જણાય છે. આ પ્રમાણે આલુનાયન એ નામ ઉપરથી સૂચન
ચાય છે તેમ, એ લોકો એમના નેતા આલુનાયને શુભ પુગના
અરમ્માં (ઈ. મ. પૂ. ૨૦૦) રથાપેલી રાજદારી બાજ સમાજમાં
નેતાઈ મેળેલા જણાય છે. એમના સિલ્કા ઉપરના લેખ 'બ્રાહ્મી લિપિમાં
લખાએલા હોવાથી એઓ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસામાં ઉત્તર
તરફ વસતી જતોથી વિખુટા પડી ગયાનું અનુમાન થઈ શકે છે.
એ લેખમાં 'આલુનાયનાન' (આલુનાયનોનો મિલ્કો), અથવા
'અલુનાયનન જય' (આલુનાયનોનો જય) એવા શબ્દો આવે છે.

૧. Cunningham, A.S.R. Vol. XIV. p. 146. મધ્યમિકામાં
એમની રાજ્યાની હતી. એ શહેર પતંજલિની જગ્યામાં હતું.

૨. પાલ્લિનિ ઉપરના ગણપાઠ લાખ્ય ૪. ૧. ૧૧૨ માં એમને લગતો
દહરોજ પડેલીતવાર જણાય છે.

એઓ ખડાદુર યૌધેયો, મદ્રદેશ તથા માલવોની આવે રજપૂતાનામાં આવી વસેલા હોવાથી એઓ તેમના સંસર્ગી તથા મિત્રો હશે.

આ સઘળા લોકો પંજાબના કુળદ્રુપ પ્રદેશમાંથી નિર્જન રજપૂતાનામાં આવી વસ્યા એ જીના એમનામાંના માલવોએ સિકંદરને સાદર કરેલા અભિનંદન પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'ખીજ કોઈ બાબત કરતા' સ્વતંત્રતા પ્રત્યે વિશેષ પ્રમાણમાં જે પ્રેમ આ 'અજીત' પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ધરાવતા તેની અચૂક સાબિતી હતી. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે જે જે ઢેકાણે યૌધેય અથવા માલવ ગણુ વસતા અને પ્રાચીન કાળની પેઠે સ્વતંત્રતા અનુભવતા તે તે યૌધેય દેશ અથવા માલવ દેશ હતો. તેઓ પોતાના રાજદારી વ્યક્તિત્વ તથા આત્માના સંરક્ષણાર્થે વડીલોપાશ્રીત ધરો તથા જમીનનો ભોગ આપતા. તેઓ જંગલમાં જઈને પણ લોકશાસનથી મળતી હીતિના ઇચ્છામાં વસવાનું અને લોકસભા મારફત અમલ ચલાવવાનું પસંદ કરતા. હિંદુ રાજનીતિ સાશ્વતો એ નિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે ધર કરતા સ્વતંત્રતા વિશેષ મહત્વની છે, અને ધરને ભોગ આપવો પડે તો તે આપીને પણ સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાનું છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સંપૂર્ણ રીતે આ સિદ્ધાંત અનુસાર વર્તતાં હતા એમ જણાય છે.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો રજપૂતાનામાં આવી રથવાયા તે બાબત સિદ્ધાંત તથા શિલાલેખોના પ્રમાણે ઉપરાત મહાભારતમાંથી પણ પ્રમાણે મળી આવે છે. સલાપર્વ (અધ્યાય ૩૨) માં માલવ, સિન્ધિ તથા ત્રિગર્ત લોકો રજપૂતાના (મદ્ર) માં વસતા હોવાનું જણાવ્યું છે, પણ અન્ય ઢેકાણે (અધ્યાય ૫૨) તેઓ પંજાબમાં હોવાનું કહ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે અધ્યાય ૫૨ (જેમાં રાજસૂયનું વર્ણન છે તે) વિશેષ પ્રાચીન ગ્રંથો તથા પ્રમાણોને આધારે રચાયેલ છે. આ સ્થળે કાશ્મીર તથા દેકનના લોકોની સાથે સાથે સિન્ધિ, ત્રિગર્ત, યૌધેય, રાજન્ય તથા મદ્ર લોકો માટે નિર્દેશ છે; અને

અમ્યસ્થ લોકોને હુદ્રક અને માલવોનો સાથે એકજ સમૂહમાં મુકવામાં આવ્યા છે. અધ્યાય ૩૨ માં (દ્વિગ્વિજયમાં) સિખિ, ત્રિગર્ત અને માલવોને દયારણ તથા માધ્યમકેય લોકોની સાથે દર્શાવ્યા છે. હટેપુર રાજ્યમા નગરીની પાસે આવેલા મધ્યમિકા નગરમાં વસતા લોકો તે માધ્યમકેય હતા, ક્રમકે એ રાજ્યની હદમાં મધ્યમિકાના સિક્કા મોટી સંખ્યામાં મળી આવ્યા છે. એટલું તો ખુલ્લું જણાય છે કે મધ્યમિકા હજી સિખિ લોકોના તાબામાં આવી ગયું નહોતું, અને એ સમયે ત્યાં બિન્ન રાજદારી સમાજની રાજધાની હતી. આગળના માર્ગનાં વર્ણનમાં સરસ્વતી નદી તથા મત્સ્ય દેશ (અક્ષવાર) માટે ઉલ્લેખ છે. આ હકીકત ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ વખતે આ સમજા ગણુ સિંધ તથા વિંધ્યાપર્વતોની વચ્ચે આવેલા રજપૂતાનામાં હતા. એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સિખિ, ત્રિગર્ત તથા અમ્યસ્થ લોકો માલવોની સાથે રજપૂતાનામાં જણાય છે, છતાં હુદ્રકો જણાતા નથી.

વળી અધ્યાય ૩૦ શ્લોક ૮ માં માલવોને મત્સ્ય લોકોની સાથે ખતાવ્યા છે. મહાભારતના પાછળનાં પ્રમાણે ૨૫૯ રીતે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦ ના અરસામાં બનેલી હકીકતોને લગતા છે, પરંતુ અગ્રાહીના કૌટિલ્યના સમયના છે, અથવા તેથી પછી પહેલાની બાબતોને લગતાં છે. કારણ અર્થશાસ્ત્રની માફક એમાં કુકુરોને મદક, યૌધેય તથા ખીજાઓની સાથે મુક્યા છે. અધ્યાય પરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ સમયે પંજાબમાં હજી પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતા.

ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસાના પ્રમાણમાં, એટલે અધ્યાય ૩૨ માં, મહાભારતમાં એવાં કેટલાક પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમને માટે આથી પહેલાના સાહિત્યમાં કંઈપણ ઉલ્લેખ મળી આવ્યો નથી. એ રાજ્યો આ પ્રમાણે છે:—

૧) ઉત્તરસકેત લોકોના ગણુ.

(૨) યદ્ર લોકોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા આબીર લોકોનું એવું રાજ્ય આ લોકો સિધુ નદીની ખીણમાં વસતા હોવાનું અનુમાન થાય છે. દક્ષિણ સિધમાં સિકદર જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે સમઘમાં આવ્યો હતો અને જે રાજ્ય મધુપાઠમાંના કાલ્યુ યુગના શૌદ્ર અથવા શૌદ્રાયણ લોકોનું રાજ્ય હોવાનું આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેજ આ યદ્ર રાજ્ય હોવું જોઈએ એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર યદ્ર (નામના પુરૂષના) વિશે નામ ઉપરથી અને નદિ કે કોઈ જાતિના નામ ઉપરથી આ રાજ્યનું નામ પડ્યું હોય. પાચ કરપત તથા ઉત્સવસકેત લોકોના પાડેસીઓ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હોવાનું મહાભારતમાં જણાવ્યું નથી, છતાં તેઓ એવી સત્તા ભોગવતા હોય સમુદ્રગુપ્ત આબીર લોકોને મદકાની તરતજ પછી, તેમજ ખરપરિકાને એકજ સમૂહમાં, એટલે રાજ્ય વિનાની સમાજોના સમૂહમાં ગુકે છે. કદાચ આ ખરપરિકા અથવા ખરપરો તથા મહાભારતમાં વર્ણવેલા પાચ કરપતો એકજ હશે. ઉત્સવસન્ત લોકો પ્રજાસત્તાક શાસન ભોગવતા હતા, અને કદાચ ઉત્સવ અને સંકેત નામના જે પુરૂષાએ એની સ્થાપના કરી હશે એમ છતાં આપણે અહીં જણાવવું જોઈએ કે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પસાર કરેલા કોઈ કાયદા અથવા ઠરાવ માટે સંકેત શબ્દ વિસિષ્ટ સગા તરીકે વપરાતો, અને તેથી એમ બનવું શક્ય છે કે સંકેતનો મૂળ અર્થ

૧ સમુદ્રગુપ્તના લેખોમાં રાજ્ય વિનાની ખીણ સમાજો આ પ્રમાણે દર્શાવી છે — (૧) પ્રાચ્યુન, (૨) કાક, (૩) આબીર, (૪) ખરપરિકા અને (૫) સનકાનીક કોઈ કેટલાં અપમાન કરવા માટેની શિક્ષા નમુદ કરતા કોટિલ્ય દાખલા તરીકે બાન્ધારની સાથે પ્રાચ્યુલ્લુક લોકોનું નામ આપે છે. આ પ્રાચ્યુલ્લુક તેજ ઉપરના પ્રાચ્યુન લોકો છે. શિવાલેખોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આશીર લોકો રાજના અમલ હેઠળ હતા, પરંતુ તેમની સત્તા દુર્ઘટા એમાં પોતાના પાડેસીઓના રાજ્ય ધારણનું અનુકરણ કર્યાનું જણાય છે. ખરપરિકા મદિકો કદાચ આ પછીના સમયના લેખના હોવાનું રા. બ. હિસાબે સોધી કહાડયું છે. સનકાનીક વિશે વિગેર નાદિતી મળી નથી.

અહીં ઉત્સવ લોકોનો દરેક અનુસાર સ્થપાએલું રાજ્ય એવો કરામા આવતો હોય. મદાભારતમા ઉત્તમસકેત લોકો પુષ્કર અથવા અજમેરની પાટોમમા રહેતા જણાવવામા આવ્યા છે. એ લોકો ગુપ્ત વંશ સુધી અસ્તિત્વમા રહ્યા હોય એમ જણાતુ નથી. ગુપ્ત લેખોમા એમને માટે કંઈ નિર્દેશ નથી, એટલુજ નહિ, પરંતુ ગુપ્ત યુગના કવિ કાલિદાસ એમને દિમાધ્યમા વસતા અર્ધ-પૌગણિક લોકો તરીકે વર્ણવે છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ યુગથી ઘણા લાંબા કાળ ઉપર ઉત્તમસકેત લોકો અદૃશ્ય થયા હતા. મદાભારતમા આજ સુધે જણાવ્યું છે કે સિંધુ નદીના કિનારા ઉપર 'મદા બળવાન શહેરી ગજકર્તા' (આમણી) હતા. આથી પ્રત્યક્ષ થાય છે કે મહાન સિકંદરના સમયમા સિંધુ નદી ઉપર જે શહેરી પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો હસ્ટીમાં હતા તેજ આ રાજ્યો હશે.

હિંદુ પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોએ નવા નવા સ્થાનમા લામા કાળ સુધી જે સત્તા ભોગવી હતી તે જોતાં ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ થી ઈ. સ. ૩૫૦ સુધીના સમયમા એ રાજ્યો પૂરે જાહોજલાલીમા હતા એમ ધારવામાં કંઈ દરકત નથી. આ સમયમા રજપૂતાનામાના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનો ઉદય થયો હતો.

માથે માથે એજ સમયમા પંજાબ તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોનો નાશ શકે થઈ તે લય પામ્યા હતા. પાર્થિવના શાક લોકોએ તેમજ સીસ્તાનના શાક લોકોએ આ પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરી આ રાજ્યોની અવતરતાનો નાશ કરી તેમને છીન ભજ કરી નાખ્યા હતા.

અર્ધસાત્ત્વમા જણાવવામાં આવેલા કુકુર લોકો રૂદ્રામનના રાજ્યમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ પછી જે પ્રદેશમા તેઓ વસ્યા હતા અને જે પ્રદેશ એમના નામે ઓળખાતો હતો તેના નામ માત્રમા એમનું સ્મરણ રહ્યું હતું. પિતિનિક લોકો પોતાનું કાષ્ઠપણ નામ નિશાન રહેવા દીધા સિવાય કદાચ મૌર્ય યુગમાં અદૃશ્ય થયા હતા.

એજ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર લોકો પણ આસરે ઈ. સ. ના ખ્રીસ્ત સૈકામાં સમાન્ય જનસમૂહમાં ભેળાઈ ગયા હતા.

પૌરાણિક યુગના કીર્તિવંત વૃષ્ણિ લોકોએ જંગલી સાક લોકોને હાથે માર ખાઈ પોતાની સત્તા ગુમાવી, પરંતુ પોતાની હકીકત દુનીયાને જણાવવા માટે પોતે પાડેલા થોડા સિદ્ધા એ મુક્તા ગયા છે. બ્રાહ્મી તથા પ્રજ્ઞસત્તાક રાજનીતિને લગતો પૌરાણિક લેખ વૃષ્ણિ-રાજ્ય । ગણસ્ય વ્રાતસ્ય (વૃષ્ણિ રાજન્ય તથા ગણદેશના સંરક્ષણ કરનારના) એમના સિદ્ધા ઉપર હજી ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ સાથે સાથે વિજેતા ખરોસ્થીનો લેખ એમના સિદ્ધા ઉપર મુકવાની એમને દરજ પડી હતી. એ સિદ્ધા ઉપર ચક્રનું રાજચિહ્ન પાડવામાં આવ્યું છે, કારણ કે દંતકથા પ્રમાણે છેક રાજન્ય કૃષ્ણના સમયથી એમનું એ રાજચિહ્ન હતું. આ લેખ ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ માં પ્રચલિત લિપિમાં લખાએલો છે.

પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યોને તોડવાની જે રાજનીતિ મૈથિ વંશના રાજકર્તાઓએ સ્વીકારી હતી તેને પરિણામે દેશની નિર્બળ સ્થિતિ થવાને લીધે ઈ. સ. પૂ. પ્રથમ સૈકામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી જંગલી છુટારાઓને માટે માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો. સિંધથી છેક મરાઠા પ્રદેશ સુધીના વિસ્તાર ઉપર તેઓ સહેલાઈથી સ્થાઈ થયા હતા. તેમની સામે વિરોધ કરે એવી કોઈ પ્રબળ સત્તા દેશમાં રહેવા પામી નહોતી, પણ અન્ય દિશાઓમાં એ પ્રમાણે બન્યું નહિ. એમ માલમ પડે છે કે આ જંગલી લોકો મથુરા સુધી આગળ વધ્યા, પણ એથી આગળ પશ્ચિમમાં તથા દક્ષિણે જતાં પ્રાચીન પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યોએ તેમને અટકાવ્યા હતા. આ પરદેશીઓએ મથુરા તથા ઉજ્જનમાં પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું પણ એ જેની વચ્ચેનો મુલક તેઓ સર કરી શક્યા નહિ.

સ્વતંત્રતા ભોગવતા અન્ય લોકો ઉપર જોર જુલમ કરવાના લોકોથી જે પરિણામો સ્વાભાવિક રીતે ભોગવવાં પડે છે તેવાં પરિ-

જામે પંજનમનાં વધારે પ્રાચીન પ્રજનમતાક રાજ્યોને ભોગવવા પડ્યાં. પંજનમનાં વધારે નાના પ્રજનમતાક રાજ્યો મૌર્ય અમલ હેઠળ માત્ર રાજ્યમંધારણ રૂપે પડી રહ્યા હતા, તેમણે પોતાનું સઘન રાજ્યમંધારણ ગુમાવ્યું હતું, અને તેનાં અવશેષ ચિદ્રૂપ રાજદારી સંજામાં કાયમ રહેવા પામ્યા હતા. તેઓ મંધ તરીકે ન રહેતા માત્ર ગણની સ્થિતિએ ઉતરી પડ્યા હતા. તેઓ રાજ્ય વિનાનાં અવરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો, બજકે મતા વિનાના રાજ્યો હતા.

આવીજ કાર્ષક સ્થિતિ પ્રાચીન રાજ્ય-સોદેશની યર્ષ હતી. એ સોદેશ ખ્રીષ્ટ વખત ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦-૧૦૦ ના વચગાળામાં રાજદારી ક્ષિતિજ ઉપર દેખા દે છે, પણ પછી અદસ્ય યત્તાં ફરી જળગાતા નથી.

તેઓએ પોતાના પ્રદેશ રાજ્ય-જનવદસ્યના નામથી સિદ્ધા (ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦-૧૦૦) પાડ્યા હતા.

મુદ્રા પિઠામાં નિષ્ણાત પંડીનોએ આ રાજ્ય શબ્દને કાવિયના વધારે જાણુમાં આવેલા પર્વાય શબ્દના અર્થમાં લીધા છે (જુઓ પિ. સ્મિથ કૃત ક્રેટ્યોગ ઓફ ધી ગ્રેકિઝ્મ ઇન ધી ઇન્ડીઅન મ્યુઝિયમ વો. ૧. પા. ૧૬૪). પણ આ જૂલ ભર્યું છે. રાજ્ય એ રાજદારી સોદેશનું વિરોધ નામ છે. સ્પષ્ટ રીતે એવાં નામ તરીકે પાણિનિ, કાલ્યાયન તથા પનંદ્રજિ એને જણાવે છે, અને મહાભારતમાં પણ એજ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પાણિનિ પ્રાચીન વર્ગના જે સિદ્ધાને કામિક (કામના) તરીકે એટલે દાગેલા ઓળખાવે છે તેજ વર્ગના એમના સિદ્ધા છે. એટી ઉપરથી પાડેલા એમના સિદ્ધા ઉપરના સ્ત્રેષ ખરોટથી લિપિમાં છે. અને તે ઉત્તર મંડેશના સિદ્ધાને ધણાં મળતા આવે છે, અને તેના ઉપર આ સિદ્ધાના જેવીજ આકૃતિ છે. આથી નિઃમદિહ પુરવાર થાય છે કે આખરે એ રાજ્યો મયુરના મંડેશના રાજ્ય માથે જોડી દેવામાં આવ્યાં હતાં. એમનાં સિદ્ધા હોધીવારપુર પ્રાંત તથા મયુરમાં મળી આવે છે. આમાંના પ્રથમ પ્રદેશમાં તેમનું કાયમનું મ્યાન દોવાનું જણાય છે.

એમના રાજમધારણુમા જનપદ ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામા આવ્યો હતો એ પ્રમાણે રાજ અમન ભોગવવા માટે આખા જનપદનો અભિષેક થતો એટલું ધ્યાનમા ગમવાનું છે કે રાજન્ય વિગેન પાણિનિના નિમમમા રાજન્ય જનપદ બાબત ચર્ચા કરવામા આવી છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે રાજન્ય ચોમનુ રાજમધારણુ લોકશાસનની રીતિએ રચાયેલું હતું.

રાજન્ય જનપદની માફક મહારાજ જનપદ નામે ઓળખાતા બીજા પ્રાચીન રાજ્યની પણ અદત્તા ચર્ચા હતી. એમના સિલ્લા ઉપરના લેખ મહારાજ-જનપદ (મહારાજ-જનપદના) મૂળ બ્રાહ્મી લિપિમા હતા, પણ પાછળથી તેઓ ન્યારે પગદેરી રાજકર્તાની મતા હેઠળ આવ્યા ત્યારે નિપિમા ફેરફાર થઇ ખરોચ્છીમા એ લેખ લખાયા.

આ રાજ્ય પ્રાચીન હતું કમઃ પાણિનિ એ સબધનો ઉત્તરેખ એ રાજ્ય પ્રત્યે રાજનિકા બતાવવા બધાએલા રાખસનું સૂચન કરનારા પોતાના નિયમમા કરે છે. પાણિનિના સમયમા એના રાજમધારણુનું રૂપ કેવું હતું તે ચોક્કસ ચર્ચા શકતું નથી, પણ એમના સિલ્લા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે તે પ્રમાણે શુન્ગ યુગમાના લોકશાસન પ્રકારના પ્રભસત્તાક ધોરણ ઉપર તે ગ્યાએલું હોવાનું જણાય છે. એમના સિલ્લા પળબમાથી મળી આવે છે. એ સિલ્લાના પાછના ભાગ ઉપર મળદ તથા અર્ધચંદ્ર પાટેલો હોવાથી તેઓ સૌંદર્ય ધર્મ પાળત હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

આખરના ભાગમા ન્યારે મૈયર્ વરાની સત્તા સિધિત થવા માડી હતી ત્યારે આર્જુનાયન જેવા ફેટલાક નવા પ્રભસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયા હતા આ વર્ગમા કાત્યાયને તથા પતંજલિએ ગણાવેલા વામન્ય લોકાના તથા પતંજલિએ જણાવેલા શાલ કાયન લોકાના રાજ્યની મહત્તા થાય છે.

આ સમય પછી અથળ તેની અગાધિ આ રાજ્યોનું કઈ નામ નિશાન જણાતું નથી. શાલ કાયન લોકો માટે કાસિકામા જણા-

વવાના આવ્યું છે કે તેઓ વાહીક પ્રદેશમાં વસતા હતા. આ વચનને ગણપાઠ તરફથી ટેકા મળે છે; એમાં એ લોકોને રાજન્ય તથા ઐદ-મનર લોકોની સાથે ગણવામાં આવ્યા છે.

એમનું રાજ્યધારણ શાસ્ત્રોપજીવિન બધારણના પ્રકારનું હતું. પતંજલિ મહત્વની વિમલ દર્શાવતા જણાવે છે કે શાલંકાયન લોકોના ત્રણ વિભાગ પડેલા હતા. આ પ્રમાણની મદદથી આપણને યૌધિય લોકોના સિક્કા ઉપરના લેખ ઉકેલવામાં સહાય મળે છે. એ લોકોની ત્રણ જાત અથવા ટોળી હતી એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. નામ ઉપરથી સૂચન થાય છે તે પ્રમાણે શાલંકના વંશજ શાલકાયને આ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ શાલંકન પણ પ્રાચીન કૌટુંબિક નામ હોય એમ જણાતું નથી. શાલંકાયન સંઘના ત્રણ અંગભૂતો ઉપરથી કદાચ ત્રણ નાના રાજ્યો જોડાઈ ગયા હોય એવું સૂચન થવાનો બહો સંભવ રહે છે.

વામરય લોકો વિશેની કાંઈપણ ઐતિહાસિક માહિતી હજી મળી નથી. પતંજલિના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પંડિતોને શિષ્યવૃત્તિ આપવા માટે ખ્યાતિ પામ્યું હતું. આ બાબતમાં તેઓ કંઠ લોકોને મળતા આવે છે, પણ એ લોકોની માફક એમણે કંઈ ઐતિક કીર્તિ એજવી હોય એમ જણાતું નથી. એમનું મૂળ સ્થાન ક્યા હતું તે વિશે પણ કાંઈ ખબર મળી નથી. આવી રીતે નવા ઉદય પામેલા અને ઘણા જલદી અકાળે નાશ પામેલા રાજ્યોની કાઠીમાં રાજન્ય ગજજધારણવાળા નામ નંદિ જણાએલા રાજ્યો સુક્રી શકાય. આ રાજ્યોના સિક્કા ફક્ત રાજન્ય (પ્રમુખ)ના નામથી પાડવામાં આવ્યા છે, જેમકે રાજન્ય-મહમિતસ (રાજન્ય મહામિત્રના). એની ઉપરના લેખ બન્ને ખરોસથી તેમજ ગ્રાહી લિપિમાં લખાએલા અને એ સિક્કા કુંગરાણ પ્રદેશમાંથી જાદી આવે છે.

પાણિનિના સમયની સરખાવના સાહિત્યમાં ઐદમનર લોકો

વિશે કંઈ માહિતી જણાતી નથી; પણ એમને વિશેનો ઉલ્લેખ મહા-
પાઠમા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોના રાજન્ય સમૂહમા મળી આવે છે.
મહાભારતના સભાપર્વના બાવનમા અધ્યાયમાની આની અગાઉની
આદીમાં એ લોકોને પંજળમાના પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોમા સૌથી અગ્ર
સ્થાને મુકવામા આવ્યા છે. કદાચ તેમનું રાજ્યજંધારણુ પણ પ્રગ્ન-
સત્તાક ધોરણે ધડાયુ હોય. ઇ. સ. પૂ. પહેલા સૈકાના એમના સિદ્ધા
ઉત્તર પંજળમા મળી આવે છે, અને એની ઉપરના લેખો બંને
ખરાસ્થી તેમજ બાહી લિપિમા છે. વરાહ-મિહિર એમને કપિસ્થલ
લોકોની સંગાતે મુકે છે. એ કપિસ્થલ લોકોને પતંજલિ કંઠના
જોડિયા મિત્ર તરીકે જણાવે છે. એમનું સ્થાન કાઝા તથા અંબાલાના
વચ્ચમાના પ્રદેશમાં કોઈ ઠેકાણે હતું. એમની એક શાખા કચ્છમાં
આવી વસેલી લાગે છે, કેમકે પ્લિની ઓદમબર લોકો (Odom-
boeres) ત્યાં વસતા હતા એમ માને છે. એમના સિદ્ધાની ડમ
આલુંનાયન લોકોના સિદ્ધાને મળતી આવે છે. એ સિદ્ધા ઉપરથી
જણાય છે કે ઓદમબર લોકોનું જંધારણુ પ્રગ્નસત્તાક ધોરણે હોય
તો એમનો ગળ મુંડી કઢાડવામા આવતો. સમાજ અને રાજના
નામથી એ સિદ્ધા પાડવામા આવેલા છે. એનો રાજ મહદેવ
રણધરબોધક । બોદમચરિસ એ નામે ઓળખાતો. એમના સિદ્ધા
ઉપર ઝાડનું ચિહ્ન તથા ઉંચા સ્થંભ તથા ઢળતા છાપગવાળા
મકાનની આકૃતિ છે. એ મકાન તેમનો સભામંડપ અથવા ખીન્નું
કંઈ સાર્વજનિક મકાન હોય. એ ઉપરાંત તેમના ખજાની
આકૃતિ પણ સિદ્ધા ઉપર હોય છે. આ ખજાને કનિંગદામ ધર્મચક્ર
તરીકે ગણવાની શ્રૂત કરે છે. સિદ્ધાની ખાલી જગ્યા ઉપર વિશ્વામિત્ર
ચન્દ્ર લખી ઋષિનું ચિત્ર આપેલું છે. કદાચ વિશ્વામિત્રને તેઓ
પોતાના રાષ્ટ્રીય ઋષિ તરીકે મણુતા હોય.

ખરાસ્થી લિપિ ઉપરથી એમ અનુમાન કરાને કારણ મળે
છે કે ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ ના અરસામા એ લોકો પંજળના પાડો-

-સીઓની માફક મંડલેશ્વરના તાબા હેઠળ આવ્યા હોય અને આખરે તેમનામાં બેજાઈ ગયા હોય. એમની બાબતમાં આ પછીનો કંઈ પણ લેખ અથવા નોંધ મળી આવ્યાં નથી કચ્છમાં આવી વસેલી એમની સાથા વધારે લાંબા કાળ સુધી સજીવન રહેલી જણાય છે. એમના વંશજ તરીકે મળાતી હાથના મમયની ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની ઐહમખર યાત્રિએ એમના નામનો ઉપયોગ કરવાનું જનરી રાખ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

પ્રજસત્તાક રાજ્યોનો લય.

ગુપ્ત અમલે રજપૂતાનામાના પ્રજસત્તાક ધોરણ ઉપર આધાર -કર્થો. મૈય' તથા ગુપ્ત સમયના ધમપછાડમાંથી ગચી જવા પામેલાં તથા ધણાં બળવાન યએલા વિચ્છાવિ લોકોનાં પ્રજસત્તાક રાજ્ય સાથે મિત્રભાવ રાખી જોડાઈ જવાથી ગુપ્ત લોકો સામ્રાજ્યની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. એમણે પ્રાચીનકાળના સમકાલીન રાજ્યો કરતાં પોતાની સત્તા તથા કીર્તિ ધણાં લાંબા કાળ સુધી ટકાવી રાખી હતી, અને પ્રજસત્તાકવાદના એકલા અને અદુલા પ્રતિનિધિ તરીકે રહ્યા હતા.

પ્રાચીન પ્રજસત્તાક રાજ્યોના ખંડિયેર ઉપર આજ અરસામાં રજપૂતાનામાં નવું પ્રજસત્તાક રાજ્ય રથપાણુ હતું. નામ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણે આ રાજ્ય પુષ્યમિત્ર નામની દ્રાઈ વ્યાક્રતએ -રથાખ્યું હતું. વિદિશા તથા એની આસપાસના આંધ્ર વંશ પછીના -રાજકર્તાઓની હમીકત આપતા પુરાણમાં કાંચનકાની નવી રાજ-ધાનીના રાજકર્તા માટે ઉલ્લેખ છે. કાંચનકાના છેલ્લા જે રાજ-કર્તાઓ, પુરાણની આખર ટારીએ, એટલે, ઈ. મ. ૪૯૯ ના

અરસામા અમલ ઉપર હતા તેઓ 'પુષ્યમિત્રો' તથા 'પતુમિત્રો' એ નામે ઓળખાતા. પણ એમની અગાઉના રાજકર્તાઓના જુદા જુદા નામે આપવામા આવ્યા છે (જેમકે રાજા વિંધ્ય-શક્તિ, રાજા શાન્તમાન વગેરે). ખીજા પુરાણોમા પુષ્યમિત્ર બહુવચનમા આવે છે, ત્યારે જ્ઞાગવતપુરાણ પ્રમુખ પુષ્યમિત્રનુ નામ આપે છે (પુષ્યમિત્રોય રાજન્ય), એટલે એમા મુળ સ્થાપનારનુ નામ જણાવવામા આવ્યું છે. વિષ્ણુપુરાણની કેટલીક પ્રતોમા પુષ્યમિત્ર, એટલે, પ્રમુખ બગવાન તથા વિજયી હોવાનું જણાવવામા આવ્યું છે પુષ્યમિત્રો પ્રભતસત્તાક રાજ્ય જોગવતા હોવાથી રાજકર્તાઓની વસાવણીમા એમનું સ્થાન ક્યા આવે છે તે જણાવવામા આવ્યું નથી.

પુષ્યમિત્રોએ પોતાની મહાન સત્તા તથા સમૃદ્ધિ એટલે હંદે વધાર્યા હતા કે તેઓ સામ્રાજ્યની ગાદી ઉપર હુમલો કરવાને શક્તિમાન થયા હતા આ હુમલા પછી સામ્રાજ્યની સત્તા સંપૂર્ણ રીતે પાછી જમી નાહી. કુમાર ગુપ્તની સરદારી હેઠળના સામ્રાજ્યના લશ્કરને એમણે આપેલી શિકસ્તને પરિણામે, એના પુત્ર રકંદ ગુપ્તના શબ્દોમા કહીએ તો, એ વચ હચમચી ગયો. એ ખુલ્લુ જણાય છે કે કુમાર ગુપ્ત માર્યો ગયો હતો. ખીજા વિગ્રહમા રકંદ ગુપ્ત આખી રાત રણાગણ પર રહ્યા હતા અને ખુલ્લી જમીન ઉપર ઉઘી ગયો હતો. ખીજા સવારે લગાઈ શરૂ થતા બળજોરી વાપરી એ એવો નિર્ણય લાવવામા ફતેહ પામ્યો કે જેને લઈને, સિલાલેખમા જણાવ્યા પ્રમાણે, શહેનશાહી તખ્ત ઉપર પગ મુકવાને એને હક્ક પ્રાપ્ત થયો, એટલે શહેનશાહ થવાનો એનો હક્ક સાબિત થયેલ પરંતુ એમ પ્રતિષાદન કરવામા આવતું નથી કે પુષ્યમિત્રોએ એની આગળ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું અથવા તેઓ એના સામંત થયા હતા. આથી બહુ તો આ માત્ર સૈનિક પરાજય હતો એમ કહેવાય, અથવા વિજયની આ નોંધ જે રચણેથી મળી આવીને પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેનો, એટલે ધાત્રીપુર જિલ્લામાના બિતરી શહેરનો, વિચાર કરીએ

તો કદાચ આથી ચઢી આવતા પુખ્તમિત્રોને અહીં પાછળ દેશવવામાં આવ્યા એમ કહેવાય. જો એ લોકો પાટલિપુત્ર પહોંચ્યા હોત અને ત્યાં પોતાનાં પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની રાજધાની જન્મવી હોત તો હિંદુ દિંદુસ્તાનના આ પછીના ઇતિહાસે જુદું જ વધણુ લીધું હોત. દેશમાં આવાર સુધી સ્થપાયું હોય તેના કરતા વિસ્તીર્ણુ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય આપણે જોયું હોત. પણ જુદાજ પ્રકારનો નીવડો આવ્યો હતો. પુખ્તમિત્રો પાછા હસી મથા, પરંતુ ગુપ્ત વંશની કીર્તિ પુનઃ જન્મી નહિ. પુખ્તમિત્રો સાથેના વિગ્રહને પરિણામે તેઓ નિર્બળ થવા માડતા તેઓની પડતીની શરૂઆત થઈ હતી, પરંતુ તે અટકાવી શકાઈ નહ. ગુપ્ત લોકોનું ભાવ્ય કેયું વિચિત્ર રીતે ધડાયું હતું તે એમના ઇતિહાસ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે. એ લોકોએ પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની મદદથી પોતાની સત્તા વધારી, એમણે પ્રાચીન પ્રજ્ઞસત્તાકવાદનો ઉચ્છેદ કર્યો, અને વારો આવતા પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યેજ એમના રાજ્યનો પાયો હલાવી મુક્યો.

પાચમા સેકાના અંત સુધીમાં હિંદુ દિંદુસ્તાનમાંથી પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય અદૃશ્ય થાય છે. જુના કાળના લિખાવિ લોકો રાજદારી રંગભૂમિ છોડી જાય છે, અને તેમની એક શાખા નેપાલ તરફ પ્રયાણ કરે છે. યુવાન પુખ્તમિત્રો જાણે હવામાં ઉડી જાય છે. આ પછીની સદીમાં ઇતિહાસમાંથી હિંદુ રાજ્યધારણુ આખરની વિદાયગીરી લેતું જણાય છે. વૈદિક ઋષિઓના સમયથી જે સઘળું સાડું ઉતરી આવ્યું હતું, પ્રથમ ઋચ્યા રચાયા પછી જે સઘળા પ્રગતિ થઈ હતી, જે સઘળાં મારફત રાજ્યની રચનાને પોષણ અને ઉત્તેજન મળતું હતું તે સઘળું દેશમાંથી જતું રહ્યું. આ મહાન પ્રસ્થાન શરૂ કરનાર, રાજદારી નિર્વાહનો કશુંગીતમાં અગ્રભાગ લેનાર પ્રજ્ઞસત્તાકવાદ હતો. આ ઉપસંહારમાંનો વિદેશીઓના હાથમાં આદિ સક્રિય એ મુઠ્ઠી નાશની તલવારના વખાણ કરનારો માત્ર એકજ શ્લોક આપણે સમજી શક્યા છીએ. હજી બીજા શ્લોકનો ડાયડો આપણે કિંકરી શક્યા નથી. આ.

પ્રસ્થાનનાં ખરાં કારણો ઉપસંહારમાથી વ્યક્ત થવા જોઈએ પરંતુ હજી તે પણ ઉકેલવા રહ્યા છે.

ઈ. સ. ૫૫૦ થી હિંદુ પ્રતિષ્ઠાસમા માત્ર તેજસ્વી જીવનચરિત્રો મળે છે. આ સઘળા ગાંધીય તથા સામાજિક જીવનને એક સ્થાને કરનારા સૂત્રને અભાવે છટાં જવાયા રત્નોત્તી પેઠે વિખરાએલા પડ્યા છે. સદ્ગુણને લીધે તેમજ દુર્ગુણને લીધે ખ્યાતિ પામેલા મહાન નરોના જીવનચરિત્રો મળે છે—આપણે હર્ષ તથા શશાંક, યશોધર્મ, કલ્કિ તથા શંકરાચાર્યની હકીકત વાંચીએ છીએ—પણ લોકસમૂહના સામાન્ય જીવન કરતાં એ વ્યક્તિઓ એટલું જીવ્ય સ્થાન ભોગવે છે કે નિરૂપાયે એમની પ્રશંસા થાય છે અને પવિત્ર રીતે તેઓ પુજાય છે.^૧ સમાજ સ્વતંત્રતા ભોગવતો અટકી પડે છે. આ ક્ષયનાં કારણો આંતરરાષ્ટ્રીય હોવા જોઈએ પણ તેનું સંશોધન કરવાનું હજી બાકી છે. માત્ર હન લોકોની સ્વારીથી તેનું નિરાકરણ ચર્ચા સકતું નથી. વારાફરતી આવતા રાજવંશોએ હન લોકોને સો વર્ષની અંદર સર્વ રીતે છુદી માર્યા છતાં અસલી જીવન પાછું આવ્યું નહિ.

૧. દાખલા તરીકે બાણકૃત હર્ષનું જીવન ચરિત્ર જુઓ. કલ્કિ એની હૈયાતીર્થાન દેવરૂપ મનાયો છે. (ઈન્ડીઅન એન્ડીકવરી ૧૯૧૭. પા. ૧૪૫). નિરૂપાયે થતી પ્રશંસાને લઈને પ્રશંસા કરનાર તથા જેની પ્રશંસા થતી હોય એ જેની વચ્ચે રહેલો નૈતિક તફાવત વ્યક્ત થાય છે.

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિની સમાલોચના-

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની હકીકત પુરી કરતા પહેલાં એમની રાજ્ય પદ્ધતિની કંઈક સામાન્ય સમાલોચના કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. હિંદુસ્તાનના ધર્મશાસ્ત્રોના તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાના ન્યાયના વહીવટના વખાણુ ગ્રીક નિરીક્ષક મર્વાનુમતે કરે છે, અને એ વખાણુને મહાભારતથી પુષ્ટિ મળે છે. એમાના કેટલાકે રાજ્યોએ નિકાલ થએલા મુકદ્દમાઓના ઘખલા પુસ્તકોમા સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખ્યા હતા. આ રાજ્યોનો કદી વિરોધી કૌટિલ્ય પણ એટલું તો જાહેર કરે છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ એવો આગ્રહી રહેતો કે પોતાનાં સંસ્થાનમા સર્વત્ર ન્યાયી રીતે વહીવટ ચાલે, અને તેથીજ ત્યાં ધણા ઉચ્ચ પ્રકારની ન્યાય વૃત્તિ ટકાવી રાખવામા આવતી. એ વિના કોઈપણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય લાભો કાળ ટકી શકે નહિ. એમનો ખીજો સદ્ગુણ નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થા હતી. કૌટિલ્ય ખાસ લક્ષણ તરીકે એવી નોંધ લે છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ એવી વ્યવસ્થા જાળવવાને ટેવાઈ ગએલો હોય છે. આપણે આગળ જોયું છે તે મુજબ મહાભારત સ્થળે કરે છે કે જોખમદાર નેતાઓ, યુવાન તેમજ વૃદ્ધ મન્યો પાસે વ્યવસ્થા જાળવાવામા આગ્રહી હતા. વિશેષ એ નેતાઓ, પોતે તેમજ પોતાના કૃત્યો સર્વત્રિય ચાલ તેની સંભાળ રાખતા. શ્રીકૃષ્ણએ પોતાની સંયુક્ત રાજસભા ચલાવવામા પોતાને નડતી મુશ્કેલીઓ પોતાના મિત્ર નારદને જણાવ્યા વિશેનો મહાભારતમા ઉલ્લેખ છે.

નારદ શ્રીકૃષ્ણને જાહેર વાદવિવાદમા પોતાના સલાયણ ઉપર અકુચ ન રાખવા માટે કપકાં આપે છે. એ વૃષ્ણિ કુલપતિને વાક્ય-પૂર્વક મારફત યતા હુમલા ધીરજથી સહન કરવાની ટેવ પાડવા, અને

હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમૃદ્ધિની પ્રશંસા ઇતિહાસને લગતી દેશી તેમજ પરદેશી નોંધોમાં સતત ચાલેલી છે. ગ્રીક ઇતિહાસકારો એમની પ્રશંસા માટે ઉલ્લેખ કરે છે, અને મહાભારત પણ તેને પુષ્ટી આપે છે. દરેક નગરજન પોતાનાથી રાજદારી નેતા ન થનાય તો વેપારી મંડળના અથવા મંત્ર વેપારીઓના અગ્રેસર થવા માટે આકાંક્ષા ધરાવતો. સુલેહશાંતિ જાળવવાની કળા તથા યુદ્ધને લગતી કળા, નિયમપૂર્વક વ્યવસ્થા તથા ખંત, ગજ કંઠવાની તથા ગજકર્તાને આધીન રહેવાની ટેવો, વિચારપૂર્વક કર્મ કરવાની અને ધર અને ગજ બન્નેને સરખા મણવાની આદત મર્ષત્ર પ્રત્યક્ષ માન્ય પડતી. આવા જીવનને પરિણામે દરેક વ્યક્તિ અને નગરજન વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક તથા તીવ્રબુદ્ધિવાળો થયો હશે. આવા સદ્ગુણો તથા આવી સંસ્કૃતિને લઈને મહાભારત જણાવે છે તેમ આ રાજ્યો માં મિત્રતા તથા ઐક્ય ગમવા સર્વ આતુર રહેતા. તેઓ પોતાના દુશ્મનોને મર કરવામાં આનંદ માનતા તથા પોતાની આર્થિક મજબૂતિ વધારવા ઇતિહાસ રહેતા એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી આનો ખુલાસો એજ છે કે તેમનું સિદ્ધાંત તથા બુદ્ધિ એકપક્ષીય નહોતા. તેઓ માત્ર રાજદારી પ્રાણીઓ નહોતા. તેઓ મરખી ગીતે આર્થિક પ્રાણીઓ પણ હતા. ક્રાંતિ એમના લક્ષણ ગણાવતા તેઓ એકી માથે યજ્ઞક તેમજ હુન્નરમંદ તથા ઉદ્યોગી હોવાનું જણાવે છે, તેઓને આ રીતે યજ્ઞક તેમજ ઉદ્યોગી થવાની એમના કાયદા અનુસાર ફરજ પડતી હતી. આ ઉપરાંત ખેતીવાડી તરફ પુરતું લક્ષ આપવાથી તેઓ પોતાની તીવ્રેરી બરેવી રાખતા અને પોતે ધનવાન રહેતા.

ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ આપેલા પ્રમાણો ઉપરથી એમ માન્ય થાય છે કે તેઓ સાચા સૈનિકો હતા તથા યુદ્ધમાં ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારની બહાદુરી તથા કળા દાખવતા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ ઉચ્ચ ક્રાંતિના ખેડુતો પણ હતા. જે હાથે તેઓ સફળ રીતે તત્કાલ ચલાવતા હતા તેજ હાથ એટલીજ સહેલાઈથી દાતરડાને ઉપયોગ કરવા ટેવાઈ

ગયો હતો. અર્થશાસ્ત્ર તથા બૌદ્ધ પ્રમાણોમા જણાવ્યા પ્રમાણે તેએ ખેતીવાડીમા તેમજ દુનનરઉદ્યોગમાં રમ્યાપરમ્યા રહેતા હતા.

આગળ આપણે જે પ્રમાણો તપાસ્યા છે તથા જે હકિકતની નોંધ કરી છે તે ઉપરથી આ રાજ્યોમા સત્તા તથા અધિકાર વહેંચાઈ ગએલા હોવાનું વ્યક્ત થશે. દાખલા તરીકે, પતલ લોકોમાં સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર, તથા લિન્છાવિ લોકોમાં ન્યાયાધિકાર, સૈન્યની સરદારી તથા સત્તાધારી રાજતંત્ર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસે રહેતા. આ તેમજ ગ્રીક ગ્રંથકારોએ વર્ણવેલા કેટલાક રાજ્યોમા સરદારોના એકા માટે વરણી થતી તથા સરદારોમાં પુરોહિતોના અધિકારના કોઈ પણ વત્સવો સંપૂર્ણ અભાવ રહેતો એ સંબંધ ઉપરથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા જિજ્ઞ કૌટિના ચાતુર્ય તથા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તથા મોટા પ્રમાણમા રાજ્યધારણને લગતો અનુભવ હોવાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખાસ વિષયોને લગતા જે ગ્રંથો આપણને ઉપલબ્ધ છે તે સંબંધી રાજસત્તાને અનુમોદન આપતા વિચારવાળાઓના છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું સમર્થન કરતો હોય એવો કોઈ ગ્રંથ આપણને મળી આવે તો તેમાથી પ્રજાસત્તાક રાજનીતિ કેવા પ્રકારના રાજને લગતા સિદ્ધાંતો પાળતી તે નિસંશય જાહેર થાય. એટલું તો સંભવિત છે કે આવા પુસ્તકો હસ્તિમા હતા. મહાભારતમાના મધ્ય તથા વૃષ્ણિ સંધિ વિશેના અધ્યાય ઉપરથી એવા પુસ્તકોના અસ્તિત્વનું સૂચન થાય છે. એજ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે બીજા ગ્રંથમાથી ઉતારેલો કૌટિલ્યનો શ્લોક પણ સૂચવે છે. કારણ આ સંબંધના આખા પ્રકરણમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યની દૃષ્ટિએ લખાએલો આ એકજ શ્લોક છે. બાકીના સંબંધી રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ લખાએલા છે. મહાભારતમાની અરાજક રાજ્યની ચર્ચા ઉપરથી અરાજક રાજ્યધારણ અનુસાર ઠરેલા અને લખાએલા રાજને લગતા સિદ્ધાંતો સર્વને માહિત હોવાનું જણાય છે. આ સંબંધી હકિકત ઉપરથી આડકતરી રીતે એટલું સાબિત થાય.

છે કે વિચારપૂર્વક નક્કી થએલા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો સર્વની જાણમાં હતા અને તેને આધારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણુ રચાયા હતા. આ સિદ્ધાંતોને લક્ષને પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણુના જે બિન્ન પ્રકારો આપણે તપાસી ગયા છીએ તે મોટે ભાગે સમજી શકાય છે. એ બંધારણો અજાણતામાં પ્રેરણાથી થયેલી સંસ્થાઓ નહોતી. રાજના કરતા તત્વજ્ઞાનના વધારે મૂઢ પ્રશ્નો કપિલ મૂનિ તથા કંઈ લોકોએ ઉઠેલા હતા તેવાઓના દેશમાં દાર્શનિક વિચારનો અભાવ મંલવી થકો નથી.

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ શોધી કઢાડેલા આશ્વદેવના મુતુપથતિકાની દુટક દસ્તાવીખીત પ્રત ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહામાના ચુંટી કહાડ્યામાં આવેલા રાજકર્તાને મળુના નોકર (મળુ-દાસ) તરીકે મળુવામાં આવતો. મહાભારતમાં ઉતારી લીધેલા વિવાદમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ એજ નિયમ જાહેર કરે છે. ‘રાજકર્તાને નામે (જૈશ્વર્થવાદેન) મારે જે ફરજ જામવવાની છે તે નોકર (વાસ્ય) તરીકેની છે.’

કંઈ અને સૌમ્ય લોકો વ્યક્તિને રાજ્યના અંગમૂલ તરીકે ગણતા હોવાનું જણાય છે. એ વ્યક્તિના પોતાના અસ્તિત્વની કંઈ ગણનાજ નહોતી એટલે યોગ્યમાં જે આગ્રહ જન્મતા તેમના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ હક્ક હોય એવો દાવો રાજ્ય કરતું, પણ એટલું સ્પષ્ટ માત્રમ પડે કે બીજા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો આવા વિચાર ધરાવતા નહોતા. તેમના સિદ્ધા ઉપરથી સાબિત થાય છે તે પ્રમાણે તેઓ મળુ એટલે રાજતંત્રને સમાજથી તદ્દન અલગ વસ્તુ તરીકે ગણે છે; વ્યક્તિ રાજ્યમાં અંતરધ્યાન થતી નથી, છતાં જન્મે વચ્ચેનું ઐશ્વર્ય એટલું પરિપૂર્ણ છે કે જન્મે ધગભગ ઘણું ભાગે સમાન હોય એમ લાગે છે. એથી ઉત્પન્ન અરાજક રાજ્ય, અથવા રાજ્યનિનાના રાજ્યના મિદ્ધાત અંતિમ પ્રકારના વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યવાદનો સીકાર કરે છે. આ વર્ગનાં રાજ્યના મિદ્ધાતવાદીઓ રાજતંત્રને ખીચ મમાન વેખતા;

દ્રાઢને પણ વહીવટ અસાધ્યતાની સત્તા આપવામા આવતી નહિ. માત્ર કાયદો અમલ અસાધ્યતા, અને ગુન્હો કરવા માટે અપગ્રાવી દરે તેને ફક્ત સમાજમાથી બહિષ્કારની શિક્ષા કરવામા આવતી વ્યક્તિનું અત્યંત પ્રભુત્વ બીજા કોઈ માણસને અથવા માણસોના સમક્ષે અર્પવાનું નહોતું. અન્યતઃ આવા બંધ રાજ્ય ઉપર રચાયેલું રાજ્ય વ્યવહારમા ટકી શકવા માટે ધણુજ નાનું હોવું જોઈએ. એમ જ્ઞાત આગળ ઉપર દર્શાવેલા જૈનસૂત્રમા ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યા પ્રમાણે હિંદુ હિંદુસ્તાનમા આવા રાજ્યો હતી મોગરતા હતા. રાજસત્તાવાદી ધણી મારી રીતે જણાવી શકે.—“અરાજક ગજતત્ર કગ્તા બીજું કોઈ પણ રાજતંત્ર વધારે દુષ્ટી, દુર્ભાગ્ય નથી. (શાંતિપર્વ, ૫૬, ૭), જે બળવાન નાગરિક (કાયદાને) માન આપે તો સમગ્ર કુશળ છે, પણ જે તે ગજદ્રોહ કે તે તે સવળાનો નાશ કરી શકે છે.” વળી રાજસત્તાવાદીઓ પોતાની રાજસત્તાનું સમર્થન કરવા પ્રજાસત્તાક વાદના અનુયાયીઓ પાસેથી અરાજક સિદ્ધાંતનો આધાર વળી સારી રીતે લઈ શકે. પણ રાજ્યના મૂળ પાયા તરીકે સામાજિક કળ્યાતને લગતા અરાજક સિદ્ધાંતની તેઓ અવગણના કરી શક્યા નહિ. અરાજક લોકસત્તાવાદીના અભિપ્રાય પ્રમાણે નમજનો વચ્ચેની ગણસ પરસની કળ્યાતના પાયા ઉપર રાજ્યની પ્રમાણત ખડી કરવામા આવી હતી. અન્યતઃ આ નવજીવ અરાજક રાજ્યના સંજ્ઞાધમા ખડ હતું. રાજસત્તાવાદીઓ (પ્રમાણિકપણે રાજ્ય અસાધ્યતાની તથા બદલામા કર લેવાની શરતે ઓછા સ્વીકારવા માટેની) ગજ તથા લોમ વચ્ચે થયેલી કળ્યાતનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તેઓ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે અરાજક રાજ્યધારણની કળ્યાત વ્યવહારમા નિષ્ફળ જતા આ પ્રકારની કળ્યાતનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો અહીં આપણને માલમ પડે છે કે અરાજક લોકોએ સામાજિક કળ્યાતના જે સિદ્ધાંતો સ્વીકાર કર્યો હતો તેજ સિદ્ધાંત રાજસત્તાવાદીઓ

કબૂલ રાખે છે. કદાચ આમાજિક કબૂલાતને લગતો સિદ્ધાંત સધળા પ્રકારનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા સામાન્ય રીતે મળી આવતો હતો. રાજસત્તાના સંબંધમાં ઉપયોગમા આનું આવું પ્રતિકૂળ સર્વામાન્ય મન્ય તરીકે કાટિસ્થને માહિત હતું. હિંદુસ્તાનમા એની ઉત્પત્તિ ઘણી પ્રાચીન છે, પ્રત્યક્ષ રીતે દુનીઆમા સૌથી પ્રાચીન છે. એટલું વાક રાખવાનું છે કે એનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ કરતા એ પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંત હોવાનું જણાયા વિના રહેશે નહિ. આમાન્ય રીતે સધળા રાજકર્તા-એને આવા મિદ્ધાત પ્રમાણે અમલ કરવાથી લાભ થતો એટલે એ મિદ્ધાંત તેઓ માટે બારે કિમતી હતો.

ઝેઈ પાનું રાજ્યપદ્ધતિને જોડે રાજ્ય જોડ્યો લાખો કાળ ટકી રહે તેટલા પ્રમાણમા એ પદ્ધતિ સફળ નીવડવાનું સૌથી સરસ રીતે કેવી રીતે. એક વર્ગ તરીકે હિંદુસ્તાનની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિ ઘણા લાખા સમય સુધી ટકી રહેવાથી ઘણી સફળ પુરવાર થઈ છે. આપણે ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે કરીને બેઠ પછીના સમયની છે. આપણા સૌથી પ્રાચીન સીમાચિહ્ન તરીકે એતરેય આદ્યજનો મુગ નહીએ તો સત્યત ભોજ લોકોનું રાજ્ય આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સંજ્વન રહ્યું હતું. જો ઉત્તર મદ્ર તથા પાણિનિના મદ્ર લોકો એકજ હોય તો, તેઓએ આસરે ૧૩૦૦ વર્ષ નહિ તો ૮૦૦ વર્ષ રાજ ભોગવ્યું હતું. શુદ્રક તથા માલવ લોકોએ સિકંદરને કત્તુ હતું તે પ્રમાણે તેઓએ ઈ. સ. ૫ ૩૨૬ પહેલા ઘણા લાંબા કાળ સુધી સ્વતંત્રતા ભોગવી હતી. માલવ લોકોએ રજપૂતાનામા આસરે ઈ. સ. ૩૦૦ સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો, એટલે આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એમણે સ્વતંત્ર જીવન ગાળ્યું હતું. એજ પ્રમાણે ગૌધેયોનું પણ હતું. ચિચ્છાવિ લોકોનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ, વર્ણનો મળે છે. આ પ્રમાણે હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોનું જીવન નિયમન કરનારા મિદ્ધાત મર્ગ પ્રકારની કમોડીમાંથી મફત રીતે પમાર થયા હતા. .

પશુ સાધારણ રીતે જોતા હિંદુ પ્રજાસત્તાક નહોતો વિસ્તારમા મોટા નહોતાં. અગર જો એમાંના ઘણા યુરોપના ગ્રામ્યીન પ્રજાસત્તાક રાજ્યો કરતા મોટા હતા, છતાં માલવો, યૌધ્યો તથા ખીન્ન થોડા-એના રાજ્યો સિવાય એ સર્વળા અમેરિકાનાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ફ્રાન્સ તથા ચીન જેવા આપણા દ્વાદશના મમયના વિશાળ પ્રયોગોની સરખામણીમાં અતિ મુદમ હતા.

રાજ્યનો આટલો નાનો વિસ્તાર એજ રાજનીતિ શાસ્ત્રની મળ નખળાઈ હતી. જે રાષ્ટ્રો અને રાજ્યો વિસ્તારમા નાના રહે છે તેમને તેમનો ગમે તેવો પ્રભાવ પડતો હોય 'જ્ઞતા ટકી રહેવા દેવામાં આસતા નથી. મોટા રાજ્યોની વાળી જતિ ઉત્તેજિત થતા તેઓ નાના ગણને હોમબ કરી જતા. પ્રમળ સામ્રાજ્યો તથા મહાન વિજેતાઓના સપાટામાથી બચી જેવા પામેલા માલવ તથા યૌધ્ય લોખના રાજ્યોનો મુખક વિત્તીથુ^૧ હતો. સિન્ધાવિ અને મદ્ર લોકોની માકક એમણે પે તે સર કરેલા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર પોતાના કાયદા ચલાવ્યા હશે અને ત્યાની પ્રજાને પોતે જે હકકો ભોગવતા તે હકકો આપ્યા હશે.^૨ એમના રાજ્યના મોટા વિસ્તારને લઈને તેઓ એમના આરંભકાળમા જે નાના નાના રાજ્યો એમના સમકાલીન હતા તેમના જેવા ફુર્લાગ્યમાથી છટકી જવા પામ્યા હતા.

મહાભારત જણાવે છે કે અરાજક રાજ્યો સહેલાઈથી જતી શકાય એવા હતા; એમની અને કોઈ બળવાન દુશ્મન વચ્ચે અથડા-અથડી થતા વળી ન જમ્મ શકે એવા લાકડાની માકક તેઓ દુટ્ટી જતા. ખરેખર લોકસત્તા અનુભવતા સમળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની આવીજ સ્થિતિ હતી. એક વખત એ રાજ્યો જતી લેવામાં આસતા

૧. મહાસાધ્ય ૨, ૨૬૬ માંના માલવક રૂપથી આ સ્થિતિનું સૂચન થાય છે. અર્ધશાશ્વત્ત્વ લિચ્છવિક તથા મદ્રદ અને રુદ્રદયુષ્મા માદ્રક એ રૂપો મળે છે.

રાજ્યોનો આખો સમૃદ્ધ આખરે છિન્નભિન્ન થઈ ગયો એ વિશે ઉલ્લેખ છે. અગ્નતશત્રુ સામે સિન્ધાવિઓના રાજકીય સમઢની ક્ષણિક હાર થતા બૌદ્ધ પરપરામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવા મતભેદને લઈને સભા મેળવવાનો ઘંટ વાગતા સિન્ધાવિ બોંડા રાજ-સભામાં આવતા અટક્યા હતા, કેટલાક પ્રસંગમાં રાજદારી પુરોમાં જે વિરૂદ્ધ પક્ષ પડી જતા. આ રીતે ઉભી થતી મુશ્કેલી ત્રીકૃષ્ણએ કરેલી ફરીઆદમાં સચ્ચાટ રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. ‘આદુક અને અદૂરની બાબતમાં જણાવવાનું કે, જે તેઓ કોઈ વ્યક્તિની તરફદારી કરતા હોય તો તે ગખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજી કંઈ હોઈ શકે નહિ; જે તેઓ કોઈની તરફદારી કરતા ન હોય તો તે રીતે પણ તે શખસ માટે આના કરતા વધારે પીડાકારી બીજી કંઈ હોઈ શકે નહિ, ું એમાંના કોઈપણ પક્ષની વરણી કરી શકું નહિ. આ જેઉની વચમાં મારી સ્થિતિ એક બીજા સામે હોંક રમતા જે જુગારીઓની માના જેની છે; એમાં એક જીતે બાને બીજો હારે એમ મા કદી પણ ઇચ્છે નહિ.’

મહાભારતમાં જણાવ્યું છે કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને જે ખરે બંધ પ્રજાના મોહોમોહોના કચ્છથી ઉત્પન્ન થતો તેના પ્રમાણમાં બહારના દુશ્મનોનો બંધ કંઈ વિસાતમાં નહોતો.

કલહને લઈ ગણુ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. આ ઉપરથી ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે આપણે સમજી શકીએ કે દેટલીક વખત કાવાદાવા આવતા નવા રાજ્યો સ્થપાતા. આ પ્રમાણે નવા રાજ્યોનો નાનો વિસ્તાર, એ વિસ્તારમાં પણ વિશેષ ઘટાડો થવાની પ્રગતિ, મજબૂતિનો વડો ચાલતી અદેખાઈ અને સ્પર્ધા, જાહેર ભાવનામાં અતલદ દૂટ, આ સર્વળા હિંદુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યધારણુને મુખ્યત્વે કરીને નખળા પાડનારાં તત્ત્વો હતા એમ લાગે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

જાતિય દૃષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના.

ગણના તુલનાત્મક અધ્યયન તથા વર્ગીકરણનો સવાલ મી. વિન્સેન્ટ રિમથ જેવા ગ્રંથકારે પોતાના તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭ ના પત્રદ્વારા ઉપરિચિત કર્યો હોવાથી ગણના અભ્યાસી તરીકે એ જાળનની ચર્ચા કરવાની હું મારી ફરજ સમજું છું.

મી. રિમથ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે આ ગણ દિગ્દેશના લોકોની પેંડ-મળે મગોલીઆના લોકોમાથી ઉત્પન્ન થતા. એ લખે છે કે “ ઈ. સ. ની આરંભની સદીઓ સુધી તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા દિગ્દેશના લોકોને મળતી આવતી હતી. એ યોદ્ધા ચમટા નાકવાળા હતા. આ સંબંધમાં ભરદ્વાજ તથા સાન્ધીના સ્તૂપ જોવાથી ખાતરી થશે. એટલું તો નક્કી છે કે ક્ષિત્રિય લોકો આવા હતા. વળી પહાડી મુલકમાં વસતા લોકોના રીતરીવાજ ઉપરથી ગણનો વહીવટ કેની રીતે ચાલતો તે જાણવાનું સૌથી સાફ સાધન મળે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે ખન્ને યુદ્ધ અને મહાવીર મુખ્યત્વે કરીને અર્ધ-મંગોલીઅન જાતના પહાડી મુલકમાં વસનારા હતા. તેઓએ પોતાની ‘ શિંદાબુ પદ્ધતિમાં મેનિયન રીતનું અનુકરણ કર્યું હતું તેથી આ વિચારને કંઈ બાધ આવતો નથી. તમે જેમ કરવા ધારો છો તેમ મારા વિચારનો ઉત્તેજ કરશો તો મને કંઈ હરકત નથી. ”

થોડીક દૃષ્ટીકતો એની મળી આવી છે કે તેથી આ વિચારને પુષ્ટિ મળતી હોય એમ માનવામાં આવે છે, અને તેથી આપણે પ્રથમ એ દૃષ્ટીકતોનો વિચાર કરીશું. કેટલાક બિન-અભ્યાસી પ્રજાનતાક જાતો દિમાક્ષની ખીખુમાં આવી રહ્યાં હતા. અને મી. ઈ. ગ્રેય.

વૉજે પ્રકાશમા આપ્યા પ્રમાણે ' સવગ્ધુ યતા રાજતત્રત્ર પ્રાનીન
 રૂપ સુખિની ખીણમા મળી આવે છે ' મી વાદરો વર્ણવેલી હકી
 કતનો ઉદ્દેશ મી ગ્રિથ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી (૧૮૦૬ પા
 ૨૯૦) મા કરે છે પરંતુ મી. વૉનનું અસન નિવેન એની પાસે
 ન હોવાથી તેમજ એણે પોતાની માહિતી ૧૭ છાપા ઉપરથી મેળ-
 વેની હોવાથી એમની હકીકત સર્વાશે ખરી ન હોય. મી. વૉ રાના
 જણાવ્યા પ્રમાણે ૬૦ નવ વર્ષે ગામડીઆઓ ઠગવેની જગાએ
 એકઠા મળતા અને ખીણના ૭ સિમાગના પ્રતિનિધિરૂપે ગ્યાનિક
 અધિકારમા અખ્યક્ષતરી સાથે મળી રીતર ચનાવતા ૭ ડૉગડુઓને
 ગામડાના પોતે સુદી કહાડેના સુખીઓની યાદી માદર કરતા એ
 યાદીમાથી હવે પછી કાગડુ તરીકે કામ કરાને સૌથી લાયક જણાવ
 એના આગ્રહસોના નામો આ ડૉગડુઓ પસંદ કરતા આ
 પ્રમાણે તેઓએ જે આગ્રહસોને પસંદ કરા હોય તેમાના ૬૦૩
 માટે તેઓ નવ પામા નાખતા એમનામાથી જેમને નામે વધારેમા
 વધારે દાન પડતા તેઓ હવે પછી નવ વર્ષ સુધી સત્તા ભોગવના માટે
 ડૉગડુ તરીકે સુદી કહાડતા તે સ્થગન અધિવનના પવિન માતા
 પથ્થરની વેદી આગગ ડાગડુના ઓઢાના ચિહ્ન તરીકે ગણાતો
 હુડો મુકીને આ ક્રિયા કરેલામા આવતી નવા સુગી કહાડનામા
 આવેના ડૉગડુ તરતજ ઓઢા ઉપર દાખલ થતા નથી અગીઆ
 ગમા માસમા ખીજ ક્રિયા થતા પછી અને પથ્થરની વેદી ઉપર એક
 યાકનો ભોગ આપ્યા પછી તેઓ ઓઢા ઉપર આવતા નવા ડાગડુઓ
 રોહીથી તગેગ થએના યાકના શરીર ઉપર હાથ નખી ભોગ
 અપાએના યાકના સોગન ખાતા કે તેઓ પોતાના પુત્ર તથા દુશ્મન
 નચે પણ ન્યાયની દષ્ટીએ વહીવટ કરશે ડૉગડુઓ કહેતા કે તેઓ
 મીમેટના રાજતત્ર પામેથી પોતાનો અધિકાર મેળવતા હતા નહિ
 પણ સ્થનિક અધિવનની કૃપાથી મેળવતા હતા દુગમા તેઓ ૭
 ૨૦ પાએના એમનો હુડો મ થો હતો અને હમેશા તેની કૃપાથી તેઓ

સત્તા અધાવતા હતા. મી. વૉલ્ફ કહે છે કે, “આ પ્રમાણે રાજતંત્ર ઇશ્વરી આગાથી અધાવાતું એટલુંજ નહિ પણ સાથે સાથે ચુંટણીનું તત્વ તેમાં આમેય થયું હતું.”

ઈન્ડિઅન એન્ડ્રીકસરીમાંની પોતાની નોંધમાં મી. વિન્સેન્ટ રિમય, આ પ્રમાણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે: “મને હવે એવું વચન પ્રાપ્ત થયું છે કે તે ઉપરથી સૂચન થાય છે કે યૈધેયોનાં જેવાં નતિય રાજ્યધારણ મૂળ ટિગેટમાંનાં રાજ્યધારણ ઉપરથી ઘડવામાં આવ્યાં હોય.” વળી, “પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનાં નતિય રાજ્યધારણના દર્શાત માટે, મી. વૉલ્ફના લેખમાંથી લીધેલું આ ચોક્કસ અવતરણ પુરતું છે, કેમકે આવાં બંધારણની કંઈ વિશેષ વિગત મળે એવી કંઈપણ નોંધ ઉપલબ્ધ નથી.” યૈધેય લોકોને ટિગેટના લોકો તરીકે ઓળખાવવા માટે પુરાવો ગણી સકાય એવી કંઈપણ હકીકત આપવા પ્રયત્ન થએલો ન હોવાથી, હિંદી બંધારણની વિગતોમાં પડેલો ખાડા પુરવા માટે ટિગેટનું દર્શાન શા સાર લેવું જોઈએ એ સમજતું મુશ્કેલ છે. હિંદી રાજ્યધારણને લગતી કંઈ વિગત સને ૧૯૦૬ માં જાણમાં આવી નહોતી તેથી શું ટિગેટમાંથી આણેલી હકીકતથી ખાંડા પુરવાનો હતો ? હવે જેમ જેમ વિગતો જાણમાં આવતી જાય છે તેમ તેમ એટલું સ્વીકારવામાં આવશે કે કોંગ્રેસના ચુંટી કહડાયા પછીના અગીઆરમા મહિનામાં સુખિની ખીણમાં જે ક્રિયા કરવામાં આવતી તેની તથા અતરેય ગ્રાહ્યમાં પ્રજાસત્તાક અધિકારીના અભિપ્રેક્ષની જે ક્રિયા વર્ણવી છે તેની વચ્ચે સહજ પણ સામ્ય નથી. જે રાજ્યો હિમાલયનો નજીકમાં હતાં અને જેમાં વૈરાલ્ય અભિગેહ કરવામાં આવતો તેની તથા સુખિની ખીણમાંના યાકનો જોગ આપનારાં રાજ્યો વચ્ચે અતિશય મોટો અંતર છે. યૈધેયોની રાજસભા અથવા ગણ, તેમના મન્ત્ર-મંત્ર, તેમનો ચુંટાએલો પ્રમુખ, એ મર્વને મળતું આવે એવું સુખિની ખીણમાંના ઇશ્વરી આગાનુસાર આવતા રાજતંત્રમાં કંઈ પણ નથી.

બુની પ્રતિમાના સળધેમા, ગણુ તરફથી એવુ કરી પણ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યુ નવી કે સાન્વી અને ભગ્નુતના ગમારોમા પ્રગ્નસતાકે રાજ્યોમા પ્રચલિત કળાનો તાદરસ અનુભવ થાય છે. આ ગરણુને લઈ આ પ્રગ્નની ચર્ચા કન્વાનુ વાગ્બી રીતે અરથાનેજ ગણાય. એમ હતા મને એવો સંશય લાગે છે કે સાન્વી તથા ભગ્નુ તની આકૃતિઓની હમીઓ ઉપરથી મી. ગિમથે પોનાના અનુમાન દોર્યા હોય. આ આકૃતિઓના નાક ઉપર ઝણુતા તથા પ્રતિમા ભંગની નિશાનીઓ ખાસ કરીને જણાઈ આવે છે. વિશેષમા, આમાની ઘણી આકૃતિઓ પરદેશીઓ તથા જંગલી લોકના તથા ભૂતપ્રેતોના સ્વરૂપ દેખાડવા માટે યોગ્યએલી જણાય છે, અને તેથી તેમના મોઢાની રેખા જાણી જોધને અભ્યાસપૂર્વક હિંદુને મળતી નહિ આવે એવી બનાવવામા આવી છે. દરેક સ્થાને ફરી ફરીને જણાતી યક્ષ યક્ષિણીઓની આકૃતિઓ આના દાખલા તરીકે યોગ્ય રીતે લેખી શકાય. આપણા આખા વાઙ્મયમા યક્ષ તથા યક્ષિણીઓ ઉપર પૌરાણિક તેમજ લોક કથાઓ, કવિતા તેમજ ઋષિત વાતો જોડાઈ છે, હમેશા તેઓને સળધે હિમાલય પર્વત સાથે જોડાયેલા ગણાયો છે, અને તેઓ પરદેશના પતની હોવા ઉપરાત પીઝકારી હોવાનુ માનવામા આવ્યુ છે. હવે જો હિમાલય પર્વતમા વસનારા લોકોના નાક ચપટા હોય એ પ્રમાણે તેમની આકૃતિઓ કહાડવામા આવે તો તે માટે ધન્યવાદ કળાકારને ઘટે છે, પણ જો પ્રતિમા કહાડનારને તેણે જેની પ્રતિમા કહાડી હોય તેની સાથે મળતો આવતો બતાવવાની, ઉપપાપને મદ્ગુણની પંક્તિએ મુકનાની, તજનીજ થાય ત્યારે આ સમાલોચનાની કંઈ કિમત આપી શકાય નહિ. પટનામા શોધી કહાડવામા આવેલી ગ્રીની આખા કદની પ્રતિમા લઈએ તો આ બાબત વધારે અદ્ધ થાય છે. ભગ્નુતની યક્ષિણી કુરૂપ, જડ, અને બીજાસ જણાય છે. ત્યારે થોડાજ સમય ઉપર શોધી કહાડવામા આવેલી પ્રતિમા જે પ્રમાણે હોઈ શકે તે પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે આર્ચન ગ્રીને મળતી આવે છે,

અને તેનું મુંદર નાક, નાની હડપચી તથા આર્ધન શોધોના જેવું માથું, ટુંકમાં પઘાત્મક ત્રિશંગ, સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. માતા જેની લેખાતી સ્ત્રીની જે પ્રતિમા સુન્દરગારમાં શોધી રહેતી તથા જેનાથી તે ડવતી હોય એમ અધારમાં શોધા ક્રમાતા (ગતક ૬. ૪૩૨) તે પ્રતિમાનો પ્રકાર આને મળતો આવે છે. એક દેશીય આકૃતિની પ્રતિમા રૂપે છે ત્યારે બીજી પરદેશી આકૃતિના દાખલા તરીકે છે. અન્યદેશીય પ્રતિમાનાં વિચલણુ લક્ષણને વિશેષ અગત્યતા આપવાની દિંદી કલાકારોની યત્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પોતાના જેવા જે માથુસને દિંદી કલાકાર હમેશાં જોતો તે પ્રત્યે તેને કે તે સમયની સમાજને ખાસ અનુરાગ કે એક ઉત્પન્ન થતો નહિ, પરંતુ વિદેશીય પ્રામ્યતા, અસામાન્યતા, વામનસ્વરૂપ કેસરીસ્વાર, સર્પ પુરૂષ, સર્પ સ્ત્રી, યજ્ઞ, એખીસિનિયન, તથા પરદેશી તોફાની શુક્રામ તરફ એમનું વિશેષ રક્ષ જતુ. પ્રસંગવસ્તાત સાન્વી અથવા ભરફુતનો ચિત્રિય પોતાના રાગ રાગીઓની, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોની, સાધુઓ તથા ઝાંડોની, ધર્મપરાયણ હસ્તીની તથા લક્ષ્મી કરતા વાદરાની આકૃતિની રૂપરેખા કહાડવા માટે છે ત્યારે આ તુલનાત્મક અર્થોનું તેને પૂર્વજ્ઞાન થયું હોય એમ લાગે છે. આ પ્રતિમાઓમાં ચપટું નાક, બહાર નીકળી આવતાં ગાલનાં દાડકાં, અથવા બીજું કંઈ અન્યદેશીય લક્ષ બતાવી આપવા માટે કાંઈને પણ આપાદન કરવા કું હિમ્મત કંઈ હું.

૧. સ્પષ્ટ રીતે ઉપસાવેલાં કેતર કારવાળી આમાની ધની આકૃતિઓ બીજા લોકોએ દોરેલા ચિત્રો ઉપરથી વેપાર કરવામાં આવેલી જણાય છે, અને વિદિશાના દાતરું કાનરકામ કરનારાઓએ ધોડી આકૃતિ માટે વપરા-
એલી હરકેમ સંજ્ઞાથી એ ગ્રીનાનું સૂચન થાય છે. આવે પ્રસંગે ઉપર વાપરેલા મિલિય શબ્દ યોગ્ય નથી.

આ ચિત્રમાં પ્રો. ગ્રુનવેલ્ડનાં અનુમાનો તરફ મારા ચિત્ર મી. પાન્ડેને મર ધ્યાન અર્પ્યું છે. એ અનુમાનો આ પ્રમાણે છે:—

“દિંદુરવાનમાં સારે સાથે વસના શિન્નશિન્ન લોકો એક બીજાથી ખાત્ર કરાને સાંસીરિક બંધારધુઆ ઓગળાં આવતા; અગોડના સમયમાં

‘ છેક ઇસીસનના શરૂઆતના સૈકાઓમા પણ ’ હિંદુસ્તાનની વસતીનો મળ આધાર મંગોલીઆની વસતી ઉપર હોવા માટેના કરવામા આવતા સામાન્ય મૂલ્યનતા સંબંધમા ગમે તેટલા ‘ કદાચ એમ હોય ’ એવા વચન અથવા અનુમાનોથી મારા મનનુ અથવા જે ટ્રાઇએ મદાલાખ્યમા એમ વાન્યુ હશે કે ‘ હજી પણ બ્રાહ્મણો ખુબ સુરત આખવાળા તથા ગૌર દેશવાળા હતા, ’ તથા જે ટ્રાઇએ ગોપય બ્રાહ્મણમાં એમ વાન્યુ હશે કે ‘ વંશ્ય લોકો હજીપણુ શુદ્ધ અથવા ગૌરવર્ણના હતા ’ તથા જે ટ્રાઇએ ધર્મશાસ્ત્રમા એમ વાન્યુ હશે કે ‘ શુદ્ધ સ્ત્રી હજી દેશની ‘ સ્થામ ખુદરી ’ ગણાતી હતી તેના મનનું સમાધાન થઇ શકશે નહિ. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમ પ્રગત-સત્તાક રાજ્યોમા બ્રાહ્મણ, હામિય, વૈશ્ય તથા શુદ્ધ લોકો વસતા હતા. ઓક લોકોએ એમને જોયા હતા અને પોતાના દૃષ્ટિગિંદુથી તેમનાં

એકિઆના ઉત્તર પ્રદેશોમાંના લોકો સાથેના સંસર્જથી નવાં રૂપ દ્રશ્ય થયા હતા, અને તેથીજ દાખલા તરીકે, સાન્વીના દરવાજા ઉપરના પ્રાદેશવારોના ટોળાઓમાં અન્યદેશી પ્રજાઓની આકૃતિ કદાહના પ્રચલન થયેલો જણાય છે.

પૂર્વ તરફના દરવાજા ઉપર, દાખલા તરીકે, કાલ્પનિક અન્યદેશી પ્રજાઓ ઉપરાંત એ આકૃતિઓને સંમિશ્રવાળા સિંહ ઉપર સ્વારી કરતી દેખાડવામા આવી છે. એમાંનું એકનું માથું આર્થ લોકોના માથા જેવું નથી એન સ્પષ્ટ માલમ પડે છે; જરા ઉંડના જેવા જુમવાએલા સીધીના જેવા વાળ તથા આખા માથાના બાદ અને ખડખડા ધાટથી કોળને પણ અચળો લાગે; આ આકૃતિના હાથમાં દાલનો ખુમખો આપવામાં આવ્યો છે.....થેરા, સાઠણી તથા સિંહ ઉપર સ્વારી કરતી આ સધળી આકૃતિઓ હાથીઓ ઉપર સવારી કરતા હિંદુઓની આકૃતિથી વિસિદ્ધ રીતે જુદી પડે છે. ...

સાન્વીની ખીજ ઉપસાવેલાં કાવરકામવાળી આકૃતિઓની રૂપી મોટી સંખ્યા હિંદુ નમુનાને મળતી આવે છે. એમા લાંબુ માથું, સર્વ રીતે માળાકાર મોટું, મોગી અખો તથા જરા હોઠ જણાડ આવે છે. બરહુતમાં પણ એજ પ્રકાર છે પણ ત્યાં આકૃતિઓ વધારે કઠોર જણાય છે. =

શારીરિક બંધારણની પ્રશંસા કરી હતી. ચપટાં નાકનાં તેઓએ કદી પાણુ વખાણુ કર્યું હશે નહિ. તુલનાત્મક વિવેચન હોય કે હિંદુસ્તાનને સગતી વિદ્યા હોય છતાં તે તે સંબંધમાં થોડાં પ્રમાણે અનુમાનથી દોરેલાં ખાંડીબંધ સિદ્ધાંતો કરતા વધારે મહત્વનાં મનાય છે.

પ્રથમ પૂર્વ દેશીય વિષયોમાં રસ લેનારા પંડીતોએ જે સ્તિષ્ઠાવિ શ્લોકોનું પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યબંધારણ પ્યાનપૂર્વક નિહાળ્યું હતું તેજ શ્લોકો તરફ તેમનું ભારે ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને તેમને વિશે વધુ માહિતી મેળવવા તેમને જિજ્ઞાસા થઈ હતી, અને પરિણામે ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં તર્ક દોડાવવામાં આવ્યા હતાં. મી. વિન્ઝેન્ટ રિમથે 'સ્તિષ્ઠાવિ શ્લોકો અને ટિબેટન શ્લોકો વચ્ચે સામ્ય' એ વિષય ઉપર દુકો નિબંધ લખી કહાડ્યો હતો (ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી ૧૯૦૩ પા. ૨૩૩-૩૫). મી. વિન્ઝેન્ટ રિમથના ઇતિહાસની ત્યારપછી પ્રસિદ્ધ થયેલી આવૃત્તિઓમાં આ નિબંધ માટે ઉદ્દેશ્ય આવે છે, અને આ નિબંધમાં દર્શાવેલી બાબતોનું તેમાં પરિપૂર્ણ રીતે સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે એમ બીજાઓ માને છે.

મી. રિમથ પોતાના સિદ્ધાંત માટે નીચેની બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે:—પ્રથમ તો માણસના મૃત શરીરને ખુલ્લા મુકી રાખવાની સ્તિષ્ઠાવિ શ્લોકોની ધારવામાં આવતી રીત, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે ટિબેટમાં એની રીત ચાલુ છે; અને બીજું સ્તિષ્ઠાવિ શ્લોકોની ન્યાયાધીશીમાં કામ ચલાવવાની રીત, કેમકે એના ધારવા પ્રમાણે આ રીત ટિબેટમાં ચાલતી રીતને ઘણી સચોટ રીતે મળતી આવે છે. આ બન્ને પ્રમાણોની તપાસ કરતાં જણાય છે કે 'પ્રાચીન મમયમાં વૈશાલીના સ્તિષ્ઠાવિ શ્લોકોની રીત' અનુસાર મૃત શરીરને ખુલ્લા ગખવામાં આવતા એ બીના માત્ર આડે રસ્તે ચલી ગયેલી દરપનામાંથી ઉપજતી કદાહેલી છે, અને વિશેષમાં સરખાવવામાં આવતી ન્યાયાધીશીમાં કામ ચલાવવાની બન્ને રીત ટોર્ષણ પ્રકારે એક બીજાને મળતી આવતી નથી.

મી. મિથ ચીનાઓમાં ચાલી આવેલી દંતકથા ઉપર આધાર રાખે છે કે, શ્રી ભગવાન બુદ્ધે વૈશાલીમાં જાડેના મુચ્છ હેડંગ સ્મશાન નેત્રું હતું, અને ઋષિઓ તરફથી તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું:—“એ સ્થાનમાં પુરુષોના મૃત શરીરને ખુદના મુખી દેવોમાં આવતા કે જેથી પક્ષીઓ તેનું ભક્ષણ કરે; અને તમે છુઓ છો તેમ અહીં તેઓ મરી જએલા માણસોના ધોળા હાડકા એકઠા કરી સીંચે છે; અહીં વળી તેઓ મુઠ્ઠા બાળે છે અને હાડકાંના ડગલા કરી તેને જાળવી રાખે છે. વળી તેઓ મૃત શરીરને જાડ ઉપર લટકાવે છે; વળી બીજા જેઓ કપાઈ મુઆ હોય અને જેમને સર્ગા સંજ્ઞાઓએ મારી નાખ્યા હોય તેઓ કદાચ પાછા સજીવન થાય એવી બીકને લઈને તેઓને પેક્ષી બાલુએ દાટ્યા છે; આ ઉપરાંત બીજાઓને પેક્ષી બાલુએ જાળીન ઉપરજ રહેવા દેવામાં આવ્યા છે કે જેવી બની શકે એમ હોય તો તેઓ પોતાનાં આગલાં સ્થાને પાછા જઈ શકે”.^૧ સવિસ્તર ઉતારી લીધેલા આ ફકરા ઉપર મુએલાને ખુદનાં રાખવામાં આવતા હોવાનો આખો સિદ્ધાંત ઘડાયો છે, અને એના આધારે બિચ્છાવિ લોકો મૂળ ટિમેટમાંથી આવેલા હોવાનું અનુમાન મિ. સ્મિથ દોરે છે. ભગવાન બુદ્ધના સમય પછી આસરે ૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર ચીનમાં ચાલતી દંત-કથામાંથી આ ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, અને તે કારણે સમ કાલીન વિગત માટેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ તરીકે તે નિર્ધારક છે. એમ છતાં, જે સંજ્ઞામાં આ ફકરો આવે છે તે જોતાં એ ફકરો નિર્દોષ છે. સંસ્કૃત વાક્યમયમાંના પ્રતિષ્ઠિત નાટકો તથા ધર્મપરાયણ હિંદુઓના ચાલતા આવેલા સામાજિક તથા ધાર્મિક રીતરિવાજોની જેમને માનિતી છે તેમને આ ફકરોનો અર્થ, ‘નૈમર્ગિક રીતે, છુદોગ જણાય છે. નમુના રૂપ સ્મશાનનું અહીં માત્ર વર્ણન છે. કેટલેક પ્રસંગે, ધર્મશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલી આજ્ઞા મુજબ, કોઈ મુઠ્ઠું બાળી શકાતું

એ બન્નેની સરખામણી કરશે તો માનમ પડશે - એ માનનામ આનતુ 'સામ્ય' 'જોરાનુ' અસકથ છે ઉપર ચર્ચાવેલી નિન્દાની લોભેની કામ કરવાની રીતનો ઉદાવરામ આવેલો અર્થ તથા મહા-ભારતમા ચર્ચાવેલી ગણની કામ કરવાની રીત સાથે કરવામા આવેલી

નિષ્પાત) પામે મોકલી આવે છે. તેઓ પણ જેની બાબતમાં તપાસ નહાવી તે એ નિરપરાધી હોય તો એને છાગ મુકે છે પણ જો એ અપરાધી હોય, તો મુક્તપરા (મુક્તુ રાજ્ય કરનારા) નામના મીલ અમલદાર પાને એને મોકલી આવે છે. તેઓ પણ જેની બાબતમા તપાસ નહાવે છે અને જો એ નિરપરાધી હોય તો એને છાગ મુકે છે, પણ તે અપરાધી હોય તો, તેઓ એને જટકુલમા પામે મોકલી આપે છે તેના પામુ માવીજ રીતે કામ નહાવીને તેને સેનાપતિ (મુખ્ય પ્રધાન) પાને મોકલી આપે છે. એ પ્રમાણે તેને ઉપરાજા (ઉપરાજા) પાસે અને રાજા પાને મોકલવામા આવે છે એ બાબતમા તપાસ કરીને જો તે નિરપરાધી હોય તો રાજા તેને છાગ મુકે છે, પણ જો તે અપરાધી હોય તો તે પવેનિ પધ્ધતિ (આનગના દાખલા અથવા કદિના પુસ્તક) ઉપર વિચાર રહાય છે તેના હમ્મુ છે કે, જે કોઈ નામુક પ્રકારનો હુન્દો કરે તેને અમુક જાતની મિત કરવામા આવે છે એ મારતે હુન્દો કરના અપરાધનો પ્રકાર તપાસી રાજા સામ્ય શિ ॥ કરમાવે છે" (જરનલ એન્ડ ધી રાયલ એસિઆટિક સોસાયટી બોર્ડ બેંગાલ, ૧૮૩૮, ૧, ૬૬૩-૪).

આ ઉપર વિવેચન કરતા મી રિમખ જણાવે છે કે

"કામ નહાવવાની આ શુભવલ્લ બરી રીતમા આક તમકા આવે છે -

જેમ કે -

૧ કરીને ખમ્લો તથા તેને રાજકર્તા આજી દાખર કરશે

૨ વિનિરિચ્ય મહાત્મા વરદ્ધી તપાસ.

૩ મોદારિયા " "

૪ મુક્તપરા " "

૫ જટકુલ " "

૬ સેનાપતિ આનગ રાજાત

૭ ઉપરાજા " "

સરખામણી વચ્ચે નપાસી ધ્યાનમાં રાખી નિયમિત રીતે સર્વ ગણો જે નિયમો સામાન્ય રીતે પાળતા હતા તે ઉપર વિચારવિ લોકોની કામ ચલાવવાની રીત ધ્યાન દતી.

કેટલાક એવા મંત્રેગો છે કે જે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો વિચારિ લોકો દિંદુ હતા એ ખામત ચક રહેતો નથી. ખન્ને

૮ રાજાનો ઉદ્વેગ નિર્ણય એજે સિદ્ધ કરી વખતે કરેલા લેખો નિયમો લખ્યા રાખવા પડે છે.

બાનુ સરતચંદ્રગુપ્તાના જણાવે પ્રમાણે (Proceedings of Asiatic Society of Bengal, 1893, p 5) દિગેશની કામ ચલાવવાની રીતના તબક્કા પછુ આને મળતા આવે છે:—

૧. સુન્દેન અને પડરમાં આવે છે, અને મેદાનામાં મોઝાવામાં આવે છે.
૨. તેના ઉપર દેખરેખ સખતમાં આવે છે, તેની તરફ દયાથી વર્તવામાં આવે છે, અને નરમાસથી તેને સવાલ પુછવામાં આવે છે.
૩. સવાલો સાતિયા પછુ બારિકદથી એને પુછવામાં આવે છે અને એના જવાબો મેધી લેવાય છે. આને જમ્તિ કહે છે.
૪. વતારે સખતાથી એની તપાસ ચાલે છે અને થોડી થોડી વાર એને ફરકા મારવામાં આવે છે અને જન-વિ કહે છે
૫. જે તે ખતી અથવા ખેડી મે.પછુ કેકરની કદલાત કરે છે, તો બિશે. લંબાજી ના સ ચલાવવામાં આવે છે, વારવાર એને ફરકા મારવામાં આવે છે, અને જુદા જુદા પ્રકારની ચાલનાઓ તેને ભોજવવી પડે છે.
૬. જે મુકદ્દમા મળીર પ્રખરનો હોય અને રામતંત્ર પદકાર હોય, તો તેને કેદનુડ એટલે પ્રા નની ન્યાયાધીશી આનંદ લઈ જવામાં આવે છે.
૭. આ ન્યાયાધીશી રગત-શબ (Regent) ને સૂચના આવે છે કે કસવમાં દરારિટી તજ્જમાંની એ. સિગ્ન માન્ય રાખવી. આ ન્યાયાધીશી દેરામાં સર્વથી ચડીઅ.ગી છે.
૮. હાલ હામાં એકદે ન આ સિદ્ધ થયેલ છે, તેનો પ્રકાર બદલે છે અથવા તેને ફરી તપાસે છે.

પ્રધાનોની ન્યાયાધીશી તરફથી સૂચવવામાં આવેલી તજ્જ સિદ્ધમાંની એ. પસંદ કરવા સિવાય રોજનુંને વધારે અખત્યાર નથી.” વિ. દિમય દંડીયન ગેન્ડીકરની, ૧૯૦૩ પા. ૨૩૫.

વિદેહ તથા સિન્ધાવિ લોકોને યજ્ઞિની સામાન્ય રાષ્ટ્રિય ઉપાધી લગાડવામાં આવતી. ખીજી રીતે કહીએ તો એકજ રાષ્ટ્રની એ જુદી શાખા તરીકે એ લોકો હતા. દ્રોષપણુ જોખમદાર માણુમ એમ સૂચવવાની ધૃષ્ટતા કરશે નહિ કે વિદેહ લોકો પણ ટ્રિબેટમાંથી ઉતરી આવ્યા હતા. વૈદિક સમયના વિદેહ લોકોએ નિતર મિહાર પ્રાતમ પોતાનું વસાહત સ્થાપ્યાની નોંધ છે (શતપથ ૧, ૪, ૧, ૧૦). જે વિદેહ લોકો શુદ્ધ હિંદુ હોય, અને ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં તથા શાસ્ત્રીય અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેઓ નિષ્ણાત હોય, તો એજ રાષ્ટ્રની ખીજી શાખા એટલે સિન્ધાવિ લોકો જન્મલી હોઈ શકે નહિ. સિન્ધાવિ લોકો વૈશાક્ષીમાં હતા, અને આપણે આગળ જોયું છે તે પ્રમાણે પુરાણોમાં વિદેહ લોકોની પેઠે વૈશાક્ષ લોકોને વિખ્યાત પામેલા આર્ય રાજકુળ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે. એ લોકો ‘અનલિસિક્ત’ રાજકર્તા નહોતા. આ સંજ્ઞા હિંદુ પંડિતો હિંદુસ્તાનમાં હમેશા માટે આવી વસેલા જન્મથી લોકો માટે વ્યવસ્થા. અંગુત્તર નિકાયમાં અન્ય ક્ષત્રિય રાગજોની પેઠે સિન્ધાવિ રાજકર્તાઓને ‘અલિસિક્ત’ રાજકર્તાઓ માનવામાં આવ્યા છે. જે પ્રખ્યાત સરોવરનું ઘણી સાવધાનીથી રક્ષણ કરવામાં આવતું અને જેમાં ગણુ (પ્રજનસત્તાક) રાજકર્તાઓનો અભિશેક કરવામાં આવતો તેનો ઉલ્લેખ જાતકમાં આવે છે. બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં એમને સર્વાનુમતે ભક્ષા ક્ષત્રિય તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સિન્ધાવિ એ નામ દ્વિચ્છુ શબ્દનો સાધત શબ્દ છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતમાં લિચ્છુ થાય અને તેનો અર્થ સિન્ધુના અનુયાયીઓ અથવા વંશજો એવો થાય. નિષ્ક એટલે ચિહ્ન અને લિચ્છુ એને મળતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે કંઈ લાક્ષણિક ચિહ્નને લક્ષને એ નામ યોગ્યું હોય. લક્ષમાં એ નામ આને મળતું આવે છે. આજે પણ લક્ષુ શબ્દ મિહાર અને દોઆમ પ્રાનોમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે. જે

માણસના સરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ જલ્લાષ આવતું કાશું અથવા સુંઠું સાંઠન જન્મથીજ હોય તે માણસ આ નામથી ઓળખાય છે.

સિન્ધાવિઓના પાંચસપ્ત રહેલા મદ્ર શોડોને મદાપરિનિષ્માન સુત (પ. ૧૬)માં વસિષ્ઠ શોડો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વસિષ્ઠ એ સુવિષ્ણુના આર્ય ઓત્રનું નામ છે. વિદિથી રાજકર્તાઓ માટે આર્ય વંશાયણ ધરી દેહાડવા માટે જાણુમાં આવેલા ખંદા શાહરોએ મદાપરિનિષ્માન સુત તૈયાર કર્યું નથી.

શાક્ય શોડોની મળ ઉત્પત્તિના મંત્રધર્મા પણ દૃઢીક ચચાં ચએકી છે. પાસિ બાપામાંના પ્રમાણુભૂત ગ્રંથો એકમતે પુરવાર કરે છે કે શાક્ય શોડો એકવાક શોડોની સાખા કેપે દત્તા વિરદ પક્ષ, એટલે પુરાણો આ દકીકત સ્વીકારે છે. એમાં શ્રી ભગવાન ભુદને તેમજ તેના પિતા તથા પુત્રને ઈકવાકુ કુંકુંખના ગણુનામા આવ્યા છે. મનધના રાંજ અગ્નત-સાનુ તેમજ શ્રીભુદના અન્ય નમકાલીનો એને કાત્રિય તરીકે માને છે (મદાપરિનિષ્માન સુત, પ. ૨૪). નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની ન્યાપનના ઈનિદાસમા તેમજ યોશિ તથા મદ્ર શોડો રિગેની પુરાણોમાંની વિમનોમા ઓપણે લેઈ ગયા છીએ તેમ રાજ્યનો શોકમનાજ તેના અગ્ર પુકપના નામથી ઓળખાનો. શ્રીભુદ પોતે પણ શાક્ય સમાજનુ આવુંજ મૂળ જાણાવે છે (અગ્નિય સુત, ૧૬). એમની મૂળ ઉત્પત્તિનો આ ઇતિહાસ એમને મળતાં આવતાં પ્રજાસત્તાક મંત્રાનના ઉપલબ્ધ ઇતિદાસ સાથે મળતો આવે છે. આથી એ ઇતિદાસના પ્રમાણુનો સ્વીકાર કરવા જોઈએ-કે કોઈ એકવાકુ રાજના કુંવરે શાક્ય પ્રજાસત્તાક સમાજ રચાધો દટો અને પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ પાડ્યું હતું.

શાક્ય શોડોનાં ઝંદન સાથે ક્ષત્ર કરવાના ગ્રામીને અને અપ્રચલિત ગિયાનું દરતી ધરાવતા હોવાની ચાત્રની આવેલી દંતકથા ઉપરથી કેટલાક પંડિતો જાતિનાં મૂળને કમતાં નિદાંત વચ્ચમાં ખૂનાવામાં

પડી ગયા હતા. વૈદિક વાઙ્મય પણ સ્તરીકારે છે કે આવો પ્રાચીન અને એક વખત હસ્તી ધરાવતો રિવાજ ધર્માવર્ત્તખી જાતોમા પ્રચલિત હતો. એ રિવાજ માત્ર સામ્ય લોકોમાજ હતો એમ જોઈ પરપરા સ્પષ્ટ કહેતી નથી. ઇશ્વાકુના ગજનંસમા આ રિવાજ હોવાનું તે જણાવે છે. આ ઇશ્વાકુ લોકો કંઈ નવા આવી વસેલા નહોતા; તેઓ નર્મ પણ સમયે અસંસ્કારી નહોતા. તેઓ વેદના જોટલાજ પ્રાચીન છે. જો ઇશ્વાકુ લોકો આર્ય હોય તો તેની સાખાના સામ્ય લોકો અન્ય પ્રજાના હોય શકે નહિ.

જે ગ્રીક લોકો હિંદુસ્તાનમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અનુભવતા થયા લોકોને ખગેખર મન્યા હતા તેમની તરફના પ્રમાણો કોઇપણ ખીજાં તથ્યના જોટલાજ નિર્ણયાત્મક છે. પંચપા અને સિંધમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાવનાગઓના ખુબસુરત ચહેરા તથા પડછંદ શરીર રચનાનું તેઓ વર્ણન કરે છે. હિમાલયના પ્રદેશમા વસના મોમલ લોંઝના ચપટા નાકવાળા ચહેરાને ગ્રીક લોકોએ કદી પણ ખુબસુરત માની તેનું વર્ણન કર્યું હશે નહિ. કારણ મારા માનવા પ્રમાણે તેઓ આવી જાખતમા સારા પરિક્ષક હોવા જોઈએ. વળી હિમાલયના પ્રદેશમાના લોંઝના શરીર બંધારણ જોળખવામા ગ્રીક લોકોએ ભૂન કરી હશે નહિ. આ આર્ય વર્મના હિંદુતું સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ વર્ણન છે. એમ નિશ્ચિતપણે સાબિત થાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાવનારા આ સત્તાઓને તેઓએ ખાસ કરીને ઠાંદી ગણ્યા છે.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાવનાગઓ મૂળ હિંદુ હતા એ ખાખનું ખીજું આત્મ પ્રમાણ તેમના નામ ઉપરથી મળે છે. કડ લોકો વેદના વારાના છે, અને એમની તરફથીજ યજુર્વેદની ગોષ્ઠિત આગત્તિ અને કડોપનિષદ આપણને મળ્યા છે. મદ લોકોને માટે વૈદિક સાહિ યમા ઉચ્ચેખ છે એટલુજ નહિ, પણ તેઓ સાજા માર્ગેનું ખામ અવર્તન કરનારા તરીકે

જાનિય દૃષ્ટિએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની સમાલોચના. ૧૬૫

જાણીતા થયા હતા, અને યજ્ઞ ક્રિયાનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા નેતરંતુ જેવા માન્યો એમની પામે ગયા હતા. આપણે ઉપર તપાસી ગયા છીએ તેમ યોગ્ય તથા મદ્ર શોકોની ઉત્પત્તિનો ચોક્કસ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે. ક્ષત્રિય શોકો સર્વ રીતે ક્ષત્રિયજ દતા. ઇશ્વર શોકો દક્ષત ક્ષત્રિય દતા એટલુજ નહિ પણ તેઓ પવિત્ર સંસ્કારી ક્ષત્રિય અને વેદના મનયના ન્યયન પાદ્મો દના. આલુનાયન તથા સાત્રંકાયન વગેરે નામે ને તે નામે ઓગખાના શોકો મૂળથી આ દેશનાજ વતની દતા એ સિદ્ધ કરવા માટે પુરના છે; પાણ્ડિનના મૂળથી તેમનું આદેશીય બંધારણ નક્કી રે છે.

શાસ્ત્રોને આ ચર્ચાનું પૂર્વજ્ઞાન થયું હોય તેમ તેઓ આ સપ્રજાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના શોકો આ દેશનાજ દતા એમ નિશ્ચિતપણે ઠરાવે છે. જે વૈદિક ક્રિયાનુસાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા મદ્ર, મતવત, કુરૂ તથા અન્ય શોકોને રાજ્યાભિષેક કરાવવામાં આવતો, તથા પશ્ચિમ તથા નૈરૂત્યમાંનાં નૌત્ય તથા સ્વારાજ્ય રાજ્યધારણોને તથા દિમાલયની તજેડીમાંનાં વૈરાજ્ય બંધારણને અનુમોદન મળતું તે મધ્યગી ક્રિયા ઐતરેય શાસ્ત્રજુમા વર્ણવેલી છે.

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતી ડોઈ અમાજની ઉત્પત્તિ ગમે તે હોય, છતાં એ આખી પદ્ધતિ દિંદી અને ને પણ શાસ્ત્રીય રીતે દિંદી દતી. ઐતરેય શાસ્ત્રજુના સમયથી અને તેની પણ પહેલાથી એ પદ્ધતિ ચાલી આવે છે. જે દિંદુઓએ પ્રથમ એક રાજના અમલ હુકમ રજા પત્રી પ્રજાસત્તાક ગાજ્ય ભોગવ્યું હતુ તેમણે લોકસત્તાક તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સ્થાપના પ્રયોગો કર્યા હતા એ ખાવીસ સૈકા ઉપર મેગારથનીએ આ દેશમાં જે કંઈ જોયું હતું તથા તે જે સપ્રજાં શિખ્યો દનો તેથી પુરવાર થાય છે.

પુરવણી અ.

આંધક-વૃષિ સંઘ વિશે મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ.

શાંતિપર્વના રાજવર્ષના અધ્યાય ૮૧ માં આંધક-વૃષિ સંઘના કામકાજ બાબત થયેલી ચર્ચાની નોંધ છે. સમદાક્ષીન બીખ્મ એ ચર્ચા થતી વે છે. હતા એને ‘પુગનન ઇતિહાસ’ કહેવામાં આવે છે. વૃષિઓના નેતા તરીકે શ્રીકૃષ્ણ પોતાની મુરુલીઓ પોતાના મિત્ર નારદ આગળ વર્ણવે છે, અને નારદ તેનું નિરાકરણ કરે છે. આ ચર્ચા અગત્યની છે કારણ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે:

- (અ) એકત્ર સર્વ અથવા સંયુક્ત રાજસભામાં જે રાજકીય પક્ષો હતા, અને એમાંનો દરેક પક્ષ રાજકીય બાબતોમાં પોતાનો દાવ ઉપર રાખવા મથતો હતો.
- (બ) એમની રાજસભા અથવા સમિતિમાં તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો, અને કૃષ્ણ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો, અને એજો બીજાઓ ઉપર હુમલા કર્યા હતા, કેમકે કુશળતા તથા યુક્તિથી વાત ન કરવા માટે નારદે તેને દપડો આપ્યો હતો.
- (ક) જે સમયનો આ ઇતિહાસ છે તે સમયે બ્રહ્મ, ઉગ્રસેન તથા શ્રીકૃષ્ણ પુત્રી કદાચવામાં આવેલા પ્રમુખો હતા.
- (ડ) પ્રજાસત્તાક રાજ્યના નેતાઓ ધણુખર મંળધીઓ હતા, અને કૃષ્ણ લાગવગ અથવા કાવતરામાં પોતાના સમાઓથી ઉત્તરે હતા. વૃષિના પક્ષે આંધક તથા આંધકના પક્ષે અદ્ધર સંયુક્ત રાજસભામાં અગ્ર લાગ લેતા. (સભાપર્વ, અધ્યાય ૧૪, શ્લોક ૩૩-૩૮ માં જણાવ્યા મુજબ આ બંને નેતાઓએ પોતાનાં કુટુંબને રાજકીય લગ્નના ગાદીને જોડ્યા હતાં.)

આ ચર્ચાના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક ન આપતા તેનો અનુવાદ માત્ર અત્રે આપ્યો છે:—

બીજા કહે છે (ગજપ્રકરણમાં સંબંધીઓનું સ્થાન) આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ અને મહર્ષિ નારદના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપુ છું. (૨)

વાસુદેવ કહે છે: હે નારદ! ઘણી અગત્યની રાજકીય બાબતો જે મિત્ર ન હોય તેને કહેવી ઘટતી નથી, મિત્ર છતાં તે તે બાબતમાં નિષ્ણાંત ન હોય તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી, તેમ પંડિત છતાં દંડ મનનો ન હોય, તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી. (૩)

હે નારદ ' તમારી શુદ્ધ મિત્રતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી તકું એમ મને લાગવાથી હું તમને કંઈ કહેવા ઈચ્છું છું. તમારી વિશાળ બુદ્ધિમતા જોઈ તમને પ્રજા પુછવા માગું છું. (૪)

રાજપદ (ને ઐશ્વર્ય) કહેવામાં આવે છે. પણ ખરૂં જોતાં તો જે હું કહું છું તે તો સમાસંબંધીઓનું દાસત્વ છે. અગર જો અડધો અડધ વહીવટી મત્તા ઉપર મારો દબ્બ છે છતાં મારે કડુ-વચન સાંભળવાના છે. (૫)

હે દેવર્ષિ! જે કડવા વચન બોલાય છે તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાથી મનુષ્ય જેમ અગ્નિને ફેરવે છે તેમ મારૂં હૃદય થાય છે. એથી દરોજ તે ખવાઈ જાય છે. (૬)

(જો કે) સંકર્ષ (બળરામ) માં હમેશા બગ રહ્યું છે, તથા ગદમા ગુકુમારપણુ રહેલું છે, અને પ્રહુમ્ન મારા કરતાં વિરોધ રૂપવાળો છે છતાં હું સદાય વિનાનો છું, હે નારદ! (૭)

તેઓ કોઈના પક્ષમાં ન હોય તો તેને માટે એથી વિશેષ સંકટ રહેતું નથી, પણ હું તો બન્નેમાંથી એકે પક્ષમાં મળી શકતો નથી. (૯-૧૦)

હે ભારે ખુદિવાળા નારદ ! (એક બીજા સાથે જુગાર ખેલતા) બે જુગારીઓની માના જેવી આ બે પક્ષની વચ્ચે મારી રિયતિ છે. એ જુગારીઓમાંનો એક જીતે એમ તે ઇચ્છતી નથી તેમ બીજે હારે એમ પણ તે ઇચ્છતી નથી. (૧૧)

હે નારદ ! હવે મારી રિયતિ ઉપર વિચાર કરો તેમજ મારા સંબંધીઓની રિયતિ વિશે વિચાર કરો અને બન્નેને શુ લાભદાયક થાય તે મને કહો. હું કલેશ પામું છું. (૧૨)

નારદ જવાબ આપે છે: હે કૃષ્ણ ! (બ્રહ્મસત્તાક રાજ્યમાં) આપત્તિઓ બે પ્રકારની હોય છે, એક બહારની અને બીજી અંદરની, અથવા તો દેશની અંદરજ ઉત્પન્ન થાય છે એવી અને અન્ય સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે એવી આપત્તિઓ.

આ સંબંધમાં તો અંદરનીજ મુશ્કેલીઓ જણાય છે. એ (સભ્યોનાં) પોતાનાં કૃત્યોના પરિણામ રૂપે છે. અદૂરભોજે તથા આ સધળા વંશજોએ આર્થિક લાભ મેળવવાની (આશાએ) કંઈ તરંગને લીધે અથવા બહાદુરીની અદેખાઈને લીધે તેમણે જે રાજદ્વારી સત્તા (એશ્વર્ય) પોતે મેળવી હતી તે કોઈ બીજાને મોપી દીધી છે. (૧૪. ૧૫)

એ સત્તાનાં મૂળ અત્યાર અગાઉનાં ઉડાં બાઝ્યા છે અને સગાંઓના હક્કને લઈને તેને જોર મળ્યું કે તો તે સત્તા ઝોડી કદાડેલાં અન્નની પેટ તેઓ પાછી લઈ શકતા નથી. સ્વજનની સાથે વિગ્રહ થવાની બહીકે તેઓ બહુ ઉગ્રસેન પાસેથી કોષપણ પ્રકારે રાજ્ય પાછું લઈ શકવાના નથી. અને હે કૃષ્ણ ! ખાસ કરીને તમે તેમને (કંઈપણ મદદ કરી શકવાના) નથી. (૧૬-૧૭)

અને કદાચિત દુષ્કર (અન્યાયી) કર્મ કરીને તેમ કરવામાં આવે (ઉગ્રમેનને સત્તા ઉપરથી એટલે પ્રમુખપદ ઉપરથી ઉદ્ઘાડવામાં

આવે) તો તેમાંથી કાતો મહા હાય નિપજે, તુકમાન જમ, અથવા નાશ થવાનો પણ ભય રહે. (૧૮)

માટે હવે એવું હથીઆર વાપરો કે જે પોલાદનું બનાવેલું ન હોય, જે ક્રોમળ હોય છતાં સર્વના અંતઃકરણ ભેદી શકે એવું હોય. ચારંવાર એ હથીઆરને તીક્ષણ કરીને સગાઓની જીભની કડવાસ મટાડો. (૧૯).

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હે મુનિ! પોલાદનું બનાવેલું ન હોય અને ક્રોમળ હોય અને જેને તીક્ષણ કરીને મારે મારા સગાઓની જીભની કડવાસ મટાડવાની છે તે હથીઆર હું કેવી રીતે પારખી શકું? (૨૦)

નારદ કહે છે:—પોલાદનું બનાવેલું ન હોય તે હથીઆર આ છે. ખીજાઓની યોગ્યતાનો સીકાર કરવો અને તેઓનો આદર સત્કાર કરવો, દયા તથા સરળતા તથા સદ્વર્તમાનતા ગમ્મની, અને તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેમને નિરંતર ભોજન કરાવવું. (૨૧)

ત્યારે સગાસંબંધીઓ કડવા અને હલકા ચખ્ખે ભોજવાની ઇચ્છાવાળા થાય ત્યારે તમારે ખરેખર તેમની તરફ ધ્યાન આપવું નહિ, અને તમારા ઉત્તર વડે તેમના (નદારા મંદસ્પર્શાળા) મનને, દુષ્ટ વિચારોને તથા તેવાંજ વચનને શમાવવા. (૨૨)

જે મહાપુરુષ હોતો નથી, જેણે મનને જીત્યું નથી અને જે સહાય વિનાનો છે તે ભાગે રાજદારી જોખમદારી ઉપાડવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. (૨૩)

દરેક બળદ ભારે બોલે ઉચ્ચથી શકે છે અને મિદા માર્ગ ઉપર તે ઘર્ષ જર્ષ શકે છે. મુશ્કેલીથી ભરેલા માર્ગે માત્ર વ્યતયાન અને જોરવાર પ્રણી અમરક ભર્યો બોલે ઘર્ષ જર્ષ શકે છે. (૨૪)

કલ્લહને લીધે મંવ (પ્રગ્નસત્તાક રાત્ન્યો) નો નાશ થાય છે. હે કેશવ! તમે સર્વના નેતા છો. પ્રગ્નસત્તાક રાત્ન્યને તમારા જેવા નેતા (પ્રમુખ તરીકે હમણા) મળેલા છે, તો તમારે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ કે મંવની પાતી આવે નહિ. (૨૫)

શુદ્ધિ અને ક્ષાતિ સિવાય ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ગિનાય, ઉત્તરવૃત્તિ સિવાય બીજા ગૌરવપણુ ગુણો એવા નથી કે પ્રજાસત્તાક ગણ્યના નેતા તરીકે સફળ રીતે વ્યવહાર ચલાવવા કાલ્યા પુરુષમા હોજા બોધએ (૨૬)

હે દુષ્ટ પોતાના પક્ષની ઉત્તિ યાય તેમ કરવું એ સાબાશી આપનાર, યશ આપનાર અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, માટે જે રીતે કામ કરવાથી સગા સમઘીઓનો નાશ ન થાય તેમ કરો. (૨૭)

હે પ્રબો ભાવી નીતિ તેમજ હમણાની નીતિની બાબતમા તેમજ દુસ્મનો સાથ લડાવવાની નીતિ તથા ચઢાઈ કરવાની કળાની બાબતમા તથા પરાજયોની સાથેની નીતિનો ઉપયોગ કરવાની બાબતમા એવું કંઈ નથી કે જે તમારી બાજુ બહાર હોય. (૨૮)

હે મહામાહો " અધિક-વૃષ્ટિ, યાદવો, કુકરો તમા ભોજ તથા તેમના ભોજો તથા ભોજ ઉપર ગણ્ય કરનારાઓનો સવળો આધાર તમાગ ઉપર છે. (૨૯)

પુરવણી બ.

પ્રથમ ભાગમાં ચર્ચેલાં હિંદી પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની યાદી.

૧ અગ્રગ્રેણિ (અગ્નિનેર્).	૨૮ કોષ્ટક.
૨ અરદ્ર, આરિષ્ટ (અદ્રેન્નર્).	૨૫ મંધાર.
૩ અવનિ (દૈવાનય).	૨૬ ગોપાવવ.
૪ અધક ,	૨૭ ગૌત્યુકાવનક (ગૌકનિદેર્, ગૌમર્).
૫ અંધ.	૨૮ ચિદ્ધિ નિકાય.
૬ અંમરથ (અમમ્મનેર્, સમમ્મતે).	૨૯ જનકિ.
૭ આમી.	૩૦ જનમનિ.
૮ આર્જુનવન.	૩૧ મિર્મ.
૯ ઉત્તર-કુર	૩૨ દક્ષિણ મથ.
૧૦ ઉત્તર-મં.	૩૩ દામનિ.
૧૧ ઉત્તર-સં.	૩૪ દાકિ.
૧૨ ઔદુમ્.	૩૫ નાભક તથા નાભ પ કિ.
૧૩ કંક (કથેઅન).	૩૬ નેપાથ દૈગાન્ય.
૧૪ કરપટ (ખરપરિ).	૩૭ ન્યામ (અકોણિ).
૧૫ કોક.	૩૮ પત્ત.
૧૬ કામ્મેર્.	૩૯ પરથ.
૧૭ કંકર.	૪૦ પાચાથ.
૧૮ કનિન્દ.	૪૧ પિટનિક.
૧૯ કુર.	૪૨ પુલિન્દ.
૨૦ કરવપુન.	૪૩ પુસ્થમિત્ર.
૨૧ ગોવિધ.	૪૪ પ્રમ્થન (પ્રેમિ).
૨૨ કૌન્દપરથ.	૪૫ પ્રાલુન.
૨૩ કૌન્દિધિસ.	૪૬ પુાથ.

૪૭ બ્રાહ્મ ગુપ્ત.	૬૫ વામગ્ય.
૪૮ બ્રાહ્મણિક (જનપદ)	૬૬ નિરેદ્ધ.
(બ્રામ્હમનોષ).	૬૭ વૃક્ષ.
૪૯ ભગવ.	૬૮ વૃજિ.
૫૦ ભર્મ.	૬૯ વૃષ્ટિ.
૫૧ ભોજ.	૭૦ મતવત.
૫૨ મદ્ર.	૭૧ મત્યપુત.
૫૩ મદત.	૭૨ મનકાનીક.
૫૪ મહારાજ (જનપદ).	૭૩ માપિન્દ્ર નિકેય.
૫૫ માયવ.	૭૪ મૌબૂતિ (મોક્ષાદીપ).
૫૬ મુમુક્ષુર્થ (મૌસિકનિ)	૭૫ સુગાદ્ર.
૫૭ મોરિયા.	૭૬ શાક્ય.
૫૮ મૌન્દિ નિકાય.	૭૭ શાલાકાપન.
૫૯ યોન.	૭૮ શિમિ (જનપદ) (મિગોઈ)
૬૦ યૌધેય.	[માધ્યમિકેય]
૬૧ રાજન્ય (જનપદ)	૭૯ શુદ્ર (ગુદ્રાયણ).
૬૨ રાષ્ટ્રિક.	૮૦ રથાન્દા.
૬૩ સિમ્ભાવિ.	૮૧ સત્રિય (કથરોઈ).
૬૪ વસાતિ (આરમ્હિઆઈ).	૮૨ શુદ્ધ (આકિસદ્રકાઈ).

પુરવણી ૩.

પહેલા ભાગ ઉપર વિશેષ ટીપ્પણ.

અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલિય)—એના કર્તા તથા રચ્યાસાથ સંબંધી ચર્ચા.

આ પુસ્તકના રચ્યા સાથ વિશેની ચર્ચા થોડા સમય ઉપરજ મુજબન થઈ છે. ડૉ. જોશી પોતાના કૌટિલિયના અર્થશાસ્ત્ર, (લાહોર, ૧૯૨૩) એ નામના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં એ પુસ્તકને ઇ. સ. ના ત્રીજા સદીના અરસામાં તૈયાર થએલા ‘કપટ લેખ’ તરીકે જાહેર કરે છે. વગી કહે છે કે ‘અર્થશાસ્ત્રની સંભવિત રચ્યા સાથ ત્રીજી સદી હોય એમ આપણે સ્વીકારવામાં અચ્ચલ નથી.’ ‘ખરે કરતાં કોઈ પરિણામવાદી હોયો’ અને કૌટિલિય પોતે તો કોઈ ‘કલ્પિત મંત્રી હોયો.’

(૭) ‘કૌટિલિય એ માત્ર અસત્ય અથવા દંભ દર્શાવનારી મંત્રી છે, અને અંદ્રગુપ્તાના પ્રખ્યાત મંત્રીએ પોતે એ બાન્યેજ થોડું હોય.’

(૮) ‘તેમ એ અંથના વિશિષ્ટ ગુણ ઉપરથી કોઈ ગજનીતિને એ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કેમકે પંડિતાએ તેમાં કરેલા સઘળા શાસ્ત્રોની પેઠે એ પણ પાડિત્ય પ્રત્યક્ષનાગ વર્ગીકરણ તથા બાલોચિત બેદોષી ઉલ્લેખ છે.’

બેલીનો નિર્ણય—આ કારણોને લઈને, ‘ખરો કતો કોઈ પરિણામવાદી હતો પણ ગજનીતિ તો નહિ, કદાચ મધ્યમ પ્રકારના કોઈ રાજ્યનો અમલદાર હોય’ (પા. ૪૭). ‘આ અંથ કૌટિલિય અથવા ચાણક્યએ તૈયાર કર્યો હતો એવી માન્યતા એ કલ્પિત મંત્રીના સંબંધમાં પ્રચારમાં રહેલી દંતકથાને આધારે અંધારું હતી, કેમકે એ મંત્રી રાજનીતિના અધિપતિ તથા ઉત્પાદક તરીકે તેમજ નીતિને સગતા મુખપ્રચારમાં રહેલા મવળા જ્ઞાનના કતો તરીકે ગણાતો હતો’ (પા. ૪૭).

આ નિર્ણયના પાછલા ભાગમાં કૌટિલિયને દંતકથા પ્રમાણે ગજનીતિના ઉત્પાદક તથા કતો તરીકે મણવામાં આવ્યો છે એવી દલીલ (અ) નો વિરોધ થાય છે. આવી દંતકથા નાદિત્યમાં અનિત્ય બોગવે છે, જેમકે ડૉ. શામ શાસ્ત્રીએ પોતાના અર્થશાસ્ત્ર (૧૯૦૯) ના ઉપોદ્ગાતમાં નંદી સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘કૌટિલિયમ ખનાવટી શાસ્ત્ર હતું’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મતલબના ઉલ્લેખ સંસ્કૃત-પન્થતંત્ર, કામન્ડક, દંડિન (પૂજ્ય ગુરુ), મેઘાતિથિ, વગેરેમાં પણ આવે છે.

દલીલ (આ) નો જવાબ સાદો છે. મેઘાત્યનીસે લખેલો અંથ ક્યાં છે ? પ્રથમ તે ચોવી કહાડે, કેમકે જે અંથ અઘાપ ઉપલબ્ધ નથી તે ઉપર કંઈ તર્ક આપી શકાય નહિ.

કૌટિલિયની જણમાં કોઈ મદાન સાત્રાન્ય આવ્યું નહોતું, પણ માત્ર કોઈ નાનકડા સંસ્થાનના સંબંધમાં એ આવ્યો હતો એવી

માન્યતા ઉપર જંધાએલા તર્ક માટે દલીલ (૯) પ્રત્યક્ષ રીતે ઉલ્લેખ કરે છે. આ તર્કની પુષ્ટિમા એમ કહેવામા આવે છે કે એ પાટોસી-ઓના મંડળ અથવા પ્રકૃતિવાદની ચર્ચા કરે છે અને પ્રજામત્તાક ગાલ્યનાં અસ્તિત્વની તથા તે પ્રત્યે ચલાવાતી રાજનીતિની નોંધ લે છે. પરંતુ ખરી શ્રીનાથી આ માન્યતા ખોટી દેર છે. કોલિલિય કહે છે કે ચક્રવર્તિ ક્ષેત્ર કિમાલય અને મહાસાગરની વચ્ચેના નાકની ઘડીએ ૬ હજાર સ્નેજન સુધી આવી ગયું છે. પાટોસી વિનાનું કોઈ ગાલ્ય હોય એન જાણેજ માની શકાય. સામાન્ય ગમે તેટલું મોટું હોય છતાં દેશપાનુ રાજનીતિગત પોતાના પાટોસીઓ પ્રત્યે ચલાવવાની નીતિ નિશ્ચિત કરી પડે. એ ઉપરાંત આપણે જાણીએ છીએ કે દક્ષિણમા 'નાર્થ' માત્રાજના મંજ્યાજંધ પાટોસીઓ હતા, અને એ સવળાને એ પડીના અમલમા, એટલે મિન્ડુમાગના અમલમા સર કરવામા આવ્યા હતા (J. B. O. R. S. II. 81.) ચંદ્રગુપ્તે વાયવ્ય મગદદ ઉપરના પ્રાંતો ગ્રીક યોદ્ધા પામેથી છતી લીધા તે ઉપરથી એવું નાપર્થ નીકળતું નથી કે સિકંદરની ગજબગથ્યા હેઠળ જે રાજકર્તાઓ તથા મામાન્ય રીતે પ્રજામત્તાક ગાલ્યો હતીમા હતા તેમને રહેવા દર્જ એણે માત્ર જમીનનો દબાવે લીધો હતો. (૧) પંજાબ, (૨) અશ્વાનિસ્તાન (હમ્બોજ), (૩) પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન અથવા (૪) હિન્દ મિહારમાના પ્રજામત્તાક ગાલ્યો માટે સંઘ-વૃત્તમાં ગજનીતિ નિર્દિષ્ટ દેરવામા આવી છે, કેમકે તેના કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રજામત્તાક ગાલ્યો ગમે ત્યાં હોય છતાં તેઓ રાજનંદ્ર અમલ હેઠળ હોવા જોઈએ. એ રાજા કુમંપના ખી રોપતો, કેટલાક નેતા ઉપર એ નવાજી કરતો, કોઈને મત્તા ઉપર રથાપતો અથવા કોઈને ઉઠાડી મુકતો. આપણે જાણીએ છીએ કે શરઆતના 'નાર્થ' સમય સિવાય ખીજે કોઈ પણ વખતે અશ્વાનિસ્તાન, પંજાબ, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તથા મિહારના મુલકો એકી વખતે એકજ હિંદી રાજના અમલ હેઠળ નહોતા. વળી કોલિલિય પેશ મંરથાનિકોને પોતાની

રાજવ્યવસ્થામાં કંઈ સ્થાન આપતો નથી એ ખીના માત્ર મૈયં સમયની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ છે. શુન્ગ લોકોના અમલ હેઠળ સામ્રાજ્યની નીતિમાં ફેરફાર થાય છે; તે મોટે ભાગે પટાવત પદ્ધતિનું રૂપ ધારણ કરે છે. શીશા લેખોમાંના સ્થાનિક રાજાઓ માટેના ઉલ્લેખથી આ દલીલને પુષ્ટિ મળે છે.

(ઈ) એ તો ખરૂં છે કે પતંજલિ કૌટિલિય માટે કંઈપણ ઉલ્લેખ કરતો નથી. પરંતુ જોસીએ પાણિનિનું એક મૂળ અથવા કાવ્યાલનનું એકાદ વાર્તિક અથવા પતંજલિની એક ટીકા બતાવવી જોઈતી હતી કે જેને અંગે અથવા જેના સંબંધમાં કૌટિલિયનું નામ નિર્દેશ થઈ શકે એમ હતું. જો પતંજલિ મિન્દુસાર, અશોક, રાષ્ટ્રાશ્વ મેઘવાસુદિ વિગે કંઈ ઉલ્લેખ ન કરે તો એથી શું એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એઓ આ દુનીઆ ઉપર આવ્યા જ નહોતા ? પતંજલિ કંઈ ઇતિહાસ લખવા બેઠો નહોતો.

(ઉ) નામ ધારણ કરનારાઓ કંઈ પોતાનાં નામો યોજતા નથી; એ નામો તો માગાપો પાડે છે. નામની પ્રથાનો ઉચ્છેદ કરવાનું શ્રુતું મુરદેવ છે, અને ગ્રામપિલ્લ સમલુ માલુસ શુનદશેદ, પિશુન, ફોકસ, જેવાં કડંગાં નામ બદલવાની દરકાર કરતો નથી, વારંવાર દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ કૌટિલિય એ પેઢી ઉતાર આવેલું ગોત્ર નામ હતું. કૃતિય અથવા કૌટિલિ નામ ધારણ કરનાર પૂર્વજની ફરજ ડૉ. જોસીને જવાબ આપવાની છે અને નહિ કે કૌટિલિય ચિંત્યગ્રન્થની. [હિંદુ વાઙ્મય પ્રમાણે પીતા તરફથી મળેલાં] ચાલુક્ય નામ માટે ઈ. સ. ના ચોથા સદ્દાની ગ્રન્થ લિપિમાં લખેલા. (ગિરનાપુરમાં) ચિન્નવગડની ગુફામાંના રંગીન લેખમાં ઉલ્લેખ છે.

(જ) પંડિતોએ રચેલાં સ્વર્ણાં સાર્ણામાં બાલોચિન બેઠો તથા પાલિય જ્યોત્સ્નાં વર્માકરણ હોય તો એ કૌટિલિયના દેશના

સાહિત્યને લગતી બૃહ્દ છે; સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલી એકરીતિના સેવનમાંથી એ છટકી શક્યો નથી. યુરોપના કોઈ દેશની સેવી અન્ય યુરોપીઓની નજરમાં ભારે અને પાશ્વિકથી ઉભરાતી જણાય. કતાં વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યાપક હોય અથવા રાજનીતિ વિશે ભાષણ કરતો રાજનીતિજ્ઞ હોય છતાં એ તેવા દેશનો વતની હોવાથી એ સેવીમાંથી દૂર રહી શકતો નથી. અર્થશાસ્ત્રમાં આવેલી વિગતવાર હકીકત તથા સિદ્ધાંતો ઉપરથી બંધાએલા મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કોઈપણ પ્રમાણવાદી લખનાર, એટલે, નિરસ્કારવા યોગ્ય ‘પંડિત’ એ પુસ્તક લખી શક્યો હોય નહિ. કતાં કદાચ વહીવટની વ્યવસ્થાથી માહિતગાર હોય એવો અમલદાર હોય એમ કહેવામાં જોઈ આ બીનાનો સ્વીકાર કરે છે. આ સ્વીકારથી જ પંડિત અથવા પ્રમાણવાદીનો તર્ક ખોટો પડે છે. ‘અર્થશાસ્ત્રમાં દેશની અંદરની તેમજ તેની બહારની રાજનીતિની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને એને વાસ્તવિક રીતે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સામ્રાજ્યને લગતી હકીકતો દર્શાવનાર ગ્રંથ, અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિનું લઘુ પુસ્તક કહી શકાય’ (જોલી, ૧-૨). વળી ‘અર્થશાસ્ત્રનું સામાન્ય વક્ષણ સંપૂર્ણ રીતે જાતિ ત્યાગવાદી અને સાસારિક છે’ (જોલી, પા. ૩). આ પુસ્તકના કતાં તરીકે જોનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને જે નામ ‘શંકરાચાર્ય’, બાણ, દંડિન, કામન્દક તેમજ બીજાઓએ સ્વીકાર્યું છે તેના કરતાં કોઈ બીજા માણસની એ કૃતિ છે એમ સાબિત કરવાનો જોગો ડૉ. જોલી ઉપર ઘણો ભારે છે. એ લેખ ખોટો નામે અથવા કપટથી પ્રસિદ્ધ થયો છે એમ હોય તો તે બીના એમ પ્રતિપાદન કરનારે સાબિત કરવી જોઈએ; તેનાથી એમ જોલી જેસી રહેવાય નહિ. આ જગજગદારીમાંથી ડૉ. જોલી છુટ્યા છે કે નહિ તે જોવાનું કામ વાચકનું છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો તે એવી રીતે છુટી શક્યા નથી.

(૨) રચ્યા સાલ.

હવે આપણે એ પુસ્તકના રચ્યા સાલ વિશેનો સિદ્ધાંત તપાસીએ. ડૉ. જોલી ખરૂં જણાવે છે કે આખા ગ્રંથમાં કલ્પના અને રચનાની એકતા અપ્રતિમ પ્રકારે જળવાઈ રહી છે એ બાબત દરેક જણ એકમત યશે. સાકળીઆથી માંડીને આખા ગ્રંથને એકરૂપ કરતી ગ્રંથની પદ્ધતિ ઉપરના દીપ્ત્યુ સુધીની યોજના, તથા ગ્રંથમાં ચર્ચા-એકા અનેક વિષયો વચ્ચે રહેલો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવા માટે કરવામાં આવેલા ઉક્લેષ ઉપરથી એ આખો ગ્રંથ એકજ માણસે રચ્યા વિશેનો કંઈ પણ શક રહેતો નથી. વળી જે પુસ્તક આપણને ઉપલબ્ધ છે તે (ખોટા પાઠકૃદ તથા નકલ કરનારની ભૂલોની ગણના ન કરીએ તો) આસરે ઈ. સ. ૪૦૦માં જે હસ્તીમાં હતું તેજ છે. આ પુસ્તક-માનાં તંત્રાખ્યાયિકામાં આવેલા ત્રીસ અવતરણો, તથા ત્યાર પછી રચાએલા ગ્રંથોમાં લેવાએલા ઉત્તારાથી આ પુરવાર થાય છે. આ પ્રમાણે ચર્ચાનો સવાલ માત્ર એટલોજ રહે છે કે, ઈ. સ. ૫. ૩૦૦ તથા ઈ. સ. ૪૦૦ ના વચ્ચેનામાં અર્થશાસ્ત્ર ક્યારે લખાયું હતું. ડૉ. જોલી પોતાનો મત બાધવામાં ખરા છે કે વાત્સ્યાયને કામદાસ્ય સખ્યું ત્યારે એની પાસે અર્થશાસ્ત્ર હતું, અને એ કામદાસ્યની રચ્યા સાલ 'ચોથી સદી અથવા તે અરસામાં' મુકે છે, અને તેથી એ અર્થશાસ્ત્ર ઈ. સ. ત્રીજા સદીમાં રચાયું માને છે.

ઈ. સ. ના ત્રીજા સદીમાં રચ્યા સાલ મુકવાની પુષ્ટિમાં જોલીની દલીલો આ પ્રમાણે છે:—

૧. કૌટિલિય તથા ભાસ બન્નેમાં (નવં દ્વાવં એ શબ્દોથી ચર યતો) એક શ્લોક સરખોજ આવે છે. કૌટિલિય એને ઉતારા તરીકે ગણે છે અને તે ઉપરથી એણે ભાસના ગ્રંથમાંથી એ શ્લોક લીધો હતો. ભાસ ઈ. સ. ત્રીજા સદીમાં યજ ગયો છે.

૨. કૌટિલિય અને યાતવલ્કય પોતે ઘડેલા કાયદાના સંબંધમાં એકમત છે, માટે કૌટિલિયએ યાતવલ્કયના કાયદાઓને સૂત્રના રૂપમાં

ગોઠવ્યા દરે યાત્રાદક્ષ્ય પણ એજ મૈકામા એટલે ત્રીજા મૈકામા ચલ્લ ગયો છે.

૩ મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર મ મધી મહપપુ કેકાલો નામ નિર્દેશ નથી

૪. મહાભાષ્ય તથા ધર્મસૂત્રમાના શાન્ધર્મનુ પ્રકરણ અર્થ-શાસ્ત્રમાના વિગતના પ્રમાણો તથા સંસ્કૃતિમા આગળ વચેની ઉત્તર પદ્ધિનિધિતિ સાથે મરખામણીમા ઘણુ પ્રાગભિક દે ગે છે

૫. અર્થશાસ્ત્રમા પુરાણો મ મધી ઉત્તરેષ આવે જે

૬. કામરાજના વૈતિક વિભાગ માટે કૌટિલિય નિર્દેશ કરે છે

૭ અર્થશાસ્ત્રમા સંસ્કૃત વ્યાકરણના પાઠશાલિક મન્દો મગે છે, અને એનો ક્તા અષ્ટાધ્યાયીથી માહિતગાર જણાય છે

૮. જોતિશશાસ્ત્ર તથા યજુર્વેદિકાથી પણ એ માહિતગાર લાગે છે, અને એ પુતકમા એણે જે ગૃહોના નામ પણ આપ્યા છે

૯. (નામા વિશેના) ગુલ્મધાતુશાસ્ત્ર નામન ધાતુશોધનને લગતા ગ્રંથ માટે એમા ઉત્તરેષ છે

૧૦. એમા ખાણ, શિનાશાસ્ત્ર, નાણુ પ્રકરણ, ગત્ત, ગસાયન વિદ્યા વગેરેને લગતા પુસ્તકો જેના વણુ ગ્રંથો માટે ઉત્તરેષ છે ‘અર્જુનાત્મક ભુદિ રહે રખાએવા ગ્રંથ કવ્વ રાજનીતિના ક્ષેત્રમા નામા નમયની માહિત્ય પ્રગતિના પદ્ધિમા પે એ ગ્રંથ તૈયાર થયો છે, આથી એની વ્યાપ્તિ માત્ર ઘણી આગળ નહિ મુકના માટે વધુ દાગણુ મગે છે’

૧૧. ‘મુદ્રા-રાક્ષમમાનો મત્રી રાક્ષમ કાલ્પનિક વ્યક્તિ છે, તો કૌટિલિય પણ તેની માફક કાલ્પનિક વ્યક્તિ કેમ ન હોય ?’ વળી ગ્રીક ગ્રંથકાગે એનું નામ જણાવતા નથી નના રાજ્યચના ઉદ્યત્થી ‘કલ્પિત કથા અથવા વ્યક્તિઓના નામો જેટી કદા-નાના કામને પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય’

૧૨. કૌટિલિય રસાયન વિદ્યા માટે ઉદ્દેશ્ય કરે છે, પરંતુ ‘ હિંદી વિનાયનમાં એ પાછળથી ખેડાએલી વિદ્યા છે ’ એમ ઉમરે છે.

૧૩. કૌટિલિય સુત્ર માટે ઉદ્દેશ્ય કરે છે. એ સંઘની વ્યુત્પત્તિ ઓક સીરિન્કમ (Syringa) શબ્દમાંથી ચાલે છે.

૧૪. મેગાસ્થનીસે હિંદુસ્તાનના આપેલા વર્ણન ઉપરથી તેમજ અગોકના શિખાલેખો ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતિમાં આગળ વધેલી પરિસ્થિતિ દેશની થઈ હોય એમ માનવાને કારણ રહેતું નથી. દાખલા તરીકે, અર્થશાસ્ત્રમાં ખાણો રાત્ત્ય તદ્દથી એક હાથ થયા વિશે, તેમજ ટંકશાળ ઉપરની દેખરેખ, ખાતુ, ધાતુશોધન વિદ્યા, સિક્કા તૈયાર કરવા માટે જરૂરની રસાયન કળા, આબુપાલુ વગેરેની હકીકત આપવામાં આવી છે; પરંતુ મેગાસ્થનીસ માત્ર પાંચ ધાતુઓ માટે ઉદ્દેશ્ય કરે છે, અને ઝૂંઝો કહે છે કે ખાણના તથા ધાતુ માળવાના કામમાં હિંદીઓ બિનઅનુભવી છે.

૧૫. અર્થશાસ્ત્ર લેખીન દસ્તાવેજ માટે નિર્દેશ કરે છે, ત્યારે મેગાસ્થનીસ કહે છે કે હિંદીઓને લખવાની કળા મહિત નહોતી.

૧૬. અર્થશાસ્ત્ર સિક્કાના વટાવ, ભુગાર તથા દારૂ ઉપર કર, રરના ઉપરના લાગા વગેરેનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે મેગાસ્થનીસ એ વ્યાખ્યાત કંઈ કહેતો નથી.

૧૭. મેગાસ્થનીસે આપેલું વર્ણન અર્થશાસ્ત્રની હકીકત સાથે મળતું આવે છે તેથી કંઈ સાબિત થતું નથી. કારણ એ હકીકત ચીનાઈ યાત્રાશુ તથા અલખરૂનિના અહેવાલ સાથે પણ મળતી આવે છે.

૧૮. પાટલિપુત્રનું નામ ત્રણ પણ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. કર્તા જે બોગોવિકે ત્રિનિજમાં દશે તે ઉપરથી જણાય છે કે એ પ્રથ દક્ષિણમાં લખવામાં આવ્યો હતો, અને અહીંથીજ એ હાથ લાગ્યો હતો.

૧૯. અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલિયનું નામ જણાવતો તેનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે; અ. અર્થશાસ્ત્રના અવશેષની વ્યાખ્યા હેકળ આવે છે.

અને તેથી એમ પુરવાર થાય કે કૌટિલિયએ પોને આ ગ્રંથ ઓળખાવેલો હોય.

૨૦. જે અન્ય વ્યક્તિઓના વિચારો દર્શાવ્યા છે તે સવળી કલ્પિત છે, અને તેમનાં નામો મદાભારતમાંથી લેવામાં આવ્યા છે.

૨૧. જોડીની દલીલોની તપાસ.

૧. નવું શરણ એ શબ્દોથી ઘણું યતો સ્તોક આરક સ્તોક છે અને યુદ્ધ પ્રસંગે ઘડવૈયાએને પ્રોત્સાહન આપવા બોલાવેલો હતો. આ સ્તોક એવી પ્રાથમિક શ્રદ્ધા ઉપર રચાયેલો છે કે નિમકદ્ધરામ ઘડવૈયા નરકમાં પડે છે, આપણે હેઠળનાં દૃષ્ટિબિંદુના વિચાર કરીએ તો એટલું તો પ્રત્યક્ષ જણાશે કે ભાસમાંથી એ સ્તોક કૌટિલિયએ ઉતાર્યો હોય એમ મંબવતુ નથી, પરંતુ એણે કોઈ બીજા ગ્રંથમાંથી લીધો હોય, અથવા એ સૂચન કરે છે તેમ અર્જુન શ્લોકો મળતઃ વાક્યપ્રચારમાં રહેલા આરક સ્તોકોમાંથી લીધો હોય. કૌટિલિય જે સ્તોકો આપે છે, અને નવું શરણ બાજો સ્તોક બીજો છે અને તે પહેલાના મંબધમા આવે છે. પહેલો સ્તોક છોડી દઈએ તો આ સ્તોકનો અર્થ અપૂર્ણ રહે છે. ભાસમાં તો માત્ર આમાનો બીજો સ્તોકજ છે, તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે કૌટિલિયએ તે ભાસમાંથી લીધો હતો ?

૨. એટલું તો સ્વર્ગ રીતે ખત્ય છે કે કાયદાના મંબધમા યાગ્યવલ્ક્ય તથા કૌટિલિય એક બીજાને ઘણા પાડી રીતે મળતા આવે છે. મારાં ટાગોર આખ્યાનોમાં આ બાબત ઉપર મેં ચર્ચા કરી છે. અહીં હું માત્ર એકજ પ્રમાણુ લઘુ જોયી પ્રથમતાના પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ રીતે નિરાકરણ થઈ જાય છે. કૌટિલિય અમલદારના અર્થમાં યુક્ત સંજ્ઞા વાપરે છે, અને એ સંજ્ઞા અગ્રોહના શિવાલેખમાં યુત્ત તરીકે આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પહેલાં આ પાછલી સંજ્ઞા કોઈ સમજી શક્યું નહોતું, કેમકે અર્થશાસ્ત્ર પછીના સાહત્યમાંની સંજ્ઞા પ્રચારમાંથી છેલ્લે નીકળી નહીં હતી.

કૌટિલિયએ જે અર્થમાં આ શબ્દ વાપર્યો છે તે અર્થ યાગવલ્ક્ય સમજી શક્યો નથી: (ડૉ. શામ શાસ્ત્રીએ પોતાના અર્થશાસ્ત્રની પ્રથમ આગ્રત્તિના ઉપોદ્ધાતમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) યુક્ત-કર્મ જાલુસ્સ્ય 'અધિકારની રથે કરેલુ જિનઅધિકારીનું કાર્ય,' અને તેથી કૌટિલિય ન્યા યુક્ત શબ્દ વાપરે છે ત્યાં એ યોગ એટલે વાજખી એ શબ્દ વાપરે છે. અને ન્યા કૌટિલિય અયુક્ત વાપરે છે ત્યાં એ અયોગ્ય એટલે ગેરવાજખી એ શબ્દ વાપરે છે. આ મત્રજું માત્ર એટલા ઉપરથીજ સમજાવી શકાય - યાગવલ્ક્યે કૌટિલિયના કાયદાને પદ્ધતિ રચ્યા પણ કેટલેક રથે તે બગાડ મમજી શક્યો નહિ. ડૉ. જોષી આ મત્રજનું એમ જણાવી નિરાકરણ કરવા મથે છે કે સોગન ઉપર દેશીયત રજુ કરવા માટેની માગણી જિનકાયદેસર હોવાથી 'અયોગ્ય' હતી, અને તેથી જે તદ્દાવત જણાય છે તે માત્ર નામનો હતો. પરંતુ 'નામના તદ્દાવત' ના સિદ્ધાંત ઉપર ટોર્ષ પણ માણસ ગમે તેમ ખેંચતાણુ કરી એમ કેમ સમજાવી શકે કે અયોગ્યો યોગ્યકર્મક્રમ 'યોગ્ય માણસે જે કામ કરવું જોઈએ તે અયોગ્ય માણસ કરે' ?

વળી કૌટિલિય ઠટીક વેળાએ સ્લોકોનો ઉપયોગ કરે છે, જે તે યાગવલ્ક્યમાથી ઉતારા દરવાનો હોત તો પછી એણે સ્લોકોને સૂત્રના રૂપમાં શા માટે મુક્યા ? વમારે ધુજ્ઞિસિદ્ધ રીત તો સૂત્રને પદ્ધતિ રૂપમાં મુકવા એ હોઈ શકે, અને યાગવલ્ક્યએ તે પ્રમાણે કર્યું. એથી ઉતરી રીતનું અનુકરણ થયું છે એમ માનવા માટે કંઈ પ્રમાણ આપવામાં આવ્યા નથી.

યાગવલ્ક્ય ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્દમાં થઈ ગયાનું ગણવામાં આવે છે, એટલે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર ગ્રંથ લખનાર ન સમજી શકે એટલે સુધી યુક્ત મંજાનો પારિભાષિક અર્થ વપરાસમાંથી લેવા કાળથી જતો રહ્યો હોય, તો અર્થશાસ્ત્રની રચ્યા સાલ ઈ. મ. ૨૦૦-૩૦૦ થી પણ કેટલીક સદી આગળ મુકવી જોઈએ.

૩. મહાભાષ્યમા અર્થશાસ્ત્ર માટેનો ઉદ્દેશ કયા અને કેવા સંબંધમા આવેલો જોઈએ એ બતાવ્યા સિવાય તે બાબત કંઈ નિર્દેશ નથી એ ઉપરથી કંઈ નિર્ણય થઈ શકે નહિ. ઘણા વેદિક ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ પતંગતિએ કર્યો નથી તેટલાજ કારણથી ગ્રામ એમ કહી નહિ શકશે કે તે ગ્રંથો હરતીમાં નહોતા. એ સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખેલો નહોતો.

૬. ધર્મસૂત્રો ધર્મના નિયમોની ચર્ચા કરે છે, ત્યારે અર્થ-શાસ્ત્ર આર્થિક સિદ્ધાંતો તથા નિયમોની ચર્ચા કરે છે. ધર્મસૂત્રોનું વસ્તુ રાજનીતિ શાસ્ત્ર નથી પણ ધર્મના નિયમો છે. રાજનીતિનો વિષય એક ગ્રંથમા પ્રાધાન્ય હોય છે અને બીજામા પ્રસંગાનુસાર આવે છે, એટલે એ બંને ગ્રંથોમા પહેલો કયો રચાયો અને બીજો કયો રચાયો એના નિરાકરણ માટે તેમની તુલના કરવી બ્યર્થ છે. મહા-ભાષ્યમાનો રાજધર્મ અપરિપક્વ સ્થિતિમા છે એમ સ્વીકારવાની હું આનાકાની કરું છું; કાગલુ સિદ્ધાંત વિભાગમા એ અર્થશાસ્ત્ર કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ અને આગળ વધેલો છે. દરેક ઉત્તરતી પક્તિનો ગ્રંથકાર કાલક્રમ ઉલટાવી નાખેલો નથી. ડૉ. જોલી પછીના કેટલાક ટાગોર વ્યાખ્યાનો ઘણા ઉત્તરતી પક્તિના છે એટલા કારણથી એ વ્યાખ્યાનો એનાં વ્યાખ્યાન પહેલાં અપાએલા હોવા જોઈએ એમ કહી શકાય નહિ.

૫. સૌથી પ્રાચીન ધર્મસૂત્રમા પૌરાણિક વાર્તમયના સંબંધમાં ઉદ્દેશ આવે છે. આપસ્તંબ ભવિષ્ય પુરાણ માટે ૨, ૨૪, ૬, ૮, તેમજ કૃત્યી ૨, ૯, ૨૩, ૩ માં 'પુરાણ' માટે ઉદ્દેશ કરે છે. પાર્શ્વટરની રોધ પ્રમાણે ભવિષ્ય પુરાણ ઘણા જુના કાળથી હસ્તીમાં છે એમ જણાય છે. પુરાણ માટેનો ઉદ્દેશ જાન્યેન્ય ઉપનિષદમા પણ આવે છે.

૬. દત્તે વૈશિક ગ્રંથ પાટલિપુત્રમા પાલ્યાયનની પહેલાં લખ્યો હતો. આ અથવા બીજું કંઈ પણ વૈશિક પુસ્તક ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦

અગાઉ લખાયું નહોતું એમ બતાવવા માટે કંઈ પણ પ્રમાણ નથી.

૭. પાણિનિની માહિતી ઉપરથી કૌટિલિય ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ માં થઈ ગયો એ વાતની વિરૂદ્ધ કંઈ પુરવાર થતું નથી. ૧૧મી પાણિનિના સમય અગાઉ અર્થશાસ્ત્રના નામ આદ્યત, ઉવચ્ચ તથા નિવાત નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અન્ય શબ્દોમાં દહીએ તો પતંગલિ અને એની પછીના સમયમાં પાણિનિની સંજ્ઞાઓ જેટલી પ્રચારમાં આવી હતી તેટલી એ સમયે આની નહોતી.

૮. શકુન પરીક્ષણ અર્થર્થ વેદના જેટલુંજ પ્રાચીન છે. ન્યૌતિય શાસ્ત્રની મૂળ ઉત્પત્તિ મેમેપોટમિઆમાં થઈ હતી એમ આપાર આગમજનું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. (ખિહાર અને એરિમાની રીસર્ચ સોસાયટીનું જ્વરનલ, ૧૯૧૯, પા. ૬૬૪; ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વરી, ૧૯૧૮, પા. ૧૧૨.) ગ્રીક તેમજ હિંદુ લોકો બંનેએ એકજ સાધનમાથી એ શાસ્ત્ર મેળવ્યું હતું. એ ગ્રહોના નામ આપેલા છે તે ઉપરથી કાલક્રમને જાણી કંઈ દલીલ રચાય નહિ. ગ્રીક ન્યૌતિય શાસ્ત્રમાં તથા તે પછીના હિંદી વાક્યમાં જે ગ્રહોને માટે ઉલ્લેખ છે તે માટે અર્થશાસ્ત્રમાં કંઈ નિર્દેશ નથી એ વાતથી અર્થશાસ્ત્ર થયું વહેલું રચાયું હોવાની પુષ્ટિમાં દલીલ કરી શકાય. પાટલિપુત્ર તથા અન્ય રથોએ કાલાવાળા સિક્કા, વાસણો વગેરે મળી આવ્યાના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે ઉપરથી સાબિત થયા પ્રમાણે જે દેશમાં સિક્કાંદર તેમજ ચંદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે સૈકાઓ ઉપર ગ્રાંથાના તથા આદીના સિક્કા પાડવામાં આવતા, સિક્કા માટે ધાતુની મેળવણી થતી, (પંજાબમાં નિકંદર આગળ રણુ કરેલી) ‘મકેદ ધાતુ’ અથવા નિકલ, પિત્તલ, લોખંડ, કાચ વગેરેનો ઉપયોગ થતો તે દેશમાં ધાતુ શોધવાની વિદ્યા અને ખાસ કરીને ગ્રાંથાનો ઉપયોગ માહિત હોવાંજ લેખ્યો. યોગજ મમય ઉપર પાટલિપુત્રમાં નૌર્થ વખતના યરમાથી રામ સદેન એમ. ચોખ્ખે બીડ લોખંડ મળી આવ્યું છે. મૌર્ય વખતના તથા તે અગાઉના અક્ષરો વાળા

કાચની મોઢોર પાટણિયુત્રમાં ડા. સ્પુનર તથા ગય સાહેબ એમ. યોપને જાડી છે (બિહાર અને ઓરિસાની રીસર્ચ સોસાયટીનું જર્નલ, ૧૯૨૪). સાત ધાતુઓ તો છેક યજુર્વેદ જેટલા જુના કાળમાં મોકોની જાણમાં હતી (વાજસેનથી—સંહિતા, ૧૮, ૧૩; ૨૩, ૮૭).

૯-૧૦. આ દલીલ અર્થશાસ્ત્રમાં કાર્ત્ત્વિક અવતરણો હોવાના સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ જાય છે. જે કાંબા કાળની સાદિત્ય પ્રવૃત્તિ હોય તો એ અવતરણો સ્વાભાવિક લાગે. અર્થશાસ્ત્રની એટલે સિકંદરની પહેલાં વિજ્ઞાનને લગતા વિશિષ્ટ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ હતા, તો દરેક વિજ્ઞાનનું ગાન ગ્રીક સ્વારી પછી ચડે ચલાનું કૌટિલિય કહી શકે નહિ. આ ગ્રંથોના અસ્તિત્વને લીધે અર્થશાસ્ત્રની રચના સાલ ઘણી મોઢી અને નહિ કે ઘણી વહેલી મુકવાનું શું કારણ હોઈ શકે તેનો વિજ્ઞાન પંડિતે કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી.

૧૧. મુદ્રારાક્ષસ કાર્ત્ત્વિક છે એમ સાબિત થયું નથી. એક અગાત વસ્તુ ઉપરથી બીજી અગાત વસ્તુ ઉપર જવું એ તર્કશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે યોગ્ય નથી. વળી જે એક મંત્રી કાર્ત્ત્વિક હોય તો બીજા સવળા પણ તેવાજ હોય ? જે ગ્રીક મોકો એનું નામ નથી જણાવતા તો એ કૌટિલિયનું કમનસીમ લેખી શકાય; વળી એ બીનાથી આપા પ્રખ્યાત પુરૂષની વિશિષ્ટતામાં હિલુપ જણાય છે, પણ એથી એ પુરૂષ દસ્તી ભોગવતો નહોતો એમ સાબિત થતું નથી. એમ જતા ગ્રીક ગ્રંથકારોની (દાખલા તરીકે મેગાસ્થનીસની) કૃતિઓનો સંપૂર્ણ અંગ્રહ તમારી પામે ક્યાં છે ? નવા રાજવંશના ઉદયને લઈને કેટલીક દસ્પિત કથાઓ લેડી કદાચ, કોઈ વખતે તેમ ચાય પણ નહિ, અથવા કોઈ બાળતને લગતી જોડાય અને કોઈ બાળતને લગતી નહિ પણ જોડાય.

૧૨. ડા. જોશી હિંદુ સિદ્ધાંતથી માહિત છે કે રસાયન વિજ્ઞાનો જન્મ હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. નો અગાઉ થયો હતો. અને તેમ

કહેવાતી વિદ્યા પ્રથમ કયા જાણુમા આવી તે સાબિત થયું નથી. રસાયન વિદ્યાના સંબંધમાં પાછલા સમયના હિંદી વાઙ્મયમાં ટોન્ડે-ઈન્ડોપલ (૩મ) માટે ઉલ્લેખ આવે છે, જે આપણે અર્થશાસ્ત્રનો પાછળની રસાયન વિદ્યા સાથેના સંબંધ જોડીએ તો આપણને છેક મુસલમાની યુગ સુધી ઉતરી આવવું પડે. એથી કરીને જોણા 'ગ્રીકો સીરિઆક' નજ સંબંધિત હોય એમ દેખાવવા મથન કરે છે, અને એ કલ્પિત મૂળ ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં જોડવી મુકે છે. પણ એક સાંપ્રતિક પ્રમાણથી ખીજી મત્ય હગ્તુ નથી. આપણી સમક્ષ એની નિશ્ચયાત્મક દહીકત આવવી જોઈએ કે જેથી એમ પુરવાર થાય કે રસાયન વિદ્યા મૂળ હિંદુસ્તાનમાં નહોતી, અને કોઈ અન્ય સ્થળેથી નહિ પણ ગ્રીકો-સીરિઆક સાધન મારફત જ હિંદુસ્તાનમાં એ વિદ્યા આવી હતી. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષ અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં રસાયન વિદ્યા હતી એજ દહીકતને લઈને આપણને એ વિદ્યા અરબસ્તાનમાં જન્મ પામ્યાના સિદ્ધાંતને છોડી દેવો પડે છે અને સ્વીકારવું પડે છે કે એથી પણ અગાઉ એ વિદ્યા હિંદુસ્તાનમાં હોય કે દોઈ અન્ય દેશમાં હોય. આથી વિશેષ આગળ અ.પૂ. જમ્ રાકના નથી, કેમકે આ દહીકતમાં એથી વધારે કંઈ સાબિત થઈ શકે એમ નથી. પાછલા સમયના સાહિત્યમાં ૩મ તથા બરબર માટેનો ઉલ્લેખ છે તે આ પંજીના કાળમાં દેશમાં ફરી આણેલી વિદ્યાના સંબંધમાં હોઈ શકે.

૧૩. સિકંદરના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં ઘેરો નાખતી વખતે સીરિન્કતનો ઉપયોગ થતો. મિકંદરની સ્વારીના સમય અગાઉ તથા તે પછી ઈટલિય ઇવનો હોવાથી એ ઘણી સારી રીતે એ સંગ્રા વાપરી શકે. વિજેયમાં, આચો પહેલા કુટલાક ગ્રીક લેખક હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર તેમજ ઈરાનીઓના અમલ હેઠળ પંજગમાં વસના હતા. આના દેશમાં એટલું જાણવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનમાં પાકવામાં આવેલા ધગની સિદ્ધા ઉપર ગ્રીક અક્ષરો માત્રમ પડ્યા છે.

૧૮. અગોકના તિલાલેખો ગજવહીવટની પદ્ધતિ વિશે સર્વ-
દેશીય દર્શકેત આપવા માટે યોજાએવા નથી. મૌર્ય તેમજ તેની
અગાઉના સમયના સિદ્ધા, આબુપણો (દાખલા તરીકે, પાટલિપુત્રમાંથી
મળી આવેલી સુદ્ધ સોનાની વૌટી), ખીડ, ગાળાને પાડેલા કાચના
ખીખાં, મોદેર વગેરે હિંદુસ્તાનમાં ઉપલબ્ધ છે તેમ જના હિંદુઓને
ધાતુ ગાળના ન આવડતુ હોવાના ઓક લોકો તરફથી મુકાએલા દોષા-
રોપને દોષપિયુ સહજ પણ મહત્વનો ગણુને કે? એ લોકો પોતેજ
અંદ્રગુપ્તની આગળ નુદર પાત્રો લઈ જવામાં આવતા હોવા વિશે તથા
મહેન્દ્રમાં સોનેરી નુર હોવા વિશે ઉત્કેષ કરે છે. જો મેગાસ્થનીસ પાચળ
ધાતુ ગણાવતો હોય તો જેમ ખીજા લણા દાખલાઓમાં એટલે
સાત જાતની ધાતુઓ, લેખનકળા વગેરેના સંબંધમાં માલમ પાણુ
છે તેમ આ બાબતમાં પણ એવુ જ્ઞાન ધણુ અધુરું હોણુ જોઈએ.
ફક્ત પલુવેંદ એકવામાંજ માન વાતુઓના નામો આવે છે. એના
મૂળ અંધને અભાવે એણે ખરેખર શુ કલ્પુ દતું અને હિંદુસ્તાનના
કયા ભાગના સંબંધમાં લખ્યુ હતુ એ આપણે કહી શકીએ નહિ.

૧૫. મેગાસ્થનીસ પોતે કહે છે કે અતર શોધી કહાડવા માટે
સ્ત્રતાઓ ઉપર પત્રો રાખવામાં આવતા તથા કોશ દર્શાવવા માટે
પથ્થરો મુકવામાં આવતા. જનકમાં લેખીત તકતીઓ માટે ઉત્કેષ
છે; મોદેર તથા અગોકના તિલાલેખો ઉપરથી એમ માનિત
થાય છે કે મૌર્ય સમયમાં લેખનકળા લેકોની જાણમાં હતી અને
તેનો મોટે ભાગે ઉપયોગ થતો હતો. શું સિકંદરની સાથેજ એ કળા
આપોઆપ દેશમાં પ્રચારમાં આવી? એ પેઢીના અરસા બાદ અશોકે
પોતાના તિલાલેખો આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રસિદ્ધ કર્યાં એ ત્રીક લોકો.
વાંચે અને હિંદુસ્તાનના લોકોને સમજાવે એવા હેતુથી તો નજ હોય.
વળી એના પિતા ગિન્દુસારે ઓસના રાજાને પત્ર લખ્યો હતો એથી
ટકાવી ન શકાય એવા વચન સર્વ રીતે ખોટાં કરે છે.

૧૬. મેગાસ્થનીસના 'વેચાણુ કરેલી વસ્તુઓ ઉપરના કર' માં અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવેલા જકાત તથા સામાન્ય લાગાનો સમાવેશ થઈ શકે. વળી મેગાસ્થનીસનો ગ્રંથ આપણી પાસે નથી.

૧૭. ન્ને મેગાસ્થનીસ તથા અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે મળતી આવતી બાબતોથી કંઈ પુરવાર થતું નથી તો એથી ઉપરી બાબતોથી શું થઈ શકે ?

૧૮. પાટલિપુત્ર મારેના ઉલ્લેખના અભાવથી કંઈ નક્કી કરતું નથી. શંખ, હીરા, રત્ન, મોતી વગેરે મારેનો દક્ષિણ તરફનો વેપારનો ધોરી માર્ગ બેસકે અગત્યનો હતો. વળી સાથે સાથે અર્થશાસ્ત્ર દર્શી, નેપાળ, કુંકુર, સિન્ધાવી, મદ્રક, કમ્બોજ, કુરુ, પચાળ, સુરાષ્ટ્ર, મદ્ર વગેરેનાં નામો આપે છે. એની દષ્ટિમર્યાદા વિશેષ કરીને ઉત્તર તરફજ સંકેતિત રહેલી જાણે છે.

ડેલ્લા બધા હસ્ત લીખીત ગ્રંથો દક્ષિણમાંથી જડી આવ્યા છે, એ કારણે શું આ બધા ગ્રંથ કતાઓ (જાત્ર વગેરે) દક્ષિણ-માજ થયા હતા ?

૧૯. અર્થશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ રીતે જુના પ્રમાણુબૂત ગ્રંથોને આધારે લખાએલું હોવાથી, અને મૂળ તથા ભાષ્ય એકજ પુસ્તકમાં સાથે સાથે હોવાથી, કર્તોનો પોતાનો મળ અભિપ્રાય દર્શાવનાર મૂળ અવદેશ તરીકે ગણાયું. ફલીટ જણાવે છે તેમ, તથા લગભગ દરેક હિંદુ જાણે છે તેમ, આ દેશમાં પોતાની કૃતિમાં કર્તાનું નામ આપવાની પ્રથા ધણી જુની તેમજ પ્રચલિત છે. પરદેશીની નજરમાં એ વિચિત્ર જણાય પણ આ દેશમાં તો એ સામાન્ય છે.

૨૦. મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ (અર્થશાસ્ત્રના ઉપોદ્ધાતમાં) જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વિશ્વાશ્રમ તથા ગૃહસ્થનિમાનાં અવતરણો માદિત્યમાં સેવાએલા મોળુદ છે. વિજેષમાં ૬૦ જણાવીશ કે શુદ્ધ (ઉદાનસ) તથા ગૃહસ્થનિમાનાં અવતરણો મુખ્યત્વે પંડિત

ન્યુરમ પ્રેમીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા નીતિ વાક્યાનુસારી ટીકામાં લેવામાં આવ્યાં છે, તેમજ આગળ કહેલા માનવ અર્થશાસ્ત્રમાંના અવનરણો પણ તેમાં છે.

આ અવનરણો ઉપરથી હોવાથી કોઈ પણ એમ કહેતો સંભળાશે નહિ કે અર્થશાસ્ત્રમાં જે મંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે સર્વ કાલ્પનિક છે. જોવાથી દ્રખવા તરીકે અર્થશાસ્ત્રની શૈક્ષી પ્રાચીન નથી તથા 'બુદ્ધિજ્ઞને લગતા પ્રમાણો ઉપરથી એની રચના સાચ પાડાઈતી હશે' એવા ટકાવી ન શકાય એવા વિચારોની ખરી રીતે કંઈ ગણના કરી નથી.

૧ ચીન વિશેનો નિર્દેશ ખાસ હકમાં લેવા લાયક નથી, કારણ એ સંજ્ઞા હમેશાં દરે અથવા પ્રાચીન સંસ્કૃત વાક્યમાંના હિમાલયના અન્ય દેશોનાં નામ સાથે મુકવામાં આવતી હોવાથી એ ગિલગિટમાં વસતી સોન જન માટે વપરાતી શબ્દ છે. એ જલદી હજી એ નામે ઓળખાય છે અને એમને ત્યાં ચેતુરનાં ગાંડા પુષ્પો હોવાથી રેશમનેક ઉદ્યાન થાય છે. આ સંબંધમાં સર જ્યોર્જ ઓગરસને પણ પોતાના લિન્ગ્વિસ્ટિક સર્વે એન્ડ હન્ડબુક્, પૃ. ૧૦, ભાગ ૪, પા. ૫ ઉપરની ટીપ્પણી (Linguistic Survey of India, X, Part 4, p 5, n) માં એજ આશયના વિચાર દર્શાવ્યા છે, જેમકે, 'હું' એકું સૂચન કરીશ કે આ (મતુ ૧૦, ૪૪) તથા એના બીજા સ્થળોએ (કરનામાં આવતો ઉલ્લેખ) હજી પણ ગિલગિટ તથા તેની આસપાસના મુલકમાં વસતી સોન જન માટે છે. 'વિશેષ જણાવવાનું કે ચીન લોકો મૂળ લત્તિય હતા એમ ધારવામાં આવતું. અર્થગાત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ તેઓ સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી કોઈ ભાષા બોલતા, કારણ તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે ચીન લોકોના દેશમાં ઉત્પન્ન થત રેશમી કાપડ કૌશેય તથા ચીનપટ નામે ઓળખાતું. એ જેમના એક પણ ચીનાં ભાષાનો સંબંધ નથી. જે જે સમૂહમાં ચીન માટે ઉલ્લેખ છે તે તે સમૂહના સઘળા અંગજમતો હિમાલયમાં વસતી જતો છે. 'ચીન' લોકો એકલા હજારો માંથી હજાર ચીનમાં જઈ વસે નહિ. એજ પ્રકાર (૧૧.૨)માં ચીનસિ પીકાં અથવા દેશમાં કાપડ બાવડવથી આવતું એવો ઉલ્લેખ છે. એ બાવડવ લટકવાનિતના કહેવા પ્રમાણે હિમાલયમાંના પ્રદેશ છે.

(૩) રમ્યા સાલ ઈ. સ. ૫, ચોથા સૈકામાં ગણવાની પુષ્ટિમાં નવાં પ્રમાણો.

અર્થશાસ્ત્રમાં એવા પ્રમાણો છે કે તે ઉપરથી રમ્યા સાલ ચોથા સૈકામાં હોવાની માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે.

(૧) યુક્ત સંગ્રહનો વપરાસ (એ મૈથિ સમયમાંજ વપરાસમાં હતી), તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યો તરફ ચલાવવાની રાજનીતિ દ્વારા વામાં ' ભૌગોલિક પ્રદેશ ' એ માત્ર મૈથિ સમયના સંબંધમાંજ હોય. ઈ. સ. ૫, પહેલી સદીમાં તેમજ ઈ. સ. ની પહેલી અથવા બીજી સદીમાં ગ્રાંધપણ સત્તા, ગ્રાંધપણ ' રાજ ' એવો નહોતો કે જેના તાબા હેઠળ વિદેહથી અધ્યાનિસ્તાન સુધીના મુશ્કેલ આવ્યો હોય (અને જેને માટે કૌટિલિયએ સંઘ-નૃત્ય રાજનીતિ દર્શાવી હોય).

(૨) વળી યુગ શબ્દ લક્ષ્યે. એનો અર્થ પાંચ વર્ષ થાય છે (૨. ૨૦). આ શબ્દ ન્યોત્તિપ વેદાંગમાં જાણીતો છે, પણ માનવ ધર્મશાસ્ત્ર સુદ્ધાં શરૂઆતના સૈકાના વાટમયમાં એ વપરાયેલો નથી.

(૩) વળી વર્ષાઋતુ આવણુ માસમાં શરૂ થતી એ પ્રમાણ લક્ષ્યે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ગ્રંથકર્તાના સમયમાં વર્ષાઋતુ આવણુમાં શરૂ થતો; હમણા અચાહ માસમાં શરૂ થાય છે તેમ નહિ હોય. દર સો વર્ષે ઋતુ દોઢ દિવસ પાછી હડે છે:—

‘ આ તદ્વાવતને લક્ષને સિકંદર તથા અશોકના વખતમાં વર્ષો હમણાના કરતા બરાબર એક મહિનો પહેલી શરૂ થતી હશે ’ (કર્નિંગહામ, Indian Eras, P. ૩).

(૪) વળી અર્થશાસ્ત્રમાંનું આપાદ માસિ નવચ્છાયા મધ્યાન્હી મવતિ એ વચન જુઓ. આવી રીતે માત્ર ઉત્તર (પાટલિપુત્ર) માંજ લખી શકાય અને નહિ કે દક્ષિણમાં.

(૫) મૈથિવંશના સમયમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથની રમ્યા સાલ મુકવામાં

ગિદગિદ તેમજ દાસ્મીર બંનેમાં હજીપણ ચામડનો વેપાર ચાલે ■ તથા રેશમી કાપડ બને છે.

આપણને મદદગાર થએલાં રાજકીય વિષયને લગતાં પ્રમાણો ઉપરાંત, આપણને કેટલાંક વધારાનાં સાધનો એવાં મળેલાં છે કે જે ઉપરથી એમ નક્કી કરી શકાય કે એ ગ્રંથ મૌર્યવંશના પાછલા ભાગમાં લખાયો હોયજ નહિ. અર્થશાસ્ત્રની મ્યુનિચની હસ્તલિખિત પ્રતના શામશાસ્ત્રીના અનુવાદ (પા. ૨૨૧.) ની ટીપમાં યદ સાધુઓ સાથે અથવા એ સાધુઓ તરીકે શાસ્ત્ર અને આજિવક લોકોને એક સમૂહમાં મુકેલા છે, તે છતાં તેઓની ગણના એટલી ખરી ઉતરતી પંક્તિએ થઈ શકે નહિ. એ સંભવિત લાગતું નથી કે અશોક અથવા તેના વંશજોના અમલમાં આ લોકોની વિરૂદ્ધ જય એના કાયદા, ધડાયા હોય. વળી મૌર્ય લોકોને સોનું ધણું બહારું હતું એવી પ્રતંજલિએ કહેલી ટકારને અર્થશાસ્ત્રમાની ટીકાથી પુષ્ટિ મળે છે કે 'મૌર્ય રાજાઓ પૈસા મેળવવા માટે અર્ચા અથવા પૂજન કરતા.' અશોકે આમ કર્યું હોય નહિ, કારણ એમ કરવા માટે એ ધણો ન્યાયપરાયણ તેમજ ધાર્મિક હતો. એના વંશજો પણ એવીજ ધાર્મિક હતા. પતંજલિનું તેમજ અર્થશાસ્ત્રમાંનું પ્રમાણ ચંદ્ર-ગુપ્ત અથવા ગિન્દુસારમાના એકાદને અનુસરેલું હોય. કૌટિલિયએ એ બંને રાજાઓના અમલ હેઠળ કામ કર્યું હતું.

વૈધર્મિક જૈન તથા બૌદ્ધ અને શાસ્ત્રસંમત બ્રાહ્મણ માહિત્યમાં ખાતરીપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે કૌટિલિય ચંદ્રગુપ્ત રાજાનો મંત્રી હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો એને ધુર્ત અથવા શક તરીકે, સિદ્ધા ઉપરથી ધાતુ ઉતારી પૈસા મેળવનાર, સ્વારી કરી વિજય મેળવનાર તથા માણસોને મારી નાંખનાર, વગેરે, ગણે છે. એથી ઉલટું, પુરાણો કાર્યદક્ષ મંત્રી તરીકે એની ગણના કરે છે. આવા એક ખીન્નથી ઉલટા જતા પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવમાં મળી આવતા ગુણો કોઈ કાલ્પનિક વ્યાકૃતમાં હોય એમ શા કારણે દર્શાવવામાં આવ્યું હોય ? એની કરવામાં આવેલી નિંદા તથા એનું કદંચુ' એવું નામ એજ એના ઐતિ-હાસિક વ્યક્તિ તરીકેના અસ્તિત્વની સ્તબ્ધિ છે એમ મને લાગે છે.

આપણે અર્થશાસ્ત્રમાં તપાસ કરીશું તો બન્ને વૈધર્મિક તેમજ શાસ્ત્રીય પ્રમાણમાં જણાવેલા કૌટિલિયના લક્ષણો આપણને મળી આવશે. એ વૈધર્મિક વિચારવાળાઓને દબાવવા મથતો અને તેઓ એને દુર્ગમ ગણતા.

(૬) ચંદ્રગુપ્ત સમ ખરેખર યદ્ય મયો છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં પુરાણો ખરા હરે તો પછી તેમાં આવેલી કૌટિલિય વિશેની હકીકત બાબત તેના ઉપર આધાર કેમ ન રાખીએ? જો કૌટિલિય અસ્તીત્વમાં હતો, તો પછી એણેજ આ ગ્રંથ લખ્યો હતો એમ આપણે કેમ ન કહીએ? એ ગ્રંથના છેલ્લેથી જે બીજા શ્લોકમાં કતારી તરીકે એનું નામ આવે છે તે શ્લોક એ ગ્રંથનો કામન્દકે અનુવાદ કયો તે પહેલા તેના ઉપોદ્ધાતમાં હતો, ત્યારે એથી વિરુદ્ધ જવા માટે આપણને કંઈ કારણ રહેતું નથી. કંઈ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિના જોલી પણ આ શ્લોક ગ્રંથ લખાયો ત્યારથી તેમાં હોવાનું માને છે.^૧

(૭) આ ગ્રંથ વાત્સાયનના પહેલાં રચાએલો હતો, અને કામન્દકે તે કૌટિલિયએ રચાવું જણાવ્યું હતું, નો જે ત્રેષ એ ગ્રંથનો કતારી બીજો કોઈ હોવાનું પ્રતિપાદન કરવા અને અર્થશાસ્ત્રમાંના જે પ્રમાણોને વાત્સાયન તથા કામન્દકે, દણ્ડન તથા પંચતંત્ર તથા તંત્રઆખ્યાઈકામાંથી પુષ્ટિ મળે છે તે પ્રમાણોને ખોટા ઠરાવવા માગે તેના ઉપર એ સંદેહ સાબિત કરવાનો બોલે રહે છે.

(૮) ક્ષત્રિયશાસ્ત્રને લગતો કોઈ ગ્રંથ અધિપ્રસિદ્ધ છે એમ કહેવામાં તથા તેનું સમર્થન કરવામાં કંઈ આશય રહેલો હોય છે, પણ એકાદ આર્થિક વિષયને લગતું પુસ્તક બીજા કોઈએ લખ્યું છે એમ કહેવા માટે તેવો કંઈ આશય રહેતો નથી. એ ઉપરાંત કૌટિલિય કંઈ ઋષિ નથી. આ પહેલાંનાં અર્થશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકોના કતારી,

૧. ગ્રંથકર્તાના નામવાળો પ્રથમ શ્લોક દણ્ડનના સમય પહેલાં ગ્રંથમાં હતો. ઉપરનું પ્રમાણ દણ્ડન આપે છે અને જણાવે છે કે સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ તરીકે વિખ્યાત છે મૌર્ય લોકો માટે તેવા કયો હતો, અને તેમાં પ્રસ્તુત શ્લોકમાંના તથા તેની આગળના ફકરાના સબ્દો લગભગ ઉત્તરમાં દર્શાવેલા

ઋષિઓ હતા. કોઈ પડિતે એ પુસ્તક લખ્યું હોત અને તે કોઈ ખીજાએ લખ્યું છે એમ તે હસાવવા માગતે તો તે કોઈ ઋષિને નામે એ પુસ્તક બહાર પાડતે અને (જોદ તથા જૈન) સમાજનો મોટો ભાગ જે નામ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવતો ન હોત તે નામ પસંદ કરતે.

(૯) પુરાણોમાં ચંદ્રગુપ્તનું ખીજું નામ નરેન્દ્ર તરીકે આવે છે. અથર્વકર્તાનું નામ પુસ્તકમાં છે એટલુંજ નહિ, પણ અર્થશાસ્ત્રમાં રાજચિન્દમાં જે રાજાનું ચિન્હ નરેન્દ્રાદ્યક ચુકવાનું સૂચન છે તે રાજાનું નામ નરેન્દ્ર આવે છે. આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

(૧૦) મૌર્ય વંશના સામ્રાજ્યના આરંભ કાળમાં મહાવિસિ (વેદમાના મહાદેવ)ની આગામી નિકાસ વસ્તુઓની, અશ્વવાનિસ્તાન (અરનેરિઆ) ના સુધી દરાખમાથી કહાડેલા મૃદાવિ દારૂની, એછી વખતે શિખિ તથા મેકલા અને મત્રમ એટલે ઉત્તરપથ અને દક્ષિણપથના માપ તથા તોલના વજનની નોંધ લેવાનું, અને પાટલિપુત્રમાં બેઠા બેઠા મન્ધાર દેશની નિન્દા કરવા માટે શિક્ષા દરાવવાનું બની શકે એમ હતું. વળી ધણી ઉચ્ચ પદવી ભોગવતા રાજમંત્રીને જ અર્થશાસ્ત્રમાં આવેલી સમગી નાણા વિષયક તથા સૈન્યને લગતી ખનરો મેળવવાનું પ્રાપ્ત થાય. સ્ત્રીઓને સાધવી બનાવવા માટે અને સાધુઓને પોતાના કુટુંબીઓ માફ શુજરાનની વ્યવસ્થા ન કરવા માટે શિક્ષા નિર્માણ કરવાનું રાષ્ટ્રઆતના મૌર્ય અમલના પ્રથમ બે શહેનશાહના સમયમાં બની શકે એમ હતું. (માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શુન્ગ સમયમાં નિયોગની વ્યવસ્થા તરફ ધીજ્ઞાર દર્શાવવામાં આવતો હતો છતાં) રાજાની અવિવાહિત કન્યા સાથે વ્યવહાર કરી રાજપૂત ઉત્પન્ન કરવો, જે મહાકાવ્યોની આપણને માહિતી છે તેનાથી જુદાજ મહાકાવ્યોનું રાન હોવું, એવા એવા નિર્દેશ ઉપરથી શુન્ગ સમયની અગાઉના વખતે જુના કાળમાં આ અંગ લખાયો હોય એમ સૂચન થાય છે.

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.

હિંદુ રાજવ્યવસ્થા.

ભાગ ૨ જો.

રાજસત્તા

તથા

સામ્રાજ્ય પદ્ધતિ.

પ્રકરણ ૨૨ મું

હિંદુ રાજસત્તા

એનાં મૂળની પ્રાચીનતા તથા ઉપપત્તિ.

રાજન શબ્દનો તેમજ એ જે શબ્દ ઉપરથી આવ્યો છે તે રાત શબ્દનો નૂળ અર્થ ર.જક્તા થાય છે. લાટિન રેક્સ (rex) શબ્દ સાથે એને લેણામાં આવે છે પરંતુ હિંદુ રાજકીય સિદ્ધાંત વાદીઓ એ શબ્દની ઉત્પત્તિ દાર્શનિક તત્વોમાંથી થએલી જણાવે છે. રાજને રાજ એટલા કારણથી કહેવામાં આવે છે કે સારો રાજ અમલ ટકાવી રાખીને લોકોના મન રંજન કરવાની એની ફરજ છે. આ દાર્શનિક અર્થ સિદ્ધાંત તરીકે આખા સંસ્કૃત વાક્યમાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. એ મંત્રનો રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતો આ અર્થ રાજ્યોએ સ્વીકારી માન્ય રાખ્યો છે. કનિઝનો રાજ પારવેય જૈન હતો તે પોતાના શિક્ષાલેખ (આમરે ઈ. સ પૂ. ૧૬૫) માં જણાવે છે કે તે પોતાની ૩૫ લાખ પ્રજાના મન રંજિત રાખતો. ઐશ્વર્ય સુવ્રમા સિદ્ધાંતને લગતી એવીજ વ્યાખ્યા મળી આવે છે: દમ્મેન પેરે રંજે-તીત્ત મો, વાસેમ્મ, રાજા (દિગ્-નિકાય, અગ્ગનનમુત્તન્ત, ૨૧, પુ. ૩. પા. ૯૩). ઐશ્વર્ય પ્રજામાંના શાસ્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા બન્ને પક્ષોએ આ અર્થ સ્વીકાર્યો હતો એટલુંજ નહિ, પણ આ અર્થ તથા રાજન'ધારણનો આ સિદ્ધાંત આખા રાષ્ટ્રે માન્ય રાખ્યો હતો.

આગળ જણાવી ગયા પ્રમાણે, મેગાસ્થનીસ પોતાના સમયમાં પ્રચલિત હિંદુ પરંપરાની નોંધ લે છે કે હિંદુસ્થાનમાં વ્યવસ્થિત રાજ અમલ ત્રીણી પ્રાચીન કાળમાં રાજસત્તા રૂપે હતો. આને ઋગવેદમાંથી

ટેકા મળે છે એ અમયમા રાજવહિવટ ગજસત્તા રૂપે સાધારણ રીતે' ચાલતો મળી આવે છે એ રૂપનુ સમર્થન કરનારાઓને રાજ વિનાના ગજબધારણની વિરુદ્ધ આ હકીકતનો ઉપયોગ કરતા આપણે જોયા છે. મેગાસ્થનીસને વિરોધમા કહેવામા આવ્યું હતું તે પ્રમાણે આવી ગજસત્તાના અમલ પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અમલના પ્રયોગ કરવામા આવ્યા હતા. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૮.૧૮) માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'દૃઢ રાજઅમલવાળા મધ્ય પ્રદેશમા' ગજ-મત્તા સર્વ વિરોધની સામા ટકી રહી હતી, એટલે મેગાસ્થનીસ જણાવે છે તેવો કંઈ ફેરફાર અહીં થયો નહોતો. આ મધ્ય પ્રદેશ એટલે કુરુક્ષેત્રથી પ્રયાગ મુખીનો જમના અને ગંગા નદીની ખીણનો પ્રદેશ હતો અને અહીંજ આર્ય વિજેતાઓએ પોતાની રાજસત્તા બેસાડી હતી. પૌરાણિક ઇતિહાસથી આ વાતને ટેકા મળે છે. એના રાજકર્તાઓની સત્તા એ પ્રદેશ ઉપરજ ચાલતી અને તેની પેઠીમેર માત્ર પૂર્વ તરફ લાખાઈ હતી. ઐતરેયમા જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વ (પ્રાચી) નુ ગજબધારણ માત્રાજ્ય રૂપે હતું એટલે તેમા અનેક એકગણતરો એકઠા થએલા હતા.

હિંદુ રાજસત્તાની ઉત્પત્તિના મળધમા કેટલાક સિદ્ધાંતો હિંદુ વાસ્તવમા ઉપવર્ણ્ય છે. વ્યાવહારિક રીતે વહીવટ ચલાવવામા એ બધારણની શી અસર થઈ હતી તે સમજવા માટે એ મિદ્ધાનોની સક્ષિપ્ત તપાસ અત્યંત જરૂરી છે.

વેદિક સિદ્ધાંત ઐતરેય બ્રાહ્મણમા મળી આવે છે. અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે કે દેવોનો એટલે એમના ઉપામક હિંદુઓનો મૂળ કાર્મ રાજ્ય નહોતો. અસુરો માથેના વિગ્રહમા દેવોને ઉપરાચારી પોતાનો પગજ્ય થનો જણાયો ત્યારે તેઓ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે અસુરોની સંદારી એમના રાજના હાથમા લેવાવી તેઓ વિજ્યી થતા, અને પરિણામે એ પ્રયોગ અજમાવવાનો એમણે હુકમ કર્યો. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાનુ આ પ્રમાણ

ઐતિહાસિક દકીકતને લગતું છે એમ ધારીએ તો જે સમયે હિંદુસ્તાનમાં આર્ય લોકો જાતિબંધ રાજાઓમાં રહેતા તે સમયને લગતું એ હોયું જોઈએ. એ ઉપરથી એવું મુલ્યન થઈ શકે કે ત્રિવિદીઅન લોકો પાસેથી રાજસત્તાની સંસ્થાનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. સિદ્ધાંતના સંબંધમાં ઐતિહાસિક સાત્ર ગમે તે હોય છતાં જે અગત્યની ખીના અહીં લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ છે કે અસંખ્ય રૂપમાં રાજસત્તા વરણીના ધારણ ઉપર રચાએલી મનાવામાં આવતી.

એમ છતાં રાજદારી વિષયોના પંડિતોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પ્રથમ રાજા કેટલીક શરતોએ અથવા કરારને ધારણે ચુંટવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારબાદ એ મૂળ કરાર હમેશા અમલમાં મુકવામાં આવતો. આમ દકીકત હોય તો લોકોએ કાયદાની સત્તાની અવગણના કરવાથી દેશનો રાજપહીવટ અકાવવા માટે રાજાની વરણી કરવાની જરૂર પડી હોય. કરાર ઉપર રચાએલી રાજસત્તાના સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં વૈદિક સૂત્રો, રાજાની વરણીને લગતી ઋચાઓ, ચુંટણીનાં સિદ્ધાંત ઉપર આધાર રાખતા રાજાઓના અભિપ્રેક્ષની ક્રિયા વિધિઓ, અને રાજ્યારોહણ વખતની પ્રતિજ્ઞા મળી આવે છે.

રાજગાદી વંશપરંપરાની ચર્ચ ત્યારે પણ નવો રાજા ગાદીએ આવતાં આ સૂચળી ક્રિયા વિધિઓ સતત પાળવામાં આવતી. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ, આ ધાર્મિક ક્રિયા અનુસાર, રાજા હમેશાં ચુંટી કદાવવામાં આવેલા અમલદાર તરીકે મનાતો અને રાજ્યારોહણની પ્રતિજ્ઞામાં સ્વીકારેલી શરતોએ એ પોતાની સત્તા બોગવનો એમ સાધારણ રીતે ગણાતું. આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે, બન્ને રાજા અને પ્રજા રાજદારી પંડિતોના કરારના સિદ્ધાંત ઉપર શ્રદ્ધા રાખી હમેશાં તે માન્ય રાખતા.

વેદ પછીના - સમયમાં કેટલીક વાર વરણી ખરેખર કરવામાં

આવતી. મેગારથનીસ જણાવે છે કે સ્વયંબૂ, બુદ્ધ તથા કૃત્તુ પછી સામાન્ય રીતે રાજાઓ વંશપરંપરાને ધોરણે ગાદીએ બેસતા, પણ 'રાજકુટુંબમાં જ્યારે વારસો ન હોય ત્યારે ગુણુ જોઈને દિંદીઓ પોતાનો રાજ્ય ચુંટી કહાડતા'. (મેકફ્રિન્ડલ, મેગારથનીસ અને એરિથ્મન પા. ૨૦૦). અતક્રીમા રાજાની વરણીની વાતો છે અને દેશના લોકસાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પણ પોતાના રાજ્ય ચુંટી કહાડતા એવી વાતો આવે છે. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ સદજ થાય કે રાજસત્તાની વરણીનો મિહાત આખા રાષ્ટ્રમાં સર્વમાન્ય હતો. હવે આપણે વેદમાનાં રાજાની ચુંટણી કરવા સંબંધનાં તથા વૈદિક રાજસત્તા સંબંધના સૂત્રો તપાસીએ.

પ્રકરણ ૨૩ મું

વૈદિક સમયનો રાજ્ય અને તેની વરણી.

લોકો સમિતિમાં એકલા થઈ રાજાને ચુંટી કહાડતા. જ્યાં થએલા લોકો સર્વાનુમતે તેને રાજ્યપદ માટે ચુંટતા અને સમિતિ તેની નિમણૂક કરતી એમ માન્યતા હતી. એને કહેવામાં આવતું કે એણે રાજ્ય પોતાના કમળમાં રાખવું, અને વિશેષમાં એવી આત્મા ગણવામાં આવતી કે 'એ પોતાના ઉચ્ચપદ ઉપરથી વ્યુત થશે નહિ', તેમજ દુરમનોને દગ્ગાવી દેશે.

વરણીને લગતું સૂત્ર અથર્વવેદ ૬, ૮૭-૮૮ માં આવે છે, અને એજ સૂત્ર કંઈ ફેરફાર માથે ઋગ્વેદ ૧૦-૧૭૩ માં પણ છે. એ સૂત્રનો સાર આ પ્રમાણે છે:

ખુદીથી તમે અનારી સાથે આવી રહો; ડગમગ્યા વિના દડ રહો; સર્વ લોકો તમને આમત્રે છે; તમે રાજ્યથી બ્રહ્મ થશો નહિ.

અહીં પર્વતની માફક તમે અવિચળ રહેા, અને હોા પડશે નહિ. ઇન્દ્રની, પેઠે દેવ રહેા: અહીં રહી રાષ્ટ્રને ધારણ કરો.

દરિની આદૃતિને લઇને ઇન્દ્ર (રાષ્ટ્રને) દરતાથી ધારણ કરે છે; એને માટે સોમ તેમજ બ્રહ્મરૂપિતિ પણ એમજ કહે છે.

સ્વર્ગના (જેવા) અચળ, પૃથ્વીના (જેવા) અચળ, જનનના (જેવા) અચળ, પર્વના (જેવા) અચળ, લોકોના આ રાજા પણ અચળ હો.

તમે રાષ્ટ્ર ધારણ કરો અને તેને વરણ, બ્રહ્મરૂપિતિ, ઇન્દ્ર તેમજ અગ્નિ દેવ અવિચળ રાખો.

ચ્યુત થયા વિના દરતાથી તમે ચતુર્ભોગે નાશ કરો અને ચતુર્ભોગે જેવું વર્તન રાખનારાએને પણ તમે કચડી નાખો.

સર્વ દિશા મર્ચાનુભવે તમારું મન્માન કરે છે અને દરતા ગમગા એમ ધારી સમિતિ અહીં તમારી નિમણૂક કરે છે.

વરણીના આ સૂત્રને મળતી આવતી ઝગ્ગેદની ઝગ્યાના છે'ના પદ્ધતિ રાજા એકલાનેજ લોકો પામેથી કર લેવાને અધિકારી મળ્યો છે, તે લોકોને ખરો રાજા છે. 'એકલોજ કર લેનાર' એ રાજા ઉપરથી એમ જણાય છે કે રાજ્યના સામા તરીકે નિયમિત રીતે કર ઉત્તરવાની પદ્ધતિ અત્યાર પહેલાની રીતકારવામા આવી હતી. રાજા મિત્રાય અન્ય કોઇને એ કર ઉત્તરવાનો દણ નહોતો. આખા રાજ્યમા મોથી ઉચ્ચ રથાન તરીકે અર્ચસૂચક રીતે વર્ણવવામા આવે છે એવા ગ્યાન ઉપર એમવા રાજાને વિનંતિ કરવામા આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્યારથી વૈદિક સમયના રાજપદનો રીકાટ થયો હતો ત્યારથીજ આખા રાજ્યને એક ઘટના તરીકે ગણવામા આવ્યું હતું.

નવો રાજા ગાદીએ બેઠા પડી, તેને એકત્ર થએલા લોકો તથા રાજકુત (રાજા બનાવનારા) પત્તાયા લોકોની બનાવેલી પોંચી રાજ-

પદના લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે આપતા. એને મણિ કહેતા. પાછળના પ્રમાણુમૂલક ગ્રંથોને આધારે મોટા અમલદારો અથવા મંત્રીઓ એટલે કાયાધ્યક્ષ, સેનાપતિ, ગ્રામણી અથવા શહેરનો મુખી અને ખીજાઓ 'રાજા બનાવનારા' તરીકે ઓળખાતા. નવો ચુંટી કહાડવામા આવેલો રાજા આ સંપ્રજાઓને 'રાજા' તથા 'રાજા બનાવનારા' કહેતો હોવાથી એમ જણાય છે કે તેઓ રાજકર્તા તરીકે ગણાતા અને રાજા તેમનામા મુખ્ય હતો. પાછળથી તેઓ રાજા એટલે જેમને રાજા અથવા મણિ સોંપવામા આવ્યું હોય એવા કહેવાતા. કેમકે રાજસત્તાના લાક્ષણિક ચિહ્ન તરીકે ઓળખાતું રાજા એઓજ રાજાને આપના. અસહના સમયમા કારીગરો તેમજ રથ બનાવનારાઓ મુદ્દાં સમાજના જે સર્વજ્ઞ લોકો હાજર હોય તેમની પાસેથી રાજા આ રાજા સ્વીકારતો. વૈદિક સમયમાં રાજાની વરણીને આંગે આટલીજ કિંમત હતી.

પણ અથવા મણિનો સ્વીકાર કરતાં રાજા અથર્વવેદ ૩. ૫ ૬-૭ માંના મંત્રો ઉચ્ચાર કરી સંપ્રજા જમા થએલા લોકોને મોતાની મદદમાં ઉભા રહેવા માટે વિનંતિ કરતો.

રાજા શ્વે ત્યાં સુગ્રી તે ગાદી ઉપર રહે એ હેતુથી એની તરફથી થતી: [દશમીસુમ્ન: સુમના ક્ષેત્ર અથર્વવેદ ૩. ૪. ૭.]

રાજાગાદી રાજા જડીત હોય છતાં તે ઉપર મિંદ, વાધ અથવા દીપકાતુ ચામડું પાથરવામાં આવતું, કેમકે એ રાજાના વિશિષ્ટ પ્રક્ષણ તરીકે ગણાતું. "તુ વાધ હોર્ષ, વાધના આ ચામડાં ઉપર મદા દિશાઓમાં ફર. સર્વ જાતિના લોકો તારી ફતેહનો વાચના કરશે." (અથર્વવેદ ૪. ૮. ૪.) ગાદીએ બેઠા પછી રાજા ઉપર પાણીનો અભિષેક કરવામા આવતો.

કેટલીક વખત રાજાને અધિકારબ્રત કરવામા આવતો અને એ દેશનિકાય પણ થતો. દેશવટો ભોગવ્યા પછી એવા અધિકારબ્રત થએલા રાજાને કેટલીકવાર ફરી ચુંટવામાં આવતો, અને એમ યનાં

એ પોતાના વરણી કરનારાઓ સાથે સંગત થતો મનાતો. (અથર્વ-વેદ ૩. ૫. અને ૩. ૪. ૬.)

પ્રજા ધન સંપત્તિ મેળવી આગાદ થાય એવી રીતે રાજાએ વર્તવાનું હતું. અથર્વવેદ ૨૦. ૧૨૭ (૩) ૭-૧૦ માં કુરના પરિદીપ્ત રાજાના સમયમાં લોહી કેટલા નુખી અને આગાદ હતા તે જણાવ્યું છે.

વૈદિક સમયમાં રાજાની વરણીને લગતું કામ ધણી સાદી અને સરળ રીતે આટોપવામાં આવતું. છતાં તેમાં ગુહ તત્વજ્ઞાન રહેલું માત્રમ પડે છે. લોહી ગળની વગ્ધી કરે છે, તે ચોક્કસ ફગ્ને અદા કરશે એની આશા રાખવામાં આવે છે, અને તેને કેટલાક અધિકાર સોંપવામાં આવે છે. એ લોકો પાનેવી તથા ‘રાજા બનાવનારાઓ’ પાસેથી પોતાના અધિકારનો સ્વીકાર કરે છે, એ પોતાની વરણી કરનારાઓ સાથે એકમત રહે છે. એને બોદા ઉપરથી ઉનારી પાકવામાં આવે છે, તેમ દેશવટામાંથી પાકો બોતાવવામાં આવે છે, ગળપદને લગના રાજાદારી તત્વજ્ઞાનના ખીજ આ વૈદિક મંત્રોમાં મળી આવે છે.

ઉપપત્તિની દૃષ્ટિએ કદાચ ૨૫૪ ન લાગે છતાં હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે લોકોએ રાજપદ સ્થાપ્યું હતું અને રાજા કેટલીક ચરતો અનુસાર તે પદ ધારણ કરતો. એના ઉપર દાન રાખવા માટે હમેશાં રા’ટ સમિતિ રહેતી. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે, એ સમિતિ ખરો સામ્રાજ્યાધિકાર બોગવતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું

બ્રાહ્મણ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા
રાજ્યબંધારણની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા.

બ્રાહ્મણ વાડમયના સમયમા રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વિસ્તૃત થાય છે. તેમા વિશિષ્ટ પ્રકારની અનેક વિધિઓ કરવામા આવે છે. વળી દૃઢલીક ખાસ ક્રિયા નવી પ્રખર કરવામાં આવે છે, છતાં છેક વૈદિક સમયમા કરવામા આવતી ક્રિયામા જણાઈ આવતાં રાજ્યબંધારણને લગતા લક્ષણો આ ક્રિયામા પણ જળવળી રખાય છે. ખરે જોતાં આદી મૂળ આશય તથા વિચારોનો વિકાસ થાય છે.

રાજ્યાભિષેક માટેના સાંપ્રદાયિક સૂત્ર આ સમયમાં રચાયાં હતા અને વિધિ નક્કી કરી હતી. એ પ્રમાણે હમેશને માટે કરવું એજ માણે હતું હતું. એ વખતથી માટીને દિંદુરતાનમાં અભિષેક થએલા દરેક દિંદુ રાજ્યએ આ વિધિ તથા ક્રિયા પાળ્યા છે, કેમકે ન્યાય તથા ક્રિયાકાંડના સંબંધમાં ઉપસન્ન થતા સાંપ્રદાયિક વિચાર પ્રમાણે એ વિધિ અને ક્રિયા કયાં સિવાય રોઈપણ રાજ્ય ઉપર આરંભ થઈ શકેનો નહિ. સત્તરમા સદ્કાના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓએ મુસંસમાન ગ્રિયાસમાના દિંદુ રાજ્યએ માટે આ વિધિ ઉપર અંત્ય રચ્યા હતા તેમણે વર્ણવેલી ક્રિયા ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે વૈદિક સમયની ક્રિયાના મળા લક્ષણો વિશિષ્ટ રીતે દર્શ પણ જળવાઈ રહ્યા છે.

મમાજના મુખી અથવા અધ્યક્ષને વિધિપુરસ્કર તેની પદ્ધતિએ ખેસાડવા માટે વૃત્તિમા ત્રણ યજ્ઞ દર્શાવ્યા છે. પ્રથમ યજ્ઞ રાજ્યને ગાદીએ ખેસાડવા માટેનો રાજ્યસૂય, બીજો રાજ્યને અથવા રાજ્યગૃહ જેવા કેમકે ઉચ્ચ અધિકારીને માટેનો વાજપેય યજ્ઞ અને ત્રીજો અર્ધ-

મેઘ અથવા 'સર્વંત્ર અમત્ત કરવા માટેનો યજ્ઞ' હતો. વાજપેય યજ્ઞનું મૂળ જોતા તેનો પ્રકાર રાજકીય હોવાનો સંભવ જણાતો નથી, કારણ કેટલુંક મહાન વિજયને લગતા મહોત્સવ પ્રસંગે એ કરવામા આવતો હતો. પાછળથી એ રાજ્યના અભિષેક અથવા કેટલુંક ધાર્મિક પ્રતિદાનના સંબંધમાં કરવામા આવતો. સર્વમેવ વિચિત્ર પ્રકારનો યજ્ઞ હતો અને જે સમ્રાટોનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો હોય તેઓજ એ યજ્ઞ કરતા. આ યજ્ઞ ઉપરથી એટલું પુરવાર થાય છે કે તે સમયે પણ આખા હિંદુસ્તાનને સાર્વભૌમ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. એમ છતાં ગાંધારોદય માટેનો સામાન્ય યજ્ઞ રાજસૂયજ્ઞ ગણાતો, કેમકે એ યજ્ઞ કરવાથી રાજા ખરી રીતે ગાદી ઉપર સ્થાપન થએલો મનાતો.

રાજ્ઞ એવ રાજસૂયમ્ । રાજા વે રાજસૂરેનેષ્ટ્વા ભવતિ... (રાતપથ બ્રાહ્મણ ૫. ૧. ૧૨ ૧૨).

આપણે અહીં રાજસૂય તેમજ વાજપેય યજ્ઞમાં કરવામા આવતી ક્રિયાની સમાલોચના કરીશું. ખરું જોતાં આ ત્રણે યજ્ઞમાં ઘણીખરી ક્રિયા સામાન્ય રીતે કરવામા આવતી અને કેટલીક અમુક ક્રિયા એક બીજાના અનુસંધાનમાં કરવામા આવતી. રાજસૂય યજ્ઞ કરવા સાથે પ્રથમ વાજપેય યજ્ઞ કરવો એમ માન્યતા હતી.

રાજસૂય યજ્ઞની ક્રિયા ત્રણ ભિન્ન ભાગે કરવામા આવે છે. પ્રથમ સર્વસ્વાત્મા કેટલાક હોમ હવન થાય છે, બીજા ભાગમાં અભિષેચનોય એટલે અભિષેક અથવા વિષેષન ક્રિયા અને ત્રીજા ભાગમાં અભિષેક પછીની કેટલીક ક્રિયા થાય છે. આમાં સૌથી અગત્યનો અભિષેચનીય ક્રિયાવાળો ભાગ છે; અને કદાચ વહીવટમાં એને અગ્રેયતા ક્રિયા તથા ઉચ્ચારાતા મંત્રો કેટલેક સાધાર રાજ્યાભિષેક વખતે આવશ્ય કરવી પડે તથા ઉચ્ચારવા પડે એમ ગણાતું.

આ ક્રિયાનું બારીકાથી અવલોકન કરનારનું પ્રથમ ધ્યાન જે

આમત ઉપર જાય છે તે એ છે કે એમાં ચુંટી કહાડવામાં આવનાર રાજાને માટે ચુક વગર સર્વ ક્રેકાણે 'તે' સર્વનામ વપરાય છે. અભિરેક થઇ ગયા પછીજ એ 'રાજા' કહેવાય છે; આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે સમગ્ર ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય: ત્યારેજ રાજાને પોતાની પદવી તથા આધિકાર મળે છે; એ પહેલાં તે સાધારણ નાગરિક ગણાય છે.

ગરૂઆતમાં કરવાના હોમ હવનના અગ્નીઆર રત્ન-હવિ છે. આ હવિ તેણે દશરથ રાજાને એટલે અગિયાર રત્ન-ધારણ કરનારાઓને તેમના દરેકના મકાને જઈ આપવાની છે. હેઠળ દર્શાવેલા આધિકારી વગેરેને એ રત્ન-હવિ આપવામાં આવે છે.

- ૧ મેનાનો (લશ્કરનો ઉપગી).
- ૨ પુરોહિત (રાજગુરુ). તૈત્તિરીયમાં ' આહ્વાણ ' ગણાવ્યો છે.
- ૩ ચુંટી કહાડવામાં આવનાર રાજાના પ્રતિરૂપ ક્ષત્ર અથવા ગતા તરીકે; તૈત્તિરીયમાં આવા રાજાને બદલે રાજગ્ય ગણાવ્યો છે.
- ૪ મહિષી (રાણી). કેટલાક સમારંભ વેળાએ રાજાની સાથે ગણી ગાદી ઉપર બેસતી હોવાથી એ પણ રાજા આધિકારી તરીકે ગણાતી. એમ છતાં મૂળ આશય એવો જણાય છે કે સ્ત્રી વિના કોઈ પણ હોમ હવન યર્થ શકે નહિ, કેમકે પુરુષ આધ્યાત્મિક ચારીરનો માત્ર અડધો ભાગ ગણાતો, બારીનો અડધો ભાગ એની સ્ત્રી હતી. આ સિદ્ધાંત અનુસાર વાગ્ધેય યજ્ઞમાં રાણી રાજાની સાથે ગાદી ઉપર બેસે છે. યજુર્વેદ પ્રમાણેની રાજસૂય યજ્ઞની ક્રિયામાં ભવિષ્યમાં ચનાર રાણીએ પોતાના પતિની સાથે ગાદીએ બેસવા સંબંધી કંઈ ચૂચના નથી. પરંતુ મદા કાળે ઉપરથી રાજા રાણીનો સાથે અભિરેક કરવાનો વલિવટ હોવાનું પુરવાર થાય છે. યજુર્વેદની અન્ય સ્થાનાઓએ પણ રાણી વિના રાજાનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અપૂર્ણ રહેવાનો સિદ્ધાંત

રથીકાર્યો છે અને તે એટલે સુધી કુંદક્રાવણા અને પરિશ્રુતા જેવી હલકી જાતીની રાખીઓ હોય છતાં તેમનું પણ રાજ્યે પૂજન કરવું અવશ્યક ગણાયું છે. અશ્વમેધમાં પાલાગજા જેવી યદ્દ વ્યતિનીં સ્ત્રી પણ ભાગ લે છે.

સૂત (રાજ ખારોટ તથા વહિવંચો). કદાચ આ પહેલાના સમયમાં વહિવંચા સિવાય ઈર્ષ ખીજને અગત્યનો ઓહો ખારોટને આપવામાં આવતો હશે. અર્થશાસ્ત્રમાં આપેલી ભાષા રાજ્યના અધિકારીઓની યાદીમાં વાર્ષિક ૧૦૦૦ યાદીના પણ નામના સિક્કાના પગાવદાર પાગથિક વગેરે જેવા ઉતરતી પંક્તિના અધિકારીઓમાં એને મુક્યો છે. જુદારૂપક ઉપનિષદ ઉપરથી જણાય છે તેમ દરેક પ્રાતાના મુખ્ય શહેરમાં સૂત રહેતો. દર્શવર્ધમાનના સામ્રાજ્યમાં સુવન સ્વર્ગે (દિયુએન ત્વર્ગે) જે તવારીખ નવેશને જોએલા તેજ આ સૂત દગે. એનું કામ દરેક પ્રાતમાં બનતા ‘સારા નરસા બનાવોની તેમજ મદાન આપતો તથા શુભ પ્રસંગો’ ની નોંધ રાખવાનું હતું. દરેક વર્ષની આવી નોંધ રાખવામાં આવતી એ ખારેલ તથા ખીજઓના શિશ્વલેખ ઉપરથી પુરવાર થાય છે. પ્રામર્ણી (નગરનો અથવા ગ્રામ્ય પંચાયતનો મુખી). યજુર્વેદની મેત્રાયણી આટ્ટિમાં એને વૈદ્યપ્રામર્ણી કહ્યો છે.

ધત્રિ (કંચુકી).

કંપહત્રિ (ત્રેપાધ્યક્ષ). પાછળથી એને સાત્રેશત્રિ કહેતા. (જેમકે અર્થશાસ્ત્રમાં)

માનદુષ (મજ્જુદાર). પાછળના સમયમાં (જેમકે અર્થશાસ્ત્રમાં) એને સમાહત્રિ એટલે (રાજનો એક સહાંસ વગેરે) ‘ભાગ દહોનાર’. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કરની રકમ આપ્યાર પહેલાની દરેલી હતી.

- ૧૦ અધ્યાવાપ-ભાષ્યકારોએ આનો અર્થ જુગાર ઉપર નિર્બંધ ગણનાર એવો સમજાવ્યો છે જુગાર ઉપર રાજ્યનો દાખ હોવાથી રાજ્યને તેમાંથી મારી આવક થતી, પરંતુ આ ખાતાને અપાએલી અમલ કંઈક વિચિત્ર જણાય છે, અને તેથી ભાષ્ય કારોએ કરેલા અર્થ માટે કંઈક સંકેત મળે છે ઉપરના (૮) તથા (૯) માં દર્શાવેલા અધિકારીઓને મળતા આવતા, અર્થ શાસ્ત્રમાના સુધિષ્ટિ તથા સમાહરાત્રની પછી ગણાવેલા અમલદારોમાં અણપતલ, હિસાબી ખાતાના ઉપરીનું ખાતું, આવે છે. આને મળતો આવતો અણવાપ, ગણ્યનો હિસાબ રાખનાર અમલદાર, હોય એમ જણાય છે જુગાર ઉપર નિર્બંધ રાખનાર અમલદારની કંઈ ગણના અહીં થતી નથી. એમ લાગે છે કે એકાદ માટીઆ (વતલ અથવા આંધેરેન) ઉપર દોરના ખાના અથવા અક્ષ વડે તે સમયમાં હિસાબો રખાતા હતા અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી અક્ષશાલા પણ આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. અક્ષશાલાના હાથમાં ગણ્યનું સોનું, ચાદી, તથા ટંકસાળ હતા આવા વિચિત્ર અધિકારીના સંબંધમાં અક્ષ શબ્દ વપરાયેલો હોવાથી તેને જુગાર સાથે કાંઈ સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી.
- ૧૧ ગોવિંદરાય (જન્મલોનો ઉપરી, અક્ષરસ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર). મેગારથનીસે 'રાજ્યના મહાન અમલદારો' માં જેની ગણના કરેલી તેજ આ અમલદાર હોય એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કેમકે એના કહેવા પ્રમાણે એનું કામ પાકને નુકસાન કરે એવા જમની પ્રાણીઓ તથા પશુઓનો નાશ કરવાનું તથા ચિકારીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું.
- ૧૨ પાળગણ (હત). એનો ખામ પોષાક રાતી ખાધેલી તથા ચામડાનો ભાથો હતા. અને એ શુદ્ધ જાતનો હતો. યજુર્વેદની

મૈત્રાયની સંહિતામાં એને બદલે તદ્દ, તથા રથકાર, સૂતાર તથા રથ બનાવનાર ગણાવ્યા છે.

વેદના કાળમાં ‘ (પદ્માય) મણિ બલિસ આપનારાઓ ’ ની જે સંસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી તેની ખીલવણી થતાં રાજાઓની મહત્તા વધી હશે. આ રાજકૃત મંત્રીઓમાં મૂત, ગામનો મુખી, રથકાર વગેરે હતા. પણ રાજાઓમાં રાજ્યના મોટા અમલદારોની ગણના થતી. અમલદારો પસંદ કરવામાં જાતિ તથા ન્યાયિ પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કામ લેવાતું એમ માન્ય પડે છે. યજુર્વેદની સાખાઓમાં મોટે ભાગે પુરાહિતને બ્રાહ્મણ તરીકે જ ગણાવ્યો છે. એ બ્રાહ્મણનો પ્રતિષ્ઠ લેખાય છે. રાજન્ય અથવા રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો રાજા રાજન્ય અથવા ક્ષત્રિય જાતિનો પ્રતિષ્ઠ લેખાય છે. ગ્રામણી અથવા મૈત્રાયણી સંહિતામાંનો વૈશ્ય-ગ્રામણી અથવા વૈશ્ય જાતનો ગામનો મુખી, વૈશ્ય જનના અથવા સામાન્ય પ્રજા તરીકે ઓળખાતા મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાતો. વેદમાંના ‘ ધાતુનું કામ કરનાર ચતુર કારીગરો તથા રથ બાંધનારા ’ ને મળતા આવતા તદ્દ તથા રથકારને ઠેકાણે શુકલ ક્રિયાકાંડમાં વાલ્યગલ આવે છે. ઉપર કહેલા બાકીનાઓ રાજ્યના મોટા અમલદારો અથવા મંત્રીઓ હતા અને તેમને ‘ રાજા બનાવનારા ’ કહેવામાં આવતા.

સમાજની વૃદ્ધિ થતાં સવળા લોકોને મોટે ભાગે પ્રસંગે એકલા થવાનું અશક્ય જણાયું એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિનિધિત્વના સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ ફેરફારમાં સૌથી વધારે લક્ષ્ય એ એવી ખીના એ છે કે સમાજના અંગ તરીકે શુદ્ધ જાતનો ખાસ સ્વીકાર થયો હતો. રાજબંધારણની દૃષ્ટિએ આ ફેરફાર ધણે અગત્યનો છે. જે પુરૂષ રાજા થનાર છે તે છતાંએકા ગુલામને નમન કરે છે. એ અન્ય કોઈપણ રાખસના જેવો જ રાજ્યના અંગભૂત તરીકે ગણાય છે, અને વખત જતા એને વધારે ને વધારે અગત્ય મળે છે.

દરેક પ્રસંગે બ્રાહ્મણો આપતા મંત્ર ઉપરથી રત્નિનને આપવામાં આવતા અર્ચનો અર્થ સમજાય છે. આથી રાજાનો અભિષેક થાય છે અને અર્ચ લેનારને એ પોતાનો નિમકલલાલ અનુયાયી બનાવે છે રાજા આમ્ય પચાસતના સુખીનું પૂજન હવિથી કરતો કાગળુ 'તે નિસંશય. એના રત્નોમાનો એક છે અને એને માટે આ ક્રિયાથી એનો અભિષેક થાય છે.'

મોટા અધિકારીઓ અથવા મંત્રીઓ પ્રત્યે માન દર્શાવવામાં આવતું તેનું કારણ સહજ સમજાય છે. એ રત્નિન મંત્રીઓ રાજા ગાદીએ બેસતો તે અગાઉ મત્તા ભોગવતા અને તે વખતે તેઓ એનાથી સ્વર્ગત્ર હતા. એ મંત્રીઓ મમિતિના, એટલે એની આસપાસની સમાજના, અંગભૂત તરીકે હતા. લોકમત્તાના વખતના આ એ દાઓ હતા એ મંત્રીઓ ધારણ કરતા, ક્રિયાકાકના સમયના સધળા અધિકારો તેઓને ઉપવન્ન હતા, જેકે રાજ્યાભિષેક પહેલાં એમનું પૂજન થતું, એ સમય પાછળના સમયના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. ત્રીજી એ લોકો સર્વ રીતે મત્તા હતા તેના પ્રસક્ત જણાઇ આવતા ચિહ્ન એમના આખા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

અભિષેકની સમગ્ર ક્રિયા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગળ્યાભિષેક માટે રાજમહાના જુદા જુદા અંગભૂતોની સંમતિ લેવામાં આવતી. આની સંમતિ લેનાથી કામ પુરું થએલું જણાતું નહિ. લાક્ષણિક રીતે માતૃભૂમિની અનુમતિની માગના કરવામાં આવે છે તેમજ એ અનુમતિ મેળવવામાં આવે છે. ગળ્ય મંત્રીઓનું પૂજન થાય તે પહેલાં આમ કરવામાં આવે છે.

આ મંત્રનું મનુષ્યની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે; રાજાની મતમાં અથવા તેની પદવીમાં કંઈ દિવ્યતા ગ્રહેલી છે એવા વિચારથી થતું નથી.

“ પત્રી આ મંત્રીઓ મોમ અને રૂદ્રને અર્ચ આપે છે.”

ઐહૈવાકિક અમલદારોની પક્ષી દેવોનું પૂજન થાય એ આધ્યાત્મ-વાદીઓને રૂચતું નહોતું, એટલે તેઓ મનઃકન્ધિત પ્રુદાઓ આપતા કે યજ્ઞ માટે અધિકારી ન હોય એવાનું પૂજન કરવામાં આવવાથી તે દોષના નિવારણ અર્થે દેવોને શાંત કરવા યજ્ઞ કરવામાં આવતા.

અભિષેચનોચમ અથવા અલિપેક્ષની ક્રિયામાં પ્રથમ દેવતાક દેવોને આહુતિ આપવામાં છે કે જેથી રાજ તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવનાર પુરુષમાં તેના અધિકાર પરત્વે જોઈતા સહયોગો ઉતરે. સવિતાનું પૂજન શક્તિ મેળવવા માટે, ધરમાંના અગ્નિનું કૈરુચ્ચિક સહયોગો માટે, મોમનું જંગલોનું રક્ષણ કરવા બળ મેળવવા માટે, ગૃહરૂપિનું વક્તૃત્વ શક્તિ ખીલવવા માટે, ઈન્દ્રનું રાજ વહીવટ ચલાવવાની શક્તિ માટે, રૂદ્રનું દોર મંપત્તિનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ માટે, મિત્રનું સત્ત્વ માટે, અને છેલ્લે વરુણનું પૂજન ન્યાય જળવાય તે માટે કરવામાં આવે છે.

ચતુર્થ આત્મલુભાના મંત્ર પ્રમાણે વરુણ ધર્મપતિ હોવાથી તે રાજને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર બનાવે છે, અને સત્ત્વ રીતે ધર્મપતિ થવું એજ રાજનું પરમ કર્તવ્ય છે.

આ મંત્ર પ્રમાણે ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ રાજની આવશ્યક -ફરજ ગણાય છે. પરંતુ ભાષ્યકારો સર્વગ્રંથસંપન્ન રાજ્યનું સુખ્ય જ્ઞાણ એ બતાવે છે કે તેમાં ધર્મશાસ્ત્રનો વહીવટ રાજ અથવા તેના અધિકારીઓ કરતા હોય. પ્રાચીન સિદ્ધાંત એવો હતો કે સમાજના ન્યાયનો વહીવટ સમાજ કરતી. આ નવો સિદ્ધાંત જાતકના સમયમાં ખરેખર અમલમાં હતો, અને ગૌરવંદના સામ્રાજ્ય વખતે તેના વિકાસ થતા પગારદાર ન્યાયાધીશો સમ્રાટ તરફથી ન્યાયનો વહીવટ કરતા.

પક્ષી સમુદ્રમાંથી તેમજ દેશનાં જુદાં જુદાં જળાશયોમાંથી જે રાજના અભિષેક માટે પાણી લાવવાનું હોય તેના નામનો મંત્રોચાર

કરીને પાણી લેવામા આવતુ. 'સ્વગજ બોગવતું જળ, તુ રાજપદવી' બક્ષનાર છે માટે આખરે એ પદવીની બક્ષિસ કર.' ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સરસ્વતીનું, દેશની મોટી નદીઓનું, મહાસાગરનું તેમજ એકાદા કુંડનું પાણી એકું કરવામા આવતુ. કુંડનું પાણી સ્થિર હોવાથી તેની મદત્તા ઘણી હતી, કેમકે તેની પેઠે લોઢો પણ સ્થિર દઢ મનના રહી રાજા પ્રત્યે એકનિશ્ચયી વર્તે એવી માન્યતા હતી.

ચનાર રાજનામા જનસમાજ ઉપર અમલ ચલાવવા માટે જરૂરના જે સદગુણો જોઈએ તે તેનામાં ઉતરે એ માટે દેવાને આવા-હૂન કરવામા આવતુ. પરંતુ તેને રાજપદ ઉપર ખરેખર સ્થિર કરવા માટે દેશની નદીઓને, તેમના પવિત્ર જળને, પ્રાર્થના કરવામા આવતી. દેવો તેને જાનરાજ્યાય માટેના ગુણો આપે, પણ તેઓ એને રાજપદ ઉપર સ્થાપી શકતા નહિ. એમ કરવાનો હક્ક તો દેશનાં પવિત્ર જળનોજ હતો. એ હક્ક એકાદ પવિત્ર તીર્થરૂપ ગણાતાં સ્થાનના પાણીનો સ્વીકારાતો નહિ, પરંતુ એવા પવિત્ર જળથી માડીને છેક હલકી પંક્તિના કુંડનું પાણી એકું કરવામા આવે તો જ એવું એકું કરેલુ પાણી તેમ કરી શકતુ એમ મનાતું.

અભિષેચન જે ભાગે થતુ. પ્રથમ રાજ્યના લુદા લુદા મંત્રીઓ રાજા ચનાર શખસ ઉપર પાણી છટકતા, અને બીજું એ શખસ તખ્ત ઉપર બેસે તે પહેલા રાજગુરુ તેના માથા ઉપર અભિષેક કરી મંત્રોચાર કરેતો. મિત્ર-વરણના મગકુંડ આગળ વાધનું ચામડું પાથરવામાં આવતુ અને રાજા ચનાર તેના ઉપર ઉભો રહેતો. પછી 'બ્રાહ્મણ, રાજા ચનારનો નજ્દીકનો સગો, રાજન્ય તથા વૈશ્ય એટલે 'જનસમુદ્ધમાનો કોષ' એક પછી એક એના ઉપર પાણી છાંટતા. આ વખતે શુદ્ધ હાજર હોતો નથી, અને સમા માટેનો કંઈ નિર્દેશ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાંની આને મળતી ક્રિયામાં આવતો નથી. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તરીકે આચાર્ય, અને રાજન્ય, વૈશ્ય અને છેલ્લે જન્ય આ ક્રિયામાં ભાગ લે છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા

પ્રમાણે શુદ્ધ રાજ્ય પ્રતિપક્ષી જાતમાના દ્રોષ સખસ માટે વપરાતો તેજ અર્થમાં જન્ય રાજ્ય અહીં વપરાયો છે. પાછળના વખતમાં શુદ્ધ દેશમાં આ ક્રિયામા ભાગ લે છે.

પછી યનાર રાજ્ય મેઝમી પહેરણુ, મોટો ઝબો અને હપ્પીય અથવા ફિરીટ, એટલે પાવડી અથવા તાજ પહેરે છે. રાજાને આવી રીતે વસ્ત્ર પહેરાવવા વિરૂદ્ધ રાતપય આહાણુમા પ્રમાણુ છે. ત્યા જણાવ્યા પ્રમાણે વજથી એના શરીરનું બધારણુ કંકાસ જતું હતું માટે ઉધાડે શરીરે રાજ્યાભિષેક યાય એ ઉચિત ગણાતું. પછી એનો ખરો રાજ્યાભિષેક થતો અને વાજમેનથી સહિતામા વણ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય યોકમા તેમજ દેવયોકમા એની આણુ ફરતી.

પ્રકરણ ૨૫ મું

આહાણુ સમયની રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તથા
રાજબંધારણુની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા (આહુ)

આવિત મુત્રાચ્ચાર પછી ઇદ્ર મહાભિષેક થતો. યનાર રાજ્ય તખ્ત ઉપર એસે તે પહેલા તેણે ઘટનગઃ લેવું જોઈએ એમ સર્વાનુમતે માનવામા આવતું. તૈત્તિરીય આહાણુ એ વ્રત, વચન અથવા પ્રતિજ્ઞાનો ઉલ્લેખ કરતા એમ જણાવે છે કે ‘સત્ય-સવ, સત્ય ધર્મ, સત્યાવૃત્તેવહયઃ સત્ય રાજા’ આ પ્રમાણે રાજ્ય પ્રતિજ્ઞા કરતો. એ સંકંપ મર્વ માન્ય હોવાથી જૈતસ્ય આહાણુ સિવાય અન્ય ગ્રંથોમાં મળતો નથી. એ સંકંપ આ પ્રમાણે છે:—

[“ક્ષત્રિએ ઇન્દ્ર મહાભિષેકમા રાપય લઈ અદાપૂર્વક આ પ્રમાણે બોલવું:—] બે હું તમારા ઉપર જીવમ કંકે તો જે રાતના હું જનમ્યો છું અને જે રાતના હું મરણુ પામુ એ જે રાતની

વચમા મેં ગમે તેવાં સુકૃત કર્યા હોય તે, માત્ર સ્વર્ગ, માત્ર જીવન અને મારી સંતતિ મારી પાસેથી છીનવી લેવામા આવે. ”

આ મંત્રનો પ્રકાર લક્ષમા રાખવા જેવો છે. એમા કાઈ પણ દેવિ સાધનને આવાહન નથી. મનુષ્ય પ્રકૃતિ અનુસાર એ જોઈએ તેવો ગંભીર અને વિધિપુર મર છે. એતરેય બ્રાહ્મણમા જણાવ્યા પ્રમાણે એ મંત્ર સર્વ પ્રકારના રાજબંધારણમા, એટલે કે, સામ્રાજ્ય, લૌભ્ય, સ્વારાજ્ય, વૈશભ્ય, પારમેષ્ઠ્ય, માહારાજ્ય, આધિપત્ય, અથવા સાર્વ-લૌભ બંધારણમાં હાનિય ગાળના અભિપ્રયમા ગોઠાતો.

આણુ વર્તાવ્યા પછી એને સાધારણ રીતે વાઘનુ ચામડું પાથરેલા લાકડાના સિંહાસન (આસન્ધી) ઉપર બેસવાનું કહેવામા આવે છે. એ વખતે ચાર મંત્રો બોલવામા આવે છે, અને તે મારફત રાજ્યના ચાર મુખ્ય અંગોને રાજનું રક્ષણ કરવાનું જણાવવામાં આવે છે. રાજબંધારણને લગતી સૌથી મહત્વની ખીના એ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે ભોદાના રાજ્ય હેઠળ એણે પોતાનો રાજવહીવટ ચલાવવાનો છે.

આવી રીતે સિંહાસન ઉપર બેસતા પહેલાં એ સોનાની કથરોટના ઉભો રહે છે, રાજચુર મો અથવા નવ કાણાવાળી સોનાની ચારણી-માથી એના ઉપર પાણીનો અભિષેક કરે છે, અને આ મંત્ર બોલે છે.

“ સોમની કીર્તિનો હું તારા ઉપર અભિષેક કરું છું ! અગ્નિના તાપનો ! સૂર્યના તેજનો ! ઈન્દ્રના વચસ્વનો ! સર્વ પાલક શક્તિઓનો તુ સાર્વભૌમ રક્ષણકર્તા થા !

“ દેવો ! મહાન આધિપત્ય માટે, મહાન ન્યેષ્ઠ પદ માટે, મહાન ગણિય રાજ અમલ માટે, ઈન્દ્રની શક્તિ માટે એને, અઅ (પુરુષ) ના તથા બબ (સ્ત્રી) ના તથા કક (લોહ) ના પુત્રને અનુપમ બનાવો. જનસમાજ આ પુરુષ તમારો રાજા છે. એ સોમ છે, અમે બ્રાહ્મણોનો એ રાજા છે ! ”

વનસ્પતિમાં જીવન રેડનાર અંદા મોમ છે. યજમા આદૃતિ

આપવા વપરાતા સોમ રસ સાથે બ્રાહ્મણોનો સંબંધ હોવાથી સોમ દેવ તેમનો આધિપતિ મનાતો. અહીં બ્રાહ્મણ મુદ્દા સર્વ જનસમાજના ગમન તરીકે રાજ્યનો અભિષેક થાય છે, અને રાજ્યમુદ્દ તેને સોમ રાજ્ય તરીકે આશીષ આપે છે. બ્રાહ્મણ યુગના સમાપ્ત સમયની પરિસ્થિતિનું તર્જન ચતુષ્પથ બ્રાહ્મણમાં આવતું હોવાથી આ અરસામાં બ્રાહ્મણોએ કરે આપવામાંથી મુક્તિ મળવા માટેનો દાવો આગળ કરેલો જણાય છે. એમ છતાં એકતરેય બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણ સર્વ રીતે ગમનને આધીન હોય એમ જણાવ્યું છે, અને ભારતમાં પણ તેજ પ્રમાણનો ઉલ્લેખ છે. ચતુષ્પથ શાખાના વાજમેનથી બ્રાહ્મણ ઉપનિષદમાં બ્રાહ્મણોને રાજ્યના અધિકાર હેઠળ મુક્યા છે. તૈત્તિરીય શાખા આ અર્થ સ્વીકારતી નથી. ભદ્ર ભાસ્કર વૈદિક વચનની સમજૂતી આપતા જણાવે છે કે બ્રાહ્મણ કદી રાજ્યજન વિના ગદી થકે નહિ, એટલે ગમનનો અભિષેક થાય ત્યાં મુદ્દો તે મોખની સત્તા હેઠળ રહે છે અને અભિષેક થતા તે રાજ્યસત્તા સ્વીકારે છે.

બ્રાહ્મણો રાજ્યના કર વગેરે આપવામાંથી મુક્ત રહે એટલા પુરતો જ ચતુષ્પથ એમની પુષ્ટિમાં આગ્રહ કરે છે. ચતુષ્પથ ઉપરના આ ભાષ્યને આધારે વસિષ્ઠ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં એવો નિયમ દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણો ઉપર લાગા એસકાદવા નહિ, અને કારણમાં જણાવે છે કે તેઓ પોતાનાં સદ્વર્તનનો છઠ્ઠો ભાગ રાજ્યને આપી પોતાના લાગા ભરપાઈ કરે છે. વૈદિક બ્રાહ્મણના આવા દહનની બાબત ધર્મ અને અર્થ એ બન્ને શાખા વચ્ચે મળી મળેલ હતો. રાજ્યનીતિનું એ દહન સ્વીકાર કરતા નહિ. માનવ અર્થશાસ્ત્ર જેવા સપ્રમાણ જણાતા ગ્રંથ માટે મહાભારતમાં ઉલ્લેખ આવે છે, પરંતુ એ ગ્રંથ હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી. એમાંથી અવતરણ કરતાં મોખદેવ પોતાના નીતિવાક્યામૃતમાં જણાવે છે કે જો જંગમમાં ઉગ્ર તપ આદરતા અને ખેતરમાંથી દાણા વીણી પોતાનું પોષણ કરતા તેઓ પણ રાજ્યને પોતાના પુણ્યમાંથી એક પક્ષાય ભાગ સાદર કરતા. આખરે

મર્ગ એવા નિર્ણય ઉપર આવેલા લાગે છે કે આચાર્ય વર્ગને રાજના કરમાથી મુક્ત રાખના. મદાબાગ્તના શાન્તિપર્વ અને મનુસ્મૃતિમા પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

વસિષ્ઠ જેવા ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞે રાજ્યાભિષેકને લગતા ક્રિયા કાડમાના આ ખંડ ઉપર જો વિવેચન કર્યું છે તેથી સાબિત થાય છે કે પુનાથ કાળના હિંદુઓ આ ક્રિયા અને મંત્રોચ્ચારની ગંજનધારણ ઉપર શી અસર થતી તે મારી પેટે મમજતા હતા.

ત્રણ પગલા ચાલી રાજા લાકડાના સિંહાસન ઉપર ચઢે છે અને એની રૂપરૂ સંહિતામાનો આ શ્લોક બોલવામા આવે છે.—

इयं ते राट् । यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।

कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥

(૧) “ આ રાજ્ય તને મોપવામા આવે છે, (૨) તું આધિપતા અને શાસક છે, તું દુન છે અને (આ સ્થિતિ અથવા જોખમદારીનો) ધારણ કરતા છે. (૩) ખેતીવાડી માટે, ક્ષેમ માટે, આખાઈ કરવા માટે, ઇર્ષિ કરવા માટે તને (આ રાજ સોંપ્યું છે). ” પહેલી કહી બોલાઈ રહ્યા પછી રાજાને બેસાડવામા આવે છે.

આ મંત્ર ઉપરથી એમ પુરવાર થાય છે કે માણસ માણસને રાજ મોપે છે, તે વ્રક્ષિમના રૂપમા હોય છે અને નહિ કે વાગ્મ તરીકેના હક્કની રૂપે તે આપનામા આવે છે. મંત્રના નળદો એવા ન્પદ છે કે તેથી રાજ આ કારણથી મોખ્યું છે તે ખુલ્લે ખુલ્લુ જાણાઈ આવે છે. એ કામો ઉપાડી લેનામા રાજાને મદદ કરવા સાર, જેમ અન્ય પ્રસંગે કરવામા આવે છે તેમ આ પ્રસંગે પણ દેવાને આવાદ્ન કરવામા આવે છે.

આ પછી કેટલીક વસ્તુ ક્રિયાઓ થાય છે. રાજા સિંદામન પરથી ઉતરે છે, વરાહના આમરાના જોડા પહેરી ચાર ધોડા

ગાદીમાં થોડુંક ફરી આવે છે. રાજ્યારોહણ પ્રસંગે જે બારે દમામ-દાર સ્વારીઓ કહાડવામાં આવે છે તેનું અસલરૂપ આવું હશે, કેમકે રામાયણના સમયમાંજ આવી સ્વારીઓનો દમદમાટ મળ્યો વંધી ગયો હતો.

રાજા તરતજ પાછો ફરી સિંહાસન ઉપર બેસવા આવે છે. ત્યારે આચાર્ય મંત્ર બોલી તેને બેસવા આજ્ઞા કરે છે, અને ન્યાયના સંત્રેષ્ટ મળ્યોતો રાજદંડ રાજાની પીઠ ઉપર ધીમેથી અડકાડવામાં આવે છે. આમ કરી એમ જણાવવાનો આશય હોય છે કે રાજા કાયદાથી પર નથી પણ તેણે તે પ્રમાણે ચાલવાનું છે.

આ પછી રાજાની આસપાસ બેઠેલા બ્રાહ્મણો, રાત્ન, આચાર્યો, સરદારો, પ્રામણી વગેરે રાજાને અભિવંદન આપવાનું શરૂ કરે તે પહેલાં રાજા પૃથ્વી માતાને પોતાને સુરક્ષિત રાખવા પ્રાર્થના કરે છે. પછી રાજા પાંચ બ્રાહ્મણો તથા આચાર્યોને તેઓ જે પદવી ધારણ કરતા હોય તે જણાવી પોતે જનમમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના જોર ઉપર રાજા અમલ ચલાવશે એમ ફરી ફરી કહે છે.

પછી બ્રાહ્મણ અથવા આચાર્ય રાજાને તરવાર સાર કરે છે. એ તરવાર સત્તાના સાંકેતિક રૂપ તરીકે ગણા રાજ્યના અધિકારો તથા ગામના મુખીઓમાં ફેરવે છે, અને રાજનિષ્ઠ રહેવા માટે બ્રાહ્મણ જે શબ્દો રાજા પ્રત્યે ઉચ્ચારે છે તેજ શબ્દો રાજા આ લોકો પ્રત્યે ઉચ્ચારી રાજા અમલમાં તેમના સહકારની માગના કરે છે.

આટલું કરી રાજા અટકતો નથી. ચોપટના ખેલની માફક રાજ્યપહીવટ એકજ માણસથી ચલાવાય નહિ એ જાગત સર્વ એકઠા મળેલા સરદારો વગેરેના મન ઉપર ઠસાવવા સાર રાજા રાજરત્નો સાથે સાંકેતિક ચોપટની રમત શરૂ કરે છે અને ઓડમાં પવિત્ર ગાય મુકે છે. એજ પ્રમાણે ગજા અને તેના મંત્રીઓ રમવા ધારેલી રાજઅમલરૂપી રમતમાં મમાજની એકાદ ગરીબ વ્યક્તિની પુંજ ઓડમાં મુકતા. આ પ્રમાણે રાજઅમલને ચોપટનું રૂપ આપી રાજા પોતાનો અમલ શરૂ કરતો.

હિંદુ રાજના અભિષેકમાં કરવામાં આવતી સઘળી ક્રિયાઓ આપણે જોઈ મળ્યા છીએ. એ સઘળી ક્રિયાઓનું રહસ્ય સ્પષ્ટ રીતે સાધારણ વાચકવર્ગને પણ સમજ પડે એ માટે આપણે સામાન્ય શબ્દોમાં કહીશું કે—

(અ) હિંદુ રાજ માણસ જાતે સ્થાપેલી સંસ્થા હતી.

(આ) હિંદુ રાજની વરણી કરવામાં આવતી અને વરણી કરનારા રાજના સઘળા લોકો હતા.

(ઇ) હિંદુ રાજની રિયતિ કરારથી બંધાએલા સખસ જેવી હતી.

(ઈ) હિંદુ રાજનો ઓદ્ધો રાજ્યનો એક ઓદ્ધો ગણાતો, અને તે ઉપર આવનારને રાજ્યના ઓદ્ધોદ્ધાર સાથે સહકાર કરી અમલ ચલાવવાનો હતો.

(ઉ) હિંદુ રાજ ટ્રસ્ટ રૂપે હતું, દેશની આબાદી તથા ખીલવણી થાય એ નજરે રાજ ચલાવવું એ ટ્રસ્ટનો મુખ્ય હેતુ હતો.

(ઝ) હિંદુ રાજ કોઈ રીતે સ્વચ્છંદી વર્તન કરી શકતો નહોતો.

(એ) હિંદુ રાજ કાયદાથી પર નહોતો, પણ તે અનુસાર એને ચાલવાનું હતું.

(ઐ) હિંદુ રાજ મુખ્યત્વે કરીને રાષ્ટ્રિય હતું અને ખીલ રીતે લૌગેશ્વિક હતું.

રાજબંધારણની આ જાવના આપણા તત્વજ્ઞાની પૂર્વજોની નજર બદલ નહોતી. હિંદુ સમાજ ખીલ દુનિયામાં મગનારાં ગુખ માટે જ આવુર રહેતો નહોતો. અહીં આપણે તેને અનેક માંસત્ર અવયવો વાળો અને એ અવયવોનો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરતો પણ જોઈએ છીએ. આ સંબંધમાં તે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં રચાપચ્યા રહી જનસમૂહના તિરસ્કારનો જોગ થઈ પડેલા સમાજ જેવો રહેતો નથી.

રાજ અમલ વંશપરંપરાના ધોરણે ઉતરતો આવે એ ગ્રાહ્ય મથા સ્વીકારતા નથી. દરેક રાજનો રાજ વરીકે અભિષેક થવો જોઈએ અને એને લગતી ક્રિયામાં આગળ ચર્ચ ગએલા રાજ

માટે કંઈ ઉત્ક્રેષ્ઠ આવતો નથી. આતું કારણ એટલુંજ છે કે વૈદિક સમયમાં રાજ્ય સુંદી કહાડવામાં આવતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો લખાયા તે કાળમાં હિંદુ રાજ્ય વંશપરંપરાના હકથી રાજગાદી ઉપર આવતો એવો સિદ્ધાંત માન્ય થયો નહોતો. પરંતુ એનાં અંકુર ધ્રુવા માંડ્યાં હતાં એમ તો જણાય છે. એક સાખ્યાના અભિપ્રાય પ્રમાણે સુંદી કહાડાએસો રાજ્ય પોતાની હયાતીપર્યંત રાજપાટ ભોગવે એ હેતુથી અભિષેક કરવાનો હોય તો તેણે વ્યાહિત મંત્રના પહેલા શબ્દ મૂઃ નો જ ઉચ્ચાર કરવાનો હતો. જો એ પેઢી સુધો કુટુંબમાં રાજપાટ રાખવું હોય તો મૂર્મુવઃ અને ત્રણ પેઢી માટે રાખવું હોય તો મૂર્મુવઃ સ્વઃ એ પ્રમાણેનો આજો મંત્ર બોલવાનો હતો. ૧ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મદોની એક સાખ્યાનો આ અભિપ્રાય હતો. આ સિદ્ધાંત માટે ખારવેલના સિદ્ધાલેખમાં પણ ઉત્ક્રેષ્ઠ મળી આવે છે. એમાં એક જ પેઢી માટે અભિષેક કર્યાનું વર્ણન હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન થઈ શકે છે કે એક કરતાં વધારે પેઢી માટે પણ અભિષેક થયો. ૧ૐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવતા રાજાના રાજ પિતરં (રાજ્ય અને રાજ્યનો પિતા) એ શબ્દોથી રાજસત્તા વંશપરંપરા ઉતારવા તરફ સમાજની વૃત્તિ થતી હતી એ વાતને અનુમોદન મળે છે. વળી એ સાથે લોકશાસનવાળું સ્વરાજ અથવા વિરાજ એવું કંઈ વિશેષણ ન હોવાથી એ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. પરંતુ જે ક્રિયા મૂળ ઠરાવવામાં આવી હતી તે દર પેઢી માટે હતી. અને જ્યારે રાજસત્તા વંશપરંપરા ચાલવા માંડી ત્યારે પણ અભિષેક એકજ પેઢી માટે કરવામાં આવતો એમ નિયમ તરીકે મનાવું.

૧ ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૮, ૭.

મૂરિતિ ચ દ્વચ્છેદિમમેવ પ્રત્યગ્રમચાવિત્વય ચ દ્વચ્છેદ દ્વિપુષ્ય ।

મૂર્મુવ દ્વયય ચ દ્વચ્છેત્તિપુષ્યં વાડપ્રતિમં વા મૂર્મવઃ સ્વૌરતિ ॥

(૮, ૧૨, માના રાજાનાં રાજપિતરં સરખાવે.)

આપણે આ બાબત સમાપ્ત કરીએ તે અગાઉ રાજને પદ્મદ્વરવામાં આવતા જે ક્રિયા થતી તેની નોંધ લેવી જોઈએ. પદ્મદ્વર થએલા રાજને સૌનામણિ યજ્ઞ કરવો પડતો. એ યજ્ઞની વિધિ શુક્લ યજુર્વેદ ૧૯ થી ૨૧ માં આપી છે. એજ પ્રમાણે કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકેલા રાજાએ એ યજ્ઞ કરવાનું કર્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ વૈદિક કાળમાં રાજાઓને ગાદીપરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવતા તેમ આ યુગમાં પણ થતું.

પ્રકરણ ૨૬ મું

બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમાં અભિષેક.

બ્રાહ્મણ સમય પછીના કાળમાં રાજબંધારણના જે સિદ્ધાંત ઉપર અભિષેકને લગતી ક્રિયા આધાર રાખતી હતી તે સિદ્ધાંતમાં બદલાએલા તથા બદલાતા જતા સંજોગોને અનુકૂળ ફેરફાર થતા. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અભિષેક પહેલા યુધિષ્ઠિર પોતાના મંત્રીઓનું પૂજન કર્યું હતું (મહાપર્વ ૧૩, ૪, ૨૬, ૨૯). અહીં મંત્રીઓ એટલે વૈદિક કાળના દર્શિન સંભ્રામણો ગણવાના છે. રામાયણ રચાયું તે વખતે સમાજના પ્રચલિત વલિવટ તથા વિચાર પ્રમાણે રામના યુવરાજ તરીકેના યનાર અભિષેક વખતે આમણી અને સમ્મતોને બદલે જાનપદ અને પૌર, અને વૈદિક કાળના રથકારો તથા કર્મકારોને ઠેકાણે વેપારી અને ધંધાદારીઓના સંઘ દાન્તર દત્તા (રામાયણ ૨, ૧૪. શ્લોક ૫૨). મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરના મહારાજ તરીકેના અભિષેકમાં બ્રાહ્મણો, જમીનદારો, પૈસા અને ગ્રહ જાતિના સવળા માનવંતા ગ્રહરથોને બોલાવવામાં આવેલા આપણે જોઈએ છીએ (મહાપર્વ અ. ૩૩, શ્લોક ૪૧, ૮૨). રામાયણમાં બ્રાહ્મણો, મંત્રીઓ, દાસીઓ તથા નાંદગી ન્યાયોના અંગમૂલવાળા સંઘના સંભ્રામણો રામના માથા ઉપર

સમુદ્ર તથા નદીના પાણીનો અભિષેક કરતા. આ ક્રિયામાં કન્યાઓ પણ ભાગ લેતી જણાય છે. મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધ્યામ્ય અને કૃષ્ણની આગેવાની હેઠળ પ્રગ્નના સવળા પ્રતિનિધિઓએ યુધિષ્ઠિરનો અભિષેક કર્યો હતો (શાંતિપર્વ અ. ૪૧). મહારાજા નજરાણા સ્વીકારતો અને ખીતાબ અને ખીલાતની બક્ષિસ કરતો. નીચકંઠના નીતિમયુખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતના ચાર મુખ્ય અમાત્ય રાજાને અભિષેક કરતા. એ પછી દરેક વર્ણના અને એથી ઉતરતી ન્યાતોના મુખીઓ જુદા જુદા તીર્થના પાણીથી તેનો અભિષેક કરતા. દિવ જોદે તમ્હથી ધન્યવાદ અપાતા, રાજા અમાત્યો, લોકપ્રતિનિધિઓ, રાજધાનીના નાગરિકો, વેપારીઓ, મંદાદારીઓ તથા ખજાના આગેવાનો સાથે બેસતો અને પ્રતિહાર આ સવળાઓને રાજાને ઓળખાવતો. શહેરમાં સ્વારી નીકળતા ક્રિયા પૂર્ણ થતી. વીરમિત્રોદય-રાજનીતિ-પ્રકાશમાં બ્રહ્મ-પુરાણમાયી કૃષ્ણ ઉતારા પ્રમાણે ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી રાજા હાથી ઉપર નગરની પ્રદક્ષિણા કરતો, અને મહેલમાં પાછા ફરતા પોર (નગર)ના સમસ્ત મુખીઓની પૂજા કરતો. અથરવણુ પર્ગિસ્ટમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી પુસ્ત અભિષેક ક્રિયામાં પુર્ણાહુતિ પછી રાજા બ્રાહ્મણોને મુલાકાત આપતો, નગરના વેપારી મંડળોના અથવા મંબના મુખીઓની ઓઓને નમસ્કાર કરતો અને તેઓ એને આત્મીવાદ આપતા.

મુખ્ય જાગતોમાં આ વિધિ બ્રાહ્મણ યુગમાં ચાલતી વિધિના જેનીજ છે. વિરોધમાં અહીં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિસ્તૃત થાય છે. પંચાલના મુખીઓએ એટલે પારને મળતા આવતા મંડળના સભ્યોએ તથા પંચાલના જનપદે, ધર્મપાલના ખાલિમપુરના તામ્રલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનાજ સમયમાં કાન્યકુબ્જના રાજાનો અભિષેક કર્યો હતો.

એજ પ્રમાણે અભિષેક વેળાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા મહાભારત તેમજ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં સરખી મળી આવે છે.

વૈદિક મંત્ર ઉપર રચાએલી હોય તેમ મહાભારત એ પ્રતિગાને શ્રુતિ કહે છે, અને ઐતરેય શ્રદ્ધાથી તેનો ઉચ્ચાર કરવાનું જણાવે છે. પ્રતિગા આ પ્રમાણે છે:—

પ્રતિજ્ઞાઞ્જામિરોહસ્વ મનસા કર્મ્મણા મિરા ।

પાલયિપ્યામ્યહં ભૌમં વ્રહ્મ હત્યેવ ચાસકૃત્ ॥

યદવાઞ્ચ ધર્મ્મો નીત્યુક્તો દણ્ડનીતિવ્યપાત્રયઃ ।

તમશક્ત્વઃ કરિષ્યામિ સ્વયશો ન કદાચન ॥

(શાંતિપર્વ અ. ૫૯, શ્લોક ૧૦૬-૧૦૭.)

“ (મનમાં કંઈ પણ વિક્ષેપ રાખ્યા વિના) તમારા ખરા અંતઃકરણથી, કર્મ અને વચનથી પ્રતિગા લેવી;

(અ) દેશને ઈશ્વરરૂપ માની દરેકજ અને હિંસામાં હું દેશની પ્રગતિ થાય એ પ્રતિ લક્ષ રાખીશ;

(બ) અહીં જે જે કાયદાઓ ઉપજાવ્યા છે, નીતિ પ્રમાણે જે જે કરવા પડે અને જે જે રાજપ્રકરણથી વિરુદ્ધ ન હોય તેને કંઈ પણ આનાકાની વગર હું પાળીશ અને કદી પણ હું સ્વેચ્છાચારી ચર્ચાશ નહિ. ”

રાજાની પ્રતિગા પુરી થતાં એકલા ચએલા લોકો વચમસ્તુ કહેતા.

આ પ્રતિગાનું સૌથી વિશિષ્ટ લક્ષણ એ છે કે હજી એ એમને એમ રહી છે અને તેમાં વહેમનું કે ગુપ્તપણાનું કંઈ તત્ત્વ દાખલ થયા પામ્યું નથી. આ સંબંધમાં અન્ય દેશોની રાજપ્રતિગામાં કેવા અને દેટલા ફેરફારો થયા છે તે જાણવા જેવું છે.

“ હે સન્મુખેને પરિતાપ આપનાર રાજા! હે ભારત ! લોકોના જે “ રાજા ” એ પ્રકારે સજ્જ બોલવામા આવે છે, તે રી રીતે ઉત્પન્ન થઈ પ્રચારમાં આવ્યો છે તે મને કહો. ખીજા લોકોની પેઠે એને હાથ, બુદ્ધિ તથા મીઠા છે; ખીજાઓની પેઠે એને પણ ગુપ્ત દુષ્ણ આવે છે; ખીજાઓની પેઠે એને પણ બુદ્ધિ અને ધન્દિઓ છે; પીઠ, મુખ અને ઉદર છે; શુદ્ધ, અરિથ અને મલ્લ છે; માંસ અને

રનાયુ પણ છે; શાસ્ત્રોચ્ચાસ, ગ્રાણુ અને શરીર છે; રાગ, અને અન્ય લોકોને જન્મમરણ સમાન છે; તેમ રાગના અન્ય ગુણો પણ ધતર લોકોના જેવાજ છે, એમ જતા વિચિષ્ટ બુદ્ધિવાળા અને ઘરા લોકો ઉપર એક પુરુષ રાગ યદ કેમ અધિકાર ચલાવે છે? હિમતવાન અને ધરધીર હિંદુ લોકોથી વસાએલા આખા દેશ ઉપર તે કેમ સત્તા ભોગવે છે? વળી તે રક્ષણ કરે છે જતા લોકો સંતુષ્ટ અને આનંદી રહે તે માટે કશું કરે છે, સાથે સાથે તેની એકલાની પ્રસન્નતાથી આખું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે તથા તેની વ્યાકુલતાથી આખું વિશ્વ વ્યાકુલ થાય છે એ નિશ્ચય છે. હે ભરતર્ણભ! પણ એનું કારણ શું છે, હે શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાન કરનાર, હું યથાર્થ સાભળવા ઇચ્છું છું. માટે તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહે. હે પૃથ્વીપતે! આખું જગત તે એકલાના આગળ દેવની પેઠે નમસ્કાર કરે છે તેનું કારણ કંઈ નાનુસુતું હોય નહિ. ” (શાંતિપર્વ અ. ૫૬ રાગ્ધર્મ-સૂત્રાધ્યાય.)

યુધિષ્ઠિરે પુછેલા ઉપરના પ્રશ્નના જવાબમાં લિખ્ય પિતામહે રાગપદ તથા રાગપ્રતિજ્ઞાનું સંચિરતર વર્ણન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે પ્રથમ રાગ નહોતું તેમ રાગ પણ નહોતો, પરંતુ સર્વ પ્રજા ધર્મવટે એકબીજાનું પાલન કરતી. આમ રહેતા રહેતાં તેઓને માલમ પડ્યું કે અરસપરસ સહજાર જોઈએ તેટલો દડ રહેતો નહિ અને ધર્મનો પણ નાશ પામવા માંડ્યો હતો. દેવોની સલાહ લઈ પ્રજાએ રાગ ચુંટી કહાડવા ઈરાવ્યું. પરંતુ દેવોએ સૂચવેલા વિરાજસે રાગ્યપદ લેવા ના પાડી; એના ત્રણ વંશજો રક્ષયિતા તરીકે રજા, ચોથાએ સામ્રાજ્ય ઉત્તું કરી પોતે રવેચ્છાચારી થયો, વેન નામનો પાંચમો વંશજ લોકો પ્રત્યે કાપદાથી વિરુદ્ધ વર્ત્યો એટલે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યામાં આવતાં તેનો સિરઁછેદ થયો. આથી ઋષિઓએ પૃથુ નામના વેનના વંશજને ચુંટી કહાડ્યો. એણે ભક્તિપૂર્વક શાસન ચલાવવા કબૂલ કરવાથી એની પાસે ઉપર પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞ લેવડાવવામાં આવી. ધર્મ અને ન્યાયાનુસાર વહીવટ ચલાવવામાં એને ફતેહ મળી, લોકો

એનાથી સંતુષ્ટ થયા અને એને 'રાજા'નો ઇલકાળ પ્રાપ્ત થયો.

રાજકીય બાબતો ઉપર લખનારાઓએ હિંદુ રાજાએ અભિષેક વેશાએ લેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ખુલાસો આપતા આવો કૃત્રિમ અંતિદાસિક સિદ્ધાંત ઘડ્યો છે. આ સિદ્ધાંતનું મૂળ ચતુર્થ બ્રાહ્મણ સુધી જાય છે કારણ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ હિંદુ રાજા તરીકે પૃથુ વૈવસ્વતે અભિષેક થયો હતો. આ ઉપરથી એટલું અનુમાન કહાડી શકાય કે દ્વાજપદની સ્થાપના સાથેજ આ પ્રતિજ્ઞા સર થઈ હતી, અને તે અન્વયે રાજાએ દેશની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ યાય તે પ્રમાણે ઇશ્વરનો ભય રાખી, શુદ્ધ બાવ તથા માનમરતબાથી રાજ્ય ચલાવવાનું હતું, અને ધર્મ તથા રાજનીતિ રાજા ॥ નિયમો બ્યાનમાં રાખી સર્વ રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વ્યવહાર ચલાવવાનો હતો.

પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રન્થોએ પોતપોતાના રાજાઓએ લેવાની પ્રતિજ્ઞા ધરી કહાડી છે, છતાં તેમાંની કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞામાં દેશજ સર્વશક્તિમાન અને પુણ્યવંત છે એમ ભાર દઈને હિંદુ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે જણાવાયું નથી. દેશની અવગણ કરવી એ ઇશ્વરની અવગણ કરવા બરાબર છે, અને હિંદુ રાજા એ પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં સુદે તે તે અસત્યપ્રતિજ્ઞ તથા અસત્યસંઘ કહેવાશે એટલુંજ નહિ, પણ ગાદી ઉપર ચાલુ રહેવાનો હલ્લ શુભાવશે. આ પ્રતિજ્ઞા ખાલી આડંબર માટે કે વિધિને લઈને લેવામાં આવતી એમ નહોતું, કારણ રૂદ્રામન જેવો રાજા પોતાના સિદ્ધાલેખમાં ગર્વથી જણાવે છે કે પોતે સત્યપ્રતિજ્ઞ રત્યો હતો અને કાપદાનુસાર ન હોય એવા કોઈ કર કે લાગા તેણે ઉધમળ્યા નહોતા. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતાં પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવતો. જે રાજા રાજનું અખણિતપણું જાળવવામાં નિષ્ફળ જતો તો તેના ઉપર પ્રતિજ્ઞાભંગનો દોષ આવતો. બૃહદ્રથ મૌર્યે નિર્વાર્ય જણાતા અને એના અમરગ્રામી કોઈક લોકોએ હિંદુસ્તાન છોડવા બીજાવાર પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી એને ગાદી ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો હતો, અને બાકી જેવાએ એને પ્રતિજ્ઞાદુર્બલ ગણી કહાડ્યો હતો. કરેલા કાપદાનુસાર

પ્રમાણે વર્ત્યા રાજ્યએ પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી જો તે ગેરકાયદેસર રીતે ચાલે અને ચુંદો કરે તો એના ઉપર મુકદ્દમા વિચાસનો એણે બંગ કરેલો ગણાવું, અને તે માટે જે લોકોએ એને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હોય તે લોકો એને ગાદી ઉપરથી ઉઘાડી મુકતા. જાતક, લોકકથા, સાહિત્ય અને દત્તિદાસમાથી આનાં દૃષ્ટાંત મળે છે. મહાભારતમાં સિતમગાર વેનના પદ્મપ્રેમ તથા શિરચ્છેદના કારણમા તે વિધર્મી હોવાનું અને મગધના નાગદસકને પિતૃહત્યા માટેની શિલા તરીકે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઘાડી મુક્યાનું જણાવ્યું છે. આર્યકે કંઈપણ ચુંદો ન કર્યો હતો છતાં તેને કેદમાં નાખવા માટે મૃચ્છકટિક નાટકમાના પાલક રાજાને અધિકારમ્યુત કરવામા આવ્યો હતો.

આ પ્રતિજ્ઞા મુસલમાની રિયાસત સુધી અભિવેકની મુખ્ય ક્રિયા ગણાતી. એ સમયે બ્રાહ્મણ યુગની કૃતદ્રીક વિગતમા કેરફાર થયો હતો અને સ્વારી વગેરે બાબતમા સાદાર્થ જતી રહી આટંબર આવ્યો હતો, પરંતુ ઐતરેય બ્રાહ્મણમા રાજ્યાભિવેકનો જે મંત્ર હતો તેજ કાયમ રહ્યો હતો, અને રાજપદને લગતા વિચારો મધ્યયુગમાં બદલાયા હતા છતાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમા પારંગત પંડિતોએ તે મંત્ર માન્ય રાખ્યો હતો. અનેક લીલી સુક્રીમાથી પસાર થયા છતાં, વિરૂદ્ધ મતમતાંતરોનો સંસર્ગ થયા છતાં, હિંદુ પ્રજા પોતાના વેદિક પૂર્વજોએ ઘટેલો મંત્ર ભૂલી નહોતી.

રાજપદ વંશપરંપરા ઉતરી આવતું છતાં હિંદુ રાજાની વરણીનો સિદ્ધાંત બૂલાયો નહોતો. આમ થવાનાં જે કારણો હતાં. મેગાસ્થનીસે જણાવ્યા મુજબ રાજવંશ નિર્મૂળ જતાં રાજપદ માટે ખરેખર વરણી કરવામાં આવતી; અને અભિવેકને લગતી સઘળી ક્રિયા કરવામાં આવતી હોવાથી એ સિદ્ધાંત સમાજની ધ્યાન બહાર ગયો નહોતો. મુસલમાની સમયમાં પણ શિવાજી જગપતિ તરીકે ગાદીનરીન થયો ત્યારે તેને લગતી ક્રિયાએ વરણીનું રૂપ લીધું હતું. જંગાળમાં પાલ રાજાઓના વખત સુધી આ સિદ્ધાંત જીવંત રહેવા પામ્યો હતો.

ગોપાળ પોતાના લેખના વરણીને લઈને રાજપદ ઉપર આવ્યાનું તથા લોકોએ ગજ તેના હાથમાં મુકી અરાજકતાનો અંત આપાનું જણાવે છે. ઇસીસનના બીજા સકામા રૂદ્રામન પોતાના લેખમાં લખે છે કે 'મધ્યથી વર્ણના લોકોએ રાજપદ માટે એની વરણી કઠી હતી.'"

માર્ગભોમ રાજા ખારવેલના લેખ ઉપરથી ૩૫૯ ય.ય છે કે ચુંદી કદાકયામાં આવેલો રાજા પુરા ચોવીસ વર્ષની ઉમ્મરનો થાય નહિ ત્યાં નુધી નેનો અભિરેક થયો નહિ. જૈન સદ્વિત્તમાં વિક્રમ રાજનો અભિરેક તેના ૨૫માં વર્ષમાં થયાનું જણાવ્યું છે. ઉપનિષદના સમયમાં સાધારણ રીતે એ ઉમ્મરે વિદ્યાર્થી પોતાનો અભ્યાસ પુરા કરતો.

અભિરેકને લગતા નર્વ નિયમો ચુસ્ત રીતે પાળવામાં આવતા તે વિશેના એતિહાસિક દાખલાઓ મોજુદ છે. અશોકના વંશજોએ વધર્મિક સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો છતાં તેઓ અભિરેકને લગતા ગાત્રસંમત તથા પવિત્ર નિયમોની આડે આવ્યા નહોતા. ખુદ અશોક માદીએ આવ્યો ત્યારે એની ઉમ્મર ચોવીસ વર્ષની નહિ થએલી હોવાથી ચાર વર્ષ સુધી એનો અભિરેક થયો નહોતો. આવા વય-ગાળાના વખતની કંઈ ગણના ન થતી હોવાનો સિદ્ધાંત આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ તો વમિટના ધર્મસૂત્રમાં જણાવેલો લુના રાગના મરણ તથા નવા રાગના અભિરેક વચ્ચે પમાર થએલા સમયમાં કરજે લીધેલાં અથવા આપેલા નાણાનું વ્યાજ ન ગણવાનો નિયમ સદજ નમનશે. આટલા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે અભિરેક થયા પછીજ રાજા કાયદેસર રાજા ગણાતો. અશોકના અભિરેક અગાઉનાં વર્ષ એના રાજાઈમાં ગણાતાં નહિ. આ વિચારો એટલા પ્રબળ હતા કે નાલવિકાશિમિત્રમાં કવિ કાળીદાસ અશિમિત્રને પુત્રમિત્રએ

‘રાજ’ સ્તુ નૃપભાવેન દમ્યવૃદ્ધિં વિનાશયેત્ ।

પુનારાજાભિષેકેન દમ્યમૂલે ચ વધર્ને ॥

(૨.૮૬)

આને મળતો આવે એવો કંઈક નિદાત પ્રતિપાદન કરવા માટેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો એટલા ઉપરથી પણ આ માન્યતાને ટેકો મળે છે. કાલિદાસ યાજ્ઞમિજના કાલિદાસક અમલ દર્શિયાન લખાએના માનવ રમનાન્તમા જણાવ્યું છે - ગજા માન મનુષ્ય હોવાથી તેના તરફ નિન્દકાર દર્શાવ્યો નહિ, એ નો મનુષ્યરૂપે દેવ છે. આ પાપનની પુષ્ટિમા એ પ્રથના કતાને એની અગાઉના નાહિત્યમાથી હા પ્રમાણે ન મળવાથી આપણે આગળ દમમા પ્રકરણને છેડે અરાજક પદ્ધતિની કરેલી નવાનો એ આશય લે છે અને જણાવે છે કે એ પદ્ધતિથી નાગજ થતા લોકો જગન્નિયંતાની આશોચના કરતા અને તે ગજા માટે ભક્ષાનણુ કરતો. એ મનુ વૈવસ્વતની વરણીને લગતો મિદાન ડોલી કે છે અને દેખીતી રીતે વેનની વાત ઉપર આધાર નામે છે. એના જણાવ્યા પ્રમાણે લોકોને અરાજકતામાથી બચાવવા માટે ઈશ્વરે ગજા બનાવ્યો. પણ વેને ગેરકાયદેસર રીતે અમલ ચનાઆથી એ પદ્ધતિ થયો હતો તેને લગતી લોકકથાની એ અવગણના કર છે. માનવ ધર્મશાસ્ત્રમા પ્રતિજ્ઞા ન કરને મચડી એવો અર્થ કદાચના પ્રયત્ન થયો છે કે ચુંટાએયો ગજા પરમેશ્વરની સહાય માટે પાચના કરતો, કે જેથી એનો નવો અમલ યશસ્વી નીવડે. અર્થ-શાસ્ત્રમાના અને તેને મળતા આવતા બીજાં વિવેચનને લઈ કદાચ આ નિદાન અનિત્યમા આવ્યો હોય. તેમા ગજાના નોકરના મોદામા આ નાદે. મુક્યા છે —

“ ગજાનુ ન્યાન ઇન્દ્ર તથા યમના રથાન જેતુ છે; એ પ્રત્યક્ષ દેવ અને પ્રસાદ આપનાર છે. જેઓ એના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે તેમના ઉપર દેવી ગિદ્ધા ઉતરે છે. માટે એની તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો નહિ. ”

પરંતુ અહીં ગજાનામા ઈશ્વરી અંત હોવા વિશે કંઈ જણાવ્યું નથી. જે નિદા માટે ઉચ્ચેષ છે તે પાપને પરિણામે થતી શિક્ષા છે અને ગજાદોહ એ પાપ ગણવામા આવે છે.

ચલાવે છે તેજ દંડ ધારણ કરે છે પરંતુ બુલભી, લોખી, ના અને ગેચ્છાચારી ગણથી તેમ ચઠ સંતુ નથી." (૭. ૫૦. ૨.)

ગજા દેવરૂપ હતો અને તેનો સત્તા દેવી હતી એ માન્યતા હિંદુઓમાં દલીલ ન થઈ તત્તુ કારણ એટલું જ હતું - એક ધાનજ વિચારો અને દાવા ઉપર અટકાવ મુકવા લોકો મનેજ હતા અને ગજાધારણને લગતી અર્ધાથી ઈતિભિન્ન થયા હતા. એવી ગજાપદને લગતો હિંદુ સિદ્ધાન્ત ગજા દેવ હોવાના ખોટા ટોળનો પાંક્તિએ ઉતરી ગયો નહોતો. વળી ગજા અને ધર્મોચાર્યની સત્તા એક જ પુરૂષના હાથમાં મુકાની અટકાવવામાં આવ્યાથી જગત્ત્રિયાંતાના નામ સાથે ગ્મત રમવાનું શક્ય નહોતું. રાજમધારણ કયેની સત્તા ધર્મોચાર્ય વધા કર્મજાડ કરાવનાગઓના લાગવગવી દૂર રહેવાથી રાજદંડ જનદુગરની લાકરી જેવો થવા પામ્યો નહિ. એ દંડ એવાઓના હાથમાં રહ્યો હતો કે જેમના પ્રાજ્ઞ્યને લઈને રાજા મહાન થયો હતો અથવા તે સત્તાવી વિભૂષિત થયો હતો. શરૂઆતમાં એ દંડ ચાંદોની નમિતિ પાસે રહેતો અને પછી પાર અને જનપદ પાસે રહેતો.

પ્રકરણ ૨૭ મું

જનપદ અથવા રાજસભા

અને

પૌર અથવા પાટનગર સભા

(ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધી)

મહાગત્યો રચવાના હતા તેજ અરસામાં રાજવટનાને માટે વળી અગત્યની ગણાય એવી લોકિક સંસ્થાની ખીલવાની થતી આપણે નિદાણીએ છીએ. વૈદિક સમય પછીના કાળમાં એટલે મહા-

એ અર્થમાં જે જે પ્રજાઓ દેશમાં વસતી હતી તે તે માટે રાષ્ટ્રને વિશિષ્ટ મંત્રાંશ ગણેતો નહિ. સ્વાભાવિક રીતે આ યુગમાં મમિતિ માટે કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી, કેમકે ગણના એકમ ઉપર એ મમિતિનો પાયો રચાયો હતો અને એ એકમ ૦ જનવટનામાં પ્રમાણભૂત થતું અટક્યું હતું.^૧

આ અગમના આપણે જે ખીજી મંત્રમાં વિશેષ નોંધણીએ છીએ તે દેશમાંથી પરિચિતિમાં સમિતિનું કંઈક ક્યાંક કદાચ હોય. ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ અને ઈ. સ. ૬૦૦ ની વચ્ચેના કાળમાં ગણતંત્રાને વિભાગ પાડવામાં આવતા. પાટનગર અને દેશ.^૨ પાટનગર માટે વીગમિત્રાદ્યમાં પુર અને અર્થશાસ્ત્રમાં નગર અને કોઈ વેળા દુર્ગ એ શબ્દો આવે છે અને દેશને માટે જનપદ, રાષ્ટ્રના સમાનાર્થમાં વપરાયા છે. જનપદ ઉપરથી થએલો સાધિત શબ્દ જનપદ પાશ્ચાત્યમાં તેમજ રામાયણ, મદાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં તથા શિક્ષાએષોમાં મળી આવે છે. દાસમાં એનો જનપદમાં વસનાર એવો અર્થ કરવામાં આવે છે, અને પારિભાષિક સંગ્રા તરીકે એનો વાપર છુટી ગયો છે. આનું કારણ એ છે કે ધાતુખંડ એ સંગ્રા બહુવચનમાં જાનવટ વપનાએલી મળે છે અને એનો અર્થ જનપદના લોકો એમ કરવામાં આવે છે. વળી અર્થશાસ્ત્રમાં પાંડિતોએ જનપદને પ્રાંત તરીકે ગણવાની ભૂલ કરી છે. આ અર્થ માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ કંઈ આધાર મળતો નથી. ખરેખર એનો અર્થ રાજવટનાના સંબંધમાં પાટનગર

૧. જનકોમાં સમિતિ માટે કંઈ ઉલ્લેખ નથી. જે સમિતિની મંત્રમાં દરેલીમાં હોય તે તેના નિર્દેશ માટે પુષ્કળ પ્રસંગો હતા. 'વર્નગુણોમાં રાજના અધિકાર જણાવતાં તેનો સમિતિ સાથે સો સંબંધ' હોતો તે બાબત કંઈ સૂચન નથી. તેમજ મદાભારતમાં એ વિશેષ કંઈ જણાવ્યું નથી.

૨. જનપદ અને પાશ્ચાત્યમાં જનપદ અને નિગમ ગણે આવે છે નિગમ રાજવટનાની દૃષ્ટિએ નમરને મળતું આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જનપદ અને દુર્ગ તથા રામાયણમાં નગર (તેમજ દુર્ગ) તથા જનપદ એ ગણે આવે છે.

ન ગણુમાં રાજ્યનો બાકીનો આખો મુલક એવો થાય છે. જનપદનો એવો પારિભાષિક અર્થ આસે છે. સ. પૂ. ૧૬૫ ના ખારવેલના શિલાલેખથી સિદ્ધ થાય છે. મધ્યકાળના ભાષ્યકર્તાને જનપદ નામની સંયુક્ત મંડ્યા વિશેની માહિતી ન હોવાથી તેઓએ એકવચન રૂપને મુધારી બહુવચન રૂપ જાનપદાઃ કર્યું. આનું દૃષ્ટાંત રામાયણના અયોધ્યાકાંડ (૨. ૧૮. ૫૪) માંથી મળે છે.

ઉપતિષ્ઠાંત રામસ્ય સમગ્રમભિવેચનમ્ ।

પૌરજાનપદાસ્વાપિ નૈગમશ્ચ કૃતાઽજ્જલિઃ ॥

રામ દશરથને ખજર આપવામાં આવે છે કે ગૌર, જનપદ તથા નૈગમ રામના અભિરેક માટે આદ્યપૂર્વક બોલી થાય છે અહીં દ્વિયાપદ ઉપતિષ્ઠાંત એકવચનમાં હોવાથી માત્ર નૈગમ એકવચનમાં મુકી જાનપદાને વ્યાકરણના નિયમાનુસાર બહુવચનમાં રૂંધવા દીધું છે. ખરૂં રૂપ જાનપદસ્ય દેટલીક દસ્તધિખિત પ્રતોમાં મળે છે. પરંતુ તેને ખોટું ગણી કદાહી નાખવામાં આવ્યું છે.

બહુવચનમાં જાનપદાઃ નો અર્થ ' જનપદ મંડ્યાના મધ્યે ' તેમજ ' જનપદના કોટો ' એવો થાય. એ ઉપમાં પણ મંડ્યાના અર્થને કંઈ બાધ આવતો નથી એક વ્યક્તિના અર્થમાં નહિ પણ સમગ્ર અર્થમાં એકવચનમાં એ ગળદ વપગએવો અથવા સંયુક્ત મંડ્યાના અર્થમાં બહુવચનમાં જાનપદા વપગએવો મળી આવે તો એવો સંયુક્ત મંડ્યા હરતીમાં હોવાનું સ્પષ્ટિત થઈ શકે. એવાં બન્ને રૂપ મળે છે, તેમજ સંયુક્ત મંડ્યા તરીકે જનપદના પોતપોતાના નિયમો કરેલા હતા અને તે નિયમોનો ' પ્રમાણ 'માં સ્વીકાર થયો હતો.

ખારવેલના કાચીકુંદાના લેખથી નિસંશય એવો પુરાવો મળે છે કે રાજ જનપદને (એકવચનમાં) વિશિષ્ટ અધિકારો આપતો. રામાયણમાંથી ઉપર લીધેલો દાખલો પણ એકવચન મદતરનો છે,

યુવરાજના અભિષેક માટે જનપદ ખોટી વસ્તુ હતું. ગમાયણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ અભિષેકની બાબતમાં પોતે તેમજ અન્ય લોકો સાથે મંત્રણા કરી જનપદ સંધાનુમતે દરાર કર્યો હતો કે ‘અમે આ અભિષેક માટે ઇચ્છા ગમીએ છીએ.’^૧

માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં જાતિ, જનપદ અને ત્રેણિના ધર્મો સ્વીકાર્યા છે.^૨ જનપદ પેઠે જાતિ અને ત્રેણિ પણ સંયુક્ત સંસ્થાઓ હતી તે વિશે કેટલાક પ્રમાણ મળતું નથી. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં જનપદ, ગણ, એણિ તથા જાતિને એકમ તરીકે ગણાવી દરેકને પોતપોતાના નિયમો પ્રમાણે ચાલવું પડતું એમ જણાવ્યું છે. એજ મંત્રોમાં કુલ સંસ્થા માટે પણ નિર્દેશ છે. એ કુલ બાબત વિશેષ માહિતી મેળવવા અર્થશાસ્ત્રમાંના સમય (સંયુક્ત મંડળના દરારે અથવા ધારાધારણો) વિશેતું પ્રકરણ તપાસતા કૌટિલ્ય (પા. ૧૭૩) દેશ સંઘ, જાતિ સંઘ અને કુલ સંઘના સમય વિશે ઉક્તેષ કરે છે.^૩ આપણે આગળ પ્રકરણ ૯ માં જોઈ ગયા છીએ તેમ હિંદુ

૧. ગમાયણ, અર્ચે પા કાંટ ૨. ૨૦. ૩૨.

સમેત્ય તે મન્ત્રયિત્વા સમતામતવુદયઃ

જનુરથ મનસા જ્ઞાત્વા શૂદ્રં દસરથ નૃપમ્ ॥

સ રામં યુવરાજાનમભિષેચ્ચૈવ પાર્થિવ ।

इच्छामो ही महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ॥

જાણનાં દસરથ કથ તે પણ જોના જોશ છે:—

કથ તુ મયિ ધર્મેણ પૃથિવો મનુપાલાત ।

भवन्तो द्रष्टु भिच्छन्ति युवराज महाबलम् ।

૨. મનુ ૮. ૪૧

जातिज्ञानपदान्धर्माङ्ग्रेणीधर्माद्वधर्मवित् ।

समीक्ष्य कुलधर्मादयस्त्वधर्मं प्रतिपादयेत् ।

૩. દેશજાતિકુલસંધાના સમયસ્યાનપાકર્મ ।

રાજનીતિ રાજ્યના કુલ મંત્ર પાનિભાષિક અર્થમાં વપરાય છે. એ રાજ્યના ધારણના કુલ અથવા કુટુંબ અમલ ચલાવે છે, એટલે, મદાનન સભા અથવા અપજન સભા ચાલે છે. વળી અન્ય કંઠાણે દેશ મંથ તથા જ્ઞાનિ સંઘ ગણાવ્યા છે. મનુ 'સમય' નો ભંગ કરનારા વિને ચર્ચા કરે છે, અને ગ્રામ સંઘ તેમજ દેશ મંથ અથવા ગ્રામ મનદ, જ્ઞાનિ સમૂહ વગેરે ગણાવે છે. દેશ અથવા જનપદ મંડળ માટે તેમજ સાથે નાથ વેપારી સંઘના તેમજ 'દેશ' ના કાયદા માટે ગુરુપતિમાં ઉદ્દય છે. બીજા એક મંત્રના મળવર્મથી વિરુદ્ધ લાવના ન દોષ એવા ગ્રામ તથા દેશના દરેકો વિં ચર્ચા કરી છે. મનુ 'જ્ઞાતિ મંથ' ને બદલે માત્ર 'જ્ઞાનિ' અને 'દેશ સંઘ' ને બદલે 'જનપદ' અને 'જનપદ' ને બદલે 'દેશ' મુ. છે. અહીં સ્પષ્ટ રીતે 'દેશ' શબ્દ 'દેશ મંથ' અથવા 'જનપદ' માટે વપરાયેલો લાગે છે. એજ પ્રમાણે ત્યાં દેશ-અધ્યક્ષ નોધેલા દત્તાવેજને વ્યાપ જનપદ દત્તાવેજ કહે છે ત્યાં દેશનો અધ્યક્ષ એટલે દેશ સમાજ અથવા જનપદનો અધ્યક્ષ સમજવો. આ સમગ્ર દકીકતો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યએ વર્ણવેલા જનપદ અને મનુ અને કૌટિલ્યએ વર્ણવેલા દેશ મંથ એકજ છે.

જનપદ અને દેશ સંઘ આપણે હમણા જોઈશું તે પ્રમાણે પાટનગર મિત્રાયના રાજ્યના આખા પ્રદેશ માટેનું સંયુક્ત મંડળ હતું.

જનપદનો બીજો પયોય નજ્દ ગાદ પાછળથી લખાયેલા ગ્રંથોના મળે છે. દશકુમારચરિત (પ્રકરણ ૩) માં જનપદના અધ્યક્ષને જનપદ મહત્તર અને આગળ રાષ્ટ્રમુદ્ધર કહ્યો છે.

નુકલમાના પક્ષકારોને ન્યાયાધીશ જે રક્ષણ આપી ન શકે અથવા જે નુકલમા તે સ્વીકારી ન શકે તેના સંબંધમાં કાસીના શ્રીયુત ગોવિંદદાસજીએ આપેલી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉપરની મિત્રમિશ્રના બાધ્યની દત્તાવિખિત ગ્રંથ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે દરિયાદી

પૌર એટલે પાટનગરના ગણેર સમાજ તરફ અર્થના ગણ તરફ દેવ-ભાવથી વર્તેલો હોય તો તેને કંઈપણ રક્ષણ આપવાનું નહોતું. આ ખામત ગુહરપતિનું પ્રનાણ આપવામાં આવ્યું છે. વીન્મિત્રોદયના વ્યવહાર મયુખના એવાજ મંત્રમા પૌરને બદલે પુર એટલે પાટનગર શબ્દ વપરાયો છે. મિત્રમિત્ર પુર અને રાષ્ટ્રનો અર્થ પૌર જનપદ કરે છે. અહીં રાષ્ટ્ર મંત્રના શકુમાચરિતની પેઠે જનપદ સમાજ માટે વપરાય છે.

જનપદના વિવિધ અધિકારોની ચર્ચા કરવા અગાઉ ગણેરના સંયુક્ત મંડળ એટલે પૌરની રચના તપાસવાનું થોડું જણાવે. રાજ બંધારણમાં પૌર અને જનપદ બન્ને સરખી પંક્તિની મર્યાદા મળાય છે. થલુંબડે બન્નેનો ઉલ્લેખ માથે માથે થાય છે અને દાંડકે વેળા બન્ને માટે ગમે તે એક સંજ્ઞા વપરાય છે.

હિંદી તેમજ યુરોપીઅન ગ્રંથકારો ખતાવે છે તેમ રાજના સપ્રજા શહેરોના સંબંધમાં પૌર સંસ્થા રચાઈ નહોતી. પણ ગર-આતના હિંદુ ગ્રંથકારો પારિભાષિક પુર તથા નગર પાટનગરનો અર્થ કરતા. ખારવેરે પૌરને ખામ આધકાર આવ્યા હતા. તેના આસરે ઈ. સ. પૂ. ૧૬૫ ના શિક્ષાવેળમાં જનપદની પેઠે સંયુક્ત મંડળ તરીકે પૌરનો પ્રયોગ એકવચનમાં કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે દિવ્યાવદાનમાં કુનાલ પૌરમાં દાખલ થાય છે ત્યાં પણ આવો જ પ્રયોગ થયો છે. અન્ય સ્થળે જણાવ્યા પ્રમાણે તિમ્બરહિતાએ તેની સહીનો ખોટો કાગળ પૌર (બહુવચન) ને મોકલ્યો હતો. વીર-મિત્રોદયનો કતો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ન્યાયશાસ્ત્રોમાં સંયુક્ત મંડળની સાથે જ્યાં જ્યાં પૌર માટે ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં પુરવાસિ-ઓનો સમૂહ એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે.

આ પ્રમાણે પુર શબ્દ પાટનગર માટે વપરાયેલો લાગે છે. વળી હિંદુ ગ્રંથગણોમાં બંધારણના સંબંધમાં સમૂહ શબ્દનો ઉપયોગ વારંવાર

યએલો લાગે છે. દાખલા તરીકે કાત્યાયન યુગ એટલે સંઘની વ્યાખ્યા 'વેપારીઓ તથા જીજ્ઞાસુઓનો સમૂહ' એ પ્રમાણે કરે છે. સંયુક્ત મંડળો તરીકે કામ કરતા યુગ, ગણ તથા સંઘને જૈનપતિ સમૂહસ્થવર્ગાઃ તરીકે ઓળખાવે છે. બૃહુના આધારે મિત્રમિત્ર જે નોક આપે છે તેમા ગ્રામ, પૌર, ગણ તથા શ્રેણિને વર્ગિત: એટલે જૈનપતિના સમૂહસ્થવર્ગાઃ કહ્યા છે. અહીં ગ્રામ એટલે ગામ નહિ પણ મિથિજ્ઞાના ચંદેશ્વરના જણાવ્યા પ્રમાણે ગામમનાજ છે: ગ્રામો ગ્રામાવસિ સમૂહઃ. એ સમૂહસ્થાહ: નો અર્થ મિલિતા એટલે સંયુક્ત કરે છે. વળી સમૂહોના છુદા ધારા ધારણુ હોવાનું કાત્યાયન કહે છે. આ સપગા ઉપરથી રાજમંધારણુમા સમૂહ રાજ્ય વ્યવસ્થિત રીતે રચાએવા સંયુક્ત મંડળના પારિભાષિક અર્થમા વપરાએલો લાગે છે.

કોપકાર અમર અને કાન્ય કૃતિના જીજ્ઞા અર્થ આપતા પૌર, એટલે, કૃત્તયઃ પૌરાસા શ્રેણયોડયિચ પુરની શ્રેણિઓ એવા અર્થ પણ આપે છે.

રામાયણમાં જ્યારે રામ અયોધ્યા પાછા ફરવાની ના પાડે છે ત્યારે ભરત પૌરજાનપદને વિનંતિ કરે છે.

આસીનસ્થેવ ભરતઃ પૌરજાનપદં જનમ્ ।

ઉઘાચ સર્વતઃ પ્રેક્ષ્ય કિમાર્યં બ્રહ્મશાસથ ॥

અયોધ્યા કાંડ ૩. ૧૯.

જનપદે રામનું કહેવું માન્ય રાખ્યું ત્યારે ભરતે કહ્યું ઘૃણવન્તુ મે પરિપદઃ મન્ત્રિણઃ ઘૃણુસ્તથા (એજન ૨૪). આ ઉપરથી પણ જનપદ સંયુક્ત મંડળ હોવાનું વ્યક્ત થાય છે,

પાટનગર અથવા પુર કે ગ્રામના આંરોચ્ય રક્ષણને લગતો વહીવટ પૌરના હાથમાં હોવા ઉપરાંત રાજમંધારણુને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ સત્તા તે ભોગવતું. એના અધ્યક્ષ તરીકે સાધારણુ રીતે કોઇ વેપારી

અથવા શ્રાદ્ધ રહેતો, અને નેને ગ્રેટિન કહેના. રામાયણને આધારે પૌર નેમજ્ઞ જનપદના એ વિભાગ રહેતા જણાય છે. એક અદ્વનુ મંડળ અને બીજું મદારનુ મંડળ અદ્વનુ અમલ જનવણી કરના મંડળ હશે અને તે હમેશા અસ્તિત્વમાં હોવું જોઈએ. આપણે વારંવાર ખાર અથવા નગર વહાં માટે ઉદ્દેશ્ય વાચીએ છીએ તે ઉપરથી બીજી લૌકિક સંગ્રહાઓને ધોરણે પૌર વહોના હાથમાં દારાખારી વહીવટ હોવાનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ. પૌરના શુદ્ધ જાતિના યજ્ઞજ્ઞાના સભ્યની આગતારદગતની જાગૃતતા ધર્મશાસ્ત્રમાં એવા અપવાદ છે કે બ્રાહ્મણ સાધારણ રીતે શુદ્ધને માન આપતો નથી છતાં જો તે એક વેળા પૌરનો સભ્ય થઈ ગયો હોય તો નેને બ્રાહ્મણે એવજ માન આપવાનું હતું. આ ઉપરથી પૌરમાં સઘળા દિન સંબંધને પ્રતિનિધિત્વ મળતું હતું અને લોકમત ઉપર તે રચાયું હતું એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

પૌરનો લેખક (કારકુન) રહેતો અને તેણે કરી આપેલા પ્રખ્યાતને ઉચ્ચ દોટીના પુરાવા તરીકે ગણવામાં આવતું. રાજકીય અથવા સરકારી લેખોની ગરખામણીમાં લૌકિક લેખમાં પૌરના લેખકનો લેખ મુખ્ય ગણાતો. આથી પૌરની નિમણૂક રાજ્યના હાથમાં નહોતી એમ જણાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા રાજકીય ન હોય એવા પૌરના અધિકારી હેઠળ પ્રમાણે છે:—

(અ) માત્રમિત્રકતનો વહીવટ, મૃત શબસતી મિત્રકતનો વહીવટ, રાજ્યના અમલદારોની ગાંધે રહી, કરવા માટે રાજ્ય તરફથી તેમને અધિકાર આપવામાં આવતો.

(આ) નાગરિકોની આર્થિક સક્તિને ઉત્તેજિત કરે એવ

- (ધ) શહેરની મુદ્દેલ્લાંતિ બાગવવા માટેનાં કામો.^૧
- (ધ) ન્યાય આપવાનું કામ, શહેરના વહીવટ સાથે સંબંધ ધરાવતી બાબતો પુરતું, શુદ્ધ ફોજદારી સત્તા, જેની કે સાદમ (બગાલકાર) ને લગતા મુકદ્દમા ચલાવવાની સત્તા, પૌર ન્યાયાધીશીના અધિકાર બહાર હતી.^૨ મિત્રમિત્રએ આપેલાં મૃગુતા તથા અન્ય પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યએ પૌર ન્યાયાધીશીની સત્તા માન્ય રાખી હતી.
- (ઉ) ધાર્મિક તથા સાવજનિક સ્થળોની દેખરેખ. રાજ્યના પાટનગર-માનાં સ્થળોની મરામત કરવાનું કામ પૌર કરતું. આ સ્થળો સમા, પ્રવા (પાણી સર્વે કેકાણે પહોચતું કરવાનું સ્થળ), તટાક (સાવજનિક સ્નાનના સ્થળો), આરામ (વિશ્રામ સ્થાન) અને દેવગૃહ હતા.

મેમ્બરસનીમે પાટસિપુત્રના આરોગ્ય રક્ષણ વગેરેના વહીવટનો જે દેવાલ આપ્યો છે તે હિંદુ યુગમા હિંદુસ્તાનમાની રોર સંસ્થાના વહીવટને દેટ્યો મળતો આવે છે તે આપણે જોઈએ. શ્રેષ્ઠો પાટસિ-પુત્રનું વર્ણન આપી તેના વહીવટને લગતી વિગતો આપે છે. એ વર્ણનમાં જે અગત્યનું વચન છે તે ‘ શહેર ન્યાયધીશો ’ ને લગતું છે. ગ્રીક લોકોની દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરીએ તો એ ન્યાયધીશો

૧. નિર્યં નૈમિત્તિકં કમ્પં ધ્યાન્તિકં પીષ્ટિકં તથા ।

પૌરાણ કમ્પે કુર્યુન્તે સંદિગ્ધે નિર્ણયં તથા ॥

વીરમિત્રોદયમાં જૃદ્ધરપતિનાથી અવગણ.

ચાટૌરમયે વાઘાઃ સર્વસાચારણાઃસ્મૃતાઃ ।

તત્રોપસનનં કાર્યં સર્વેન્કેન કેનચિત્

એમન.

૨. શાદસન્નાયવર્જાનિ કુર્યુઃ કાર્યાણિ તે નૃગામ્

૩. ધર્મશાસ્ત્રનપિ સંનૃપ કર્ત્ત્વમિત્યુક્ત નેનૈવ-

સમાપ્રગદેવગૃહનટાદારાસસંસ્કૃતઃ

એમન.

ગામ તરફથી નિમાએલા નહિ, પણ લોકનિયુક્ત અમલદારો હશે. અર્ધરાસ્ટ્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે નામરૂઢ, નહેંગેના મુખે, ગામ તરફથી નિમાતો અને તે જુદોજ અમલદાર હતો.

આ ન્યાયાધીશોમાવી પાચ પાચના ૭ મંડળો બનાવવામા આવતા અને તે મંડળો હેઠળની બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખના. તેઓ (અ) રાહેંગેની ઔદ્યોગિક બાબતો તપાસતા

(આ) રાહેરનાના પરદેશીઓનુ અવસાન થતા તેમની મિત્રકતનો વહીવટ કરતાં (અથવા તેમના સગાવહાલાઓને સોંપી આપતા).

(ઇ) રાહેરમા થતા જન્મ મરણની નોંધ રાખતા.

(ઈ) રાહેરના વેપાર તથા ધંધા તથા બનાવટો ઉપર ધ્યાન આપતા અને વસ્તુઓના વેચાણ ઉપર રાહેરનો લાગો વસ્તુ કરતા, " આ મંડળો જુદા જુદા આ અધિકારો યથાવતા. એકત્ર મંડળ તરીકે આ ન્યાયાધીશોને પોતાના ખાસ ખાતાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત સાર્વજનિક મકાનોને મુખ્યવસ્થિત રાખવા, ભાવનાક્ષત્રું નિયમન કરવા, હાટ, ખંદેરો તથા દેવસ્થાનોની સંભાળ વેવા વગેરે જેવી સાર્વજનિક હિતની બાબતો જોવાની હતી "

ન્ટ્રેમોએ જણાવેલા રાહેર ન્યાયાધીશો તેજ પૌર મુખ્ય અથવા પૌર વૃદ્ધો છે. પાચ પાચ સભ્યોના ૭ મંડળો તથા ત્રીસ સભ્યોના આખા મંડળની વ્યવસ્થા ન્યાયની પરિપદોમા, જૌદ સંઘમા તથા પતંજ-લિના પચક, દશક તથા વિશક સંઘમા ત્રણ, પાચ, દશ, વીસ અને તેથી વડુ સભ્યો મળતા સભાનુ કામ ચલાવવાની વ્યવસ્થા સાથે મળતી આવે છે. નંયુક્ત મંડળોમાં પાચ પાચ સભ્યોની સમિતિ હોવાનું મૂલ્યપતિ જણાવે છે. જૌદ સંઘમા કેટલીક બાબતોનો નિકાલ થોડા સભ્યો મળી કરી નાખતા, પરંતુ વિશેષ અગત્યની બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવી દરાવ કરવા વીસ અથવા વધારે સભ્યોની જરૂર રહેતી. પાટવિધુતના પૌરની હકીકત ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે સામાન્ય

દિનની બાજુને વિશે ઘણા વધારે સભ્યોએ મળી દરવાજો દતો. 'શહેર ન્યાયાધીશો' નું આ એક મંડળ રામાયણમાંના પૈરની આંતરે મનિલિને મળતું આવતું હતું, બાહ્ય સમિતિ અથવા સામાન્ય મંડળમાં સભ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોતી જોઈએ; કારણ આનું સમિતિમાં ત્રીસ સભ્યો હતા.

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આમને વર્ગિત કહેતા. વર્ગ એટલે મંડળ અથવા કામ કરવા માટે જરૂરની સંખ્યા. એ અર્થમાં પાણિનિ પણ એ શબ્દ વાપરે છે. સંયુક્ત મંડળો માટે પણ એ સંજ્ઞા વપરાય છે. મિત્રમિત્ર વીરમિત્રોદયમાં ભૃગુમાર્થી જે ન્યાય-મૂલતું અવનમન કરે છે તેમાં પૈર તથા ગ્રામ નેમજ ગણ એ સર્વને વર્ગિત તરીકે ગણ્યા છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પૈર માટે સાત્રાલ્યની ટંકશાળમાં મોનાના નિક્કા પાડવામાં આવતા. ગજબંધારણ અનુસાર અયોગ્ય નિક્કાઓ પડતા અટકાવવા માટે આ વ્યવસ્થા થઈ હોય અથવા વધારે સંભવિત જણાય છે તેમ આર્થિક કામ્પોને સહને એમ કરવામાં આવતું હોય. પુર અથવા પાટનગરમાં નૈગમ નામનો વેપારીઓનો સંઘ હતો. એ નામ શહેરના વેપારીઓના જનેશ્વ નાંવ માટે વપરાતું હોવાથી નાનાન્ય વેપારીઓના સંઘ માટે એ સંજ્ઞા વાપરવાનું બૂધ જોઈતું છે. સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે ંણિ તેમજ પૂગ વપરાય છે. આ એ સંજ્ઞા વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. પાટનગરના નૈગમમાંથી પૈર નંડળનો વિકાસ થયો હોય એન જણાય છે. જાતક તથા પાંચ સૂત્રના પૈરને માટે નૈગમ (નેગમ) નો પ્રયોગ થયો છે. નૈગમ શબ્દ પાટનગરના અર્થમાજ વપરાયેલો છે. ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરના દ્વિંદુ બાધ્યકારોએ નૈગમ અને પૈરને સરખા માન્યા છે. જેવી રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પૈર જનપદની સાથે આવે છે તેમ પાંચ ગ્રંથોમાં નૈગમ જનપદની સાથે વપરાય છે. પાટનગરના વેપારી સંઘ તથા શહેર સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ એટલો

ધાડે હતો કે એ બન્ને સંગ્રા સરખી હોય એમ મનાતુ, અને આ કારણને લીધેજ પૌરમા વેપારીઓનું પ્રતિનિધિત્વ વધારે વાગે છે. રામાયણમા નૈગમ અને પૌર હમેશાં સાથે આવે આવે છે અને બન્ને વચ્ચે સંબંધ હોવા છતાં તેઓ જિન્ન હેય એમ તેનું વર્ણન આવે છે. જેમ પૌર જનપદો પોતપોતાના મંડળો સમા બને એકમા ભરતા તેમ નૈગમના પણ સમાગ્રાન હતા. કોઈ ધનાઢ્ય માણસે ગોવર્ધન શહેરની ત્રેણિઓ અથવા મધોમા રોડેલા નાણાનું બ્યાજ ધમોદા ખાતાઓને નિત્ય મળ્યા કરે એવી નોંધ નૈગમ નમામા કરાવ્યાની દકીકત ઉપલબ્ધ છે. આ પ્રમાણે નૈગમને શહેરની ત્રેણિઓ સાથે સંબંધ હતો છતાં તે એના કરતા વધારે મહત્વનું મંડળ હતું.

પૌરમા વેપારી હિત વધારે સચવાતું હોવાથી ટંકમાળમા મિલ્કા પકાવવાનો હજી આર્થિક કારણે તેમને મળ્યો હતો. નૈગમ મિલ્કા એટલે સધે પાડેલા સિલ્કા એમ માનવામા આવે છે, પણ માગ ધારવા પ્રમાણે એ સિલ્કા પૌર અથવા પાટનગરના વેપારીઓના મંડળ માટે ગળ્ય તરફથી પાટનગરમા પાડવામા આવેના હશે. ઉત્તેનિય જેવા શહેરના નામવાળા સિલ્કાઓ આવી રીતે પૌર તરફથી પડ્યા હશે એમ મદજ મમજી સકાય.

નિગમ ઉપરથી સાધિત શબ્દ નૈગમ થાય છે એને અન્નગ્રસ્ત અર્થ પાણિનિના નિયમાનુસાર ‘લોકોને એકલા મળવાનું ન્યાન’ થાય છે. અહીં પાટનગરના વેપારીઓ તથા ધધાદારી લોકો મળતા હશે, અને નિગમ સાથે સંબંધ ધરાવતા એમના મંડળનું નામ નૈગમ પડ્યું હશે.

પ્રકરણ ૨૮ મું

ગ્નનપદ અને પૌરના રાજપ્રકરણને લગતા અધિકારો

મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યધારણ અને રાજપ્રકરણને લગતી બાબતો સાથે ગ્નનપદને સંબંધ હોય એમ જણાય છે. એ સંસ્થાના કામ વિશેના ઉત્તરો એવી બાબતો સંબંધી હોય છે અને એકાદ એ અપવાદ તરીકે તેઓ રાજ્યની ટંકચાળમાં સોનાના સિંહા પકાવતા દેખાય છે. આ માત્ર આર્થિક પ્રકારનું કામ હોય એમ કાગે છે. લોકોના આપણે માટે દેશમાં કેટલા સિંહાની આવશ્યકતા રહે તેનો નિર્ણય તેમણે કરવાનો હતો, અને કદાચ તેઓ સિંહાના વર્ગન તથા તેમાં શુદ્ધ ધાતુ વપરાય ને ઉપર કંઈક દેખરેખ રાખતા, એકે રાજ્ય તરફથી હક્ક પ્રકારના સિંહા પાડવામાં આવ્યા વિશેની સાર્વજનિક દ્રષ્ટિએ એક જે દાખલામાં નોંધાએલી માહત્તમ પડી છે.

રાજ્યધારણને લગતી સમગ્રી બાબતોમાં ગ્નનપદની સાથે એકાદ પૌર રહેતું આપણે જોઈએ છીએ. આથી પૌરને જેવડા અધિકાર હોવાનું જણાય છે, એટલે પાટનગરનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના અધિકાર તેને હતા, અને રાજ્યધારણને લગતી સમિતિ તરીકે પણ કેટલાક અધિકારો તેને મળ્યા હતા. આ પાછલા અધિકારો તેઓ કેટલીક વેળા પોતે એકલા ખાસ કરીને પ્રાંતના મુખ્ય શહેરોમાં ચલાવતા. મહત્વની બાબતો વિશે જન્ને ગ્નનપદ અને પૌરની એકત્ર સભામાં ચર્ચા થઈ તેનો નિકાલ થતો. એ વખતે એ મંડળો એક જ હોય તે પ્રમાણે એકવચનમાં તેમને માટે ઉદ્દેશ્ય થતો. આવું એકથ ચલાવું કારણ એટલું જ હતું કે ગ્નનપદનાં સભાસ્થાન તથા કચેરી પાટનગરમાં જ રહેતાં.

તેઓ જે કામકાજ ચલાવતા તેના દાખલા આપણે જોઈએ. પૌર અને ગ્નનપદ બન્નેમાં તેમજ પ્રજાનાં અન્ય નેતાઓની સાથે મંત્રણા

જાનપદ અને પૌરના રાજ્યબંધારણને લગતા અધિકારો. ૨૪૫

છતા ખરેખર જુદા જુદા નેત્રમ, ગણ વગેરેના ઘેઝાઝા, કુખ્ય આગેવાનોના ડાઙરે દત્તા. ધર્મપાલના તાત્રવેખમાં ગોંધ્યા પ્રનાણે કાન્યકુબ્જનાં આખા પંચાલ દેશના પદ્મજેન એવી ક્રિયામા ભાગ લીધો હતો. અભિષેક ક્રિયા ચક્ર દ્વારા પછી ત્રણિઓના મુખીઓની બીઓને રાજ્ય નમન કરેતો.

રાજ્યના સંબંધમાં કરવામાં આવતી અન્ય ક્રિયાઓનાં પણ પૌરના જુદા ભાગ લતા.

એજ પ્રમાણે રાજ્યના અવનાન ગાદે ગણ ગાદીએ આવે તે આશનમાં પણ પૌર જાનપદને દખલ કરવાનો અધિકાર હતો અને તેઓ આપ્રણત્ય કુમારને ગાદીએ એમતા અટકાવતા.

મૃચ્છકટિક નાટકમાં જતાવવામાં આવતા પરિવર્તન ઉપરથી પૌર જાનપદના રાજ્યબંધારણને લગતા અન્ય અધિકારની માહિતી મળે છે. ન્યાયનું કિલ્લંધન કરી અમલ ચલાવનાર રાજ્યના કાયમા વેપારી સંધને મુખી સપગર્થ જવાથી રાજ્યને પદ્મજ કરવામાં આવે છે, અને પદ્મજ રાજ્યના ભાઈ ઉપર પૌરને વિશ્વામ એમવાથી તેને ગાદી મળે છે. પરિવર્તનની ખખર લઈ દૂત જાનપદ નમાવાય, જાન-સંલુકા મંડળ પામે આવે છે અને પછી તરતજ તેને પૌર એ નામે સંજોધી સંસ્થાનકને શિક્ષા કરવા આમ ત્રણ કરે છે. સીક્ષાનના મદાવંશ નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગેરકાયદેસર વર્તન માટે રાજ્યને પદ્મજ કરવા તેમજ દેશનિકાલ કરવા દિદુન્તાનમાં પૌરને અધિકાર હતો, અને તેઓ સર્વનું દિન લક્ષમાં રાખી રાજ્ય કુટુંબની જહારના ટોઈ પુરુષને રાજ્ય તરીકે પસંદ કરવાનો પોતાની સમામાં હરાવ કરી તેને ગાદી આપી શકતા. સ્પષ્ટ રીતે અહીં પણ પૌર સંજા પૌર અને જાનપદ જાનને માટે વપરાએલી લાગે છે. દશકુમારચરિતમાં (પ્રકરણ ૩) પૌર અને જાનપદો રાજ્યના બાઈ ઓનો અનુગ્રહ કરતા હોવાથી સંભાવણ કરનારને એકી ધાત્તી તાગી હતી કે તે રાજ્યનું મરણ થાય તો જરૂર એ બાઈઓ ગાદી ઉપર આવે.

પૌર અને જનપદની સભાઓમાં ગ્રાહતા વાદવિવાદનો નમુનો અર્થસાક્ષીમાં આવ્યો છે. રાજપ્રકરણની ગ્રાહતોમાં રાજ્ય વિષે પૌર અને જનપદ એ અભિપ્રાય ધરાવે છે તેનું પ્રમાણ કહાડવા માટે નિયુક્ત યજ્ઞેશ્વરા રાજનના દૂતો (૧) તીર્થ, સભા, ચાવા સમવાય અથવા તીર્થ તથા માર્ગજનિક મકાનો ઉપર દેખરેખ રાખનારની વિભાગી પેટા મના. (૨) પૂજા સમવાય, અથવા વેપાર ધંધા તથા બનાવટ ઉપર દેખરેખ રાખનાર પેટા-સભા અને (૩) જન સમવાય અથવા આમ સભા એટલે મૃત્યુકટિક નાટકમાં જેને જનપદ સમવાય કહી છે તેની આગળ આવે છે અને સર્વ પાસેથી પૌર અને જનપદ રાજને માટે ટેવી લાગણી ધરાવે છે તે જાણી લે છે. દાખલા તરીકે દૂતો આ પ્રમાણે વાત ઉપાડે છે:—

“અમારા સાબળવા પ્રમાણે રાજ્ય સર્વશુભસંપન્ન છે, પરંતુ એવા કંઈ પણ ગુણો અમે તેનામાં જોતા નથી, કારણ તે પૌર અને જનપદોને લરકર તથા કર (માટે માગણી કરી) સતાવે છે. ”^૧

વાદવિવાદમાં જો સજ્યો રાજનો જણાવ કરી તેનાં વખાણ કરે તો રાજપદના મૂળ તથા આધાર તરીકે હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે ગણાતા રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેની અસહ કબૂલાતને લગતા નિહાંત તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવતું.

“હીક, (એમ નહોતું કે) પ્રજાને અરાજકતાથી ધણો ત્રાસ નહોતો ત્યારે તેઓ વિવક્ષ્ય રાજનના પુત્ર મનુ પામે ગયા અને કરનો ટેટો લાગ રાજને મળ્યો જોઈએ તે વિશે દરિય કરાવ્યો. તે પ્રમાણે માન્યનો હોય લાગ અને વાલ્મીક્યનો દશમો લાગ રોકડ પ્રજાને ચોખ્ખી રીતે દેખ કુશળ રાખવા માટે રાજ્યોને મળવા જોઈએ. ”^૨

જાનપદ અને પારના રાજ્યધારણને લગતા અધિકારો. ૨૪૭

નદ.નાન્તમા જલ્યાઆ પ્રમાણે જે માણસે કાયદેસર રીતે પૌર જાનપદને વિશ્વાસ મેળવ્યો હોય તેને રાજ્યે મંત્રીના અધિકાર એટલે મંત્ર અથવા ગજની નીતિ નક્કી કરવાનો અને દંડ એટલે અમલ ચલાવવાનો અધિકાર મોપવાનો હતો.^૧ મંત્રીઓની શિષ્ટ સંસારના ગજની લાજરીમા રાજનીતિ સંબંધી ફરિયાદોની ચર્ચા થયા પછી એ ફરિયાદો રાષ્ટ્રીય અથવા રાષ્ટ્ર એટલે જાનપદના અવ્યવસ્થા ભારત રાષ્ટ્રના-જાનપદના-અભિપ્રાય માટે સાદર કરવાના હતા.^૨ આમ કરવાનું ખામ જરૂરનું હતું, કારણ કે, દમણા આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે અમાધાગ્ય કરો મંત્રી કરવાનું નેમના હાથમા હતું.

મંત્રીઓ દેટલો વખત ઓછા ઉપર ગહે તેનો આધાર પૌર જાનપદની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ ઉપર રહેતો. પશ્ચિમ ઇસાકાગા મકંવ-ચુમના પ્રાનિદ સુખા મંત્રી ચક્રપાસિતે જાહેર લેખમા નોંધ કરી છે કે પોતાના અમલને સહને ચોડાજ સમયમા એણે લોકો તથા નાગ-જનો વિશ્વાસ મેળવી લીધા હતા, અને વૌરવર્ગો નુ એટલે પૌરના મંડળનુ માત્રવન કરી તેમને ખુશ કર્યા હતા. છેવટે તે પ્રાર્થે છે કે " નગરની અભિવૃદ્ધિ થાઓ અને તે પૌરને રાજનિદ રહે. "

માત્રાજ્યોના પ્રાતિક પાટનગરો હતા. આવા દરેક નગરમાં અનંત પૌર મંડળ રહેતુ એમ લાગે કે. એવે પ્રસંગે ફક્ત પૌર માટેજ ઉચ્ચેષ હોય છે. આવા શહેરોમા ભુક્ત જાનપદ મંડળ નહોતુ રહેતુ. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે જાનપદ મંડળ સામાજિકના પાટ-નગરમા પોતાની સભા લગતુ અને આખા દેશના પ્રતિનિધિઓ એમા જોડા. મંત્રી મંડળની રીતભાતથી પૌરને ગુરમે ચલાવું કારણ મળતુ. અંગ્રેજોના સમયમા ઉત્તરાયય એટલે ઉત્તરની રાજધાની તથાસિલાનુજ પૌર મંડળ એની વિરુદ્ધ પડ્યાની હકીકત ઉપજાવ્ય છે. રાજ અશેદે પોતના પુત્ર કુનાવને તેમને સાંત પાડવા મોકલ્યો હતો. રાજકુંવરનું

તેણે '૧૦ જનપદ જન' પાસેથી નાણાની માગણી કરી નહોતી. આની તત્તજ અગાડી એ કહે છે કે (હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે) વાજમી રીતે નોટવા કર એ ઉપરાંતી જડે તેટલાજ એ ઉધરાવતો.

નુદર્શન તળાવ મોડુ હોવાથી ખેતીવાડી માટે તે ઘણું ઉપયોગી હતું. રાજધાની દુગ્ધ ઉપર હોવાથી જનપદ યોગેને મૌથી વિશેષ લાભ મળતો. પૌર જનપદને સાથે મળી ગામની માગણી મજુર કરવાની હતી એમ આપણે સ્વીકારીએ તોજ રાજ્યએ પારને તન્દી આધ્યાની દકીકત સમજી શકાય.

પૌર જનપદ પાસેથી અસાધારણ અથવા વધારાના કર માટે વિનંતિ કરવા રાજ્ય કેવું લાપણુ કરતો તેનો નમુનો મહાભારતના રાત્રિ પર્વમાં છે.^૧ ગજબંધારણના સંબંધમાં એ લાપણુનું વિશિષ્ટ લક્ષણ ખારવેજના શિલાલેખથી પૌર અને જનપદની સંયુક્ત ધટના સ્પષ્ટ જણાઈ નહિ ત્યાં મુધી સમજાયુ નહોતું. લાપણુની પહેલાના મ્યોટો ઘણા અગત્યના છે; કારણુ તે ઉપરથી પાર જનપદ પાસેથી નાણા મેળવવા માટે રાજ્ય કેવી મુક્તિ પ્રમુક્તિઓ લઘવતા તે જણાય છે. અહીં જનપદની સમાના પોતાની તરફેણમાં વધુમતિ મેળવવા ગમ્ય શુ કરતો તે જણાવ્યું છે, તેથી જનપદના પ્રયત્ન નિષ્ફળ કરવા માટે રાજ્ય તરફથી અવાવવામાં આવતું કપટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સાથે સાથે આથી પૌર જનપદને કાયદા અન્ન્યે કેટલી સત્તા અને અધિકાર હતા તે પણ ખુરવાર થાય છે.

આ લાપણુની મતઝત હેઠળ પ્રમાણે છે —

“ આપત્તિ કાળ નિર્ગમન કરવાને માટે રાજ્યએ ધન મેળવે છે અને રાખી મુકે છે. સવગા પૌર જનપદો (એટલે, સર્વ સભાસદો) અંતિત તેમજ સવાત્રેત એકલા મળેલા હોય કે આરામ લેતા હોય તેવા દરેક સભાસદ પ્રત્યે રાજ્યએ યથાશિક્ત અનુકંપા બતાવવી. ન્યંય ધનવાળાઓ તરફ પણ તે પ્રમાણે વર્તવું. એમના બાહ્ય મંડળમાં

આવી રીતે બાલ્યુ દેવા તથા માગણી કરવાનો નમન આવે તે અગાઉ રાજાને પૌર જન જનપદના દરેક સભ્યને ખાસ નાન નમનમાંથી જોડાવવા પડતા. '૧૦ જનપદના ગ્રામ મહા વિપતી દડાકત આપણે અત્યાગ પહોંચા મેગરી છે. રામાયણમાં પણ આપણે જોયું છે તેમ એજ સંજા વાગણ છે. પરંતુ મધ્ય મંડળને અર્થ ન્પદ નમનનો નથી કદાચ આનર મંડળને માટે એ સંજા વપરી હોય. તેમણે સલાવેલી કલકિત વર્તણૂક માટે તેમને ક્રાચ દર્શવન આપી કામમાં બેવાના હતા. વગી પૌર જનપદ પ્રત્યે જે બાપા વાપરવામ આવતી તે ધાળી સમ્ય દની.

પૌર જનપદે અનુમદ્ અથવા વિસિદ્ધ અધિકારો મેગના હતા. ખાશ્વેલ પોતાના શિક્ષાધંખમાં જણાવે છે કે અમુક વર્ષમાં એણે પારને તેમજ જનપદને અમંખ્ય અનુગ્રહો આપ્યા હતા. ટાટિયના જણાવ્યા પ્રમાણે દુશ્મનના દેશના પૌર જનપદના નેતાઓને દુકાળ પડે અથવા અટવીઓ (જે દેહો વચ્ચે વસતી જંગલી જનો) તરફથી ચોરી અને લૂંટફાટ સલાવવામાં આવેત્યારે રાજા પામેથી અનુગ્રહ માગવાને 'હુપા જનુઓ મારફત સમજવવા પ્રયત્ન થનો. આની સાથે યાનવંચ (૨. ૩૬) માનો શ્લોક વાચવાથી જણાશે કે રાજાએ જનપદને (એકત્વન) ચોરો તરફથી થતા નુકસાન માટે બંદોષો આપવાનો હતા. ટાટિય વિશેષમાં જણાવે છે કે જો પૌર જનપદની માગણીનો સ્વીકાર ન થાય તો તેમણે સાથે સાથે દુશ્મનના દેશમાં જઈ વસવાની ધનકી પણ આપવી.

માગવામાં આવતા અનુગ્રહો આર્થિક બાબતોને લગતા હતા એમ ટાટિયના વચન ઉપરથી સમજાય છે. રાજ્યના દોશમાં જુદી કરે એવા અનુગ્રહો અને પરિહારો (નાણા બાબત છુટછાટ) આપવાના હતા, અને જેથી દોશને નુકસાન થાય તે વર્ત્ત્વ હતા, કારણ 'અદ્ય દોશથી રાજા પૌર જનપદો ઉપર ભુવમ કરવા પ્રેરાય છે.' (અર્થશાસ્ત્ર પુ. ૨. પ્રકરણ ૧: ૧૬.)

જનપદ અને પૌરના રાજ્યવારણને લગતા અધિકારો. ૨૫૩

દુકાળ સમયે પરિહાર આપવાનું યાજ્ય જણાય છે અને વાઙ્મિય (જાડાઓ) નો પ્રચાર કરવા માટે અનુગ્રહ આપવાનું ઉચિત મનાય છે. અંગેડ પોતાના સ્થંભ ઉપરના ગિલાસેખેમા જણાવે છે કે એણે રવતંત્ર ગનાવેલા રાણુકોએ, એટલે, અમલ ચલાવત. અમાલ્યે. એ જનપદ મંડળને અનુગ્રહ આપવાના હતા. નુદર્શન તળાવનો કરેલા ઉદ્ધાર એ પૌર જનપદને કરેલા અનુગ્રહ હતો એમ ઇશ્વારન જણાવે છે.

એજ પ્રમાણે ઐદ પ્રધોમાર્થી પણ પ્રમાણે મળે છે કે રાજ્ય ત્યારે કંઈ નદાયન કરવા હચ્છા કરતો ત્યારે નવો કર ઉત્તરાવવા માટે જનપદ અને નંગમ અથવા પૌરને તેજ વિનતી કરવાની રાજ્યવારણ અનુસાર પ્રથા પડેલી હતી. એ વખતે રાજ્ય તરફથી ઘણી સખ્ય લાગણમાં આ પ્રમાણે લખાવ્યું હતું.—

“ નું નદાયન કરવાની હચ્છા રાજ્યું શું. જે મારા દિન તથા મુખને મારે છે તે કરવા શુંદા અનુમતિ આપજે ”

તે જનપદ અનુમતિ આપે તો રાજ્ય યજ કરે તો અને પાંદો પાસેથી તે નાંદ કર ઉત્તરાવતો.

આ પ્રમાણે રાજ્યને અસાધારણ કમ મંજુર કરાવવા પૌર જનપદ પાસે જવું પડતું અને પૌર જનપદ રાજ્ય પાસેથી અનુગ્રહ અથવા આર્થિક વિશિષ્ટ હક્ક મેળવતું. મોટા સૈન્ય તૈયાર કરવામાં રાજ્ય પૌર જનપદનો ઉપયોગ કરતો કે નહિ તે ચોક્કસ જણાતું. નથી; પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાંથી આગળ આપેલા જે દાખલાઓ ઉપરથી. એમ થતું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

પૌર જનપદને ફક્ત સામયિક અથવા જાલ્ય પ્રકારનું કામ કરવાનું નહોતું, કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા. પ્રમાણે પૌર જનપદોનું કામ તપાસવા માટે રાજ્યના રાજના કાર્યક્રમમાં અમુક વખત નિયત થએલો હતો. આથી એમની તરફથી દરરોજ કામના રીપ્પોર્ટ રાજ્યને સહયતા આપી જણાવે છે. આ કામો આર્થિક પ્રકારનાં અને

જનપદ અને પૌરના રાજ્યનાં ધારણને લગતા આધિકારો. રૂપ
 મૃચ્છકટિક નાટકમાં ન્યાયાધીશીએ નિર્દોષ મણી છોડી મુકેલા
 સંસ્થાનકનો સિરન્દેહ કરવા લોકો તરફથી પૌરને જણાવવામાં આવ્યું
 હતું. કારણ તેમની માન્યતા પ્રમાણે તે ખરો ગુન્હેગાર હતો. અહીં
 જનપદ સમવાય પછી પૌર માટે ઉલ્લેખ હોવાથી એ નંબા પૌર
 જનપદને માટે વપરાઈ હોય એમ લાગે છે.

રાજપ્રતિનિધિ કુમાર તેમની સભામાં હાજર રહેતો એમ જણાય
 છે. મહાભારતમાંના આગળ આપેલા ઉત્તારા ઉપરથી એવું મૂલ્યન
 થાય છે કે રાજ પોતે પૌર જનપદની સભામાં હાજર રહેતો. અશોક
 માન સહિત તેમનું સ્વાગત કરતો. મહાભારતમાં ઉલ્લેખ કરેલા
 રાજકારી તત્વજ્ઞાની વામદેવ પૌર અને જનપદની મદતમાં અક્ષિપ્તમાં
 એમ કહી આટોપી લે છે કે તેઓ રાજતંત્ર ધડતા અથવા તેનો
 ઉલ્લેહ કરતા. જો તેઓનું મન મનાવું તો “તેઓ દેશનું કામકાજ
 અસાધના; જો તેઓનું મન નહિ માનવું તો તેઓ પિંડ પડી
 રાજતંત્રને અશક્ય બનાવતા આથી રાજને પોતાના વર્તનથી
 તેમને મેળવી લેવા પડતા અને તે તેમને ત્રાસ આપતો નહિ.”

પાટનગરમાંના અનાય તથા દરિદ્ર લોકોને પૌર મદદ
 આપતું તેમ જનપદ પોતાના અધિકાર હેઠળના મુશ્કેલીમાં
 કરતું. વામદેવના અભિપ્રાય ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે
 જનપદ અને પૌર અનાથોનું દુઃખ નિવારવાની ફરજમાંથી પાછા
 ફરતાં ત્યારે રાજતંત્ર મુશ્કેલીમાં આવી પડતું. આ ઉપરાંત રાજતંત્રને
 અશક્ય બનાવવાને તેઓ પાસે બીજા પણ માર્ગ હતા, એમ તેઓના
 આગળ નિર્દિષ્ટ કરેલા અધિકારો ઉપરથી ધારી શકાય. વામદેવ વળી
 જણાવે છે તેમ પૌર અને જનપદો પાસે ધનધાન્ય જોડાયે તેટલા
 હોય અને તેઓ અનાથોને મદદ કરે ત્યાં સુધી રાજમદદ દદ રહેતી.

જેવત્તલુકે ચલાવતા ગજ માટે અમલ ચલાવવાનું નુસ્કેલે
 બનાવવાની પાર જનપદની બીજી રીત એવી હતી કે ચોરી, લૂટ તથા
 એવા બીજા દુરાચારોને લીધે રાજને જે નુકસાન થતું તે સંવર્ણ
 ભગવાન કૃષ્ણ માટે તેઓ રાજને આગ્રહ કરતા. આ માટે હિંદુ
 ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હતું. આનું તાત્પર્ય સમજવા માટે હિંદુ રાજ-
 પદ્ધતિ અનુસર દરેકા કરના સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. રાજને
 તેના મહેનતાણા તરીકે કર આપવામાં આવતા અને એ મહેનતાણું
 પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે હતું. એ ઉપરથી અનુમાન એમ થતું કે
 દેશમાંના અન્યાયારો તેમજ બહારથી આવતા હુમલાઓથી પ્રજાનું
 રક્ષણ ગજથી થઈ ન શકે તો રાજ પ્રજાનો નોકર હોવાથી તેના
 મહેનતાણામાંથી કપાત કરવા પ્રજા હકદાર હતી. ચારવક્ષ્યના
 જણાવ્યા પ્રમાણે નાણું ભરપાઈ કરવાની આવી માગણીઓ જનપદ
 રાજ આગળ સાદર કરતાં, કેમકે એના ફરમાન મુજબ રાજને
 બહોળા આપવાની એની ફરજ હતી. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે
 પરદહના જંગલી લોહી રાજમાં લૂટફાટ કરવા ઉતરી પડતા તો તે
 માટે બહોળો મેળવવા પાર અને જનપદોને ફોનો ઉશ્કેરતી કરતા. એ
 ઉપરથી પણ રાજ પાસે બહોળા માગવાની પ્રથાનું સૂચન થાય છે.

કૃષ્ણદ્વિપાયન પ્રતિપાદન કરે છે કે “ ચોર લોહી જે મિલકત
 થઈ ગયા હોય તે પાછી મેળવવામાં રાજ નિબંધ જાય તો એવા
 નિર્બળ રાજ ધારણ કરનારે પોતાના દેશ (સ્વકોશ) માંથી
 નુકસાન ભરી આપતું. રૂદ્રામનના શિલાલેખમાં રવકારા રાજ
 રાજના ખાનગી નાણાં માટે વપરાયો છે, અને એ રાજની તીજેરીથી
 ભિન્ન છે દ્વિપાયનના મત મુજબ જનપદ જે બહોળો મેળવતું તે
 ચારવક્ષ્યના એને મળતા આવતા સૂત્ર અનુસાર ખુદ રાજ ઉપર
 દંડ રૂપે પડતો.

મહાભારતનાં પ્રમાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જનપદના
 તેમજ પારના સભાસભો સાધારણ રીતે ધનાઢય હતા અને જેઓ
 ધનાઢય નહોતા તે ગરીબ તો નહોતા.

જાનપદ અને પૌરના રાજ્યધારણને લગતા અધિકારો ૨૫૭

દાદા ગ્રામણી અથવા ગ્રામ પંચાયતના મુખીએ કરેલા ભુવમ માટે જાનપદના અધ્યક્ષ આગળ રાજને દસક્રુમારચરિતમા ગેરકાયદેસર માગણી કરતો બતાવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે જાનપદના સભ્યનો મંજૂર ગામ માથે હતો. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે જાનપદ ગામ અને નાના શહેરોના લોકોમાંથી ચુંટી કઢાડેલું મંડળ હતું. આ મધ્યમાં ઉપરથી એવું અનુમાન દોરવામાં હરકત નથી કે દેશની ગ્રામ પંચાયતો તથા શહેરી મંડળો જાનપદના સભ્યો ચુંટી મોકલવાનો હક ધરાવતા હતા.

સાધારણ રીતે ગ્રામણી તવંગર રહેતો. મૈત્રાયણી સંહિતા પ્રમાણે તે વૈશ્ય જાતિનો અને પાનિ સૂત્ર પ્રમાણે ક્ષત્રિય હતો. જાનપદ માટેના સભ્યો ગ્રામણી વર્ગમાંથી ચુંટાતા હોવાનો સભર લાગે છે.

લગભગ બુદ્ધના સમયનું હોવાનું માનવામાં આવતા પાસિ સૂત્ર (દીધ નિકાયના કુટ્ટવંત સુત) માં નૈગમ અથવા પૌર અને જાનપદના બધારણને લગતી વિગતો આપવામાં આવી છે. જે ક્ષત્રિયો રાજના મુલકમાં વિદ્યમાન કાળે નૈગમ અથવા જાનપદ હતા તેમને, તેમજ જે નૈગમો તથા જાનપદો (પૌર અને જાનપદના) અધિકારીઓ તથા સમાસદો હતા તેમને, તથા જે નૈગમ અને જાનપદ બ્રાહ્મણોના કમજનમાં મોટી સંખ્યાના ધરો હતા તેમને, તથા છેલ્લે જે ગૃહપતિ નૈગમો અને જાનપદો નેચયિકા વર્ગના હતા તેમને રાજ આમંત્રણ આપતો. ગૃહપતિ વર્ગમાં વૈશ્ય તથા યદ્દ જાતિના પોત-પોતાની જમીનો ખેડનારા અથવા પોતપોતાનો ધંધો કરનારાઓની ગણના થતી. જેમ મહાભારતમાં પૌર અને જાનપદના ઓઝી દોલતવાળા સભ્યોને સ્વલ્પધની કહ્યા છે તેમ ગૃહપતિ સભ્યોમાંના વધારે ધનાઢ્ય વર્ગ માટે નેચયિકા શબ્દ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે પૌર અને જાનપદમાં લોક ગમાજના સવળા વર્ગોને પ્રતિનિધિત્વ હતું. કદાચ ગરીબ પરંતુ વધારે બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણો માટે આ સંરચાઓમાં સ્થાન નહોતું,

કારણ કે અનુક કિંમતની મિલકત ધારણ કરવા ઉપર એના બંધ
યવાની લાયકાત ઠરાવવામા આવી હતી. જે આત્મયુ વર્ગને બંધ
અથવા મેં નિર્ધારન-કવિન, એટલે, ઉપનિષદો તથા ધર્મ સૂત્રામા નિર્દિષ્ટ
કરેલી લાવના અનુસાર પોતાનું જીવન ગાળતા જણાવ્યા છે, તેમને મેં
મિલકત ધારણ કરવાથી અવ્ય થવા માટે લાયક થવાનો નિયમ જે
મંથા માટે કરેલો હોય તે સંસ્થાઓમા રચાત ન હોય. આ દૃષ્ટિનિર્દેશ
ધ્યાનમા રાખીએ તો યુવરાજની નિમજ્જકને સમગ્ર સલાહ ઉપર
પચાર અલાવતા પૈર જનપદની પરિપદમા આત્મનો બિન્ન વર્ગ
તરીકે જોડવાનું રામાયણમા જણાવ્યું છે તે મદજ સમજી રાખાય.
જનપદ આખા દેશનું પ્રતિનિધિ મંડળ હોવાનું સ્પષ્ટ છે. એના પધાન
શબ્દો તરીકે રાષ્ટ્ર અને દેશ વપરાયા છે. પૌરના મહામહેની મંથા
મોટી હતી પણ જનપદમા તેથી પણ વધારે રાખ્યો હત.

પૌરનાં બંધારણની સંપૂર્ણ હકીકત મેઘાસ્થનીમ આપે છે.
શહેરના ફોજદારી ન્યાયાધીશો અથવા પાટલિપુત્રના પૌરના વહીવટ
અલાવનારા મંડળોની જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેની તપાસ લેતા
દેશમાંના સંયુક્ત મંડળોની કામ કરવાની પદ્ધતને લગતી વિગતો
ધ્યાનમા રાખીએ તો એમ જણાય છે કે રાજનગરના જુદા જુદા
હિતસંબંધને માટે પૌરનાં દેટલાક પેદા મંડળો અથવામા આવ્યા
હતા. જેવી રીતે પાણિનિ તેમજ કદાચ કાત્યાયન ગાંગુલીય
બાળતોની અર્થા કરતા મંડળ માટે સંધ શબ્દ વાપરે છે તેમ
પતંજલિ વાપરેના નથી. પતંજલિ સંધ શબ્દ કોઈ પણ મંયુક્ત
મંડળના સામાન્ય અર્થમા વાપરે છે અને તેવીજ એ પાત્ર, દગ
અને વીસ માણસોના સંધ હોવાનું જણાવે છે. પતંજલિના અર્થ
પ્રમાણે કૌટિલ્ય પણ સંધ શબ્દનો પ્રયોગ સામાન્ય અર્થમા કરે છે,
જતા એ બંને પાણિનિએ યોગ્યતા પારિભાષિક અર્થથી અગ્રાન ન
હોતા. મદાવગ્ન (દ. ય. ૧) ઉપરથી આ બાજન વંશારે સ્પષ્ટ થય છે
કારણ તેમાં ૫, ૧૦, ૨૦ કે તેથી વધારે સભ્યો જુનાં જુના કામોનો

જાનપદ અને પૌરના રાજખંધારણને લગતા અધિકારો. ૨૫૬

નિકાલ કરવા જરૂરના હોવાનું જણાવ્યું છે. એથી પતંજલિના પચિસ સંધ એટલે કામ કરવા માટે એઝામાં એઝા પાંચ માણસો જેમાં જોઈએ એવો સંધ થાય છે. મેગારથનીસનાં પાંચ સ્બોનોના મંડળ તે આ પંચિક સંધ હશે. પાંચ પાંચ સ્બોનોનાં મંડળો તેજ પંચિક સંધ હોય તો એ સઘળાં સ્વતંત્ર મંડળો હોવાં જોઈએ અને તેમની એકત્ર જોઈક તે મૂળ અથવા મુખ્ય મંડળની જોઈક ગણાય. આ વિચારને એટલાથી પુષ્ટિ મળે છે કે પૌરના એક ગ્ના વધારે મુદરા અથવા શ્લેષા હતા, અને મેગારથનીસ એક ક્રન્તા વધારે શહેરના ફાજદારી ન્યાયાધીશ માટે ઉદ્દેશ્ય કરે છે. મુદ્રાગલસમાન્યારે અધ્યક્ષ ચાલુક્ય (કોટિકર) ચંદનદાસને પોતાની કમર ગોઠાવે છે ત્યારે તેનું માનથી સ્વાગત થાય છે અને નવા ગળા પ્રત્યે સેના રાજનિહ છે કે નહિ તે ખાખત તેને પુછવામા આવે છે, એ ઉપરથી ચંદનદાસ આખા દેશ તરફથી જવામ આપે છે; પણ એ સમીકાર-શ્રેષ્ઠો એટલે ઝવેરીઓનાં મંડળનોજ અધ્યક્ષ હતો. દશકુમારચરિતમા આવતા એ પૌર મુખીઓમાંથી એક પરદેશ સાથે વેપાર ખેડના વેપારીઓનો અધ્યક્ષ હતો. અર્થશાસ્ત્રમાં પૌર જનપદોના રાજકીય પ્રકરણને લખતા વિચારો જાણવા દૂતોને મોકલવાનું જણાવ્યું છે ત્યાં તેઓ તીથો, સક્ષા, શાસ્ત્રાઓ, પૂગ અને લોકોનાં મંડળો અથવા સમવાયો આગળ જતા હોય એમ જણાય છે. છેલ્લા સિવાયના આ સમવાયો તેજ (ઉપર જતાઆ પ્રમાણે) મેગારથનીસના મહાર મકાનો, દેવચાનો, કારીગરી અથવા બનાવટની વસ્તુઓ તથા વેપાર વધારા ઉપર દેખરેખ રાખનારાં મંડળો હોય એમ ખુલ્લું જણાય છે. આ મંડળોમાં શદ સ્બોનો હતા એમ પુરવાર કરવા માટે આપણે ગૌતમનું પ્રમાણ તપાસ્યું છે. એ સ્બોનોને જ્ઞાન સઘો ચુંટી મોકલતા દશે અથવા તેઓ કારીગરોના ડોઈ સંઘના પ્રતિનિધિ હશે. પૂગ સમિતિમાં મુખ્યત્વે કરીને વેપાર ધંધાના પ્રતિનિધિઓ હશે અને તેઓ મધ્યમ વર્ગના પણ સારી રિયતિના નાણુસો હશે. આ ઉપરથી

પાટનગરના બુદ્ધ બુદ્ધ દિતને પ્રતિનિધિત્વ આપનાના ધોરણ ઉપર ધોરણ બંધારણ વડાયુ દરો

ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ ના અસામા જે બુદ્ધ બુદ્ધ મંડળોનો નૈગમમા સમાવેશ થતો તે મંડળોને લગતી વિગત ગમાયણમાથી મળે છે. જેમ (નગમની સાથે) પૌર જનપદ યુવરાજ તરીકે રામને ગાદીએ બેસાડવામા આગળ પડતો હાગ લેતા જણાય છે, તેમ પૌર નૈગમ, અથવા જનપદ અથવા કદાચ એ સધળા મંડળો દશરથ રાજા પછી ગાદીએ ટોણુ બેસે તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા વિચાર ચલાવતા જણાય છે. યુદ્ધકાંડમા જ્યારે રામ અયોધ્યામા પાછા ફરે છે ત્યારે ત્રેણિ મુખીઓ તથા 'ગણુ' એટલે લોકસભા (કદાચ જનપદ)ના સભ્યો તેનું સ્વાગત કરવા જાય છે. પછીના મંત્રમા તેઓ મંત્રીઓની સાથે હરતની આસપાસ હોવાનું જણાય છે અને ત્રેણિ મુખીઓ તથા નૈગમો તરીકે તેમને માટે ઉલ્લેખ છે. લોકસભાજના વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે નૈગમોએ રામનો અભિષેક કર્યો હતો. દશરથ રાજાનું મરણ થતા હરતને એને મોક્ષાળથી તેડાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેને ગાદી આપવા સાથે થએલી સૂચના ત્રેણિઓએ મંજૂર કરી હતી અને તે વિષે હરતને ખબર અપાઈ હતી (અયોધ્યા કાંડ ૭૬.૪). રામ-લાઘ્યમા શ્રેણ્યઃ ના અર્થ પૌરાઃ કર્યો છે અને ગોવિંદરાજ તેનો અર્થ નૈગમાઃ કરે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અયોધ્યા કાંડમા જે અર્થમા 'ગણુ' શબ્દ વાપર્યો છે તેજ મૂળ અર્થમા એટલે મંડળીઓ અથવા જન્ને પૌર અને જનપદ માટે શ્રેણ્યઃ ત્રેણિઓ યોજ્યો છે. વળી રામને વનવાસમાથી પાછા મોક્ષાવવા માટે હરત જાય છે ત્યારે રાજમંત્રીઓની સાથે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના સધળા મંડળો વગેરે જાય છે. ગણુના ચુંટાએતા વહીવટદારો માટે આગળ જતા નાગરિકોના સંબંધમા નૈગમો અને રાજમંત્રીઓ સાથે બેસી મસલકત ચલાવનારા

તરીકે ઉલ્લેખ છે. એ પછીના જ મંત્રમાં વેપાર અને કળાના જે લુદાં લુદાં મંડળો અથવા વર્ગોમાંથી નૈગમ જનતું તે મંડળો ગણાવ્યાં છે: જેમકે, ઝવેરીઓ, હાથીદાતનું કામ કરનારા, ખેતીઓ, લાકડાનાં કોતરકામ કરનારા, કરીઆણાના વેપારીઓ અને છેવટે ગામ તથા શહેરોના મુખીઓના નામ આપ્યા છે. જેમ નૈગમમાં લુદા લુદા વેપાર તથા કળાઓના પ્રતિનિધિ બેસતા તેમ જાનપદ (સાથે બેસી મસજદત કરનારાઓ) માં ગામ તથા શહેરોના મુખીઓ બેસતા. આ જન્મે મંડળો રાજધાનીમાં જ રચાતા અને સ્થાન તેમનાં મુખ્ય સ્થાન રહેતા.

સાહિત્યમાના આ પ્રમાણે ઉપરથી દોરેલા અનુમાનોને નેશાલીનાં ખંડીઓરના સ્થાન ખસારદ આગળ ચોક્ક વખત ઉપર જ મળી આવેલી મોહરથી પુષ્ટિ મળે છે. સાહિત્યમાના પ્રમાણોને અભાવે આ મોહરોને લગતી દક્રીકત સ્પષ્ટ જાણવામાં આવતે નહિ. એક મોહર ઉપર ધોષ્ટિ નિગમદય એવો લેખ છે. ખીજા ઉપર ધોષ્ટિ-શાર્ધવાહ-કુલિક-નિગમ છે અને ત્રીજા ઉપર કુલિક-હરિ: અથવા પ્રથમ-કાલેક-હરિદ: એમ છે. જે લેખને છેડે નિગમ આવે છે તે લેખવાળી મોહર નિગમ અથવા પૌરની મૂળ સંસ્થાઓની મોહર છે. આપણે અગાડી જોઈ ગયા છીએ તેમ કુલિક પૌરનો ન્યાયાધીશ હતો; એ ઉપરથી પ્રથમ કાલેક એ પૌર ન્યાયાધીશનો પહેલો અથવા સરન્યાયાધીશ હોય. ધોષ્ટિ સામાન્ય મંડળોનો અધ્યક્ષ હશે. એક શાર્ધવાહ કુલિક નિગમ એ લેખ ઉપરથી જાન થાય છે કે નિગમના લુદા લુદા વિભાગો અથવા સમવાય તેમના મુખ્ય મુખીઓ મારદત ઓળખાતા. લુદી લુદી મોહરો લુદાં લુદાં મંડળો માટે હશે.

ગામ અથવા શહેરી હોય એ સામાન્ય સંજ્ઞાથી મુલ્યાના પૌરના કાયદા તેમજ છેલ્લા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા તેવા જાનપદના કાયદા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. ખરૂં જોતાં એ

કાયદા આ મંડળોએ પસાર કરેલા હશેવા હતા, અને તે કાયદા જેવા ગણાતા. ન્યાયાધીશી દાગ એ કાયદાનો લગ કરનાર સભ્યો નામે કામ ચલાતા તે એ દરાવોથી મુખ્યત્વે કરીને સંયુક્ત મંડળોના કામકાજ તથા તેઓનો પરસ્પર વ્યવહાર નિયમન થતો. એ હાલોને મનય (મન+અય) એટલે, સભામાં પસાર કરેલો કાયદો અથવા ન્યાય કહેતા. આ મનયને મનુ તથા ચાતુરદય ધર્મ કહે છે. અત્યાર નુરીમાં નાથી જહાડવાના આવેલા ધર્મગ્રંથોમાં આપસ્તંબનો ગ્રંથ નોથી જુનો છે, અને તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સમગ્ર કાયદા સમયો ઉપરથી વસતા.

આ મંડળોના ખીજ પ્રકારના દરાવોને ન્થિતિ (નિશ્ચિત અથવા નિત્ય) અથવા દેશન્થિતિ (દેશ અથવા દેશ સભાની સ્થિતિ) કહેતા અને તેને અમલ દરેક મખમ ઉપર થતો. કલ્પ સંવિદ એટલે ન્થિતિ અથવા ન્થિતિથી પમાડ કરેલા કાયદા, એ પ્રકારના એમના કાયદા ન્થિતિને નામે પણ ઓળખાતા હોય જનપદે પસાર કરેલા કાયદા સંવિદ નામે ઓળખાતા અને તે સંવિનપત્ર ઉપર લખી દોવામાં આવતા. નમાસદો ખામ સોગંદ લીધા પછી એ કાયદા પસાર કરતા, અને તે આખા ગામ ઉપર બંધનકર્તા લેખાતા. કેટલીક વેળા સંવિદ ગામના દિતની વિરુદ્ધ જતા એવા અપષ્ટ પ્રમાણે ઉપસબ્ધ છે, કેમકે કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોમાં એવો અપવાદ ગણવામાં આવ્યો છે કે ગામની વિરુદ્ધ જતા નહિ હોય એવા સંવિદનોજ અમલ ન્યાયાધીશીઓએ કર્યો. મમયો પણ સંવિનપત્ર ઉપર લખવામાં આવતા.

આ સમય (મમય-ક્રિયા) અને સંવિદ જેને આપણે હમણા કાયદા તરીકે જાણીએ છીએ તેજ પ્રકારના હતા. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમો એમ લિન્ન દના. એ ફક્ત નાણા તથા રાજકારણ પ્રકરણનાના વહિવટને લગતા હતા.

એ ધ્યાનમાં ગણનાતુ છે કે સંવિદ પ્રકારના કાયદાનો ઉદ્ભવ ખાન ગજમલા અથવા જનપદ અને ગ્રામસભાના સંમંધમાં થાય.

જનપદ અને પૌરના રાજ્યધારણને લગતા અધિકારો રદ

છે. સંઘ તથા છતાંએવા ગણ (યજ્ઞતંત્રવાળાં રાજ્યો) તેમજ એવી બીજી સંસ્થાઓને સંવિદ ધડવાની સત્તા નહોતી. એ ઉપરથી જણાય છે કે પૌર જનપદના કાયદાઓ સૌથી અગત્યના હતા. કદાચ એ કાયદાઓ મારફત ચોક્કસને અમુક કર આપવો અથવા અમુક કામ ન કરવું એ જાખન જાણુમા આવતી.

આ સર્વ દૃષ્ટિકોણ ઉપરથી જણાશે કે પૌર અને જનપદ નામની વહીવટ સ્થાપવા બેવડી વ્યવસ્થા હતી અને તેને રાજ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠારી મુકવાની, રાજ્યનું મરણ થતા તેની પછી કોણ ગાદીએ આવે તે નક્કી કરવાની સત્તા હતી. રાજકુટુંબના જે કોઈ માણસ ઉપર એવી અનુકંપા થતી તે આગળ જતા રાજ્ય થશે એમ સર્વત્ર મનાતું, રાજ્યમંત્રીઓની સલાહ જે રાજનીતિ નક્કી થતી તે વિરોધી ખખર રાજ્ય તરફથી એને મળતી, રાજ્ય તરફથી એકાદ નવો કર નાખવા દેવા એને વિનંતિ થતી, જે મંત્રી ઉપર એનો વિશ્વાસ હોય તે રાજસભાનો અધ્યક્ષ થવા સંપૂર્ણ રીતે લાયક મનાતો, કોઈ નવો ધર્મ દાખલ કરવા ઇચ્છા રાખનાર રાજ્ય માન-પૂર્વક એનો વિચાર પુછતો. એ સંસ્થા દેશ માટે દુનનર ઉદ્યોગને ઝગતા, વેપાર ધંધાને ઝમતા નવા નાણાં પ્રકરણને લગતા વિશિષ્ટ દકાતી રાજ્ય પાને માગણી કરી મેળવી આવતી, એના ચુરસાને પશ્ચિમાને પ્રાંતિક સુબાઓ અધિકાર પરથી ઉખડી જતા, રાજ્ય તરફથી નીકળતા જાહેરનામાઓમાં એનાં ખુબ વખાણુ થતાં, રાજ્યની વિરુદ્ધના કાયદા ધડવા એ શક્તિમાન હતી, કુંકમાં રાજ્યના અમલને શક્ય અથવા અશક્ય બનાવવાનું એનામાં જોર હતું. રાજ્ય-ધારણને ઝગતા આવ્યા ખાસ ગુણ ધરાવનારી સંસ્થાને હિંદુ રાજસભાનું નામ આપીએ તો તે અયોગ્ય જણાશે નહિ.

પ્રકરણ ૨૯ મું

તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાય તથા જાહેર લોકમત

પૌર જનપદ તરફથી ગજનંધારણ ઉપર જે પ્રતિનિધ મુકાના તે ઉપગત તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તથા પડિતો પણ તે ઉપર પેતાનો પ્રભાવ પાડતા

સમાજથી અલગ 'વન' માં વસતા સાંડુ અને મત પુરૂષો દિંદુ સમાજ જનન ઉપર રાજકીય સાગરગ ચલાવતા. તેમના તપોવન આર્ષ સમજમાં આદર્શભૂત સંસ્થા ગણાતી રાગી મામાજિગ તથા ગજ પ્રકરણની બાવનો વિવેની પાઠવી માહિતી અહીં જળ વાધ રહેતી એટલુજ નહિ પણ શુદ્ધ અને અપદ્વપાતરીને નિચારણા ચલાવવાના એ સ્થાન હતા વાનપ્રથાશ્રમીઓ માટે ગજધાની અને બીજાં નાના શહેરોના ઘણા પાડોશમાં તપોવનો ગખનામાં આવતા અને દિંદુ તપશ્વીઓ વાનપ્રથ ચએલા હોવા જના લોકમમાજ તથા ગજપ્રકરણ સાથેનો તેમનો મળધ છેક વિપુષ્ત થતો નહિ તેઓ પોતાના ઠહાપણ તથા અપદ્વપાતપણાને જોરે વહીરકમાં ઉપસ્થિત થતી મુશ્કેલીઓનો શુદ્ધ નિચાર કરતા અને કોઇ પણ તરફના પ્રતિનિધ અથવા ધારતી નિના ગજને તે બાબત સનાદ આપતા

આ ઉપગત વૃદ્ધ પુરૂષો પોતાના જ્ઞાન વડે આડે માર્ગે જનાનાં જોને એની પ્રમાણયુક્ત સનાદ આપતા કે કોઈ પણ ઐદિક સત્તા તેમ કરી શકતી નહિ. તેઓ નીતિ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પોતાના વિચાર બક્ત કરતા અને તે સર્વમાન્ય થતા. તેઓને પુઠરામાં ન આવે તોપણ તેઓને પોતાના વિચાર જણાવવાનો હક્ક હતો એમ તેઓ સમજતા. સાંડુ સંત પુરૂષો વ્યાપુ રાજપ્રકરણમાં કુટવો સાગરગ ધરાવતા તેના અનેક દાખના સાહિત્ય ગ્રંથોમાં ઉપવળ્લ છે પણ જુના

સમયના પાંચ પ્રમાણો ઉપરથી જાણવામાં આવ્યા પ્રમાણે એક વર્ગના લિંગુઓ નારદ નામથી ઓળખાતા. એ વર્ગમાંના નારદ ઋષિએ કૃષ્ણને તેના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યમાં નડતી મુરદેહી ખાખત સજાદ આપી હતી. ત્યાર પછી ઐતિહાસિક સમય ઉપર આવતા સિન્હાપિ સોડો ઉપર ચડાઈ લઈ જવા પહેલાં અખતતથત્રુ બુદ્ધ પામે સજાદ લેવા આવ્યો હતો. એક વેળાએ કોસલનો વિદુરજ બુદ્ધની સજાદથી ચાકય લોડો સામે લડાઈ જાહેર કરતા અટક્યો હતો. મદાન સિકંદરે જોયું કે હિંદમા સંન્યાસીઓ પ્રજાગ રાજનીતિન હતા, અને સ્વાધીન વિચારકો પ્રાચીની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિને લઈ એણે ધણાકોનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો. તેઓમાનઃ એકને પુછવામા આવ્યું કે અમુક રાજ્યના અધ્યક્ષને સિકંદરની સામા થરા સાહ તેણે શા સાહ મદાદ આપી ત્યારે જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે ‘મારી ઇચ્છા છે કે તે અધ્યક્ષે જીવું તો માન પ્રતિદાયી અને મરવું તે પણ માન પ્રતિદાયી’. શ્રીકે અંધ-કારોના જણાવ્યા પ્રમાણે એક સંન્યાસીએ સિકંદરને રાજદારી ખાખતમા ઉપદેશ આપતાં તેના મહારાજ્યને ગુરૂવાકર્ષણ મિંદુ વિનાના મુકા આમળના કકડા સાથે સરખાવ્યું હતું અને જણાવ્યું હતું કે જો તેના એક છેડા ઉપર સિકંદર ઉભો રહે તો ખીજા છેડા ઉપર એની સામા બળત્રો હિંદો. તદ્દિવાના વૃદ્ધ દંડીને એને-સિદ્દેહીસે ગ્રીઅસના પુત્ર સિકંદર રૂમર દાજર થવા કરમાવ્યું અને ધમકી આપી કે તે દુનીઆનો ધણી હોવાથી તેના દુકમનો અનાદર થતાં તે એનું માથું ઉઠાવશે ત્યારે તે ચાંત ચિત્તે હત્યો અને જવાબમા કહ્યું કે જેમ સિકંદર ગ્રીઅસનો પુત્ર હતો તેમ તે પણ હતો, અને જે હિંદ દેશે માતા તરીકે એનું પોપણ કર્યું હતું તેનાથી એને સંતોષ હતો; અને ત્રિશેષમાં કટાક્ષપૂર્વક ઉમેર્યું કે ગંગા ઉપરના સોડો (નંદનું સૈન્ય) એની ખાતરી કરી આપશે કે એ દુનીઆનો ધણી નહોતો. અર્ધશાસ્ત્રમાં રાજને એમ કહેવામાં આવે છે કે સદૌપ શાસનથી વાનપ્રસ્થ અને પરિત્રાગ્યો ક્રોધાપમાન યાચ છે. મદાભારતના

જાતિપત્ર (અધ્યાય ૮૬ શ્લોક ૨૬-૨૮) માં ગાનને એવું દર્શાવે છે કે તેણે મદ્યને લગતી જાગતોની લાપભોને ખખર આપવી અને જેઓ બહુચૂન હોય તથા જેનું કુળ પૂજ્ય ગણાયું હોય અને જેઓ પોતે સર્વાર્થ ત્યાગી હોય તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું.

હિંદુઓની રાજપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાશે કે સંન-પુરુષોએ એ જાખતમાં અગ્ર ભાગ લીધો હતો અને એ ચળવળના પુનરુત્થાન સમયે તો ખાસ કરીને તેઓજ માર્ગદર્શક હતા. શિવાજી મહારાજના ઉપદેશક ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા અને તેમણે હિંદુ રાજ રચાવવામાં કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો તે ભાગ્યેજ કોઈને અજાણ્યું હતું.

આ વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓની તેમજ જ્ઞાન માર્ગમાં એનાથી આગળ વધેલા પુરુષોની સાથે સાથે આપણે વૃત્તરથ બ્રાહ્મણની પણ ગણના કરવી જોઈએ. ઉપદેશક, સ્વાધ્યાયી, વાતચાતી અને ત્યાગી બ્રાહ્મણ સમાજમાં કેટલો અને કેવો ઉપયોગી હતો તે જાણ્યા વિના હિંદુ ઇતિહાસ સમજી શકાય એમ નથી. પેઢીધર પેઢી માનસિક સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતાં તે મહાન તેજસ્વી બુદ્ધિશાળી થયો હતો, અને નિર્ધનતાનું સર્વત્યાગી મૂત્ર એની આડે આવ્યું ન હોત તો એણે આખા હિંદુ સમાજને પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લીધો હોત. જેમાંથી ધન મળે એવો કાંઈપણ વ્યવસાય ન કરવાનું એનું વ્રત હતું, અને જે તાનાં પોપણ માટે જે થોડું એ મેળવતો તે જે સમાજની સેવાનો એણે સ્વીકાર કર્યો હતો તેમાંથી બીજા માગી લેતો. આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજનો એ ખરો અગ્રણી ગણાતો હતો એની વિશિષ્ટતાને લઈને એ આખી દુનિયાથી જુદો પડતો. નિર્ધનતાના વ્રતને લઈને ચિત્તની સ્વતંત્રતા અને સદ્ગુણની ઉત્તમતાના ભાન ઉપર રચાએલું : અક્ષર માનસિક શુદ્ધિ એ ગણતો. જે સમાજમાં એ ઉછર્યો હતો તે સમાજ દરબલકિતથી એની મદદમાં ખડો રહેતો અને એની વિશાળ બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણને પોષતો.

નિર્ધનતામાં સજ્જતો બ્રાહ્મણ પોતાની મરઢી તથા અગ્નિહોત્રમાં

સત્યોપવાસી, સમાજ અને રાજ્યની વચ્ચે રહી પોતાનું ઇવન ચુગલરનો અને પૈર તથા જનપદની અદ્યક્ષ હોવા છતાં ખીણ કોઈ વ્યક્તિ કરતાં તે દિવસના રાજ્યપ્રકરણમાં વિશેષ માહિતગાર રહેતો. તત્વજ્ઞાની ધર્મ અને અર્થનું એકસરખું જ્ઞાન ધરાવનાર આત્મજ્ઞ માટે અનેક ઉદ્દેશ્ય આવે છે. વસિષ્ઠ અને વામદેવ રામાયણ અને મહાભારતમાં કેવા પુરોહિત ગાંધીજીનારમાં આવી રાજ્યને સલાહ આપતા અને તેનું રાજ્યવહીવટની ખામીઓ દર્શાવતા તે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે. સુવરાજ્યને રાજ્યપદ આપવા ખાખખ લોકોએ કરેલો દરમિયાન ગાંધીજી કરવા માટે જ્ઞાન દર્શકને વિનંતિ કરવા પાર અને જનપદના જે પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા તેમાં અગ્ર-ધાને આવા પુરોહિત હતા, અને રાજ્ય તેમને તેમજ પૈર જનપદને રાજ્યકર્તા તરીકે સંતોષે છે. શુદ્ધરૂપિ અને કૌટિલ્ય જેવાઓ રાજ્યનીતિનાં સિદ્ધાંતો મધ્યાક્રમ રચનામાંજ મગજૂલ રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાના દેશના રાજ્યપ્રકરણમાં ઉત્સાદપૂર્વક લાગ લેતા. કૌટિલ્ય ગ્રામિય આત્મજ્ઞ હતા, છતાં વેદિક દેવાધ્યાય કરતાં સિકંદરના હિંદુસ્તાનમાં આગમન અને (નય) નંદ જેવા ઉચ્છ્રાંભક્ષના એવકુશીલમાં રાજ્યવહીવટ જેની ખાખખો તરફ એ વિશેષ લક્ષ આપતો. તત્વજ્ઞાન રાજ્યવહીવટને કરી રચનાની એને જરૂર જણાઈ હતી. એ આગ્રહપૂર્વક વારંવાર જણાવતો કે રાજ્ય એવી સંસ્થા હતી કે તેના ઉપર મામાનિક, વ્યક્તિગત તેમજ આધ્યાત્મિક સુખનો આધાર રહેતો. તે વખતેવખત લોકોનાં મન ઉપર દસાવતો કે જાતિની સંસ્કૃતિનાં મુખીઓ રાજ્યનીતિમાં ઉતરેલાં દેવા છે અને પોતાનું રક્ષણ કરનાર તરવાર એ સંસ્કૃતિનું ગર્ભોધાન છે. કુંડમાં આત્મજ્ઞે આર્થદેશને મનોરથ સ્પષ્ટિમાં ઉચ્ચ રથાને અગ્રવ્યું હતું અને તે અત્યે અત્યંત અનુરક્ત રહેતો.

અવસ્થિત મંડળોના તેમજ સાધુસંત પુરોહિતોના અને જ્ઞાત્ય-આત્મજ્ઞોના અભિપ્રાય ઉપરાંત રાજ્યતંત્રને સામાન્ય લોકસમૂહના વિચાર પણ ધ્યાનમાં લેવા પડતા. તે સમયે પણ દેશમાં ખરેખર.

ભહેર લોકમત બંધાતો હતો એની સાબિતી મહાભારતના શાંતિપર્વના અધ્યાય ૮૯ ના ૧૫-૧૬ શ્લોકથી મળે છે:—

“ વળી રાજ્યએ ગદ્ય કાલે કરેલા કાર્યની આજે લોકો પ્રશંસા કરે છે કે નહિ? પ્રજાઓ એના આચરણને જો જાણે છે તે તેને વખાણે છે કે નહિ? અથવા દેશમાં અને સર્વ રાજ્યમાં એના મુક્તને લોકો પસંદ કરે છે કે નહિ, ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત જાણુના માટે રાજ્યએ પોતાના પ્રિય અને શુભ કૃતોને પૃથ્વી ઉપર ફરતા રાખવા. ”

રાજાની નીતિ તથા આચરણ ઉપર દેશમાં ટીકા થતી તે જાણુવા તે ઇતેજર રહેતો. આ મનોભાવ રામાયણમાં રામે સીતાને જે માની લીધેલા કારણને લઈ પોતાથી દૂર કરી હતી તે મંત્રબંધમાં દર રીતે પરંતુ કંઈક અવિચારીપણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સીતા નિર્દોષ હોવાની રામને ખાતરી હતી છતાં લોકજીને માન આપી પોતે અક્ષય થયા હતા.

બૃહસ્પતિ સૂત્રમાં લોકો વિરૂદ્ધ હોય તો અતિ ક્ષુદ્ર કર્મ પણ રાજ્યએ ન કરવું એવી આજ્ઞા છે. વળી ફરજ તરીકે વાજ્ઞમી ગણ્યા એવા કર્મની સામા લોકમત હોય તો તે પણ એણે કરવું નહિ.

પ્રકરણ ૩૦ મું

મંત્રી પરિપદ

હિંદુ યુગમાં રાજા સર્વ સત્તાધીશ હતો કે કેમ તે જાણુવા રાજપ્રકરણમાં હિંદુ મંત્રી સભાનું શું સ્થાન હતું તે આપણે તપાસવું પડશે. આ સભાનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસતાં જણાશે કે વૈદિક કાળની રાષ્ટ્ર સભાનું પરિવર્તન થતાં થતાં આ મંત્રી સભા અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમ અથર્વવેદમાં

રાજ્યને રાજ્યપદ સોંપનાર અને તેની આસપાસ રહેતા લોકોમાં રાજકૃત હતા. એ પંત્રી આ રાજકૃત અથવા રાજ્ય બનાવનારા રત્નિન એટલે સેનાધિપતિ, કોષાધ્યક્ષ વગેરે રાજ્યના ઉંચા અમલદારો તરીકે દેખા દે છે. પોતાનો અભિગેહ થતા પહેલાં રાજ્ય આ રત્નિનોનું રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત અમલદાર તરીકે તેમજ સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂજન કરતો અન્ય લોક પ્રતિનિધિઓની માફક થનાર રાજ્યને એમની સંમતિની જરૂર રહેતી કારણુ તેઓ રાજ્ય કરતાં પ્રગ્નના અંગમૂલ તરીકે વધારે આદર પામતા.

અર્થશાસ્ત્રમાં મંત્રીઓની આ સભાને પરિપદ કહી છે. અને જનતામાં તેમજ મહાવસ્તુ તથા અશોકના લેખોમાં એને પરિસા કહી છે. વૈદિક કાળની રાષ્ટ્ર સભાનું બીજું નામ પરિપદ હતું. શૂદ્ર-દાર્પક ઉપનિષદમાં સમિતિને પરિપદ કહી છે, મંત્રી સભા સમિતિ-પરિપદથી આ પ્રમાણે જુદી પડતી છતાં ન્યાય પરિપદની પેઠે એ જ નામે ઓળખાતી.

ત્યારે હિંદુ રાજ્ય સૌથી બજારના ગણાતો ત્યારે પણ આ સભા વૈદિક કાળના જોટલી જ પ્રતિષ્ઠિત હતી. લોકોએ રચેલાં રાજ્યબંધારણોમાં આ સભા રાજકૃત અથવા રાજ્ય બનાવનાર તરીકેનું તેમજ રાજ્ય બનાવનારનું સ્થાન ભોગવતી હતી. પાંચ સૂત્રોમાં તથા મહાકાવ્યોમાં પણ આ સભાનું એજ સ્થાન વર્ણવ્યું છે. પાંચ સૂત્રમાં રાજ્યમંત્રીને રાજ્ય બનાવનાર કહ્યું છે, અને રામાયણમાં જરૂર આગળ પોતાનો હાથ દેવું કરનાર મંત્રીઓને રાજ્ય બનાવનાર કહ્યા છે. પ્રતિભાક્ષ સૂત્રમાં આ મંત્રીઓને રાજ્ય કહ્યા છે, અને અશોક તેમને રાજ્ય ચલાવનારા કહે છે.

હિંદુ રાજ્યબંધારણનો મુખ્ય નિયમ તથા સિદ્ધાંત એ છે કે રાજ્યમંત્રીઓની સભાની સંમતિ તેમજ સહકાર વિના રાજ્ય કંઈ પણ કરી શકતો નથી. આ બાબત ન્યાયસૂત્રો, ન્યાયબ્રહ્મો તેમજ રાજદારી બાબતોને લગતાં પુસ્તકો એકમત છે. મનસ્વીપણે રાજ્ય ચલાવવા

પ્રથમ કરનાર ગણને મનુ મૂર્ખ કહે છે. એના જણાવ્યા પ્રમાણે ગમ્ત પાને રાજમંત્રીઓ હોવા જ જોઈએ અને તેમને સાથે રાખીને એજે રાજ્યની સાધારણ તથા અસાધારણ બાબતોનો નિકાલ કરવો જોઈએ. યાતવશ્કય તેમજ સ્મૃતિકારો એજ અભિપ્રાય ધર્ષાવે છે. કાલ્યાણન કરમાવે છે કે મુકરદમાનો નિકાલ પણ રાજ્યએ એકલાએ કરવો નહિ પણ રાજમંત્રી સભાને સાથે રાખી કરવો. કૌટિલ્ય જેવો ગમ્તપદનો દિમાયની પણ કહે છે કે ગમ્તકીય બાબતો ઉપર રાજમંત્રીઓની સભાએ વિચાર ચલાવવો અને વધુમતિથી જે નિર્ણય થાય તે પ્રમાણે ગમ્તએ અમલ કરવો. મંત્રી પરિષદ ઉપરાંત રાજને મત્તાદ આપવા બીજી કંઈ મંત્રી હોય છતાં આ નિયમ પ્રમાણે કામ લેવાનું. અર્થશાસ્ત્ર કહે છે કે

“ત્યારે કંઈ અસાધારણ બાબત હોય ત્યારે મંત્રિણીઓ તેમ જ મંત્રી પરિષદની ભેગી સભા આમગ તે રણ કરવી, અને તેઓ એકલા મળી ‘વડુમને જે કરવાનું હરાવે તે પ્રમાણે રાજ્યએ કરવું.”

એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ એકત્રિત મનાએ કરેલા નિર્ણયનો પ્રતિષેધ કરવાની સત્તા પણ રાજને હોતી નથી. આ પરિષદની ટેટલી મહત્તા હતી તે જણાવતાં કૌટિલ્ય લખે છે કે ઇન્દ્રને એ જો જ આજ હતી છતાં તેને સહસ્ત્રાશુ કહેતા કારણ એની મંત્રી-પરિષદમાં બહુબ્રુત એવા હમ્મર મંત્રીઓ હતા.

શુકનીતિમારમાં એ જ મતલબનો ઉલ્લેખ છે કે રાજ્ય નવ શાસ્ત્રોમાં તેમજ રાજનીતિમાં નિશ્ચિત હોય છતાં રાજ્યપ્રકરણમાં પેન કોઈ પણ બાબતનો એકલાએ નિર્ણય કરવો નહિ પરંતુ મંત્રી સભાના અધિકારીઓ, પ્રકૃતિઓ પહેરેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેણે ચાલવું. જે રાજ્ય પોતાની સલાથી સ્વતંત્ર થાય તો તે પોતાનો નાશ સત્વર આણે છે, અને વખત જતાં રાજ્ય અને પ્રજા બન્નેનું મુમાવે છે.

મનુના મત પ્રમાણે રાજ્યએ પ્રથમ દરેક મંત્રીનો અભિપ્રાય લુદો લુદો જાણવો અને પછી મેધાર્તિય કહે છે તેમ આખી સભા

સાથે મસજત કરી. આથી રાજાને અને રાજ્યને બંનેને ફાયદો થાય છે. કૌટિલ્ય પણ આમ જ કહે છે. સાથી કુશળ અને દક્ષ એવા બ્રાહ્મણ મંત્રી ઉપર રાજાએ સર્વથા ભરોશો રાખવો અને સમગ્ર દરબારનો અમલ કરવાનું તેને સોંપવું.

શૃદ્ધરપતિ મુત્રમા જણાવ્યું છે કે મમે તેવું યોગ્ય કામ પાનું રાજાએ વિદ્વાન મંત્રીની મક્કાદ રિના કરવું નહિ.

આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે ધણે અગત્યનો નિયમ એવો હતો કે મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડે તો રાજાથી બ્રાહ્મણોને કંઈ પણ દાન અક્ષિસ અપાના નહિ, આપન્તમ્ એ જ અભિપ્રાય દર્શાવેલો હોવાથી આ નિયમ ધણા જુના કાળથી ઉતરી આવેલો જણાય છે (આચર ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦).

હિંદુ મંત્રી પરિષદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસ ઉપરથી તેમજ ગજ-બંધારણના આ નિયમો ઉપરથી આપણે સદજ મમજી શક્તીએ કે અમોક્તના લુકમ અન્વય ઔદ માધુઓને વધુ દાન આપવાની પ્રધાન ધર્મોપકારિ સંધાગ્રમ ના પાડી શક્યો હતો.

અશોક પેતાના નિવાસેષોના વિભાગ ૬ મા જણાવે છે કે દ્રાઇ દાન અથવા આરાપત્રના સંબંધમાં એણે કદાચેલા લુકમ ઉપરથી પરિષદ (મંત્રી-મંડળ)માં કંઈ વાદવિવાદ ઉભો થાય અને મંત્રીઓ તે બાબતે મુદ્દે તો તે વિરોધે અને ખમર આપી, તેમ જ પરિષદના એવી મુચના ઉપર ભિન્ન મત પડે અથવા તે છેક જ ઉગાડી મુકવામાં આવે તો તે વિશે એને સત્વર જાણ કરવી. આ ઉપરથી જણ્યારો કે ટોઈ ટોઈ વખત મંત્રીઓ સાર્વભૌમની વિરૂદ્ધ પડતા.

એ જ પ્રમાણે સુર્યન સરોવરની મગમત કરવાની રૂઢમને કુદેલી મુચનાના સંબંધમાં એના મંત્રીઓ વિરૂદ્ધ પડ્યા હતા. તેઓએ મરામતનો ખરચ આપવાની ના પાડતા રાજાએ પોતાની પામેથી તે બાધ્યો હતો. સુયોગે રૂઢમનનો લેખ આ બાબત જ્ઞેદ્યે તેટલો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ છે. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે રાજા-બંધારણના નિયમો ધર્મપગાયણ અભિલાષા જેવા નહોતા; પરંતુ ન્યાય શાન્તિના સાધારણ

નિયમે પ્રમાણે તેનો પણ સચોટ અમલ થતો. જૌદ્દ અંગેના રાજ્ય અંગે કના અમલ વિગેની શોધાખદ ટીકા ઉપરથી માલમ પડે છે કે એના જેવા આખા હિંદુસ્તાનના સાર્વભૌમનો રાજ્યાધિકાર એના મંત્રી-ઓએ એની પામેથી લઈ લીધો હતો. કુકુતારામ મહેને આપવા ધારેલા પંસાના અબધમા જે મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી તે વિરોધી ગાયાનો ઉદ્દેશ્ય દિવ્યાવદાનમા કરેલો હોવાથી એ હકીકત આ પુસ્તક લખાયા પહેલાની ઘણી જુની હોવી જોઈએ. આવી ખોટી હકીકત જોડી કહાડવાને જૌદ્દ સાધુઓને કંઈ ખાસ કારણ જણાતુ નથી. ઉલટું એમ કરવાથી એમના મહાપુરુષની વિના કારણ અવગણના થાય માટે આ ગાથા સત્ય જ હોવી જોઈએ.

મંત્રી મંડળમાંના સભ્યોની સંખ્યા વખતો વખત વધતી ઓછી રહેતી. દૈદિત્યએ ઉદ્દેશ્ય કરેલા બહરપતિના રાજનીતિને લગતા અંશમાં એ સંખ્યા સોળની જણાવી છે. માનવ લોકોના અર્થશાસ્ત્રમાં મંત્રી મંડળ બાર સભ્યોનું જોઈએ એમ દર્શાવ્યું છે. ઉચ્ચનસ વીસની સંખ્યા જણાવે છે, બ્યારે દૈદિત્ય કંઈ પણ ચોક્કસ સંખ્યા રાખવા વિરૂદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. ઘણા જુના કાગમાં આ મંડળ મોટું હોવું જોઈએ, તેમજ મહાબારતમાં આ મંડળમા બત્રીસ સભાસદો હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ પાછળથી એ સંખ્યા જેમ બને તેમ ઓછી રાખવા તરફ વલણ થએલું લાગે છે.

મંત્રી પરિષદના અધિકાર ગણાવવા પહેલાં આપણે એ મંત્રીઓ અધિકારની રૂયે કયે નામે ઓળખાતા તે જોઈએ. મનુ એ મંડળ સાત ૮ આઠ સભ્યોનું હોવું જોઈએ એમ જણાવે છે. પણ શુકનીતિ લખાઈ તે સમયે આ મંડળ આઠ સભ્યોનું રાખવાનું લગભગ નહીં થઈ ગયું હતુ. તે ઉપરથી કદાચ સિવાજીના અદ્ધ પ્રધાનની યોજના થઈ હશે. શુકનીતિમાં આપેલાં કેટલાંક પ્રમાણોને આધારે આ આઠ પ્રધાનો હેઠળ પ્રમાણે દતા:—

(૧) સુમન્ત્ર અથવા નાણાં ખાતાનો પ્રધાન.

(૨) પંડિતમાતૃ અથવા કાયદા ધંડનાર ખાતાનો પ્રધાન.

- (૩) મંત્રી અથવા દેશને લગતી બાબતો માટેનો પ્રધાન.
- (૪) પ્રધાન અથવા મંત્રી મંડળનો અધ્યક્ષ.
- (૫) સચિવ અથવા લગભગ ખાતાનો પ્રધાન.
- (૬) અમાત્ય અથવા મહેસુલ અને ખેતીવારી ખાતાનો પ્રધાન.
- (૭) પ્રાદિશવાક અથવા ન્યાય ખાતાનો પ્રધાન અને સર ન્યાયાધીશ.
- (૮) પ્રતિનિધિ.

અન્ય પ્રમાણને આધારે (૯) પુરોહિત અથવા ધર્મ ખાતાના પ્રધાનને અને (૧૦) હૂત અથવા રાજનીતિ દુશળ ખાતાના પ્રધાનને મંડળમાં રથાન હોવું જોઈએ.

પ્રતિનિધિના વિશિષ્ટ અધિકાર જણાના નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે તે મંડળનો અમલનો સલાસદ હોવો જોઈએ, કારણ એની મળના અધ્યક્ષ અને મંત્રીની પહેલાં યાય છે. કરાવેલું કામ અનુદૃશ કે પ્રતિદૃશ હોય છતાં તે કરવું જોઈએ એમ રાજને જણાવવાનું કામ એનું હવું. આથી એ કંઈ રાજનો પ્રતિનિધિ થતો નથી એ મંત્રી મંડળમાં પાર જનપદના પ્રતિનિધિ તરીકે જોસતો હોય, અથવા રાજ સાથે કામ કરતી વેળાએ મંત્રી મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે હોય. ગમે તેમ રાજદારભારમાં તે ઘણું અમલનું રથાન જોગવે છે.

મંત્રીઓની આ મહત્તરીમાં મંત્રી મંડળના સલાસદ તરીકે યુવ-રાજ જણાતો નથી, પણ તે પ્રધાનનાં અધિકાર જોગવતો હતો. સાધારણ રીતે એ રાજકુટુંબનોજ પુરુષ હતો, એટલે એ રાજનો કાષ્ઠ, ભાષ્ઠ, ભત્રીજો, પુત્ર, દત્તક પુત્ર, અથવા પૌત્ર હોય. અન્ય મંત્રીઓની પેઠે એ રાજનો 'સહાય' ગણાતો. યુવરાજની પોતાની મહાર રહેતી અને સહી કરવાની ચાકસ રીત હતી. દિવ્યાવધાન પ્રમાણે અશોકના રાજ્યમાં એનો પૌત્ર સમ્પ્રતિ યુવરાજના પદ ઉપર હતો, અને પુત્ર કુલ્લત તદ્દશિલાનો સુજો હતો.

રાજકુમાર કાઈ આદ્ય સ્વિકારે એટલે તે સર્વ રીતે અમલદાર ગણાતો. મદ ભારકર એને કુમાર અધ્યક્ષ કહે છે, અને અશોકના

જાણ્યા પ્રમાણે એ ધર્મ સંહિતા. તેમજ રાજનીતિમાં નિપજાત હોવો જોઈએ. પ્રાચીનતાની શિક્ષા કરવાની હોય તેવા સ્વયં સુદેવભાઈ તપાસ એણે કરવાની હતી, તેમજ રાજનીતિ વળી, આત્મલુ ગુન્હેગારોનો ધનસાફ કરવાનો હતો. અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ વેદ તથા તેના અંગ, ત્યોતિપ શાસ્ત્ર તેમજ રાજનીતિ શીખેલો હોવો જોઈએ, અને સામાન્ય લોકોના મનનું સમાધાન કરવા રાષ્ટ્ર ઉપર આવતી આફતો વેળા કરવાના અયર્થવેદ પ્રમાણેના ક્રિયાકાંડથી માહિતગાર હોવો જોઈએ. શુકનીતિ કહે છે કે પુરોહિત નીતિશાસ્ત્ર તથા સૈનિક વ્યુદ્ધ રચનામાં કુશળ હોવો જોઈએ.

માનવશાસ્ત્રમાં રાજનીતિ કુશળ ખાતાના પ્રધાનને દૂત કલ્પો છે. એને પરદેશી રાજ્યો સાથે સંવાદ અને લગ્ન કરવા સંબંધમાં સર્વ અધિકાર હતા અને એજ રાજ્યોની એકસંધી તોડતો. રામાયણ તેમજ શુકનીતિમાં એ ઓઢા માટે એજ સંજ્ઞા વાપરી છે, પણ પાછળથી ગુપ્ત યુગના લેખોમાં બૃહસ્પતિનાં મુત્રમાં તથા એ પછીના ગ્રંથોમાં એને સંધિવિગ્રહિકા કહી છે. અર્થશાસ્ત્રમાં આ મંત્રીપદ માટે કંઈ ઉલ્લેખ નથી એટલે કદાચ મંત્રી પોતેજ એ અધિકાર સંભાળતો હશે.

માનવશાસ્ત્રમાં રાજ પોતેજ નાણું ખાતાનો પ્રધાન હોય છે. એનું નામ પ્રત્યક્ષ આવતું નથી, પણ અર્થશાસ્ત્રમાં એને સમાહરત્રિ કહ્યો છે. સન્નિધાત્રિ નામના બીજા મંત્રી માટે અર્થશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે, પણ એ બન્ને અધિકાર પાછળથી જોડાઈ ગયેલા જણાય છે. શુકનીતિમાં નાણું ખાતાના પ્રધાનનું નામ સુમંત્ર છે અને ગોવિંદરાજ એને અર્થસંચયકૃત કહે છે.

સેનાપતિ એટલે લગ્ન ખાતાના પ્રધાનનો ઓઢા ચંદ્રગુપ્તના અમલમાં ઘણો અગત્યનો ગણાતો, અને મુખ્ય પ્રધાનથી એનું સ્થાન ત્રીજું એટલે સુવરાજની પદેલાં આવતું. શુકનીતિ એને સચિવ કહે છે. રામાયણમાં મુચન કયા પ્રમાણે સેનાપતિ સ્વયંચામમાં અગ્રભાગ

લેતો તેમ મંત્રી મંડળમાં લગાઈ ખાતાના પ્રધાન તરીકે બસતો. પણ કૌટિલ્યના સમયમાં આ બંને ઓછા છુટા પડી ગયેલા જણાય છે. ગુકનીતિમાં એ સૈનિક હોવા જોઈએ એન લાગતુ નથી, કેમકે આઠે પ્રધાનોમાં વખતોવખત ખાતાનો કેન્દ્રકાર થતા અને સુધારા સરખી પદવીના રહેતા.

આ પાંચ પ્રધાનો તથા યુવરાજ મળી રાજવહીવટ ચલાવતા. મંત્રી તરીકે યુવરાજ પૈદિક કાળ પછી દાખલ થએલો જણાય છે, દરમિયે ખીલત પ્રધાનોના ઓછા રત્નનભાથી ઉર્લવ્યા હતા. ચંદ્રગુપ્તના ગત્યમાં યુવરાજનું સ્થાન ચોથું હતુ. એ સમયે તેમ જ ત્યારપછી એ મંત્રી મંડળમાં પ્રધાન તરીકે આવતો જણાતો નથી; અચલ રીતે એ ક્રોધ પણ ખાતાનો ઉપરી નહોતો. મહાભારતમાં તેમજ ગુકનીતિમાં આ મંત્રી મંડળને પણ કહ્યું છે.

આ મંત્રિમંડળમાંથી અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ત્રણ કે ચાર પ્રધાનોનું નાનું મંડળ બનાવવામાં આવતુ અને તેની સાથે રાજ્ય વારંવાર મંત્રણા કરતો. અર્થશાસ્ત્ર, રામાયણ તથા મહાભારતમાં આ પ્રધાનોને મન્ત્રિણઃ કહ્યા છે.

આ મંત્રધાર અથવા રાજ્યનુ મૂલ ચલાવનાર મંડળમાં મહાભારતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે પાંચ સભ્યો હોવા જોઈએ. કૌટિલ્ય ત્રણ અથવા ચારની નખ્યા આપે છે. મૂળ અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે રાજ્ય પસંદ કે એવો એકજ મંત્રધાર હોવા જોઈએ. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કલિક લારદ્રાજનો આ મત હતો. અને માનવ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ એમજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વિશાલાક્ષ આ પદ્ધતિને વખોડી કહાંડે છે અને રામાયણ પણ તેમ કરતાં જણાવે છે કે આપા મંત્રી મંડળમાં એક માણસ પણ ન જોઈએ તેમ ત્રણ પણ ન જોઈએ. મહાભારત ઉપરથી તેમજ નીતિવાક્યામૃતમાં આપેલાં અવતરણો ઉપરથી આ મંડળ ત્રણ કે વધારે સભ્યોનું હોવું જોઈએ એમ ફરેલુ જણાય છે.

ઉપગના (૮) થા વર્ગમા કેવા માણુમોની ગણુના થતી તે ચાકસ જણાવુ નથી. અશોકે દાન આપવાના કરેલા હકમનો અમલ કંવાની એના પ્રવાનેએ ના પાડવાથી જ રાજસભા એણે એલાવેલી તેમા પૌર અને અમાત્યો જ હતા. બીજા પ્રમાણે ઉપરથી માલમ પડ છે કે આ સભામા પૌર અને જનપદના આગેવાન સભ્યોને ધ્યાન મળતુ. આ ન્યૂન મહાભારત (શાંતિપર્વ અધ્યાય ૮૩) અને શુકનીતિ (૨ ૩) ઉપરથી થાય છે. શુકનીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજ (અ) સભા, (બ) આવજ્ઞાન અને (ક) પ્રકૃતિ એટલે રાજસભાના સભાસદો, એટલાના અભિપ્રાય મુજબ અમલ કરવા ગંધાએસો હતો. ગોવિંદરાજે આપેલા પ્રમાણ મુજબ સભ્ય ડાટિયની મંત્રીપરિષદ અથવા રાજમહાનો અધ્યક્ષ હતો. અધિકારિ એ અધિકરણ અથવા ખાતાઓના ઉપરી મંત્રીઓ હતા. પ્રકૃતિ એટલે પ્રજા અથવા તેના પ્રતિનિધિઓ એટલે પૌર અને જનપદના મુખીઓ હતા. ગમાયણમા સોદાના પ્રતિનિધિઓ અને મંત્રીઓ એકઠા મળી જત્યાબિક અમા-ધાણુ આખતનો વિચાર કરવા સભા મેળવના જણાય છે.

મહાભારતમા સભાના વર્ણનમા હેઠળના વર્ગો જણાવ્યા છે —

(૧) સદાચો એટલે અમાત્ય અથવા ખાતાના વહીવટ જેના હાથમા હોય એવા મંત્રીઓ.

(૨) પરિચ્છદ અમાત્ય, આ ઘણા વિદ્વાન, ઉચ્ચ કુલના, દેશના વનથી, દુરદશિવાળા, ધીર અને રાજનિક હોવા જોઈએ. નામ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે તેમ આ અમાત્યો કદાચ રાજના દરબારગઠને લગતા કિયાકાંડ કરાવનારા મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ હશે. એમાનો એક દૈવારિક અથવા રાજમહેલનો મુખ્ય અધિકારી રહેતો અને બાકીનાઓને જુદા જુદા અધિકરણો અથવા ખાતા સોંપેલા હતા. શાંતિપર્વના ૮૩ અને ૮૫ મા અધ્યાયમા દર્શાવેલા મંત્રીઓમાથી ગજા આઠ મંત્રીઓ ચુંટી કઢાડતો, અને જે નીતિ તેઓ નક્કી કરતા તે રાષ્ટ્રને તેમજ રાષ્ટ્રના એટલે જનપદના અધ્યક્ષને સાદર કરવામા આવતી.

(૩) રાષ્ટ્ર, શુક્તીતિમાંની પ્રકૃતિને સર્વ રીતે મળતું આવે છે. મહાભારતનાંનું રાષ્ટ્ર અને શુક્તીતિની પ્રકૃતિ અસાદે બ્રોહ્મવેદી રાજ-સભામાંના રાજા અને રામાયણના પ્રકૃતિ-સભાસદોને મળતા આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પરિપદમાં રાજકીય તત્વનું સારી પેઠે મિશ્રણ થયેલું હતું અને તેના નામમાં પાળળથી ફેરફાર થયો હતો, છતાં તેનું આ લક્ષણ જળવાઈ રહ્યું હતું.

મંત્રી પરિપદને મંત્રી મંડળ કરતાં રાજસભા જેવી ગણવી વધારે યોગ્ય થઈ પડશે. દ્વિતી મંત્રી પરિપદને ક્રાંતિસ્વ મંત્રી પરિપદ એ નામે ઓળખાવે છે એ આ સંબંધમાં લઘુમાં રાખવા જેવું છે. આ પરિપદ ૧૦૦૦ સંખ્યોની રહેતી એમ ક્રાંતિસ્વ અને રામાયણ જણાવે છે. કદાચ આ વૈદિક પરિપદના અવશેષરૂપે હશે.

અગત્યનાં અને ગ્રિનઅગત્યનાં ખાતાના ઉપરીઓ અદ્યાર તીથોને નામે ઓળખાતા. એને માટે રામાયણ તેમજ ક્રાંતિસ્વના અર્થશાસ્ત્રમાં મહાઅમાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. એમની પાસે રાજમહેસને સગનાં જે ખાતાંઓ પણ હતાં. આ વ્યવસ્થા ધણી જુના કાળમાં અસ્તિત્વમાં હતી અને ધીમે ધીમે નષ્ટ પામતી હતી અને તેથી કદાચ મહાભારતમાં એ માટે કંઈ નિર્દેશ નથી.

સામદેવ મુદિએ આપેલા અવતરણમાં તીથોને ન્યાય નથા મહેર ખાંધકામ ખાતાના અમલદારો કહ્યા છે. એટલું તો નક્કીજ છે કે ખાતાના ઉપરીને તીર્થ કહેતા, કારણ અર્થશાસ્ત્રમાં ગણવેશ સવળા તીથોના દવાલામાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ હતાં. તીર્થ એટલે પાર અથવા માર્ગ હોવાથી મંત્રીઓ મારફત જે તે ખાતાંઓને દુકમ મળતા તે ઉપરથી તેઓ તીર્થ કહેવાયા હોય. તીર્થના વર્ગીકરણ ઉપરથી કેટલા વિશિષ્ટ અધિકારીઓ હતા એમ જણાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે હતા:—

(૧) મંત્રી. (૨) પુરોહિત. (૩) સેનાપતિ, વરકર ખાતાનો મંત્રી. (૪) યુવરાજ. (૫) દૌવારિક. (૬) અંતરવચિક, અંતરપુરનો મુખ્ય અધિકારી. (૭) પ્રધાનિ, ગોવિંદરાજના જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંત્રી કેદખાતાને સગનાં ખાતાંનો અધિકારી હતો. (૮) સભાદરજિ, મહેમુલ

નગંતા આવે છે. ગોવિંદરાજે જે પ્રનાલુભૂત ગ્રંથનો આધાર લીધો છે તેમાં ધર્મોપદેશ નામનો નવો અધિકારી ગણાયો છે એ કદાચ ગુફનીતિનો પાંચિ અમાત્ય દગે. ગોવિંદરાજ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુક્રમના આંકે ૮ પછી અવગ દેર પડે છે.

પાસિમૂત્ર, દાનાપણ અને ગુફનીતિમાં જાનુઆરી પ્રમાણે આ પ્રધાનોના ત્રણ વર્ગ પાંચમાં આવતા. અયોધ્યા કાંડના સર્ગ ૫૦૦, ૨૫-૨૬ માં આ વર્ગને મુખ્ય, મધ્યમ અને જ્વલંબ કહ્યા છે અને ગુફનીતિમાં પણ એજ વિભાગ છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં આ અગર નીચેના ત્રણ વર્ગ પાંચ. કે. ગાનધી શરૂ કરી ઇતિહાસ લેખક તથા દલદા મહેકમ સુધી નર્મના પગાર જે પાદીનાં કમળા છે તેમાં આ વર્ગ આવે છે. આપસ્તમ્બના ધર્મસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અમાત્ય અને ગુરુત. પગાર કરના વધારે પગાર ગાનએ લેવો નહિ. અર્થશાસ્ત્રની પાંચ ઉપરથી આ આખત વધારે નષ્ટ થાય છે કૌટિલ્ય કહે છે કે ગાનએ મમાનવિધ્ય અમલદારોના પગાર કરનાં ત્રણ મણે પગાર લેવો. મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિને ગાનના સમાનવિધ્ય મણી શકાય પાંચના પહેલા વર્ગમાં અગ્રધાને ઋષિવકે અને આચાર્યને મુન્યા છે. એ એ અને પુરોહિત નળી આપસ્તમ્બના ગુરુ છે. આ ત્રણેનો જેટલો પગાર થાય તેનાથી અથવા કૌટિલ્યના જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી. સેનાપતિ તથા મુવરાજના એકંદર પગાર થાય તેનાથી વધારે ગાનએ લેવું નહિ. મુકે અને અમાત્ય દોકને નાર્મિક ૮૮,૦૦૦ ચાંદીના પાણી (એ નામનો મિછો) મળતા. રાજમાતાને અને રાણીને પણ એટલુજ નળતુ.

બીજા વર્ગના પ્રધાનોને દર વર્ષે ૨૪,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમાં આપણે ઉપર ગણાવેલા આક ૫ થી ૯ સુધીના પ્રધાનો આવતા. ત્રીજા વર્ગમાં મુકાએવા દરેક પ્રધાનને ૧૨,૦૦૦ મળતા. આ વર્ગમાં ઉપર બતાવેલા આંક ૧૧ થી ૧૮ નુધીના પ્રધાનો આવતા. આ વર્ગમાં કુમારો અને તેનની માતાઓ પણ નણાતી.

મળતો આવે છે. જોવિદરાજે જે પ્રમાણુબૂત ગ્રંથના આધાર વીધો છે તેમા ધર્મોપદેશ નામનો નવો અધિકારી ગણાવ્યો છે એ કદાચ નુકનીતિનો પડિત અમાલ્ય દર્જે જોવિદરાજ અને અર્થશાસ્ત્રના અનુક્રમમા આક ૮ નજી મદલ ૨૦ પડે છે

પાનિમૂલ, ગમાયણ અને નુકનીતિમા જણાવ્ય નમાણે આ પ્રધાનોના નજી ૨૪ પાડરામા આપના. અયોધ્યા કાકત મર્ગ ૧૦૦, ૨૫-૨૮ મા આ વર્ગને મુખ્ય, મધ્યમ અને જન્ય તથા છે અને નુકનીતિમા પણ એજ વિભાગ છે

અર્થશાસ્ત્રમા આ અદાર નીધોના નજી ૨૫ પાડરા ૬ રાગધી ના કંઈ ઇતિહાસ વેખડ તથા દવજા મહેકમ સુરી અર્થના પગાર જે પાગમા ગણ્યા છે તેમા આ વર્ગ આવે ૬. આપસ્તમ્બના ધર્મશાસ્ત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે અમાલ્ય અને નુ ન ગાર કન્તા નવારે પગાર ગણએ તેજો નહિ. અર્થશાસ્ત્રની પાગ ઉપરથી આ આમન વચારે અષ્ટ થાય કે ટ્રેડિંગ કહે છે નાનએ મમા નરિધ્ય અમલદારોના પગાર કરના તથા મણે પગાર લેવા. મુખ્ય પ્રધાન અને મેનાપતિને ગણના મમાનરિધ્ય ગણી મદાય યાદીના પર્ના પગમા અગ્રન્થાને નરિધ્યક અને આચાર્યને મુન્યા છે એ મે અને પુરોહિત મગી આગમમના ગુરુ છે. આ ત્રણેનો જેટલો પગાર થાય તેનાથી અથવા ટ્રેડિન્ગના જણાવ્યા પ્રમાણે મંત્રી મેનાપતિ તથા યુવગજના એકંદર પગાર થાય તેનાથી વચારે ગણએ લવુ નહિ ગુરુ અને અમાલ્ય જેકને નારિંક ૮૮,૦૦૦ યાદીના પણ (એ નામનો નિકો) મળતા. નાનમાતાને અને ગણીને પણ એજુર નગરુ

બીજા વર્ગના પ્રધાનોને ૬૦ વર્ષે ૨૪,૦૦૦ મળત. આ ૨૪મા આપણે ઉપર ગણાવેના આક ૫ થી ૯ સુધીના ગ્રંથનો આવતા. ત્રીજા વર્ગમા નુકાએના રેક પ્રધાનને ૧૨,૦૦૦ મળતા આ વર્ગમા ઉપર બતાવેના આક ૧૧ થી ૧૮ સુધીના પ્રધાનો આવતા આ વર્ગમા કુમારો અને નેનની માનાઓ પણ ગણાવી

પ્રકરણ ૩૧ મું

મંત્રી પરિપદ (ચાલુ)

મંત્રી મંડળના અધિકાર શુકનીતિમાર રાજતંત્રમા આ પ્રમાણે ફકત્તા જણાવ્યા છે “જે ગજ્ય, પ્રજા, ખજા, દોન અને છેન્ને સુવૃત્તવની વૃદ્ધિ ન થાય અથવા મંત્રી મંડળની ગવર્તીનિયતી દુરમનનો નાન ન થાય તો પછી મંત્રીઓનુ પ્રયોજન શુ ? ”

સુવૃત્તવના સંબંધમાં આગળના ચરણમા આ પ્રમાણે કથન છે: “ વૃપતિ ઉપર અંકુશ ન હોવાથી મંત્રીઓ ઉપર અંકુશ હોવો જોઈએ. ” કારણ પછીનાજ ચરણમા આ પ્રમાણે છે: “ જે મંત્રીઓ વૃપતે અંકુશમાં ન રાખી શકે તો એવા મંત્રીઓને દાથે રાજ્યની શી આખાની થવાની છે ? ” આ નિયતિમા આ મંત્રીઓ માત્ર ઓઠા રૂપે અથવા અક્ષકાર જેવા રહે છે. સુવૃત્તવ એટલે વૃપતિ ઉપર અંકુશ હોય તે.

મંત્રી રાજરાષ્ટ્રગૃત રહી રાજ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે ચલાવે, તે. એટલે, તે રાજા અને રાજ્યની જોખમદારી ઉપાડનાર હોય છે. આથી મંત્રી મંડળની આગળને અનુસરવા રાજાને ફરજ પડતી. નહિ તો રાજાખંધારણના નિયમની દૃષ્ટિએ એ રાજા તરીકે ગણાતો બંધ પડતો મહાભારતમા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા હમેશ મંત્રીઓના અંકુશ હેઠળ રહેતો.

આપણે હમણાજ જોયું છે કે અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે અસાધારણ બાળતોનો નિકાલ આપ્યા મંત્રી મંડળની બેઠકમા થનો. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે સાધારણ બાળતોનો મંત્રીઓના ખાતા મારફત નિર્ણય થનો. આ માટે લેખી ટિપ્પણોની જરૂર પડતી. આવા ટિપ્પણો ચતા તેના પુરાવા ઉપલબ્ધ છે. અશોકના લેખોમા એ મોટેથી દુકમ આપતો એમ જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી એવું તાત્પર્ય

નિષેધ કરવાનો તેને અધિકાર નહોતો. સાધારણ બાબત માટે રાજા રાજસભા બોલાવતો નહિ, પણ એવી બાબત મંત્રીઓને સાદુ કરવામા આવતી અને બ્યારે તે ઉપર ચર્ચા થઈ આખરે ગજસભા તરીકે મંત્રી મંડળના હાથ તરીકે તે ઉપર સહી સીછો થતા ત્યારે પણ, શુકનીતિમા જણાવ્યા મુજબ, રાજા અક્ષમ એટલે તે ઉપર ઠીકા કરવા અશક્ત થતો આ લેખ ઉપર ગમનુ કરમાન થતા તેને નાબતના હાથ તરીકે નીકારવામાં આવતો, અને રાજાના કરમાન અન્વયે તે રાજ્યંધારણના નિયમ તરીકે મંજૂર થતો. શુકનીતિનાજ ગજોમા ઠીકાએ તો નૃપકચિન્હિત લેખનૃપસ્ત્ર નૃપોનૃપ એટલે, એખ ઉપર રાજાનો સહી સીછો થતા તેજ ખરે રાજા ગણાતો. અમલદારો ગજાની એખી આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરતાં જ. કારણ ગજાની મહી નીચ્છાવાળી આજ્ઞા ખડે જોતા રાજમહાનીજ આજ્ઞા દોવાધી દેવધારી ગજાએ ખરખર આપેલી આજ્ઞા જે દ્રોષ માન્ય રાખતા તે ગજ્યંધારણના નિયમની દૃષ્ટિએ વિદેવીની આજ્ઞા નીકાગતા હોય એમ મનાતુ અથવા શુકનીતિની બાધામા 'ચોર' ની આજ્ઞા 'ચોર' સ્વીકારતો હોય તેમ ગણાતું.

“ જે ગજા અથવા અમલદાર લેખ વિના હુકમ કરાડે અથવા રાજાને લખતું કંઈ કામકાજ કરે તે બન્ને સર્વ કાળ ચોર હરે છે ”

નિત્યકર્મને લખને લેખિત ગ્રંથ મંત્રી મંડળનો હુકમ ગણાતો, એટલે જો રાજાને પોતાનેજ આજ્ઞા આપવી હોય તો તેને મોઢેથી કરમાનો તેમજ નિવેદનો કદાચ પડતા. પરંતુ આવાં મોઢાના કરમાનો, ગજ્યંધારણના નિયમ પ્રમાણે, કામદાની દૃષ્ટિએ 'ચોર' ના કરમાન લેખાતા અને રાજા મુરકેલીમાં આવી પડતો. આનો અન્યુદ પુરાવો અત્રોકના લેખમાંથી મળે છે. રાજા અત્રોકે પોતાની રાજાજ્ઞા, સામક અને દાપક બાબત હુકમો આપ્યા, પરંતુ પરિસા (ગજમહા) એ તે ઉપર ચર્ચા કરી તેનો અમલ કરવા ના પાડી. મુરકે થતા રાજાએ એવી આજ્ઞા આપી કે બ્યારે એણે મોઢેથી આપેલી આજ્ઞાના અસ્વીકાર થાય ત્યારે તે બાબતની એને ખબર આપવી.

ગુરુનીતિમા આલેખ્યા પ્રમાણેના રાજ્યવંશારણ્યુ નળ સત્વ એ હતુ કે રામના ગાતાના એકવાના હાયમા ખરેખર કંઈપણ સત્તા નહોતી વહીવટને લગતા સવળા અધિકાર ગજસલા ભોગવતી.

મેગારથનીસે આપેલું હિંદુસ્તાનનું વર્ણન છુટક છુટક મળે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ખરૂં રાજતંત્ર રાજસભાના હાયમા હતુ, રાજસભા પ્રત્યે સર્વ માનની દાટથી જોતા, એની કીર્તિ ભારે લેખાતી અને એનામાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલુ જ્ઞાન હોવાની માન્યતા હતી. જાહેર પ્રગતને લગતી બાબતો પર એ વિચાર ચલાવતી અને એ નુબાઓ, પ્રાંતના મુખીઓ, નાયબમુખા, તીર્થેરીના અધ્યક્ષો, સરકારના સરદારો અને નૌકાપતિઓ તેમજ ખેતીવાડી ઉપર દેખરેખ રાખવા ઉચ્ચ પંક્તિના અમલદારોને પસંદ કરી તેમની નિમણૂક કરતી.

મેગારથનીસના જણાવ્યા પ્રમાણે સાતમા વર્ગમાં રાજમંત્રીઓ અને મુખાસદો આવતા. એ લોકો ગજને લગતી બાબતો ઉપર મંત્રણા ચલાવતા. આ વર્ગ ધણે નાનો હતો, છતાં તેના સભ્યોનાં ચારિત્ર્ય અને શહાપણને લઈને તે ધણે પ્રતિષ્ઠિત મળાતો. રૂઝેઓના કહેવા પ્રમાણે એ વર્ગમાંથી રાજ્યના ન્યાયાધીશીના તેમજ રાજ્યના માનાન્ય વહીવટને લગતા મોટા ઓદ્યો પુરવામા આવતા એગ્ગિન પણ ઉપર મતવળની લકીકત આપે છે.

અંધારણુની રૂપે રાજસભાની આ સ્થિતિ હતી એ વાતને આપણા પ્રયોગથી પુષ્ટિ મળે છે. હિંદુ રાજનીતિના પ્રકરણમા પ્રમાણમૂલત ગણાતા ભારદ્વાજના પુસ્તકમાંથી મહાભારત તેમજ ટોલિયના અર્થશાસ્ત્રમાં જે અવતરણો આપ્યાં છે તે ઉપરથી પ્રધાનોના અધિકારો ટુંકમાં આ પ્રમાણે જણાય છે:—

“રામના અને પ્રધાનના અધઃપતનમાં પ્રધાનનુ અધઃપતન વધારે ગંભીર પ્રકારનું ગણાય છે. (૧) રાજનીતિ બાબત મંત્રણા (મંત્ર), (૨) એ રાજનીતિના ફલ વિષે વિચાર (મન્ત્રફલવાસિ:), (૩)

ગાંધ્યનુ કામ (કમાનુષ્ઠાન), (૪) આવક અને ખર્ચને સંગતી
આપતો (અવશ્ય કર્મ), (૫) મેના અને (૬) તેનું અધિપત્ય, (૭)
દુષ્ક્રમ તથા જગતી બનો નામે નક્ષત્ર, (૮) ગાંધ્ય નક્ષત્ર (૯)
(વ્યસન પ્રતાપકાર), (૧૦) કુમારોનુ રક્ષણ તથા અધિકાર દેવ નમનો
અભિષેક કરશે, આ નવળા અધિકાર પ્રધાનોને હતા. ”

ભાગદાજની આ દફતરન મેગાંધ્યનીમના વર્ણનને ન્હી મળતી
આવે છે તે મહત્ત્વ જણાશે.

મહાસદો તરીકે નીચે હશે અથવા નાથમ પ્રધાનો હશે, અને
ગાંધ્યનીઓ મંત્રી નવાના નબ્બ હશે. મંત્રી સભાના અધિકાર
આધી અપ્પ જણાય છે.

રાજ્યનુ આવુ મંધારણુ હોય ત્યા ગાંધ્ય પ્રમોપીડક થતા ગાંધ્યકાંતિ
અથાનો સભા મહે. ગાંધ્યને પોતાની રીતભાત મુધારવાની કમળ પડે
અથવા ગાંધ્યમંધારણુ કિયવાઈ પડે અને પ્રધાનો ક્રેદખાને પડ અથવા
તેમનો ધાત થાય. પરંતુ પ્રધાનોને રેકા આપવા પાર અને જાનપદ હતા
અને દેશના કાયદા નથા પરંપરાથી તેમને વિશેષ અનુમોદન મળતુ
હિંદુ મંથાઓ મહેલાઈથો કિયટાની નંખાતી નહિ, અને ગાંધ્ય-
મંધારણુના નિયમો એક વેળા નક્કી થતા અને શાંખના રેકાથી તેની
પ્રતિદામા ઉમેગે થતા અપકાર વિના તેનુ ઉલ્લંઘન થઈ શકતુ નહિ
અરોઢે ગુરુ ભાવથી અનિયતિત મત્તા અલાની હતી, પણ પશ્ચિમામે
પ્રધાન મંથને ઉદ્દાતી મુકનામા આવ્યુ નહિ, તેમ ગાંધ્યમંધારણુના કાયદા
તુલ્લકાતી કદાકનામા આવ્યા નહિ, પરંતુ આવી અનિયતિત મત્તા
અથાવનાર ગાંધ્યને માત્ર ઉપનથી ન ઉદ્દાતતા તેની સત્તા તેનો પાનેથી
વધ લેનામા આવી. અગોડના લેખા તેમજ દિવ્યાવદાનના આ
મંથધા આપેલી દફતરન સર્વ રીને ભરોસાલાયક છે.

આ વેળા હિંદુ હિંદુસ્તાનના ગાંધ્યમંધારણુના ઇતિહાસને સગતા
સ્તાવેત્તેના ધણો અગત્યનો હોવાથી તે આખો અત્રે આપ્યો છે.
એમાની આખની સ્ત્રીક વીટીઓ પ્રમુત વિષયને સંગતી ન

હોવાથી ઊંડી દીથી છે. અશોકના કર્મમાનોમા ધાર્મિક બાબનો સિવાય ખીણ કંઈ બાબતોનો ઉલ્લેખ હશે એમ કદી પણ વિચાર ન કર્યો હોય એવા અશોકના લેખોના ભાષાંતર કરનારાઓને આ કામ કંઈક ઉખાણા જેવો લાગે છે. શબ્દોના અર્થમાં અસ્વાભાવિક ખેંચતાણ ન કરીએ તો લેખનો આશય સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કર્મમાનોના પ્રથમ ભાષાંતર કરનારાઓએ એમાના શબ્દોનો શુદ્ધ અર્થ કર્યો, કે આશોકે પોતાના ગમ્મૂક અમલદારોને સ્વતંત્ર સત્તા આપી, પરંતુ તેનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નહિ, તેમજ આ સ્વતંત્રતા કેવા સંજોગોમાં આપી હતી તે તેઓ ચુક્યા હતા. લેખ આ પ્રમાણે છે:—

“દેવોને પ્રિય એવા રાજા પ્રિયદર્શિન (અશોકનું ખીન્નુ નામ) આ પ્રમાણે જાહેર કરે છે:

મારા રાજ્યાધિકારના જીવીમમાં ધાર્મિક ધર્મ (કાયદા)ને કમતો આ કામ મેં કાબાવ્યો છે:

મારા રાજ્યકર્તાને મારી અસંખ્ય પ્રજા ઉપર અધિકાર છે અભિદાર (સલાહ) અથવા દંડ (ન્યાય) ખાતાના ઉપગ્રી આ રાજ્યકર્તાનો મારી તરફથી (રાજ્યતા અધિકારના) રક્ષણકર્તા જાહેર કરવામાં આવે છે. શા માટે ? જેથી રાજ્યકર્તા ઉપદ્રવ રહિત અને શાંત ચિત્તથી વહીવટ ચલાવે અને જાનપદને અનુકૂળ થઈ સતોષ અને તેમને અનુગ્રહ બક્ષિત કરે.

કાણ સંતોષ પામે છે અને કાણ મુશ્કેલીમાં અને વિપત્તિમાં છે ને તેઓ જાણે. તેઓ જાનપદને ધાર્મિક સંસ્થા તરફથી સલાહ અપાવે. એથી તેઓ (રાજ્યકર્તા) આ દુનીયામાં તેમ જ પરલોકમાં ખોતાનું ત્રેય સાધી શકે.

અને રાજ્યકર્તા મારાં કર્મમાનોની અવગણના કરે અને મારા ઉત્તરતા દરજ્જાના અમલદારોએ મારા અભિપ્રાય અને હુકમોને જાહેરાત આપવી. જે પ્રાંતો મારાં નહિ પણ રાજ્યકર્તાના કર્મમાનો પ્રમાણે આજવા માગના હોય તેને રાજ્યકર્તા સલાહ આપે, આ કારણેને લઈને

હું મારા પ્રજાઓ આજકાલે રાજકારણી ઉપમાતાના હાથમાં મુઠ્ઠા હું ઉત્તરુક ઉપમાતા નાત પડે છે, તે મારી પ્રવૃત્તિ રક્ષણ કરવા હવે રાખે છે.

આ પ્રમાણે ગણતંત્રમાં માન્ય જનપદના હિત તેમજ સુખ માટે કામ કરવાનો બોલો ઉપાધ્યો છે.

તેઓ સાત ચિત્તે, કંઈ પણ ઉદ્વેગ તેમજ વિરોધભાવ વિના દરમાન ચલાવી રહે તે માટે આથી હું મારા ગણતંત્રને લગત તથા નુકસાન કરવાની આખતમા સ્વતંત્ર અધિકાર નાપું છું.

મારી એટલી ઈચ્છા છે કે દિવાની તેમજ ફાજદારી ન્યાય અવિચ્છિન્ન રહે, વગેરે.”

અશોકના અન્ય લેખો દરતા અહીં સ્પષ્ટ જણાવે કે તે આના ન કરતા માન્ય વિનંતિ કરે છે. આ સમયથી એના અમલનું કામ બદલાર્થ જનુ હાવાથી આ પછી થોડા જ માસમાં એણે પોતાના અત્યારે સુધીના અમલની હકીકત કાઢી કદાવી હતી.

પ્રજા અને લોકોએ સંજાથી જુદા પડતા જનપદના હિત માટે ગણતંત્રને સ્વતંત્રતા જોઈતી હતી. જનપદ ગણ મંત્રીઓને ટેકા આપના. અશોકનું એશ્વર્ય આ પ્રમાણે જનુ નહેતું હાવાથી શ્રીક સાનુ-ઓએ વિરોધ કર્યો હતો, પણ રાજમંત્રીઓ વિરુદ્ધ તેમનાવી કાઈ કહેવાતું નહિ. અશોક ગણના કાયદા તન્ન માનની દૃષ્ટિએ જોતો હતા. અન્ય આખતમા એનો કટાક્ષ કોઈવાર અનલ થતો. એ સમયે રાજાગુપ્ત અને પૌર ચોક્કસ સદન કરતા, પરંતુ તેઓ સાધુઓના નિર્મિત વચ્ચેનો પ્રતિકર આપ્યા પિતા રહેતા નહિ, કેમકે રાજાને 'મ' કુટુંબો નિવૃત્ત કરવાનો તથા સિદ્ધનું પરિપાલન કરવાનો છે અને નહિ કે શિરોમુગ્ધ તથા જટાધારણ કરવાનો.

હિંદુ મંત્રી મંડળની આ કુટુંબી સનીકા આટોપી લેતા અમાઉ એના બધારણને કમતી થોડીક વિગતોની નોંધ લઈશું. દરેક મંત્રી એણે મદામાના કાયદેશ એ ઉપમંત્રીઓ નહેતા. તેઓ આ

નામે અનુક્રમે ઓગખાતા, જેમકે, મહાદંડનાયક. દંડનાયક અને દંડનાયક હુમારામાત્ય. આજ વર્ગીકરણ પ્રમાણે ગ્રુમ સમયના લેખોમાં મણુવેલા મહાપ્રધાન, મહાસંધિવિગ્રહિકા, મહાદંડનાયક વગેરે જેવા અધિકારોના સંબંધમાં સમજવું.

મંત્રીઓની ખટલી એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં દર ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દસ વર્ગે થતી. કારણ 'લાખો સમય સુધી એકજ હાથમાં અધિકાર રહેવા દેવા નહિ. યોગ્ય મંત્રીને બીજા ખાતામાં સુકી તેની જગા નવા હાથક માણસને આપવી.' અર્થાત્ ખાતાના ધાત્રી અને લેખના લેખોમાં આ રીતે ત્રણ અથવા પાંચ વર્ગે ખટલી કરવાનો નિયમ દર્શાવ્યો છે. એજ પ્રમાણે આખું મંત્રી મંડળ પણ દર ત્રણ કે પાંચ વર્ગે ખટલાતું.

રાજ્યાભિષેકમાં જેવી રીતે ચારે વર્ણના પ્રતિનિધિઓ રહેતા તેવીજ રીતે વહીવટી અધિકાર અપાવવામાં પણ સઘળા વર્ણનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાતું. નીચકંઠ અને મિત્રમિથએ આપેલી રાજ્યાભિષેકની વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે દિંદુ અમલના અસ્ત સુધી સઘળા વર્ણમાંથી મંત્રીઓની સુંટણી થતી. આ રીતે પસંદ કરેલા સાડત્રીસ મંત્રીઓની યાદી મહાભારતમાં આપી છે તે પ્રમાણે ચાર ગ્રાહણ, આઠ ક્ષત્રિય, એકવીસ વૈશ્ય, ત્રણ શૂદ્ર અને છેલ્લે એક સૂત અમાત્ય મંડળમાં બેસતા. આ મંડળમાં વેશ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે હતી એ લક્ષના રાખવાનું છે. ખાસ મંત્રી મંડળમાં આઠ સભ્યો રહેતા (યાતિયર્વ અ. ૮૫-૭-૧૧).

આપણે આગળ જોયે ગયા છીએ તે પ્રમાણે ગ્રુમ સમયમાં અધિકારીઓનાં થતો ગોઠાણો દર કરવા તેમના ઓક્ષાના નામો ખટલી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. મનુસ્મૃતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દંડનેતૃત્વ અને સંતાપત્વમાં ફેર હતો. મુખ્ય પ્રધાનના હાથમાં રાજનું સૂત હોવાથી તે મહાદંડનાયક કહેવાતો.

ગુરુરૂપતિના જણાવ્યા પ્રમાણે ગ્રુમ સમયમાં રાજ તરફથી થતી

બક્ષિસ-માટેના ત્રણ ઉપર ' સંધિવિપ્રહિકની નખતસી ચની આ ઉપરથી મહાજ નષ્ટ થશે ' એ કોઈ ખાતામા આ બક્ષિસના નોંધ રખાતી તે ખાતાનો મુખ્ય પ્રધાન રાજ્યએ આપેલી બક્ષિસ પગેલા સાથેની રાજ્યનીતિની દૃષ્ટિએ થોડી છે કે નહિ તેની ખાતરી કયા પછી તે માટેના લેખ ઉપર પોતાની મઠી કરતો. આન કરવાનું કારણ એજ હતું કે જેને દાન કરવામાં આવતું હોય તે પરગણ્યનો વતની હોય કે દુરમનનો જામુસ હોય તો રાજ્યને નુકસાન થવા સંભવ રહેતો. ઇ. સ. પૂ. ૫૧૦ ના અરસામા રાજ્ય દરિતને આપેલા દાનના નામલેખ ઉપર પ્રથમ મંત્રી કરનાર લગી કે મહા સન્ધિવિપ્રાદિક વિપ્રહિકે મઠી કરી હતી અને છેલ્લી સહી મહાજસાધિકૃત નામગિરિહે દૂતકે તરીકે મઠી કરી હતી. દરિતનના સમકાલીન રાજ્યએ કરેલા એવા દાનના લેખ ઉપર કોઈ પણ મંત્રી કે મહા મંત્રીનો મઠી ન હોવાથી તેમજ દાન આપવાનું લેખી કરમાન ન હોવાથી એન જાણે છે કે એ દાન રાજ્યએ પોતાના ખાતરી ભંડોળમાંથી આપ્યું હતું.

એ તો જાણીતી વાત છે કે સીયોનમાં દિંદુસ્તાનના ઉપસાધ્ય હતી તેનીજ રાજી સંસ્થાઓ દસ્તીમાં હતી. વ્યાવહારિક રીતે જાને દેરાની મંદુરિત એકજ હોવાથી સીયોન દિંદુસ્તાનનો ભાગ હોય એમ ગણાતું. આથી દિંદુસ્તાનનો ઇનિદામ સીયોનની દકીકતને અભાવે સંપૂર્ણ કહી શકાય નહિ. આ માટે એકજ દૃષ્ટાન્ત જમ થતો. પરદેશનાં જ્યાંજને જાહેર નેમજ અંદરખાનેથી પોણા નાણે લઈને દિંદુસ્તાનની મંદયાઓ ધીમે ધીમે અદ્યય થઈ જતા સીયોનની તેજ પ્રકારની મંદયાએ લાખો સમય ટકી રહી હતી. ઇસ્લામની દસની મઠી નુંધી રાજા નરહથી નીકળતા દુકમે મુખ્ય મંદુરિત તરફના દુકમે તરીકે લેખાતા. મંદુરિતના સ્વર્ણા સંખ્યો તે હિંદુ નહી કરતા. તે નિકમમિંચે અમાસવમેરન રાજ્યએ કરેલા દાનના આપેલા લેખ ઉપરથી આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ થાય છે.

મકરણ ૩૨ મું

કાયદો અને ન્યાયાધિકાર

રાજ્યાભિષેક વખતની પ્રતિજ્ઞાથી તેમજ પોર જનપદ તથા અમાત્યમંડળ તરફથી મુકાબેલા પ્રતિમંદ્યા અને અંકુશથી રાજાના કર્તવ્યની પરિસીમા બંધાએલી હતી. છતાં એ ઉપરાંત અર્થશક્તિમાન માનવધર્મ એની સત્તાની પર ગણાતો. નતુરમૃતિમા ગળત દંડને પાત્ર બેખાતો. એના અધિકારો તેમજ ફરજો ધર્મમૃત્ર તેમજ ન્યાયશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકોમાં ધર્મના ભાગ તરીકે ગજધર્મના પ્રવરણમાં ગણાવ્યાં છે. દિંદુ અમલના વૈભવ કાળમાં પણ માનવધર્મ સાન્ન પ્રમાણે તેમજ અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજાનું રથાન ગત્યના કાયદાથી અલગ ગણાતું નહિ. અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે નવા કાયદા વડી શકતો, પણ નનુના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે તેમ કરી નકતો નહિ. જો એ કાયદા વડતો તો તે માત્ર નિયમ દેરાવવા માંડે જ કરતો. તે વાંછ પણ જોને રક્ષક અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એવા કાયદા ઘડી નકતો નહિ.

દિંદુ રાજઅમલમાં ન્યાયાધિકાર અને વહીવટી અધિકાર હમેશા જુદા રહેતા અને સાધારણ રીતે ખન્નેનાં રૂપ અને આશય એક-બીજાથી ભિન્ન રહેતા. આનું કારણ એ હતું કે ન્યાયનાં નિપુણ હોય તેવાને જ ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવતા, અને એ ધર્મના ઘણુંપણ જાણીને રહેતા. અસ્મૃતિકાળમાં (ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ નુકી) ત્યારે દિંદુરાજ નવા રૂપના નજ થતો હતો અથવા સગ થઈ ગયો હતો ત્યારે જાણણુ ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનમાંથી છટકી રાજદારી બાજતોમાં ઝીંપવાવતો હતો. બિલુકે જાણીને અને ગજનીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ જાણણુ વચ્ચેનો તફાવત ચતપચ જાણણુમાં સ્પષ્ટ થયો છે. આપણે આગળ જોયું છે તે નુજમ, રાજ્યા-

લિપિકના જિય વખતે પ્રતિસ્થાપના પછી રાજગુરુ રાજ્યને પ્રથમ અલિપિકન કર્તો, અને આઠાણુ સમાજના અંગતરૂત તરીકે દાનિય અને ખીજાએ ની સાથે તેમ કરતો. ધર્મગુરુ તરીકે કામ કરતા અને તેણે કામ નહિ કરતા એવા આઠાણુના વર્ગોની વચ્ચેના વર્ગ અધ્યયન અધ્યાપન કરનાર આઠાણુનો હતો. તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, રાજનીતિ અને એવા અન્ય વિષયોમાં રુચ્યા પામ્યા રહેતા. રાજનૈતિક ડહાપણ અને સદ્ગતિની નર્તિ તરીકે જનજોષા પુરોહિત રાજનીતિજ અને આઠાણુ ગુરુ ખતાવ્યા છે. આજ વર્ગના ન્યાયાધીશો હતા. સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે રાજ ગુન્હેગારને રાજ કરતો. પરંતુ ગુન્હાને અંગે યએલા પાપ માટે એને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે શિક્ષા કરવાની હતી તે માટેનો આધકાર આઠાણુને પ્રાપ્ત થતો. તે આ ખામનમાં નિપજ્ઞાન હતો એટલુંજ નહિ પણ આઠાણુ ગુન્હેગારની તપાસ કરવાનું તેમની પાસે હોવાથી તે પોતાના રાજનિયતો થોડા ન્યાય કરતો અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાજબી શિક્ષા કરવામાં આના કાની કરતો નહિ. ધર્મ સાથે સંબંધ ન હોય એવા ગુન્હાઓની તપાસ એ ખીજા અમલદારો (અધ્યાઠાણુ)ની સાથે બેસી કરતો, આ પ્રમાણે આઠાણુ રાજના લાગવમથી દૂર રહેતો.

ન્યાયાધીશી અસહના વૈદિકકાળની સજાના નામથી જાણખાતી. જેવી રીતે અમાત્ય મંડળે પોતાની સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિના અવગંધ જાળવ્યા હતા તેવી રીતે સજાએ પણ કર્યું હતું. ન્યાયાધીશોને ન્યાય આપવામાં દમેલા જનસમાજ નહતે કરતી, એટલે તે હમણાના રાજ પ્રયોગ પ્રમાણે જ્યુરી તરીકે કામ કરતી. એ લોકો થોડા રીતે મન દર્શાવી રહે તેથી તેની સંખ્યા ચિત્રમ રહેતી અને તેમણે ન્યાયની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાનો હતો. જે જ્યુરી મુગી રહેતી અથવા ધર્મથી વિદ્વ જોતતી તે પાપી ગણાતી.

નરેન્દ્રકલિક નાટકમાં ન્યાયાધીશના પ્રવેશમાં જ્યુરી માટે ઉલ્લેખ છે. તેમજ ગુહનોનિ, ગૃહસ્થિતિ અને તાન્દ્રમા એના આધકાર માન્યા

‘રાજા’ કરના એમ જણાવ્યું છે અને ટીકાકારો જણાવે છે - ‘રાજા’ એટલે અમલદારો સમજવા.

નિકાલ થએલા મુકદ્દમાની નોંધ રાખવામાં આવતી. એ માટેના ઉત્પન્ન જાતકોમાં છે. પુસ્તક ૩, પા. ૨૯૨ ના વિનિયમ પુસ્તક માટે નિર્દેશ છે, અને પુસ્તક ૫, પા ૧૨૫ માં સોનાની તકતીઓ ઉપર લખેલા રાજ્યના વહીવટના નિયમો માટે ઉલ્લેખ છે. ન્યાયનામના પુસ્તકો લખાયા તે સમયે એવી નોંધ રાખવામાં આવતી ત એ પુસ્તકો ઉપરથી જણાવ છે.

જાતકોના સમયની પ્રચલિત માન્યતા મુજબ યોગ્ય રીતે ન્યાય કરવાથી ન્યાયાધીશીનું કામ ઓછું થતું. અન્યાયથી એ કામ વધવાનો દરેક સંભવ રહેતો વધુ તે માટે કંઈ પ્રમાણભૂત ઉલ્લેખ નથી.

પાલિ સૂત્રના ન્યાય ખરેખર દેવી રીતે અપાતો તે માટે પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ છે એથી ન્યાય દેટલો અવગ્રહ રહેતો તે જાણત ઉપર પ્રકાશ પડે છે

ન્યાયાધીશીના કાલ અસાધારણ દરાવની નોંધ કરવા માટે નહિ. પણ શાક્ય ગુરુ પ્રત્યે અનાથ પિન્ડિકની અનન્ય ભક્તિ દર્શાવવા આધની તે સમયની રાજધાની આવસ્તીની ન્યાયાધીશીએ અનાથ પિન્ડિક વિરૂદ્ધ રાજકુંવર જેના મુકદ્દમાનો કેસો નિર્ણય વિનય પિતક, મુલ્લવગમમાં આપ્યો છે. અનાથો પ્રત્યેના પોતાના ક્યાલાવને લઈને મુદત સાધારણ રીતે અનાથ પિન્ડિકને નામે લોકોમાં ઓળખાતો. એ સાધારણ ગૃહપતિ, અગ્રસર અને ધનાઢ્ય હતો. જેત રાજકુંવરનો કુંવર હતો આ જેતની ‘સહેરથી’ થણે દૂર નહિ તેમ પાત્ર નહિ અને આવવા જવાને સવર પડે એવી x x x વાનપ્રસ્થ જીવન ગાગવા માટે યોગ્ય’ વારી હતી. દાનશીલ અનાથ પિન્ડિકે રાજગૃહથી આમંત્રણ કરી બોધાવેલા મુદ્દના ઉપયોગ માટે આ વાગી ગયાની લેવા વિચાર કર્યો. તેણે રાજકુંવર જેત પામે જઈ

ધારના નહિ ને તેઓ રદ કરતા. વિદ્યમાન કાયદાઓ પ્રત્યેના લોક-
વિચાર પણ તેઓ ધ્યાનમાં લેતા. આ પ્રમાણે પ્રચલિત કાયદામાં
સુધારાવધારા થયા કરતા.

હિંદુ રાજ્યવસ્થાનું સાથી આગળ પડતું વડાપુ એ હતું કે
તેના આખા દલિદાસ દરમિયાન કાયદો પ્રધાન સ્થાને રહેતો. લોક-
મંથનની સભા મારફત અમલ ચાલતો ત્યારે પણ તેજ નિયતિ રહી
હતી. મહા અને ન્યાયાધીશ ભિન્ન છે. સભા ગજકુટુંબમાથી નહિ
પણ વૈદિક સમયની લોકસામંતિમાંથી ઉદ્ભવી હતી; ત્યારે ન્યાયા-
ધિકારનો ઉપદ્રોગ કરવાનું રાજાના હક્ક તથા દુરજ તરીકે ગણાય
ત્યારે ગજમાભિરેકની પ્રતિજ્ઞા મારફત જે ધરતો એણે નીકારી હતી
તેને અનુસરી એ અધિકાર ચલાવતો. ચુરન રીતે દેશન કાયદાનોજ
એણે અમલ કરવાનો હતો. જે જે આજતમા કાઠ અથોમ્પ દખલ
થવાની ખાસ્તી રહે ને તે આજતમા એણે પ્રાધિવાદની મહાદ
લેવાની હતી.

પ્રકરણ ૩૩ મું

કર

રાજ્યધારણની દૃષ્ટિએ હિંદુ રાજ્યવસ્થામાં કરનો સિદ્ધાંત
ધણો અગત્યનો છે. કાયદા અનુસાર ક્યા કર નાખવા તે કુર્વું હતું
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં તેના પ્રમાણ આપ્યાં હતા. પરિણામે રાજ અમલ
ગમે તે પ્રકારનો હોય છતાં રાજ ચલાવનારના વરંગ ઉપર કર
નાખાના નહિ. આથી કર આગળ રાજકર્તા અને લોકસનદ વચ્ચે
કંઈ કપરો થવાને કારણ રહેતું નહિ.

કરને લગતા કાયદાથી લોકજીવન સરળ ચાલતું તેના પુરાવા
ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોથી મળે છે. દાખલા તરીકે, શાતરાદન વંશની પ્રજા-

ત્રીરાણીના લેખમાં જણાવ્યું છે કે એનો પુત્ર પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રનુ-
માર કર નાંખતો. આ સંબંધમાં ખીજા લેખો ધણી મળે છે. કાયદા
મુજબ ઠરેલા કર પ્રમાણ અખંડ રહેવા જોઈએ તે બાબત સાદિલ્યમાં
કંઈક વિચક્ષણ દૃષ્ટતા ઉપલબ્ધ થાય છે. ચંદ્રગુપ્ત રાજાને સેતુદ્રમ
સાથે લડાઈ કરવા માટે નાણું જોઈતું હતું. એ અને એનો મહાન
અમાત્ય કૌટિલ્ય જોઈએ તેટલું નાણું ઉભું કરવા માટે ભાંડ નું ચ-
વણમાં પડ્યા હતા. કારણ કાયદેસરના કરથી જરૂર પુરી પડે એમ
નહોતું, એટલે અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી માલગ પડે છે તેમ તેઓને વિચિત્ર
ગીતે કામ લેવું પડ્યું હતું આથી એક તરફથી કાયદાનો દેવો પ્રભાવ
દતો તે જણાય છે અને બીજી તરફથી રાજમહેનુલ કાયદા અન્વયેજ
ઉપરાવવાથી કેટલી અગવડ પડે છે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચંદ્રગુપ્તે
પોતા પ્રત્યેના પ્રણયના ચિહ્ન તરીકે ભોકા પાસેથી પૈસાની માગણી
કરી હતી. વળી તેણે દેવસ્થાનો પાસેથી પૈસા લીધા હતા. પુણ્ય-
મિત્રના રાજ્યમાં પાણિનિના પ, ૩, ૯૯ ના સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય
સખનાં પત્રજલિ વિનાદમાં જણાવે છે, કે મૌર્ય વંશના રાજાઓને નાણું
જોઈતું હતું ત્યારે તેમણે દેવોની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી તે મારફત
નાણું મેળવ્યું હતું. જેન લોકકથા પ્રમાણે એમ કહેવાય છે કે પોતાની
તીજોરી ભરવા માટે ચાણક્યે કાર્ગીપણ નામના દસકડી કિમતના
એસી કરોડ રૂપાના સિલ્કા પાડ્યા હતા. આ લખણાઓ ઉપરથી
કાયદાને કેટલું સત્કાંટ માન અપાતું તે વ્યક્ત થાય છે.

કરથી થતા ઉત્પન્ન ઉપર મંત્રી મંડળનો અંકુશ રહેતો. એ
મંડળને જ નહેસુલ વનુલ કરવાનો અધિકાર હતો મેગાસ્થનીસના
જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ત્રીસમી સદીમાં પણ તીજોરી ખાતુ
નંત્રી મંડળના અધિકાર હેઠળ હતું. એ ખાતાનો દતિહાસ પૈદ્ધિ
સમયના રતિનથી સર થાય છે. ભારદ્વાજનું પ્રમાણ પણ ખાતરી
કાયક જણાય છે અને તે ઇ. સ. પૂ. ત્રીસમી સદીની અગાઉનું છે.
એના કહેવા પ્રમાણે મંત્રી મંડળ મહેનુલ ઉપગ્રવનું અને ગજબરવની
વ્યવસ્થા કરતું.

ન્ટલા કર કેવી રીતે ઉઘરાવવો એ બાબત બાબુએ રાખીએ જતા હિંદુ રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં કર રાજવહીસર ચલાવવા માટે રાજને નળનુ વેતન મળ્યાનુ.

‘ બલિ કરેનો છદ્દો ભાગ ’. આપાત નિકાસના ભાગ, દંડ. ગુન્દેમારો પાસેથી રાજદાખલ કરવી રકમ એ સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રાનુમાનમારા વેતન તરીકે ઉઘરાવેનુ તમારી મહેસુલ ગણામે. ’ (શાંતિ પર્વ ૭૧. ૧૦).

નારદ પણ કહે છે કે- ‘ નગ્નને નિયમાનુમાન મળતી રકમ તેમજ જમીનની ઉત્પન્નનો ભાગ રાજની મહેસુલ ગણાશે અને તે પ્રગ્નના રક્ષણ માટેના બદલા તરીકે એને મળશે. ’

આ સિદ્ધાંત ટોટિસ્થના અર્થશાસ્ત્ર નેટલા (૬ સ. પૃ. ૩૦૦) અથવા તેનાથી પણ પ્રાચીન છે આગળ જતા રાજનીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ એને વિગ્નન કરી દિગ્વિરૂપ આપ્યું. શુકનીતિસારમાં કહ્યા મુજબ ‘ હવે રાજ બનાવ્યા છે. તે આમિરને હોવા છતાં તે દમેશા લેનારો દામ ગણાતો અને સત્તન નાણુ અને પાલન માટે તેને વેતન તરીકે કેળી ઉપજ મળતી ’

ખીજી રીત બાલીએ તો લેનારના આમિ-દામને સ્વીકૃત્તાનુમાર નહીં કરેનુ વેતન નળનુ તેને વંચાડે લેવાનુ નહોતુ કાસ્તુ તેમ કયા તેને અધિકાર નહોતો.

અહીં માનવધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણો ઉપરથી રાજનુ દાસતન હુધરી સત્તાથી હેનુ હોવાનું સાબિત કરવા પ્રયત્ન થાય છે ઉદાત્ત અને ભારદ્વાજની જન્નજીમિમાં આ સિદ્ધાંત સહન થઈ શકતો નહિ. કાસ્તુ તેથી રાજને નવજંદ રીતે વર્તવાની છૂટ રહેતી. આપાર લગીના ઇતિહાસના વક્ષણની પણ તે વિરુદ્ધ હતા અને તેથીજ મનુના નિદાનનો ઉચ્છેદ કરવા શુકનો આધાર લેવાયો છે.

કર પ્રગ્નના રક્ષણ માટે વેતન રૂપે હોવાનો સિદ્ધાંત રાજ-બધારણમાં એકાદ દલીલ ત્રણ મળેલો કે એ રક્ષણમાં જરા નેટવી

પણ ન્યુનતા આપના પ્રભને થએલા નુકસાનના પ્રમાણમાં વેતનમાયી બદલે મેળવતા તેમને અધિકાર રહેતો એમ સમજાતું, આગળ આપણે જોયું છે તેમ કંઈક છૂટછાટ મુકી અથવા ઉચક ગ્રહમ કરી આ બદલે લેવામાં આવતો, કારણ પ્રભને એમ લાગતું કે રાજ પોતાની કરજ અદા કરતો નથી. રાજ્ય ધારતો કે કચવાત સર્વાસ પાગરામાં આવતી નથી, અને અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દુરનનના દેનમાં આપ્યા જવાની એ ધમકી આપતો. મહાભારતમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં નિષ્ફળ ગએલા રાજાને કહાડી મુકવા આજન જે ઉચ્ચેષ છે તે આજ આશયનો છે. ગામડું પડેલા વડાણ જેવો રાજા છે, એટલે, તેનો સંઘ રાખવો જોખમકારક છે. વળી મન્યાસી થવાના હિતથી જંગલમાં જનાર હજમ જોડે તેની સરખામણી કરવામાં આવે છે. હજમ પોતાના શોક તેમજ કુચનો ત્યાગ કરે છે અને નોકરીના કરારનો ભંગ કરે છે. એથી એ છોડી દેવા યોગ્ય છે અને એની જગાએ ખીજને લેવા વાજબી છે. તે પ્રમાણે પોતાની કરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ ગએલો રાજા જિનઉપયોગી થાય છે અને તેને છોડી દેવા એજ યોગ્ય છે. પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની પોતાની કરજમાં રાજા નિષ્ફળ જાય તેજ કાણે પ્રજાની રાજનિશાનો અંત આવે છે અને તેને બદલે ખીજ રાજાને ગાદીએ બેસાડવા પ્રભને છૂટ ગેડે છે. કનૌઝ સિદ્ધાંત અને રાજાની કાયદાની દૃષ્ટિએ રહેલી પ્રતિષ્ઠા એ જે ઉપરથી આ નૈસર્ગિક અનુમાન નીકળે છે.

ગજબંધારણ વિશે ઉદ્ધાપોદ કરનારા અંચકારોએ દરાવેલા કર આખતના નિયમો દેશની આબાદી, ખેતીચાટીની નુધારણા, સોડોનુ ધન તથા હિત સાચવવાના હિંદુ રાજ્યના નૂજ આસય માથે મર્વ રીતે બંધબેસતા આવે છે.

રાજાને મળતી મહેમુલ મુખ્ય ભાગે એને મળતા ભાગ અથવા ખેતીની ઉપજમાંથી એને મળતા દિરસા ઉપર આધાર રાખતી. ખજાનના વેચાણ થતા નાણાંમાં એનો ભાગ સમય પ્રમાણે દ્વયમો અથવા વધારે

ઓછો રહેતો. હાથ આપણે જેને આજકારી જકાત કહીએ છીએ તેમાંથી અને એના જેવા અન્ય સાધનમાંથી પણ એને કંઈ ઉપજ મળતી. આ બાબત નિયમન કરવામાં રાજાના હાથ કંઈક છૂટા રહેતા. પાછળના સમયના ધર્મશાસ્ત્રકારોએ આ માટે નિયમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ રાજા જે જે વસ્તુ ઉપર કર ઉઘરાવી શકે તે તે વસ્તુની માદી તેઓ પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ. લોભી અથવા સંકટમાં આવેલા રાજા અને તે રીતે આ નિયમોમાંથી છટકી જતો. નંદ રાજાઓએ દેરાના આમકા અથવા પક્ષીનાં પીછાં ઉપર પણ કર નાંખ્યાનું કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે તેમ આરી વસ્તુઓનો ભારે વેપાર મગધ રાજ્ય અને દિમાલયની પેલી બાજુના દેશો સાથે ચાલતો. આ આયાન માલ ઉપર ચંદ્રશુભના પૂર્વજોએ કર નાખ્યો ત્યારે તેઓને લોભી ગણવામાં આવ્યા હતા. આવા પ્રસંગોને સંબંધે કર બાબતના નિયમ ક્યાં હશે.

હિંદુ રાજ્ય અમલમાં હોવાના સામાન્ય મિદાંત અન્યથે કર નાંખાના:—

- (૧) કર નાંખવામાં રાજાએ લોભીવૃત્તિથી પોતાના તેમજ અન્યનાં મૂળનો નાશ કરવો નહિ.
- (૨) પ્રજા ઉપર એવી રીતે કર નાંખવો કે ભવિષ્યમાં વિશેષ અને જરૂર પડે ભારે બોલે તે ખર્ચા શકે.
- (૩) જે રાજ્યમાં ભારે કર લેવામાં આવતા હોય તેજ મહત્વના કામો કરી શકે એમ નથી. મધ્યમસર કર ઉઘરાવવામાં આવતા હોય તેવા પ્રદેશનો રાજકર્તા દેશનાં રક્ષણ ઉપર ધ્યાન રાખી કરકસરથી રાજ્યમલ્લ ચર્ચાવે તેજ તેમ કરી શકે છે. જે રાજા પહીવટમાં હલ ઉપરાંત ખરચ કરે છે તેની પ્રજા તેની સામા મટે છે.

પ્રકરણ ૩૪ મું

રાજવહીવટમાં નીતિસર ખરચ અને જમીનની માલિકીનો સિદ્ધાંત

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જેઓ દેશના દુસ્ખન ગણી સકાય તેવા દેટલાક પ્રકારના માણસોનો અટકાવ કરવા માટે કેવાં પગલાં ભરવાં તે બાબત કર વિત્તના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. પેશાઓ, લુગારખાનાં અને લુગારીઓ, નાટકીઓ અને એવા બીજા દેશ હત્યારા પુરોષોને નિયમમાં રાખવાના હતા, બીજા માગનારાઓ અને ચોરી ધૂંદલાટ કરનારાઓને જડમળથી ઉખેડવાના હતા અને ભારે બ્યાજખાઉને ઉત્તેજન આપવાનું નહોતું. આવા અન્ય પુરોષ ઉપર શ્રવન કહાડ નારાઓથી રાગ્યે ખેડુતોનું ખાસ રક્ષણ કરવાનું હતું. (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૮૮, ૧૪-૧૪ અને અર્થશાસ્ત્ર).

સાધુઓ અને તેમના મઠો પણ એનીજ રીતે પીગાકારી ગણાતા.

‘ જેઓ તપશ્ચિની પદ્ધતિએ ન પહોંચ્યા હોય એવા રખડેલા માણસોને, સગત (ગામ લોકો) ના સંઘ સિવાય બીજા સંઘને, વેપારીઓએ અરસપરસ કરાગ કરી ઉભા કરેલાં મંડળો સિવાય અન્ય મંડળોને ગત્યમાં રચાથી રહેવા દેવામાં આવતે નહિ. તેમજ (ધાર્મિક) મંડળો, આશ્રમો તથા વિદ્યારો રહેવા દેવા નહિ. ’ (અર્થશાસ્ત્ર). ખેતાના કુટુંબીજનોનાં ગુજરાનની વ્યવસ્થા કરવા પહેલાં દુનીયાનો ત્યાગ કરી સાંતુ ચનાગઓ પ્રત્યે પણ એજ રીતે વર્તવાનું હતું તેઓને પકડીને શિક્ષા થતી. પુખ્ત ઉમરે પગેચેલાઓનેજ સાધુ થવા દેવામાં આવતા.

રાજકુળના પ્રથમ પાદ તરીકે ગજકર્તાના મન ઉપર એમ કનાવવામાં આવતું કે આર્થિક વ્યવસ્થા ઉપર રાજતંત્ર અને દેગની સ્વતંત્રતાનો આધાર રહે છે

‘કૃષિ, પાશુપાલ્ય અને વાણિજ્ય એજ ચાર્તાના અંગનૂત છે એમા ફત્તેહ મળતા કાચ અને સૈનિક સત્તાને જોરે પ્રદેશમા તેમજ દુરમનના પ્રદેશ ઉપર અંકુશ રખાય છે’

‘અર્થશાસ્ત્રમા જ ગજનીતિશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે’
(અર્થશાસ્ત્ર)

‘અર્થશાસ્ત્રના જોર ઉપર આખા રાજ્ય ઉપર અંકુશ રહે છે (વનપર્વ ૧. ૧૦). ચાર્તા એજ સમાજનુ રક્ષણ છે.

આથી રાજકર્તાઓને પોતાનો અમલ આર્થિક દષ્ટિએ ચલાવવા ભાગ જોહેમન ઉઠાવવી પડતી. આ ફરજ રાજ્યાભિષેક વખતની પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને જ હતી; પાલન સંગાના અર્થમાં ‘વિકાસ’ અને ‘નિર્લાસ’ બનનેનો સમાવેશ થતો.

આર્થિક દષ્ટિએ દેગ આખાદ કંચો હોય તો ગજએ વેપારીઓ તરફ ખાસ દયા મળવી

‘વેપારીઓની માલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિને હમેશા પ્રોત્સાહન આપવું. તેઓ ગજને પ્રમળ બનાવે છે, ખેતીવાડી વધારે છે અને વેપારધંધાનો વિકાસ કરે છે. ગજએ લક્ષ્યપૂર્વક તેઓ ઉપર દયાભાવ રાખવો, કારણ ગજમાં વેપારીઓ કરતા મોટી દોલત ખીંડ કાઢી નથી (મહાભારત, શાંતિપર્વ ૮૭, ૩૬ ૮૦) વળી ‘રાજ્યમા વસી રહેલા ધનવાન પુરોહોને નિરંતર માન આપવું, તેઓને મીઠામીની અને ઉપાધિઓ આપવી. દરેક રાજ્યમા ધનાઢ્ય ગજનું અંગ છે’ (એજન)

ટીલીક વેળા મોટા મોટા ઉદ્યોગો રાજ્યના ખાતા મારફત ચલાવાતા. બને અર્થશાસ્ત્ર તેમજ માનવધર્મમાં ‘આકાર’ અને ‘કર્મોન્ત’ એટલે ખાલુ તયા માવ તૈયાર કરવાના ખાતાઓ માટે ઉલ્લેખ છે એ ખાતા મારફત રાજ્યને ઉદ્યોગ ધધાની જાગતમા

પ્રત્યક્ષ થાય છે. દેશનાકે અંધકરો દરતાથી પ્રતિપાદન કરે છે કે હિંદુ રાજ્યઅમલની દૃષ્ટિએ જમીન કમેચા હિંદુ ગણની માલિકીની ગણાતી. ખરી નીના તો આથી સુદંતર હેઠલી જ છે. આ અંધ-કરોએ આધુનિકલુપને પતાવટના કાયદા હિંદુ ન્યાયનાજમા બેળા દાધા છે. આવો સિદ્ધાંત હિંદુ ન્યાયનાજમા ટોઠપણુ કેકાણે મળી આવેનો નથી રાજ્યમંધારણને વગની ખામતોમા હિંદુ ન્યાયશાજના સિદ્ધાંતો સામાન્ય રીતે કેલું વચણુ વેતાં તેનાથી માર્કિતનાર હોય એવો ટોઠપણુ નાહુન પતાવટ પદતિને અનુમોદન આપે એવો એકાઃ શ્લોક તેની આગળ મુકવામાં આવે તોપણુ ખરો માનગે નહિ. ખાનગી અક્તિઓએ જમીન અક્લિસ આપ્યાના તથા વેચાણુ કયાંના અસંખ્ય દાખલા પ્રાચીન સાહિત્યમાથી મળી આવે કે જમીન વેચવા માટે તથા લાખા કામના ઉપયોગને પરિણામે નવમિત્ય મેળવવા માટેના કંગવો હિંદુ કાયદાને યગતાં પુસ્તકાના છે. જમીન ખાનગી માલિકીની ગણાતી એમ પુરવાર કરનાર શ્રેષ્ઠે દેશનમ્ધ છે. રાજ્ય જમીન ઉપર માલિકીનો દાહ જગપણુ ધગવનાં નથી એમ. રપટ રીતે અને ભાગ દહને નીમાંસા જેવા પ્રમાણભૂત અંચના જણાવ્યું છે. મીમાસા ઉપરના ડાલકુકના શ્રેષ્ઠમાતી આ રિપયતી ચચાને કમનો ભાગ હેકળ પ્રમાણે છે:—

‘ હિંદુસ્તાનમા જમીન ઉપરના માલિકીના દાહને કમનો ધણી અગવતો વિષય જહા ખડમાં છે. વિશ્વજિત જેવા દહવાઃ પજો. કરતી મેળા યજ કંગવનાર પુરોહિતોને સમગી મિલકત અક્લિન આપી મેચાતી આતા જે ભક્તના કાજ માટે યજ યતો હોય તેને આપવામાં આવે છે. પ્રથમ પુઠવામા આવે છે કે સું સાવખામ રાજ્ય ટોરના ચારણા, રાજમાગો અને તમાવો તથા સરોવરની જવા નુદા નવગી જમીન અક્લિસમાં આપતો. ત્રિનુવનનો રાજ્ય આખી પૃથ્વીનું રાજ કરશે અને ખંડીઓ રાજ્ય પોતે જે પ્રદેશ ઉપર ગજ કરતો દશે તે આપો પ્રદેશ આપશે ? જવાબ એ છે કે ચાર્વખામ રાજ્ય કાંઈ પૃથ્વીની

માલિક નથી તેમ ખંડિઓ રાજ્ય જમીનનો માલિક નથી. દુશ્મન ઉપર વિજય મેળવી રાજસત્તા તેમજ તેની માલિકીના મકાન તથા ખેતરો ઉપર હક્ક મેળવાય છે. પુરોહિતના ધન સિવાય સધળાનો ધણી રાજ છે, એ સૂત્ર દુષ્ટને સુધારવાની તથા લલ્લા માણસાનું રક્ષણ કરવાની એની સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એની રાજસત્તા ટ્રેશનું રાજતંત્ર અધાવવા તથા અન્યાયને નિર્મૂળ કરવા માટે છે; અને એ કામ માટે ખેડુતો પાસેથી એ કર લે છે અને ગુનહંગારો પાસેથી દંડ લે છે, પરંતુ એથી એને માલિકીનો હક્ક પ્રાપ્ત થતો નથી; નહિ તો એના રાજ્યમાં વસતી પ્રજાનાં ઘર અને જમીન ઉપર એની માલિકી ઠરતે. ધરતી રાજની નથી પણ પોતાની મહેનતના ફળનો ઉપભોગ કરનાર સધળાં ગ્રાહીઓની સામાન્ય માલિકીની છે. જૈમિનિ કહે છે તેમ તે સધળાની એક્સરખી રીતે છે; આથી જમીનના એકાદ વટકાની બક્ષિસ વ્યક્તિને કરવામાં આવે છે; છતાં રાજથી આખો પ્રદેશ આખી દેવાતો નથી. તેમ ખંડીઓ રાજ્ય કોઈ પ્રાંત આખી દંડ ચક્રતો નથી, પણ ખરીદીથી તથા એવીજ ખીચ રીતે મેળવેલાં ઘર તથા ખેતર બક્ષિસમાં આખી દેવા યોગ્ય છે.

આ આખી ચર્ચા ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે જમીન ઉપરનો ખાનગી માલિકીનો હક્ક અસ્તિત્વમાં હતો, અને તે અનેક હતો. રાજને એવો હક્ક પ્રાપ્ત થતો હોવા બાબતના ગમે તે પ્રકારના દાવાનો સ્પષ્ટ અને અસંદ્વિગ્ધ સંબંધોમાં અસ્વીકાર થયો છે. અને આજ સર્વ રીતે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર હતું. કારણ રાજ્ય જે સ્વચ્છંદી નીવડે તો તે પણ એ રાજ્ય પ્રમાણે શિક્ષાને પાત્ર હતો.

ન્યાયશાસ્ત્રી નીલકંઠ આ ચર્ચાને આગળ લઈ જઈ વિજેતાના હક્કની તપાસ આ પ્રમાણે કરે છે:

‘એજ પ્રમાણે ક્ષત્રિય (રાજકુતી) મારે વિજય અને એવી ખીચ રીતે યોગ્ય છે. વિજય મળતાં જે રાજકુતી ઉપર વિજય-

મેળવ્યો હોય તેનાં પોતાનાં ગૃહ, ક્ષેત્ર તથા દ્રવ્યાદિ ઉપર વિજેતાને માલિકીનો દક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. જો પરાજીત થએલા રાજાને કંઈ ઉપરાવવાનો દક્ક દતો તો વિજેતાને તેટલો જ દક્ક મળે છે, પણ તે દોષ રીતે માલિક થતો નથી. આથી પૂર્વે જમીનના હકના ખંડના નિર્દિષ્ટ કયાં પ્રમાણે સાર્વભૌમે સંપૂર્ણ પૃથ્વી અને માલિક રાજાએ પોતાનો પ્રાંત આપ્યો તેમાં પૃથ્વી અને પ્રાંત 'દેવ' થતા નથી ગામે, ખેતર વગેરેના સંબંધમાં સઘળી જમીન ઉપરનો માલિકીને દક્ક તે તે માલિક અથવા ધણીને પ્રાપ્ત થાય છે. રાજાનો દક્ક નાન નેમની પાસેથી કંઈ ઉપરાવવા પુરતો છે. એથી દમણીની પરિભ્રમણ અનુસાર (રાજા નરકની) જમીન વગેરેની બહિસ કહીએ છીએ તેના અર્થે રાજા જમીન આપી દે છે એમ થતો નથી પણ તે ઉપરનો રોકડ દક્ક નામ આપે છે એમ થાય છે એમ જના જો માલિક પાસેથી વડ, જમીન વગેરે (રાજા) ખરીદી લે તો તે ઉપર માલિકીનો દક્ક તેને પ્રાપ્ત થાય ' (વ્યવહાર મયૂખ દાય નિર્ણય).

ન્યાયશાસ્ત્રને ક્રમમાં સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિતામાં વિદ્યાનેશ્વર પંડી જેનો ગણના થાય છે એવો મદામંત્રી આશ્રય હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર પ્રમાણભૂત ગણાતો દેવાથી એના આ બાબત ઉપરના વિચાર બહુવા જેવા છે :

‘ મદામંત્રી ’ (સાર્વજનિક જમીન) દેવ છે કે નહિ કે તે રાજાના કમળમાં દેવાથી તે આપી શકે છે ? જમીન એની મિલકત નથી કેમકે નાવનૈમત્ય પ્રજાના પાત્રન (ગણતર અને વિકાસ) નાટે છે, તેથી તે અપાતી નથી. ’

‘ વિશ્વજિત આદિ યજ્ઞમાં સાર્વભૌમ રાજા સર્વત્ર આપી દે છે તે સંબંધમાં શકે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે શું રાજમાર્ગ, ગોપથ, જન્નાસય વગેરે જેમાં હોય એવી ‘ મદામંત્રી ’ આપી દેવામાં આવે છે ! કારણુ આદ્યનુ સિવાય અન્ય સર્વની દોષત લેવા રાજા ઈચ્છા રાખે ‘ એ સ્મૃતિ પ્રમાણે જમીનમાં એની દોષત રહેલી છે. ’

આ ઉપર દીકા કન્ટાં મિત્રમિત્ર વખે છે કે—

‘આનો અર્થ’ (આ નમાણું છે) : રાજ જમીનનો અને નહિ કે જમીન સાથે સંબંધ ધરાવતી ખીણ કંઈપણ દાસનનો સ્વામિ કહેવાય છે. ‘ખીણ કંઈપણ રીતે નહિ’ એમ લખવાનું કારણ એજ છે કે જમીનના સ્વામિત્વનો અભાવ છે. ‘જૂનો’ એટલે સદાય પ્રાણીઓ. તેના નિવાસ એટલે જમીનો નિવાસ, સ્વામિત્વ એટલે ગજાનું સ્વામિત્વ આથી કરીને તેનના કાંમામાંથી ને કંઈ ઉત્પન્ન આવે તેનો છઠ્ઠો ભાગ જ રાજ લઈ લેતો.’

આ મત્રણા પરંપરાથી ઉતરી આવેલા વિચારો છે. મામાસામા સ્વામિત્વના વિચારો હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં સર્વમાન્ય છે ગજબંધારણુ વિશે ઉદ્દાપોદ કન્ટાંના અધિકારોના અભિપ્રાય આને સર્વ રીતે મળતા આવે છે. તેઓએ કાન્યું છે કે ગજ માત્ર (પ્રજનો) દાસ છે અને કર રૂપે એને વેતન મળે છે જે મિત્રકતનું રક્ષણ કરવા માટે એને વેતન મળે છે તે મિલકત પોતાની છે એવો દાવો નાસ કરી શકે નહિ. ગજની પદવી સંબંધીનો કાયદોની તેમજ રાજબંધારણુની દૃષ્ટિએ નક્કી થએલા અભિપ્રાય ગ્રંથોમાંજ ગુચ્છવાઈ રહેલા ન હતો. એ તો દેશમાં સાધારણ અને એકમતે સ્વીકાનએક્ષો અભિપ્રાય હતો, અને તે એટલે સુધી કે પ્રચલિત શોકકથામાં પણ તે મળી આવે છે. હવે પછીના પ્રકરણમાં જાતકમાંથી આપણે અક્ષરસઃ અવતરણ કરીશું તેનાં (રાજના જ ભાણુમાં) જણાવ્યું છે કે રાજના અધિકાર કાજદારી ન્યાયાધીશની ફરજ અદા કરવા પુરતા છે, તે સિવાય વિશેષ તેને કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી અને તે રાજ્યનો સ્વામિ નહોતો. અભિપ્રયની ક્રિયાથી આ વિચારને અનુમોદન મળે છે. એ ક્રિયા હિંદુ રાજપદનો મૂળ આધાર છે અને તેનું આપણે આગળનાં પ્રકરણમાં પ્રયત્ન કરી ગયા છીએ. એ સવળા ક્રિયાકાંડમાંથી આજુ પુરતું પણ સૂચન થતું નથી કે જોને જોરે રાજ્યની જમીનો માલિક રાજ છે એમ માનવા કારણ મળે. આ વિચારજ આખી રાજપદનિયી ભિન્ન છે.

ગુપ્ત સમયના સામાના પતંગ ઉપર ઉતારેન, પ્રાતઃઆધિકારીનાં કનેરીમા નોવેના તેની નદી મિ કાવાળા માનિકીના દરક મ મધ્યા દસ્તાવેજે ઉપરથી નીટ પુરાર થાય કે ન જમીન ખાનગી માલિકી ડેલી હતી નેતેક પ્રસંગે ગમને મીજ વતુઓના (નાના નરીજ જગન મિનકનના) વેચાણુમાધી ને નહ ઉત્પન્ન મળતુ ન પ્રમાણે નાત્ર હોઁ ભાગ તેને મળે.

આ સમયુ ના આપણ નેષએ છીએ ન મી નરમેન્ડ નિયના હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ નેરા સેકમાન્ય થયના અને પ્રમાણુમૂલ પુસ્તકની આગતિઓમા ઉપગયાપરી રૂત્તાની એમ પ્રતિ પાદન કરનામા આન્યુ છે કે “ હિંદુ નાનના ધ્યાનિક કાયદામા મતીનારીની જમીન નાનની મિનકન તેનાનો દમેશા નીકાન થેનો આવ્યો છે ”

હિંદુસ્તાનના જે ન્યાયશાસ્ત્રીઓના પ્રમાણુ નિરૂદ્ધ નકા લવાઈ નથી તેમ શંકા નેવાય એમ પણ નથી તેઓએ રહેનો ધ્યાનિક કાયદો એથી ઉત્પદા જ આશયનો છે. નીચ્છ પ્રેરણુ દેલનો એ ધ્યાનિક કાયદા હોય, પરતુ હિંદુસ્તાનનો ધ્યાનિક કાયદો એનો નની એ તો નિમશય કે તોડમાન્ય અને પ્રમાણુમૂલ ગણુના આના પુસ્તકમા આવે પલસાતી અને આધાર વિનાનો અભિપ્રાય હક નિનાનનૂર્વક પ્રતિપાદન કરનામા આવે અને તેમ કરતા પ્રચુત નિયમે લગતી મપ્રમાણુ અચાની તરફ મદજ પળુ મિયાગે કયામા ન આવે એ ન્યયી ગણાય નહિ હક મન ૧૮૧૯ મા પ્રગટ કરેના મેદનુના ઇતિહાસમા મી વિંકએ ઉપનમ્ય થતા પ્રમાણેને આધારે અને આ સમય મી. વિન્સેન્ટ મિથને પલ પ્રાપ્ય દતા-મર્ દષ્ટિએ અને મપૂર્ણ રીતે આ નિયમની અચો કરી કે નિંકસ પુરાગ કરે છે, કે હિંદુ ન્યાયશાસ્ત્રમા પનાનદનો મિદ્દાત દાખન કરવા કર્ધાપુ આગા નથી ‘ હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપોદ્યાત ’ મા હિંદુ આદિતમા આવેના ગજમધ્યગણુને નગત વિચારે નવાન્ય

રાજવહીયટમાં ખરચ ને જમીનની માલિકીનો સિદ્ધાંત ૩૧૩

છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસને વગતી બાબતો પ્રત્યે અતિ ઉદાર રીતે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે દોષિન ન ઠરી ગઈ એવા આચાર્ય મેકડોનલ્ડ અને કાય જેવાને પોતાના વૈદિક ઇન્ડોલોજીસ્ટ (વૈદિક મુખી) ના ગ્રંથમાં પતાવટના મિદ્ધાતને ગ્રગતા સગળા વાદવિવાદ તથા પ્રમાણોની તાગવહી કરી, એટલું સ્વીકારવું પડ્યું છે કે:—“ જે ગામિન કરવા મથન થાય છે તે પુગ્વાર કરવા માટેના પુરાવો અપૂર્ણ છે; આ બાબત ઓકે નિરીક્ષકો ઉલટાનુલટી અભિપ્રાયો દર્શાવે છે, વૈદિક સાહિત્ય તેમજ માનવધર્મશાસ્ત્ર તથા મહાભારતમાથી ક્ષીધેલા પ્રમાણોથી આ સિદ્ધાંત સાબિત થતો નથી; અન્ય આર્થ લોકોમાથી મળી આવતાં સાધનોથી જમીનનો મૂળ માલિક ગળા હોવાના સિદ્ધાંતને અનુમોદન મળતુ નથી. હઝીકત મળી આવી છે નેટવે નુધી આની માલિકીનો દક્ષ એંગ્લો-મેકમન સમયમા તેમજ હોમરના સમયના ગ્રીકમાં કે રોમમાં હસ્તી ધરાવતો નહોતો. ” આ વિદ્વાન ગ્રંથકર્તાઓ જૈમિનિના વચનની અવગણના કરી વૈદિક સમયના હિંદુસ્તાન માટે આદર્ય જેવા છેક દક્ષિણ આફ્રિકા નુધી ગય છે.

મી. વિન્નન્ટ રિમથે પોતાના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ વેગાએ પોતાના કહેવાના સમર્થનમાં કંઈ પણ આધાર બતાવ્યા નહિ, પણ છેલ્લી આવૃત્તિમાં “ અર્થશાસ્ત્રના અંગ્રેજીમાં થએલા ભાષાન્ત-માથી અધિકરણ ૨, અધ્યાય ૨૪ માંથી ફેરવણું અવતરણ આપે છે: ‘ જેઓ શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાન હોય તેઓ એટલું માન્ય કરે છે કે ગળા જમીન તેમજ પાણી અન્નેનો માલિક છે, અને આ જો સિવાય બીજી સગળી વસ્તુઓ ઉપર શોધો પોતાની માલિકીનો દક્ષ ચલાવી ગઈ છે. ’ અર્થશાસ્ત્રના ટોષ ભાષ્યકારે આપેલા ‘ગળાકીય બાબતમા આરે અર્થવાગા શ્લોક ’ નું આ ભાષાન્ત હોય એમ લાગે છે. મદ્રાસના ગરકારી પોર્વોત્થ ગ્રંથસંગ્રહાલયમાથી આ ભાષ્યની દન-વિચિત્ર પ્રતમાંથી ક્ષીધેલા આ શ્લોક ફોળ પ્રમાણ છે:—

રાજા મૂર્મિ. પતિર્દ્વિષ્ટઃ શાસ્ત્રજ્ઞે રુદ્રકસ્ય ચ ।
તાભ્યામન્યત્ યદ્રવ્ય તન્ નામ્યં કુટુંબિનામ્ ॥

આ વાક્યમાં વાચતાજ દિંદુ ધર્મ-જાત્રના સિદ્ધાંતથી માહિતગાર હોય એના દરેક જણને જાણ્યા વિના જોઈ નહિ કે નોંડ અને ભાષાતઃ એક બીજાથી નહન વિરુદ્ધ છે. 'સાગ્રને' નેસર્ગિંક અર્થ આ પ્રમાણ છે 'રાજાના નિ'લાત હાય એનાઓના આભિપ્રાય પ્રમાણે ગળ જૂમિ અને પાણીનો પતિ (રુદ્રક) છે. આ એ નિનાથ ગમે તે મિત્રકત હાય તેના તેના કુટુંબીજનોને મળેલા હક છે.'

ખર જોતા મીમાસાના સિદ્ધાંત, કાવદા અને ગળમંધાગણના નિયમની આ પુનઃજિજ્ઞ છે. ગળકર્તાના કુટુંબના હકકના સબધમાં એતુજ પ્રતિષાદન કરવામાં આવે છે ગળમના વિભાગ પરી શરે એમ નથી કેમકે શાસ્ત્ર અન્યથે ગળ્ય ગળતી મિત્રકત નથી. શાસ્ત્રકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે ' ગળને જૂમિ તથા તે ઉપરના જસાશયનુ ગક્ષણ કન્વાનું છે તેટલું નુધી જૂમિ તે ઉપરના જસાશય નુદા તેની માલિકીના છે અને તેથી ચિંગેય નહિ. ' એ માત્ર ' પતિ ' હોવાથી એના કુટુંબીજનોને કંઈ સનાન હક પ્રાપ્ત થતો નથી. જૂમિ તેમજ જસાગયનો તે ' પતિ ' હોવાથી એ જન્ને ઉપર કંઈ ઉગાવવાનો તેનો હક નહિ છે એન કુટુંબીજનોને આ કર સાથે તથા તે જોના ઉપર યેવાય છે તે સાથે કંઈ સંબધ નથી

પ્રકરણ ૩૫ મું

હિંદુ રાજ્યની પદવી.

હવે રાજ્યપદવીના હિંદુ રાજ્યની વિધિ કેવી હતી તેનું વિધાયોગ્ય કરીશ.

રાજ્યને મેલ્લન. અન્ય માટે કરાવ્યા પ્રમાણે વેતન મળતું. આ વડે રાજ્યની નહેનુલ તથા રાજ અને દેશની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ હતી. રાજ્યની આખી મહેનુલ તેના વેતનરૂપે નહોતી. રાજમાતા, રાણી, અવનગરીઓ, કુંવરો તથા રાજકુટુંબના બીજાં માણસો માટે પણ વેતન ફાવવાના આવતું.

પ્રજાનાની અગ્રિઓ ઉપર એને કંઈ અધિકાર નહોતો. તે 'પતિ' કહેવાતો પણ દરેક જણ કાળે છે કે સૂર્ય દરેકજ ઉગવાનો છે તેજ પ્રમાણે નિયતપણે એક જણના હાથે તે સુન્દેશર મિથાય અન્ય કોઈપણ પ્રજાનો 'પતિ' નહોતો. જાતકમાં તત્વજાત અથવા કાષ્ઠપતિક આબતોની ચર્ચા આવતી નથી. પરંતુ તેમાં ખરી અનેકી શ્રીનાઓ તથા દરેકજના યુવનની ચર્ચા આવે છે. તેમાં આ બાબત પ્રજા ઉપર સંપૂર્ણ મહત્ત્વ મેળવવાની દૃષ્ટિવાળી દર્શવવાન ગણીની વિનંતિના જવાબમાં રાજ્ય આ પ્રમાણે જોવાનો નહેંશ છે:-

ભણી ગણી, આખા રાજ્યના લોકો મારી નજરે કાંઈજ નથી; હું તેમનો પદ નથી (એટલે તેઓ પોતપોતાના કૌટુંબ છે). તેઓ (રાજ્યના કાવલ) વિદ્વ શુદ્ધ કરે અને ગેરકાયદેસર પર્તન ચલાવે તેઓનો જ હું 'પતિ' છું. આ કારણને લઈને, આખા રાજ્ય ઉપર સ્વામિત્વ અને અધિકાર આપવાને હું અસક્ત છું.

રાજા ભૂમિ. પતિર્દ્વિષ્ટઃ શાસ્ત્રજ્ઞે રુદ્રકસ્ય ચ ।
તાભ્યામન્યત્ યદ્વ્યં તન્ નામ્યં કુટુમ્બિનામ્ ॥

આ શ્લોક વાચતાજ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતથી માદિતગા-
હોય એવા દરેક જગને જાણ્યા વિના જેણે નહિ કે શ્લોક અને
ભાષાતઃ એક ખીજથી તદન વિરહ છે. 'શ્લોકોત્તે' નૈસર્ગિક અર્થ
આ પ્રમાણે છે: 'રાજાના નિઃશ્વાત હોય એવાઓના અભિપ્રાય
પ્રમાણે નજી ભૂમિ અને પાણીનો પતિ (રહક) છે. આ બે મિત્રાય
ગમે તે મિલકત હોય તેમા તેના કુટુંબીજનોને સુખ્યો હક્ક છે.'

ખરે જોતા મીમાસાના સિદ્ધાંત, કાયદા અને રાજ્યધારણના
નિયમની આ પુનઃગતિજ છે. ગજકર્તાના કુટુંબના હક્કના સંબંધમા
એવુંજ અતિપાદન કરવામા આવે છે ગત્યના વિભાગ પડી શકે એમ
નથી કેમકે શાસ્ત્ર અન્યથે ગત્ય ગત્યની નિલકત નથી. શાસ્ત્રકારોના
જણાવ્યા પ્રમાણે 'ગત્યને ભૂમિ તથા તે ઉપરના જલાશયનું રક્ષણ
કરવાનું છે તેટલે નુખી ભૂમિ તે ઉપરના જલાશય સુદ્ધા તેની માલિ-
કીનાં છે અને તેથી વિશેષ નહિ.' એ માત્ર 'પતિ' હોવાથી એના
કુટુંબીજનોને કંઈ સમાન હક્ક પ્રાપ્ત થતો નથી. ભૂમિ તેમજ જલા-
શયનો તે 'પતિ' હોવાથી એ જન્ને ઉપર કર ઉત્પાદવાનો તેનો
હક્ક રહે છે એન કુટુંબીજનોને આ કર સાથે તથા તે જેના
ઉપર વેવાય છે તે સથે કંઈ સંબંધ નથી.

આ પ્રમાણે તેની પદવી હોયી હતી. આપણે જોઈ ગયા છીએ તે પ્રમાણે એના ઉપર મુકાએકા અંકુશ તથા પ્રતિબંધોને લગતે, રાજમંધારણના નિયમ અનુસાર પાર વનપદના અધિકાર હેઠળ તે મુકાએકો હોવાથી, તેમજ સ્વાભાવિક રીતે તેની શક્તિ પાંચના અભિપ્રાય મુજબ આલવાની હોવાથી, રાજની પદવી ખડ એતા રાજ્યના નોકર જેવી અથવા આપણા પૂર્વજો નિષ્કુર રીતે કહેતા તેમ માસ જેવી હતી. ગમાયણમાથી દૃષ્ટાન મળે છે તે પ્રમાણે જો પ્રજા કહે તો મન્તને પોતાની વહાથી રાણીનો પણ ત્યાગ કરવો પડતો. કૌટિલ્ય મન્તને કંઈ પણ પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુ હોય એમ સ્વીકારતો નહિ, તે તો પ્રજાશુભે સુખી અને પ્રજાદુઃખે દુઃખી હતો.

આવા ભારે આત્મસાગને લગતે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ નામિ ગણાતો. મહાભારતમા કહ્યું છે તે પ્રમાણે ‘યોગા અથવા બકરાની પેઠે’ તે શ્રીમંતોને માટે જન્મ્યો હતો. હિંદુઓના રાજ થયેના અધિકાર જે વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતો તે વ્યક્તિએ સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો હતો અને એ સ્વાર્થત્યાગની પારસીમા તે જ હિંદુ રાજ્યપદ કહેવાતું.

રાજ અનેક રીતે ઉપયોગી હતો. મંત્રીઓની તેમજ મંત્રી મંડળની સંરક્ષણી ઉપર લગ આપતો અને રાજમંત્રમા નાના પ્રકારનાં દિવને એક છત્ર હેઠળ ગણતો. સ્વાર્થત્યાગની ઉચ્ચ બુદ્ધિ, પરંપરાથી ઉતરી આવેલા ઉચ્ચ આદર્શ અને મોટી પદવીથી ઉત્તેજિત થઈ, નૈતિક દૃષ્ટિએ તે એના મંત્રીઓ અને રાજમંત્રણ કરતાં વધુ ઉચ્ચે રથાને રહેતો. જો મંત્રી, ખુરોદિત વગેરે અમલ ચક્રાવનારા વ્યક્તિ નીવડે તો પણ ગુણ આના અને નુધારણા માટે લોકોની નજર એના ઉપર ફરતી અને એજ રાજ્યમા જંગાણ પડતું અટકાવતો. મંત્રીઓ આવના અને જતા છતાં રાજ એમનો એમજ રહેતો. એ અધિકાર નહિ હતો હતા કૌટિલ્ય કહે છે તેમ તે રાજ્યધ્વનની પેઠે અસ્વચ્છ રહેતો. નુકસાન કહેવા પ્રમાણે ‘રાજ રાજગી વૃક્ષનું મૂળ હતો; મંત્રીમંત્રણ

રકંધરૂપે હતું; સેનાધિપતિઓ શાખારૂપે, સેના પદ્મવરૂપે, પ્રગ્ન કુતુમરૂપે, દેરાનો અબ્યુદય રૂણરૂપે, અને આખરે દેશ બીજરૂપે હતો. '

એ ન હોત તો મંત્રીમંડળ રાજસત્તા લઈ લેતે, રૂળો અને અવિધ્યનાં રૂળો માટેનાં બીજ તેમના હાથમાં જઈ પડતે અને તે તેઓ પચાવી પડતે. મહાભારતમાં બીબ્ધ કહે છે તેમ:—

सर्व धर्मपरं क्षात्रं लोकथेष्टं सनातनम् ।

સુધળા ધર્મમાં રાજપદ સર્વકાળ માટે સમાજમાં નૌવી ઊંચું સ્થાન છે.

પ્રકરણ ૩૬ મું

હિંદુ રાજપદનાં લક્ષણ

નીમાસામાની વિચારણા, કરને લગતો સિદ્ધાંત, રાજ્યાભિષેક-વખતની પ્રતિજ્ઞા તેમજ ઉપર દર્શાવેલા અન્ય મુદ્દા ઉપરથી એટલું તપ્પ જણાશે કે હિંદુની દ્રષ્ટિએ રાજાના અમલ હેઠળનું રાજ્ય દ્વંદ્વ જેવું હતું. રાજ્યાભિષેક વખતે ઉચ્ચારાતા શ્રુતિ વાક્યમાં રાજ્યનો હેતુ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે: 'રાજ્ય તને' (સોપ્યું છે)—ખેતીવારીના (સાગં માટે), (લોહના) હિત, આખાદી, વિકાસ (એટલે) વિગત માટે તુ (આ જવાબદારીનો) આધારાતા, નિયમન કરનાર અને ઉપાડનાર છે (શુક્ર યજુર્વેદ ૯, ૨૨).

આ પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવેલું રાજ્ય યોજના બધા માટે હતું. આ મુજબ સિદ્ધાંત વૈદિક કાળ પછીના સાહિત્યમાં અનેક રૂપે દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને આખરે સૂત્રરૂપે એમ દર્શ્યું છે કે રાજા યોજના ત્રાસ છે અને તે માટે તેને વેતન મળે છે. જો રાજ્યનો હેતુ કળીભૂત ન થાય તો 'આખરું પહેલું વહાણુ જેમ દરીઆ ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે તેમ રાજાને છોડી દેવો.'

આ સિદ્ધાંતને આધારે એમ કહી શકાય કે રીક્સ વિગત કહે છે તેમ કુનીઆમા અન્તિત્વમા હોય તેવા રાજ્યોમા ચંદ્રગુપ્તનું ગત્ય સાથી વિરૂદ્ધ હતુ અને એના બે વંશજોના અમલ દરમિયાન તેમ રહ્યુ હતુ અને મૌર્ય સાર્વભૌમ રાજ્યોએ બોધુ હતુ કે તેમની પાટણનુ સેતુસિદ્ધ શહેનશાહત નખળું અને પટું પટું ઘર્ષ રહ્યું હતુ છતાં હિંદુસ્તાનની તે સમયની નૈસર્ગિક સીમા, હિંદુકુશ ઓળંગી આગળ વધવાની વૃત્તિ કોઇએ દર્શાવી નહોતી.

હિંદુ રાજવ્યવસ્થાના આવા શાંતિપ્રિય અને ન્યાયી લક્ષણને જાહેર જ હિંદુરાજ ચિરકાળ સુધી સંજ્વન રહ્યું હતું અને લોકો અને ગણ વચ્ચે ટોર્ષ વખતે દારણુ યુદ્ધ થયુ નહોતું એમ સમાજશાસ્ત્રનો દનિદાસકાર સદજ અનુમાન કહાડી શકશે.

પ્રકરણ ૩૭ મું

ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિ

અંતરેય બ્રાહ્મણમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વર્ગ પછી જેનો અધિષ્ઠાતા રાજા હોય એવાં રાજ્યનો વર્ગ આવે છે. એમા આ પ્રકારે બતાવ્યા છે.

ગત્ય, મહારાજ્ય, આધિપત્ય અને સાર્વભૌમ.

મહારાજ્યની વ્યાખ્યા આપવામા આવી નથી. પરંતુ ‘મહા’ ગત્ય ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય કે એક જ પ્રકારના રાજ્યોમા તે મોટું હશે. ખોતાના પાંદરાસીઓના કરતાં મોટું અને રાજમંધારણને સગતાં હમણાં ન જુદાઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણવાળું રાજ્ય તે મહારાજ્ય એમ કહાય કહી શકાય. આધિપત્યથી એટલું તો સૂચન થય છે કે

તેના તાબા હેઠલું દેશમાં રક્ષિત રાજ્યો હશે. આધિપત્યનો નિર્દેશ કયાં પછી આજ્ઞાઓમાં આ વાક્ય આવે છે. ‘ પાડોશીઓને આજ્ઞાદત કરતો હું (રાજા) થાઉં. ’ આ ઉપરથી ‘ આધિપત્ય ’ શબ્દ ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિના અર્થમાં વપરાયેલો હોય. એ વર્તમાનનાં રાજ્યોમાં સર્વોપરી રાજ્યની સીમા બહારનાં રાજ્યો ઉપર એ રાજ્ય સર્વોપરી સત્તા ચલાવતું. આરવેલનો મહારાજ્ય માટેનો અભિપ્રેક થયેલો ખારવેલ પોતે મેળવેલા વિચાર તથા કરેલા રાજસૂચ ચતુરને લીધે તે અધિપતિ અને ચક્રવર્તિ તરીકે ગણાતો. સાર્વભૌમ ચવાની ઈચ્છા આ પ્રમાણે વ્યક્ત થતી “ (હું) જમીની નૈસર્ગિક સીમા સુધી સમુદ્ર પર્યન્ત, સરળાં મનુષ્ય પ્રાણીઓ ઉપર રાજ્ય બોગવવા (ઇચ્છા રાખું છું) ”. આ એક પ્રકારનું મોટું રાજ હોય છે અને તે રાષ્ટ્ર ઉપર નહિ પણ પ્રદેશના વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખે છે. શત ય આજ્ઞાઓમાં રાષ્ટ્ર ઉપર અવલંબી રહેતા જાનરાજ્ય માટે ઉલ્લેખ છે. કોર્ટલ્ય “ નૈસર્ગિક સીમા ” સુધીના રાજ્યની ચાતુર્ય સામ્રાજ્યમાં ગણના કરે છે અને કન્યા-કુમારી સામુદ્રધુનિધી હિમાલય પર્યન્ત આખા હિંદુસ્તાન ઉપર પથરાઈ રહેલું રાજ્ય એમ તેની વ્યાખ્યા કરે છે. એકજ રાજાના તાબામાં હોય એવું સમુદ્ર સુધી લંબાતું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ધણુંમઠ મગધમાં પ્રથમ ઉઠ્યો હતો, કારણ અહીં બંગાળના અખાત સુધી રાજ્ય લંબાવવા અવકાશ હતો. એની અનાર્થ વસતીને લઈને દોઆબના આર્યજનની પેઠે હિંદુ સામ્રાજ્યવાદીને આમ કરવામાં કંઈ અંતરાય નહોતો.

આ પ્રમાણે એ રાજ્યપદ્ધતિ આપણને ઉપસૂચ્ય થાય છે: આધિપત્ય અને સાર્વભૌમ. આ ઉપરાંત સામ્રાજ્યની પદ્ધતિ પણ હતી. અને એ પદ્ધતિ ઉપર જણાવેલી બન્ને પદ્ધતિ કરતાં પ્રાચીન હતી, કેમકે વેદિક સાહિત્યમાં એને માટે ઉલ્લેખ છે. ઐતરેય સામ્રાજ્યને રાજ્યથી જિન્ન ગણે છે અને વિશેષ અહમ્મત તે એ છે કે.

એ રાજા વિનાની રાજપદ્ધતિની યાદીમાં પ્રથમ ઝ્યાને આવે છે. આનું કારણ રાજપદ્ધતિનું અવલોકન કરતા જણાઇ આવશે સામ-રાજ્ય એટલે એકજ મહારાજ્યના તાબા હેઠળનો રાજ્યોનો સમૂહ. આ સમૂહને સમને તે એક રાજાની પદ્ધતિથી જુદું પડતું એતરેય આઠાશુમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાચીન રાજકર્તાઓનો સામ્રાજ્યના અધિકારતા તરીકે અભિપ્રેક થતો. એટલે પ્રાચી અથવા મગધ સામ્રાજ્યની રાજધાની થયું હતું. આ રાજપદ્ધતિ દેશના અન્ય ભાગમાં પણ પ્રચલિત હોવાનું ગુકલ યજુર્વેદ ઉપરથી જણાય છે. મહાભારત કહે છે કે અહરથ વંશના જરાસંધે સમ્રાટની પદવી ધારણ કરી હતી. જરાસંધ સંયુક્ત રાજવ્યવસ્થાનો સમ્રાટ હતો અને એદિનો રાજા શિશુપાળ સેનાધિપતિ હતો. આ ઉપરથી રાજ્યોની અંદર અંદર એક પ્રકારની સ્વતંત્રતા ભોગવાની હોવાનું જાણી શકાય છે. મહાભારતના સમાપર્ષમાં આપણે જોઈએ છીએ કે રાજાધિરાજને ગજાઓનો સમુદાય ચુંટી કહાડતો અને તેનો અભિપ્રેક કરતો. આ દરજ્જાકતની સાથે જોડાએલી અન્ય જાગતો ઉપરથી એવું અનુમાન ફેરી શકાય છે કે રાજાઓએ મોતાના રક્ષણ માટે આ પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી પણ જરાસંધે તેનો દુરુપયોગ કરી બીજા રાજાઓને પોતાના દાસ બનાવ્યા હતા.

આમ અર્થ કરતા આપણે સહેજાઇથી ધારી શકીએ કે વિદેહના જનક જેવા માહસિક રાજાએ કેવી રીતે સમ્રાટનું પદ મેળવ્યું હશે. આ રાજવ્યવસ્થામાં કોઇ પણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ અધ્યક્ષ તરીકે ચુંટાતી.

અહરથ વંશના સમય પછી સાર્વભૌમ રાજપદ્ધતિ વિશેષ કાંપી ગઇ હતી. રાષ્ટ્રને ધોરણે રથપાએલાં રાજ્યો પડવા માંડ્યાં ત્યારે ઈ. સ. પૂ. ૭૦૦ ના આરંભમાં આ પદ્ધતિ ઘટાવવા માંડી હતી. વૈદિક કાળથી ઉતરી આવેલાં રાજકુળનો નાશ થતાં બીજાં મો વર્ષમાં રાષ્ટ્રને ધોરણે રથપાએલાં ન હોય એવાં ત્રણ મહારાજાઓનો ભારે

વિદ્યમ યથા દતો. એમાનું એક મગધમાં, ખીજું ટેસતમા અને ત્રીજું અવંતીમાં હતું. એ ત્રણેમા સર્વોપરી સત્તા માટે ખચનાણુ થતાં નંદવર્ધનના સમયમાં મગધે ખીજાં ખાટીનાં રાજ્યોને જીતી લીધા, અને ઇ. સ. ૪૫૦ ના અરસામાં અહીં સાવર્ણીમ સત્તાની સ્થાપના થઈ. એ વર્ષે ખાદ મગધના શરૂ રાજાઓએ પ્રાચીન રાજ-કુટુંબના નામનિર્દેશ ઇતિહાસની તખતી ઉપરથી ઘોષ નાંખ્યા. આ પ્રમાણે પંચમ સિવાયના આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાન ઉપર એકજ રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારથી હિંદુ રાજવ્યવસ્થામા નવો યુગ પ્રવર્તવા માડ્યો એમ ઇતિહાસકારો ગણે છે.

ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦-૪૫૦ ના ગાળામા લોડા સંકાશીલ ચિત્તે પ્રથમ પુલવા મંડ્યા ટે પ્રાચીન રાજકુટુંબોને સા કારણે અધિકાર ઉપર રહેવા દેવા જોઈએ. ભારદ્વાજ જેવા ઉદ્ધામ વિચારના અંધકારે એટલે સુધી પ્રતિપાદન કરવાની હિંમત કરી હતી કે કુસાચારથી બ્રહ્મ યજ્ઞેના રાજ્યપંથની સત્તા લઈ ચેવામાં કંઈ ખોટું થતુ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવન્તી અને મગધમા રાજપદ્ધતિની લેવામાં આવ્યા પછી ધોમે ધોમે અન્ય પ્રાચીન રાજકુટુંબો અધિકાર ભોગવતા અટકી પડ્યા.

આ પ્રકારના સામ્રાજ્યવાદને ચક્રવર્તિ પદ્ધતિ પણ કહેવામાં આવતી. આ પદ્ધતિ દેશના વિસ્તાર ઉપર આધાર રાખતી અને તે પ્રમાણે પ્રાચીન સંજ્ઞા ‘સમુદ્રપર્વન્ત દેશાએષુ સામ્રાજ્ય’ને બદલે ‘કન્યાકુમારી સામુદ્રધુનીથી કાશ્મીર સુધી વિસ્તાર પામેલું સામ્રાજ્ય’ એ સંજ્ઞા ઉપયોગમા આવતી. છેક ઇ. સ. પૂ. ૫૭૦ માં, કદાચ તેની પણ પહેલા ચક્રવર્તિ રાજપદ્ધતિના વિચાર લોડામાં પ્રચલિત હતા. રાજપ્રકરણમાં વપગતા વાપ્રકારનું અનુકરણ કરી બુદ્ધે પોતાના ધર્મચક્રનો પાયો નાખ્યો હતો. ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ૫૦૦ સુધીમા પૂર્વ દેશના હિંદુઓનો એક સરખો ઉદ્ધાર ‘વિજય’, ‘વિજય’ અને ‘વિજય સિવાય અન્ય કંઈ નહિ’ એજ નીકળતો.

શુદ્ધ ચક્રવર્તિ રાજા હોવાનો દાવો કરતો અને મીર્ઝા મદાન શૂર, મહાવીર અને (વિજેતા) હોવાનું કહેતો. જેની રીતે મોગલ રિયાસત વખતે ધાર્મિક અને રાજદારી આદર્શાહી સ્થાપનાના વિચાર ઉદ્ભવતા હતા, તેજી રીતે આસરે જે હજાર વર્ષ પૂર્વે વાર્મિક અને રાજકીય પ્રકરણમાં વિજય મેળવી આખા હિંદુસ્તાન ખંડને એકજન હેઠળ આણવાના જ વિચારો લોકોમાં પ્રચલિત હતા.

આ સઘળી ધમપછાડમાં એક સાધવા એકવાનોજ વિચાર હતો એ તત્ત્વ તરફ ઇતિહાસકારની સહાનુભૂતિ હતી. એ સિવાય આખી પદ્ધતિમાં એવું કંઈ પણ નહોતું કે જે અનુભવવા દેશને ગ્રેરણા થાય. આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રચંડ રાજમતાનો વિકાસ કરવાનો હતો. પરંતુ એ સઘળું સત્તાના મદને જોરે કરવાનું હોવાથી પરિણામે થાક ચડતો. આથી આ પદ્ધતિ પરાંટ કરવા તરફ લોકોના વિચારો ટપ્પા નહિ, એટલે ન્યાયના ગ્રંથો તેમજ રાજનીતિવિષયક વિચારોના મંયુક્ત રાજ અને આધિપત્યના ધ્યેય તરફ વળ્યા અને વ્યક્તિગત ગત્યને રહેવા દેવા માટે આગ્રહ કર્યો.

મોગલના સામ્રાજ્યવાદનું મદાન લક્ષણ એ હતું કે તે સર્વ વિષયમાં મધ્યવર્તી હતું. ન્યાય રાજ્યના હાથમાં હતો અને કાયદો ચલાવવાનું કામ પણ તેજ દિશામાં વળતું હતું. ગ્રામસંસ્થા રાજ અમલદારના હાથમાં હતી. સઘળાં વડાણોનો માલિક રાજ હતું અને તેજ ભાડે ફેરવતું. દુર્ગુણો ઉપર સામ્રાજ્યની તકેદારી હતી, માત્ર સદગુણુ તેની કક્ષામાં આવતા નહિ. વેશ્યાઓને રાજખાતાના નિર્બંધ હેઠળ મુકી હતો. જુગાર અથવા સદો સરકારી મકાનોમાં અથવા સરકાર તરફથી પરવાનગી આપેલાં મકાનોમાં ચાલતો, બોજનાકામ અને ટાંચતી દુકાનો પણ રાજખાતાના અંકુશ હેઠળ હતા. ખાણોને એકઠાથ કરવાના આવી હતી. આમાંની ડેટલીક ગોઠવણથી એકત્રીનું હિત મચવાનું પણ ડેટલીકથી તેમનું નુકસાન પણ થતું.

પરંતુ ત્યારે શિવાજી અને સિખ લોકોના સમયમાં હિંદુ રાજ પુનઃ સ્થાપના પ્રયત્ન થયો ત્યારે સિખ રાજવ્યવસ્થા નિષ્ફળ ગઈ, તેનું કારણ એજ હતું કે એ વ્યવસ્થાને જૂતકાળની સંસ્થા સાથે કંઈ સંબંધ રહ્યો નહોતો. જે પદ્ધતિ તેમની આસપાસ ઉપલબ્ધ હતી તેનું તેઓએ અનુકરણ કર્યું હતું અને એક જ માણસની સત્તા હેઠળ રાજવ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. ગુરૂ ગોવિંદે આમાં નુકારો કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પરિણામે કોઈ પણ માણસની સત્તા વિનાની સ્થિતિ-વિતપ્ત થઈ. એ સર્વ રીતે મોગલ નમુનાને અનુરૂપ હતી, પરંતુ મરાઠા પ્રદેશમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાની અળવળનો ઇતિહાસ જુદોજ હતો. ત્યાં તેઓએ જૂતકાળના ઇતિહાસનું સંશોધન કર્યું, અને જે સાધનો તેમને સહજમાં ઉપલબ્ધ થયાં તેને આધારે રાજ્યધારણ સ્વી રાજવ્યવસ્થા ખડી કરી. તેઓએ મહાભારત અને શુક્ર નીતિના પ્રમાણુ લઈ દરાવ્યું કે રાજ્યે રાજ્ય ચલાવવું પણ અમમ્મ કરવો નહિ અને તે સુજ્ય રાજતંત્ર આઠ પ્રધાનોની સમિતિના હાથમાં રહે. એ ઉપરથી તેઓએ અષ્ટપ્રધાનની વ્યવસ્થા કરી. તેઓએ દેશના રાજદારી સહિત્યમાંથી પારિભાષિક શબ્દો શોધી કઢાડી રાજકોષ તૈયાર કર્યો. એમ છતાં જે વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી તે હિંદુ રાજવ્યવસ્થાનો માત્ર એક ભાગ હતો, આખા શરીરનો અડધો ભાગ જ હતો. તેઓએ પરિપક્વ રાખી હતી પણ પૌર જનપદ માટે તજવીજ કરી નહોતી. છતાં એમની પ્રતિજ્ઞાને આતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તેમના પૂર્વજોના ડહાપણ અને અનુભવ જોતાં એમણે પ્રથમથીજ જોઈ લીધું હતું કે એક માણસના હાથમાં સત્તા રહે એવી વ્યવસ્થા કોઈ રીતે અનુદૃશ્ય નહોતી, અને એ એમનાં શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિથી ઘણી દૂર હતી. તેઓને જે નિર્બંધો નડ્યા હતા તે દેશના રાજ્યધારણને લગતા ઇતિહાસની તેમની અજ્ઞાનતાને લીધે નડ્યા હતા. આ વાતને ત્રણસો વર્ષ થયાં છતાં હજી આપણે આ અજ્ઞાનતા સંપૂર્ણ રીતે દૂર કરી શક્યા નથી.

પ્રકરણ ૩૯ મું

ઉપસંહાર

ઇતિહાસને માહિત હોય એવી સંખ્યા રાજ્યવ્યવસ્થા જે સમય નુધી અસ્તિત્વમાં હતી તેનાથી પણ ઘણા લાંબા કાળ નુધી—ઓછામાં ઓછાં ત્રીસ સૈકા નુધી—વિના અકચળે જે રાજ્યવ્યવસ્થા અનુભવમાં આવી હતી તેની આ કુંકી, જેમએ તેના કરતાં ઘણી કુંકી, મમાસોચના છે. જેમીજોન થોડોએક સદી વધારે જીવંત રહ્યું હશે, પણ કમ ભાગ્યે આજે તે અસ્તિત્વમાં નથી. આથી ઉત્તરું દિંદુસ્તાન દશ જેવું ને તેવું છે. આ સંબંધમાં ચીનની સાથેજ તેની મરખામણી થઇ ચંક.

રાજ્યવ્યવસ્થાની પરીક્ષા તેની જીવંત રહેવાની તથા વિકાસ પામવાની તેમજ માનવ જાતિના સંસ્કૃતિ તથા નુષસંપત્તિને પોષવાની શક્તિ પ્રમાણે થાય છે. આ ધોરણે દિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાની પરીક્ષા કરતા તે સર્વ રીતે સફળ જણાશે.

દિંદુઓએ ગજજંધાસ્ત્રમાં કરેલી પ્રગતિ માથે મરોખરી કરી સકે બદ્ધે તેથી ચઢી જાય એવી પ્રાચીન સમયની એક પણ વ્યવસ્થા મળી આવતી નથી. એ સાથે દિંદુ હલુ જેવો ને તેવો સજીવ પ્રાણી છે અને કંકર જેવા મદ્દાન ઇતિહાસકારના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો સંકર્ય દશ એટલો દં છે કે જે કોઈ કાળે તુટે એવો ગંભીર નથી. એની રાજ્યવ્યવસ્થાનો સુચર્ણ યુગ જૂતકાળમાં ગયો નથી પણ દશ લવિષ્ય કાળમાં આવવાનો છે. એનો અગાંચીન ઇતિહાસ ૧૭ મા સૈકાથી ચરૂ થાય છે. એ સમયે વૈજ્ઞાન ધર્મે સદગાં પ્રાણીઓ સમાન, હક્ક ધરાવે છે એ ખાખત ઉપર બાર મુખ્યો, અત્યાર નુધી અધમ રથાને ગણાતા શુદ્ધ શોકેએ ક્ષત્રિયની

આવ હા ઉપદેશ ના માળ્યા, હિંદુના ની આર્તીઓ
નુસનમાન ન્યના સત્યા નાન્દન ગવાના માને, નનદાસે જાહેર કર્યું
માણુન ન્યાવીન છે અને સદસા પરાધીન થ ત નરિ, અને
નજ્ય થ પના માં નુ નીની નન્દારીનો શાહપોએ નીકા

હિંદુન પનિનન કાગ નનીપ ન એવી પપુ વિરોપ પ્રબળ
નમિત્ત હ આની નય છે સયોજ એવો આની ગયો છે
પ્રાનીન કાગમા જે પ્રતએ ગજબધા-જુને નગના મૈથી ભારેમા
ભારે સિદ્ધાતો ધડી કટાડ્યા હતા તે આજે અર્વાનીન કાગની
મોટામા મોની ગજબવસ્થાના મળધમા મુકાઈ છે આ સબધ
વિષુત્ત નન્તિ જેવો હ એ પ્રતને મારી નાખે અથવા સજ્વન
જે પપુ સર્વ દષ્ટિએ નિરીક્ષણ ગતા હિંદુ પ્રત સ્વાભાવિક રીતે
આવા નખે તેમ તેને મનન થનાના સંભવો ધણ છે

નજનધારણમા મસા નુધાગમા પ્રગતિ કરી એ કદ
એકજ પ્રગતો વ્યનનાય નવી કનાક લોપ રાજકીય પ્રકરણમા
નસગિ રીતે મહત્તા ધગવે છે એવી માન્યતા નીકાતો નથી
રાજ્યધારણની અને નજદારી પ્રગતિ સજોગો ઉપર અને માણુસની
સર્ગન રામિત ઉપર આધાર ગખે છે અને આ માટે જોઇતુ સવર
નમ, નન્તિ, અને માનમ હિંદુમા છે એની ઈના પાડી થકમે નહિ

